॥ गीतातात्पर्यनिर्णयप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिःॐ ॥ समस्तगुणसंपूर्णंस
र्वदोषविवर्जितं । नारायणंनमस्कृत्यगीतातात्पर्यमुच्यते । शास्त्रेषुभारतंसारंतत्रनामसहस्रकं । वैष्णवंकृ
ष्णगीताचतज्ज्ञानान्मुच्यतेंजसा । नभारतसमंशास्त्रंकुतएवानयोःसमं । भारतंसर्ववेदाश्चतुलामारोपिताः
पुरा । देवैर्ब्रह्मादिभिःसर्वैऋषिभिश्चसमन्वितैः। व्यासस्यैवाज्ञयातत्रत्वत्यरिच्यतभारतं । महत्त्वाद्भारवत्त्वा
च्चमहाभारतमुच्यते । निरुक्तमस्ययोवेदसर्वपापैःप्रमुच्यते । स्वयंनारायणोदेवैर्ब्रह्मरुद्रेंद्रपूर्वकैः। अर्थितोव्या
सतांप्राप्यकेवलंतत्त्वनिर्णयं । चकारपंचमंवेदंमहाभारतसंज्ञितमितिब्रह्मांडे । तत्रसाक्षादिंद्रावतारमुत्तमाधि
कारिणमात्मनः प्रियतममर्जुनंक्षत्रियाणांविशेषतोपिपरमधर्मंनारायणद्विदतदनुबंधिनिग्रहंबंधुस्नेहादधर्म
त्वेनाशंक्यततोनिवृत्तप्रायंस्वविहितवृत्त्याभक्त्याभगवदाराधनमेवपरमोधर्मस्तद्विरुद्धःसर्वोप्यधर्मोभगवद
धीनत्वात्सर्वस्येतिबोधयतिभगवान्नारायणः । सर्वंचैतदत्रैवावगम्यते । अथचेत्त्वंधर्म्यमिमंसंग्रामंनकरिष्य
सि । ततःस्वधर्मंकीर्तिंचहित्वापापमवाप्स्यसीत्यादिनायुद्धस्यस्वधर्मत्वं । यतःप्रवृत्तिर्भूतानांयेनसर्वमिदंत ॥६८१॥
तं । स्वकर्मणातमभ्यर्च्यसिद्धिंविंदतिमानवः । श्रेयान्स्वधर्मोविगुणःपरधर्मात्स्वनुष्ठितात् । स्वधर्मेनिध

श्रेयःपरधर्मोभयावहः। सर्वगुह्यतमंभूयःशृणुमेपरमंवच। इष्टोसिमेदृढमितिततोवक्ष्यामितेहितं। मन्मना
भवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु । मामेवैष्यसिसत्यंतेप्रतिजानेप्रियोसिमे । सर्वधर्मान्परित्यज्यमामेकंशरणं
व्रज । अहंत्वासर्वपापेभ्योमोक्षयिष्यामिमाशुचइत्यादिनास्वधर्मेणैवभगवदाराधनस्यैवकर्तव्यत्वंतदन्यस्य
त्याज्यत्वंच । नाहंवेदैर्नतपसानदानेननचेज्यया । शक्यएवंविधोद्रष्टुंदृष्टवानसिमांयथा । भक्त्यात्वनन्यया
शक्यअहमेवंविधोर्जुन । ज्ञातुंद्रष्टुंचतत्त्वेनप्रवेष्टुंचपरंतपेत्यादिनाविष्णुभक्तेरेवसर्वसाधनोत्तमत्वंपरोक्षापरो
क्षज्ञानयो र्ज्ञानिनोपिमोक्षस्यतदधीनत्वंच । मत्कर्मकृन्मत्परमोमद्भक्तःसंगवर्जितः।निर्वैरःसर्वभूतेषुयःसमा
मेतिपांडवेत्यादिनाभक्तस्यापितत्कर्मविकर्मत्यागश्च । कुरुकर्मैवतस्मात्त्वंपूर्वैःपूर्वतरंकृतमित्यादिनाज्ञानि
नोपिभगवत्कर्म । सुदुर्दर्शमिदंरूपंदृष्टवानसियन्मम । देवाअप्यस्यरूपस्यनित्यंदर्शनकांक्षिणः । इष्टोसिमे
दृढमितिततोवक्ष्यामितेहितं । दैवीसंपद्विमोक्षायनिबंधायासुरीमता । माशुचःसंपदंदैवीमभिजातोसिपां
डव । महात्मानस्तुमांपार्थदैवींप्रकृतिमाश्रिताः। भजंत्यनन्यमनसोज्ञात्वाभूतादिमव्ययं । (दर्शयात्मानम
व्ययं) दर्शयामासपार्थायपरमंरूपमैश्वरमित्यादिनार्जुनस्योत्तमाधिकारित्वमपरोक्षज्ञानित्वंच । नमे

विदुःसुरगणाःप्रभवंनमहर्षयः । अहमादिर्हिदेवानांमहर्षीणांचसर्वशः । योमामजमनादिंचवेत्तिलोकमहेश्व
रं । असंमूढःसमर्त्येषुसर्वपापैःप्रमुच्यते । बुद्धिर्ज्ञानमसंमोहःक्षमासत्यंदमःशमः । महर्षयःसप्तपूर्वे । एतांवि
भूतिंयोगंच । अहंसर्वस्यप्रभवोमत्तःसर्वंप्रवर्तते । इतिमत्वाभजंतेमांबुधाभावसमन्विताः । तेषामेवानुकंपा
र्थमहमज्ञानजंतमः । नाशयामि । तेषामहंसमुद्धर्तामृत्युसंसारसागरात् । भोक्तारंयज्ञतपसांसर्वलोकमहेश्व
रं । सुहृदंसर्वभूतानांज्ञात्वामांशांतिमृच्छति । ज्ञानंतेहंसविज्ञानमिदंवक्ष्याम्यशेषतः । यज्ज्ञात्वानेहभूयोन्य
ज्ज्ञातव्यमवशिष्यते । अहंकृत्स्नस्यजगतःप्रभवःप्रलयस्तथा । मत्तःपरतरंनान्यत्किंचिदस्तिधनंजय । मयि
सर्वमिदंप्रोतंसूत्रेमणिगणाइव । इदंतुतेगुह्यतमंप्रवक्ष्याम्यनसूयवे । ज्ञानंविज्ञानसहितंयज्ज्ञात्वामोक्षसेऽशु
भात् । राजविद्याराजगुह्यं । मयाततमिदंसर्वंजगदव्यक्तमूर्तिना । मत्स्थानिसर्वभूतानिनचाहंतेष्ववस्थितः ।
भूतभृन्नचभूतस्थः । नत्वत्समोस्त्यभ्यधिकःकुतोन्यः । परंभूयःप्रवक्ष्यामिज्ञानानांज्ञानमुत्तमं । ममयोनिर्मह
द्ब्रह्मतस्मिन्गर्भंदधाम्यहं । संभवःसर्वभूतानांततोभवतिभारत । ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्यच । शा ॥६८२॥
श्वतस्यचधर्मस्यसुखस्यैकांतिकस्यच । द्वाविमौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच । क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्ष

रउच्यते । उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतः । योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः । यस्मात्क्षरमतीतो
हमक्षरादपिचोत्तमः । अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः । योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमं । ससर्व
विद्भजतिमांसर्वभावेनभारत । इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयानघ । एतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च
भारत । नमेपार्थास्तिकर्तव्यंत्रिषुलोकेषुकिंचन । नानवाप्तमवाप्तव्यमित्यादिना सर्वस्माद्भगवतोभेदः सर्व
स्यतदधीनत्वं तस्यानन्याधीनत्वं सर्वोत्तमत्वं सर्वगुणपूर्णत्वं सर्वशास्त्राणांतात्परत्वं तथातज्ज्ञानादेवमोक्ष
इत्यादि । अथातेविष्णोविदुषाचिदर्ध्यःस्तोमोयज्ञश्चराध्योहविष्मता । पश्यन्नमीममात्मानंकुर्यात्कर्माविचा
रयन् । यदात्मनःसुनियतमानंदोत्कर्षमाप्नुयात् । भक्त्याप्रसन्नःपरमोदद्याज्ज्ञानमनाकुलं । भक्तिंचभूयसीं
ताभ्यांप्रसन्नोदर्शनंव्रजेत् । ततोपिभूयसींभक्तिंदद्यात्ताभ्यांविमोचयेत् । मुक्तोपितद्वशोनित्यंभूयोभक्तिस
मन्वितः । साध्यानंदस्वरूपैवभक्तिर्नैवात्रसाधनं । ब्रह्मरुद्ररमादिभ्योप्युत्तमत्वंस्वतंत्रतां । सर्वस्यतदधीन
त्वंसर्वसद्गुणपूर्णतां । निर्दोषत्वंचविज्ञायविष्णोस्तत्राखिलाधिकः । स्नेहोभक्तिरितिप्रोक्तःसर्वोपायोत्तमोत्त
मः । तेनैवमोक्षोनान्येनदृष्ट्यादिस्तस्यसाधनं । अधमाधिकारिणोमर्त्यामुक्तावृष्ट्यादिकाःसमाः । अधिका

र्युत्तमादेवाःप्राणस्तत्रोत्तमोत्तमः।नैवदेवपदंप्राप्ताब्रह्मदर्शनवर्जिताः।तिरोहितंतथाप्येतेशृण्वंतिक्रीडयाथवा।
बहुवारतदभ्यासात्तिरोभावोपिनोभवेत् । यथाव्यासानुशिष्टानांदेवानांक्षत्रजन्मनां । पार्थानामतिरोधानं
ज्ञानंसुस्थिरतांगतं । अस्यदेवस्यमीढुषोवयाविष्णोरेषस्यप्रभृथेहविर्भिः । विदेहिरुद्रोरुद्रियंमहित्वंयासिष्टं
वर्तिरश्विनाविरावत् । एकोनारायणआसीन्नब्रह्मानचशंकरः । समुनिर्भूत्वासमचिंतयत्ततएतेव्यजायंतावि
श्वोहिरण्यगर्भोग्निर्यमोवरुणरुद्रेंद्राइति । एकोनारायणआसीन्नब्रह्मानेशानः। वासुदेवोवाइदमग्रआसीन्नब्र
ह्मानचशंकरः । यंयंकामयतेविष्णुस्तंब्रह्माणंचशंकरं । शक्रंसूर्ययमंस्कंदंकुर्यात्कर्तास्यनकश्चित् । सर्वोत्क
र्षेदेवदेवस्यविष्णोर्महातात्पर्यंनैवचान्यत्रसत्यं । अवांतरंतत्परत्वंतदन्यत्सर्वागमानांपुरुषार्थस्ततोतइतिपैं
गिश्रुतिः । परोमात्रयातन्वावृधाननतेमहित्वमन्वश्नुवंति । अनंतगुणमाहात्म्योनिर्दोषोभगवान्हरिः।नस
मोवाधिकोवापिविद्यतेतस्यकश्चन । नासीन्नचभविष्योवापरतःस्वतएवचेत्यादिश्रुतेश्च । यस्त्वात्मरतिरेव
स्यादित्यादितुमुक्तविषयं । यस्त्वेवात्मरतोमुक्तःकार्यंतस्यैवनास्तिहि । तस्मात्कुर्वीतकर्माणीत्याहकृष्णोर्जु ॥६८३॥
नंस्मयन्निितिचस्कांदे । ज्ञानयोगेनसांख्यानामित्यादितुबाह्यकर्मसंकोचापेक्षया । नहिकश्चित्क्षणमपिजातु

तिष्ठत्यकर्मकृत् । शरीरयात्रापिचतेनप्रसिध्येदकर्मणः । एतान्यपितुकर्माणिसंगंत्यक्त्वाफलानिच । कर्तव्या
नीतिमेपार्थनिश्चितंमतमुत्तमं । ज्ञानीचकर्माणिसदोदितानिकुर्यादकामःसततंभवेत । नसर्वकर्मणांत्यागः
कस्यचिद्भवतिकचित् । त्यागिनोयतयोपिस्युःसंकोचाद्बाह्यकर्मणामित्यादि । उपदेक्ष्यंतितेज्ञानंज्ञानिनस्त
त्त्वदर्शिनइत्यादिचोत्पन्नज्ञानतिरोभावनिवृत्त्यर्थं । प्रकर्षेणजानंतीतिप्रज्ञाः तद्वादःप्रज्ञावादः । प्राज्ञमतवि
रुद्धवादंवदसि । कथं । गतासून् ॥११॥ बंधुस्नेहाद्धित्वयास्वधर्मनिवृत्तिःक्रियते । तत्रदेहनाशभयात्किंवा
चेतननाशभयात् । देहस्यसर्वथाविनाशित्वान्नतत्रभयेप्रयोजनं । नचचेतननाशभयात् । तस्याविनाशि
त्वादेव । नतावत्परमचेतनस्यममनाशोस्ति । एवमेवतवान्येषांच । नित्योनित्यानांचेतनश्चेतनानामेको
बहूनांयोविदधातिकामानित्यादिश्रुतेः । स्वदेहयोगवियोगौनामजन्ममृतीपुरा । इष्येतेह्येवजीवस्यमुक्तेर्न
तुहरेःक्वचिदितिस्कांदे । ईश्वरस्यापियुद्धगतत्वान्मोहात्तस्याप्युभयविधानित्यत्वशंकाप्राप्तौतदपिनिवार्यते।
नत्वेवाहमिति । यद्यप्येषाशंकार्जुनस्यनास्तितथापिप्राप्तलोकोपकारार्थंभगवतानिवार्यते । एकांतेकथय
न्नपिव्यासरूपेणतदेवलोकेप्रकाशयिष्यतिहि ॥१२॥ ममस्वकीयदेहांतरप्राप्तिरपिनास्तीतिदर्शयितुंदेहिनइ

तिविशेषणं । भवदादीनासाभविष्यतीत्यपिशोकोनकर्तव्यः । देहस्येदानीमप्यन्यथात्वदर्शनात्॥१३॥तद
दर्शनादिनिमित्तंसोढव्यमित्याह ।मात्रास्पर्शाइति । विषयसंबंधाः ॥१४॥फलमाह । यंहीति । नकेवलम
व्यथाभात्रेणामृतत्वंकिंतुपुरुषं । पुरुब्रह्मगुणाधिक्यात्तज्ज्ञानात्पुरुषःस्मृतइतिप्रवृत्ते । पुरुसरणात्पुरुषइत्य
र्थः ॥१५॥ नचयुद्धात्परलोकदुःखमितिशोकः । असत्कर्मणःसकाशाद्भावोनास्तिसत्कर्मणःसकाशादभावो
नास्तीतिनियतत्वात् । सद्भाववाचिनःशब्दाःसर्वेतेसुखवाचकाः । अभाववाचिनःशब्दाःसर्वेतेदुःखवाचका
इतिशब्दनिर्णये । सद्भावेसाधुभावेचसदित्येतत्प्रयुज्यते । प्रशस्तेकर्मणितथासच्छब्दःपार्थयुज्यतइतिवक्ष्य
माणत्वात् । असन्नेवसभवति असद्ब्रह्मेतिवेदचेदित्यादेश्च । अंतोनिर्णयः । नचाविद्यमानविद्यमानयोरुत्प
त्तिनाशनिषेधकोयंश्लोकः । प्रत्यक्षविरोधात् । सन्निति व्यवहीयमाणमेवपदार्थस्वरूपमुत्पत्तेःप्राङ्नाशोत्तरंच
नास्तीतिसर्वलोकोव्यवहरति । नचविपर्ययेकिंचिन्मानं । इदंतुवाक्यमन्यथासिद्धं । आद्यंतयोःसर्वकार्य
मसदेवेतिनिश्चितं । यद्यसन्नविशेषोत्रजायतेकोत्रजायते । व्यक्तावपिसमंह्येतदनवस्थान्यथाभवेत् ।एवंना ॥६८४॥
शेपिबोद्धव्यमतोसन्नेवजायते । तथाप्यभेदानुभवात्कार्यकारणयोःसदा । भेदस्यचाविशेषेणदेहोगात्क्षिति

तामिति । व्यवहारोभवेद्यस्माद्बल्येवानुभवःसदेतिब्रह्मतर्के । नचसदसद्विलक्षणंकिंचिदस्तीत्यत्रकिंचिन्मा
नं । नचासतःख्यात्ययोगात्ततोबाधायोगादुभयविलक्षणंभ्रांतिविषयं । असतःख्यात्ययोगादितिवदतोस
तःख्यातिरभून्नवा । यदिनाभून्नतत्ख्यातिनिराकरणं । यद्यभूत्तथापि । नचासतोसत्त्वेनभ्रांतौसत्त्वेनचख्या
तिर्नास्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । असद्व्यवहारलोपप्रसंगाच्च । यदविद्यमानंरूपंतस्यसत्त्वेनप्रतीतेरेवभ्रांतित्वाच्च ।
अनिर्वचनीयत्वपक्षेपिसदिदंरजतमित्यविद्यमानसत्त्वप्रतीतिंविनानहिभ्रांतित्वं । भ्रांतिसत्त्वांगीकारेप्यभ्रां
तंसदिदंरजतमित्यविद्यमानसत्त्वप्रतीतौहिप्रवर्तते । तस्मादुभयविलक्षणंनकिंचित् । विश्वंसत्यं । यच्चिके
तसत्यमित् । कविर्मनीषीपरिभूःस्वयंभूर्याथातथ्यतोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यःसमाभ्यइत्यादिश्रुतेश्च ॥१६॥
यद्यपिनित्यत्वंजीवस्याप्यस्ति । तथापिसर्वप्रकारेणाविनाशित्वंविष्णोरेवेतितुशब्दः । अनित्यत्वंदेहहानि
र्दुःखप्राप्तिरपूर्णता । नाशश्चतुर्विधःप्रोक्तस्तदभावोहरेःसदा । तदन्येषांतुसर्वेषांनाशाःकेचिद्भवंतिहीतिम
हावाराहे । देशतःकालतश्चैवगुणतश्चत्रिधाततिः । सासमस्ताहरेरेवनह्यन्येपूर्णसद्गुणाइतिपरमश्रुतिः ॥१७॥
शरीरिणांतुदेहहान्यादिनाशोविद्यतएव । येनसर्वमिदंततमितितस्यैवलक्षणकथनात् । नजीवानांदेशतो

गुणतश्चपूर्णता । अनिच्छयादेहहान्यादेरेवदुःखावाप्तिःसिद्धा तस्मादनाशिनोप्रमेयस्यविष्णोःपूजार्थंयुध्य
स्व । तत्प्रसादाधीनत्वाद्दुःखनिवृत्तेःसुखस्यच । येतुसर्वाणिकर्माणिमयिसंन्यस्यमत्पराः । तेषामहंसमुद्धर्ते
त्यादेः । जीवपक्षेनित्यस्योक्ताइत्युक्तत्वादनाशिनइतिपुनरुक्तिःअविनाशि येनसर्वमिदंततमित्युक्तस्यैवा
नाशिनोप्रमेयस्येतिप्रत्यभिज्ञानाच्च । इमेदेहाइतिविशेषणान्नित्यश्चिदानंदात्मकःस्वरूपभूतोदेहोमुक्तानाम
पिविद्यतइतिज्ञायते । नवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्त्वंचमिश्रंनचकालविक्रमः । नयत्रमायाकिमुतापरेहरे
रनुव्रतायत्रसुरासुरार्चिताः । श्यामावदाताःशतपत्रलोचनाःपिशंगवस्त्राःसुरुचःसुपेशसः । सर्वेचतुर्बाहव
उन्मिषन्मणिप्रवेकनिष्काभरणाःसुवर्चसः । प्रवालवैडूर्यमृणालवर्चसांपरिस्फुरत्कुंडलमौलिमालिनां । भ्रा
जिष्णुभिर्यःपरितोविराजतेलसद्विमानावलिभिर्महात्मनां । विद्योतमानप्रमदोत्तमाभिःसविद्युदभ्रावलिभि
र्यथानभइतिहिभागवते । चिदानंदशरीरेणसर्वेमुक्तायथाहरिः । भुंजतेकामतोभोगांस्तदंतर्बहिरेवचेतिप
रमश्रुतिः । नचजीवेश्वरैक्यंमुक्तावपि । इदंज्ञानमपाश्रित्यममसाधर्म्यमागताः । सर्गेपिनोपजायंतेप्रलये
नव्यथंतिच । योवेदनिहितंगुहायांपरमेव्योमन् । सोश्नुतेसर्वान्कामान्सह ब्रह्मणाविपश्चिता । एतमानंद

मयमात्मानमुपसंक्रम्य । इमाँल्लोकान्कामान्नीकामरूप्यनुसंचरन् । एतत्सामगायन्नास्ते । सर्वेनंदंतियंश
सागतेनसभासाहेनसख्यासखायः। किल्बिषस्पृत्पितुषणिर्ह्येषामरंहितोभवतिवाजिनाय । ऋचांत्वःपोषमा
स्तेपुपुष्वान्गायत्रंत्वोगायतिशक्करीषु । ब्रह्मात्वोवदतिजातविद्यांयज्ञस्यमात्रांविमिमीतउत्वः । परंज्योति
रुपसंपद्यस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यते सतत्रपर्येतिजक्षन्क्रीडन्रममाणः । तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनःप
रमंसाम्यमुपैति । मुक्ताःप्राप्यपरंविष्णुंतद्देहंसंश्रिताअपि । तारतम्येनतिष्ठंतिगुणैरानंदपूर्वकैः। भूपामनु
ष्यगंधर्वादेवाःपितरएवच । आजानेयाःकर्मदेवास्तत्त्वदेवाःपुरंदरः । शिवोविरिंचइत्येतेक्रमाच्छतगुणोत्त
राः । मुक्तावपितदन्येयेभूपाच्छतगुणावराः। नसमोब्रह्मणःकश्चिन्मुक्तावपिकथंचन । ततःसहस्रगुणिता
श्रीस्ततःपरमोहरिः। अनंतगुणितत्वेनतत्समःपरमोपिन । अक्षण्वंतःकर्णवंतःसखायोमनोजवेष्वसमाबभू
वुः। कामस्ययत्राप्ताःकामास्तत्रमाममृतंकृधीत्यादिमोक्षानंतरमपिभेदवचनेभ्यः। नचयत्रत्वस्यसर्वमात्मैवा
भूत्तत्केनकंपश्येत् । यद्वैतन्नपश्यतिपश्यन्वैतन्नपश्यति । नहिद्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपोविद्यते । अविनाशित्वान्न
तुतद्वितीयमस्ति । ततोन्यद्विभक्तंयत्पश्येत् । परमंब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति । तत्त्वस्यहंब्रह्मास्मीत्यादिश्रुति

विरोधः । संज्ञानाशोयदिभवेत्किंमुक्त्यानःप्रयोजनं । मोहंमांप्रापयामासभवानत्रेतिचोदितः। याज्ञवल्क्यः
प्रियामाहनाहंमोहंब्रवीमिते । भूतजज्ञानलोपःस्यान्निजंज्ञानंनलुप्यते । नचज्ञेयविनाशःस्यादात्मनाशःकुतः
पुनः । स्वभावतःपराद्विष्णोर्विश्वंभिन्नमपिस्फुटं । अस्वातंत्र्याद्भिन्नमिवस्थितमेवयदेदृशं । तदाघ्राणादि
भोगःस्यात्स्वरूपज्ञानशक्तितः। तदात्मानुभवोपिस्यादीश्वरज्ञानमेवच । यदान्यंनविजानातिनात्मानंनेश्व
रंतथा । पुरुषार्थताकुतस्तुस्यात्तदभावायकोयतेत् । तस्मात्स्वभावज्ञानेनभिन्नाविष्णुसमीपगाः । भुंजतेस
र्वभोगांश्चमुक्तिरेषानचान्यथा । यन्नपश्येत्परोविष्णुर्द्वितीयत्वेनसस्वतः । तद्द्वितीयंनभवतिप्रादुर्भावात्मकं
वपुः। प्रधानपुरुषादन्यद्यत्तस्माद्भिन्नमीश्वरः। विभक्तत्वेननियतंयस्मात्पश्यतिसर्वदा । पश्यन्नेवयतोविष्णुस्त
दभेदंनपश्यति । चेतनाचेतनस्यास्यनाभेदोस्तिततोमुना । नहिज्ञानविलोपोस्तिसर्वज्ञस्यपरेशितुः। ब्रह्मा
णिजीवाःसर्वेपिपरब्रह्माणिमुक्तिगाः । प्रकृतिःपरमंब्रह्मपरमंमहदच्युतः। नैवमुक्तानप्रकृतिःक्वापितद्विष्णुवै
भवं । प्राप्नुवंत्यपितज्ज्ञानान्निजंब्रह्मत्वमाप्यते । यद्यस्यपरमेशित्वंतदास्याद्दुःखिताकुतः । दुःखीचेत्कुतईश
त्वमनीशोह्येवदुःखभाक् । कुतःसर्वविदोज्ञत्वंकभ्रमोप्यज्ञतांविना । तस्मान्नैवेश्वरोजीवस्तत्प्रसादात्तुमुच्यते।

अहेयत्वादहंनामाभगवान्हरिरव्ययः। ब्रह्मासौगुणपूर्णत्वादस्म्यसावसनान्मितेः। असनादसिनामासौतेंज
स्वात्त्वमितीरितः । सर्वैःक्रियापदैश्चैवंसर्वैर्द्रव्यपदैरपि । सर्वैर्गुणपदैश्चैववाच्यएकोहरिःस्वयं । युष्मत्पदैःप्रा
तियोग्यात्तद्युतैश्चक्रियापदैः । अस्मत्पदैरांतरत्वात्क्रियार्थैश्चतदन्वयैः । परोक्षत्वात्तत्पदैश्चमुख्यवाच्यःसएव
तु । सर्वान्वेदानधीत्यैवप्रज्ञाधिक्येनहेतुना । श्वेतकेतुरहंकारात्प्रायशोनास्मिमानुषः। देवोवाकेशवांशोवा
नैषाप्रज्ञान्यथाभवेत् । एवंमहत्त्वबुद्ध्यैवदर्पपूर्णोभ्यगात्पितुः। सकाशमकृताचारंतंदृष्ट्वास्तब्धमज्ञवत् । पितो
वाचकुतःपुत्रस्तब्धतात्वामुपागता । प्रायोनारायणंदेवंनैवत्वंपृष्टवानसि । यस्मिञ्ज्ञातेत्वविज्ञातज्ञानादीनां
फलंभवेत् । प्राधान्यात्सदृशत्वाच्चतदधीनमितिस्फुटं । तत्सृष्टंचेतिविज्ञातंफलवद्धिभवेज्जगत् ।स्वातंत्र्येणा
स्यविज्ञानंमिथ्याज्ञानमनर्थकृत् । यथाचैवैकमृत्पिंडज्ञानादेःसदृशत्वतः । मृन्मयंतदकार्यंचज्ञातंमृदितिवै
भवेत् । यथैवमृत्तिकेत्यादिनित्यनामप्रवेदनात् । वाचारब्धमनित्यंतुज्ञातंतन्मूलमित्यपि । एवंकारणभूतो
सौभगवान्पुरुषोत्तमः। प्रधानश्चस्वतंत्रश्चतन्मूलमखिलंजगत् ।तदाधारंविमुक्तौचतदधीनंसदास्थितं । स
सूक्ष्मोव्यापकःपूर्णस्तदीयमखिलंजगत् । तस्मात्तदीयस्त्वमसिनैवसोसिकथंचन । यथापक्षीचसूत्रंचनानावृ

क्षरसाअपि। यथानद्यःसमुद्रश्चयथावृक्षपरावपि। यथाधानाःपरश्चैवयथैवलवणोदके।यथापुरुषदेशौचयथा
ज्ञज्ञानदावपि । यथास्तेनापहार्यौचतथात्वंचपरस्तथा । भिन्नौस्वभावतोनित्यंनानयोरेकताक्वचित् ।एवंभे
दोखिलस्यापिस्वतंत्रात्परमेश्वरात् । परतंत्रंस्वतंत्रेणकथमैक्यमवाप्नुयात् । सजीवनामाभगवान्प्राणधारण
हेतुतः। उपचारेणजीवाख्यासंसारिणिनिगद्यते । तदधीनमिदंसर्वंनान्याधीनःसईश्वरः। जीवेश्वरभिदाचैव
जडेश्वरभिदातथा । जीवभेदोमिथश्चैवजडजीवभिदातथा । जडभेदोमिथश्चेतिप्रपंचोभेदपंचकः।सनित्य
एवनोत्पाद्यउत्पाद्यश्चेन्नशेदपि । तस्मादनादिमानेवप्रपंचोभेदपंचकः। विष्णोःप्रज्ञामितंयस्माद्वैतंनभ्रांतिक
ल्पितं । अद्वैतःपरमार्थोसौभगवान्विष्णुरव्ययः। परमत्वंस्वतंत्रत्वंसर्वशक्तित्वमेवच । सर्वज्ञत्वंपरानंदःसर्व
स्यतदधीनता । इत्यादयोगुणाविष्णोर्नैवान्यस्यकथंचन । अभावःपरमद्वैतेसंत्येवह्यपराणितु। विकल्पोवि
निवर्तेतकल्पितोयदिकेनचित् । अद्वैतंज्ञानिनांपक्षेनतस्माद्विद्यतेक्वचिदित्यादिश्रुतिभ्योर्थांतरस्यैवावगत
त्वात् । एकपिंडनामधेयेतिशब्दानांवैयर्थ्यंचान्यथा । नचैकविज्ञानेनसर्वविज्ञानंतत्पक्षे । नाहिशुक्तिज्ञोरज ॥६८७॥
तज्ञइतिव्यवहारः। नवकृत्वोपिभेदएवदृष्टांतोक्तेश्च । तस्मादतत्त्वमसीत्येवोच्यते । ऐतदात्म्यमित्येतदात्म

संबंधि । तत्स्वामिकं । त्वमपितदैतदात्म्यमेवासिनसोसीतिवा । तदितिलिंगसाम्यंचात्र । अविद्यमानंमे
वेश्वरंसृष्ट्यादिकंचाप्राप्तमेवात्मनोभिन्नत्वेनप्रापयित्वातन्निषेधेकथंश्रुतेरुन्मत्तवाक्यत्वंनस्यात् । अनुवादोपि
यदिदंवदंतितन्नयुज्यतइत्यादिवाक्यंपरिहारेविशेषयुक्तिंचविनानदृष्टः। अतिप्रसंगश्चान्यथा । अभेदानुवा
देनभेदोपदेशःकिमितिनस्यात् । सर्वशाखांतेभेदोक्तेश्चैतदेवयुक्तं। नासंवत्सरवासिनेप्रब्रूयात्नाप्रवक्त्रइत्या
चार्याआचार्याः। अहंविश्वंभुवनमभ्यभवां । अनंतेस्वर्गेलोकेज्येयेप्रतितिष्ठतिप्रतितिष्ठति ब्रह्मविदोविदुः ।
नमोविष्णवेमहतेकरोमि । पश्यंत्यात्मन्यवस्थितमित्यादि । नचेश्वरस्तद्भेदोवाप्रत्यक्षादिसिद्धः। तत्पक्षेत्वै
क्यादेरपिमिथ्यात्वात्स्वरूपस्यचसिद्धत्वाद्व्यर्थैवश्रुतिः। लक्षितस्वरूपस्यापिनस्वरूपाद्विशेषः। निर्विशेषत्वो
क्तेः। मिथ्याविशेषोक्तौचाप्रामाण्यंश्रुतेः । मिथ्यात्वंचमिथ्यैवतेषां । अतःसत्यत्वंसत्यंस्यात् । उपाधिकृत
भेदेप्युपाधेर्मिथ्यात्वेत्वप्राप्तमेवोपाधिभेदंप्रापयित्वापुनर्निषिध्यतइतिसएवदोषः । सत्योपाधिपक्षेपिहस्तपा
दाद्युपाधिभेदेपिभोक्तुरेकत्वदृष्टेरेकेनैवेश्वरेणसर्वोपाधिगतंसुखदुःखंभुज्येतेत्येवमादयोदोषाःसमाएव। अचे
तनानामनुभवाभावान्नतत्साम्यं । अतोजीवेश्वरयोर्भेदएवेतिसिद्धं॥१८॥यएनंजीवंवेत्तिहंतारंस्वातंत्र्येण।

अन्यथामयाहतांस्त्वंजहीत्यादिविरोधः। चेतनंप्रतियएनमितिपरमात्मनोपिसमं॥१९॥ जीवेश्वरयोर्नित्यत्वे
मंत्रवर्णोप्यस्तीत्याह । नजायतेम्रियतइति। अयंनापरमपुरुषोभूत्वाविद्यमानएवदेहसंबंधरूपेणापिभविता
न । मरणंतुदेहवियोगइतिप्रसिद्धमेव। नहिघटादीनांमरणव्यवहारः। स्वरूपानाशःकैमुत्येनैवसिद्धः। अयं
जीवोप्यजोनित्यश्च । अन्यथापुनरुक्तेः। शाश्वतश्च । नकदाचिदस्वातंत्र्यादिकंजीवस्वरूपंजहाति ।अल्प
शक्तिरसार्वज्ञ्यंपारतंत्र्यमपूर्णता । उपजीवकत्वंजीवत्वमीशत्वंतद्विपर्ययः। स्वाभाविकंतयोरेतन्नान्यथास्यां
त्कथंचन ।वदंतिशाश्वतावेतावतएवमहाजनाइतिमहाविष्णुपुराणे। पुराण्यणतिगच्छतीतिपुराणः ॥२०॥
अविनाशिनंशरीरापायादिवर्जितं । नित्यंस्वरूपतः। एनंपरमेश्वरं । कर्तृत्वंतुस्वतंत्रत्वंतदेकस्यहरेर्भवेत् ।
तच्चाव्ययंतस्यजानन्कथंकर्तास्वयंभवेदितिपरमश्रुतिः। अन्यथाअविनाशिनंनित्यमितिपुनरुक्तिः ॥२१॥
जीवस्यापिशरीरसंयोगवियोगावेवजनिमृतीयतस्ततोनदुःखकारणमित्याह । वासांसीति॥२२॥कारणतो
पिनेश्वरस्यान्यथात्वमित्याह । नैनंछिंदंतीति॥२३॥अच्छेद्यत्वादिकंजीवस्यापितत्सममित्याह । अच्छेद्यो
यमिति । नित्यंसर्वगतेस्थितः अणुश्चायमितिसर्वगतस्थाणुः । सर्वगतोविष्णुस्तदधीनत्वादिकंतत्स्थत्वं ।

हेतुतोपितत्स्थत्वान्नचलतीत्यचलः। नादेनशब्देनसहवर्ततइतिसनादनएवसनातनः। नित्यंसर्वगतेविष्णा
वणुर्जीवोव्यवस्थितः। नचास्यतदधीनत्वंहेतुतोपिविचाल्यते । निषेधविधिपात्रत्वात्सनातनइतिस्मृतइति
महाविष्णुपुराणे। अच्छेद्योयमित्यादिपुनरुक्तिश्चान्यथा । यस्मिन्नयंस्थितःसोव्यक्ताचिंत्यादिरूपः। एवं
ज्ञातःपरमेश्वरःसर्वदुःखनाशंकरोतीतिनानुशोचितुमर्हसि । तेषामहंसमुद्धर्तेत्यादेः । नत्वेवाहंजातुनासंन
त्वमित्युभयोरपिप्रस्तुतत्वात्। देहिनःशरीरिणः। देहीतिविशेषितत्वाच्चजीवस्यतत्रतत्र। अविनाशितु। ये
नसर्वमिदंततं । अनाशिनोप्रमेयस्य। नम्रियतेभूत्वाभविताव । अविनाशिनं । अव्ययं । अव्यक्तोयम
चिंत्योयमविकार्योयमित्यादिपरमात्मनश्च । नहिजीवेनततंसर्वं । नचमुख्यतोप्रमेयोसौ । नचनम्रियते ।
नचाविनाशिनंनित्यमितिनित्यत्वातिरिक्तमविनाशित्वंतस्य । नचाव्यक्तत्वमविकार्यत्वंचमुख्यं। नचभूत्वा
भवितावानेतिदेहस्याप्यनुत्पत्तिः। परमात्मनस्तुदेहवियोगादिकमपिनास्तीत्यविनाशित्वित्यादिविशेषणं ।
यस्मादेवंभूतस्तस्मात्सएवस्वतंत्रः। तदधीनमन्यत्सर्वं।अतःसएवसर्वपुरुषार्थदः।अतस्तत्पूजासत्कर्मैव। अत
स्तदर्थंयुध्यस्व ।अन्येषांत्वंतवंतएवदेहाः। प्राकृतदेहिनश्च । अतोस्वतंत्रत्वान्नहंतुंतेषांसामर्थ्यं। नित्यत्वा

न्नहन्यतेच । तस्माद्धंताहतइतिमन्यमानौनविजानीतः । यस्मादयमेवपरमेश्वरःशरीरवियोगरूपेणापिन
म्रियतेतत्संयोगरूपेणापिनजायतेजीववत्कदापि । अतःसएवस्वतंत्रत्वात्सर्वस्यहंता । जीवस्तुतेनशरीरेह
न्यमानेस्वयंनहन्यतइत्येतावत् । अतएवमविनाशित्वादेःस्वातंत्र्यात् । सर्वकर्तारंपरमात्मानंयोवेदसकथं
घातयतिहंतिवा । वाससोजरावत्स्वशरीरजरादावस्वातंत्र्यदर्शनात्सर्वत्रास्वातंत्र्यंज्ञातव्यंजीवस्य । ईश्वर
स्यतुदेहस्यापिच्छेदादेरभावात्स्वातंत्र्यं । नैनंछिंदंतीतिच्छेदनाद्यभावःसाक्षादेवदर्शयितुंशक्यतेस्वदेहस्ये
तिवर्तमानापदेशः । छेदनादिकंत्वीश्वरोमोहायमृषैवदर्शयति ॥२४॥ सर्वगतश्चेत्परमात्माकिमितितथानदृ
श्यतइत्यतोवक्ति । अव्यक्तोयमिति । कथमेतद्युज्यते । अचिंत्यशक्तित्वात् । नचसाशक्तिःकदाचिदन्यथा
भवति । अविकार्यत्वात् । यानियान्यस्यरूपाणितानिसर्वाण्यप्येवंभूतानीतिदर्शयितुमेनमयमित्यादिपृथ
ग्वचनं । जीवेतुसर्वजीवेष्वनुगमार्थं । सर्वंचैतच्छ्रुतिसिद्धं । सद्देहःसुखगंधश्चज्ञानभाःसत्पराक्रमः । ज्ञान
ज्ञानःसुखसुखःसविष्णुःपरमोक्षरइतिपैंगिश्रुतिः । अदेहोदेहवांश्चैकःप्रोच्यतेपरमेश्वरः । अप्राकृतशरीरत्वा
ददेहइतिकथ्यते । शिरश्चरणबाह्वादिविग्रहोयंस्वयंहरिः । स्वस्मान्नान्योविग्रहोस्यततश्चादेहउच्यते । स्वयं

स्वरूपवान्यस्माद्देहवांश्चोच्यतेततः । शिरश्चरणबाह्वादिःसुखज्ञानादिरूपकः । सचविष्णोर्नचान्योस्तिंय
स्मात्सोचिंत्यशक्तिमान् । देहयोगवियोगादिस्ततोनास्यकथंचन । गुणरूपोपिभगवान्गुणभुक्सदाश्रुतः ।
अहमित्यात्मभोगोयत्सर्वेषामनुभूयते । अभिन्नेपिविशेषोयंसदानुभवगोचरः । विशेषोपिहिनान्योतःसचस्व
स्यापियुज्यते । नानवस्थाततःक्वापिपरमैश्वर्यतोहरेः । युक्तायुक्तत्वमपिहियदधीनंसदेष्यते । प्रमाणावग
तेतत्रकुतएवह्ययुक्ततेत्यादिपरमश्रुतिः । गुणाःश्रुताःसुविरुद्धाश्चदेवेसंत्यश्रुताअपिनैवात्रशंका । चिंत्याअ
अचिंत्याश्चतथैवदोषाःश्रुताश्चनाज्ञैर्हितथाप्रतीताइत्यादिचर्ग्वेदेसौपर्णशाखायां । एकमेवाद्वितीयंनेहना
नास्तिकिंचन । मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति । यथोदकंदुर्गेवृष्टंपर्वतेषुविधावति । एवंधर्मान्पृ
थक्पश्यंस्तानेवानुविधावति । मत्स्यकूर्मादिरूपाणांगुणानांकर्मणामपि । तथैवावयवानांचभेदंपश्यतियः
क्वचित् । भेदाभेदौचयःपश्येत्सयातितमएवतु । पश्येदभेदमेवैषांबुभूषुःपुरुषस्ततः । अभेदेपिविशेषोस्तिव्य
वहारस्ततोभवेत् । विशेषिणांविशेषस्यतथाभेदविशेषयोः । विशेषस्तुसएवायंनानवस्थाततःक्वचित् । प्रादु
र्भावादिरूपेषुमूलरूपेषुसर्वशः । नविशेषोस्तिसामर्थ्येगुणेष्वपिकदाचन । मत्स्यकूर्मवराहाश्चनृसिंहवटुभा

गवाः। राघवःकृष्णबुद्धौचकल्किव्यासैतरेयकाः। दत्तोधन्वंतरिर्यज्ञःकपिलोहंसतापसौ। शिंशुमारोहयास्य
श्चहरिःकृष्णश्चधर्मजः। नारायणस्तथेत्याद्याःसाक्षान्नारायणःस्वयं। ब्रह्मरुद्रौशेषविपौशक्राद्यानारदस्तथा।
सनत्कुमारःकामभवोप्यनिरुद्धोविनायकः। सुदर्शनाद्यायुधानिपृथ्वाद्याश्चक्रवर्तिनः। इत्याद्याविष्णुनावि
ष्टाभिन्नाःसंसारिणोहरेः। तेष्वेवलक्ष्मणाद्येषुत्रिष्वेवंचबलादिषु। नरार्जुनादिषुतथापुनरावेशउच्यते। स्वल्प
स्तुपुनरावेशोधर्मपुत्रादिषुप्रभोः। एतज्जानातियस्तस्मिन्प्रीतिरभ्यधिकाहरेः। संकरज्ञानिनस्तत्रपातस्तम
सिचध्रुवमित्यादिमहावराहे॥२५॥ तिष्ठतुतावदयंविस्तारः। यावन्मोक्षंजीवस्यजन्ममरणेस्वयमेवमन्यसेन
तुनियमेन। तथापितावन्मात्रेणापिज्ञानेनशोचितुंनार्हसि। नित्यंसनातनंप्रोक्तंनित्यंनियतमेवचेतिशब्द
निर्णये। अत्रतुनियतं। जातस्यहिध्रुवइतिप्रकाशनात्॥२६॥ तस्मान्नात्राश्चर्यबुद्धिःकर्तव्या॥२७॥२८॥
किंतर्ह्याश्चर्योभगवानेवेत्याह। आश्चर्यवदिति। आश्चर्यमेवसंतमेनमाश्चर्यवत्पश्यतिनपुनरनाश्चर्यं। गग ॥६९०॥
नंगगनाकारंसागरःसागरोपमइत्यादिवत्। आश्चर्योभगवान्विष्णुर्यस्मान्नैतादृशःक्वचित्। तस्मात्तद्गोचरं
ज्ञानंतद्गोचरवदेवत्वितिब्रह्मतर्के। अनाश्चर्यवदप्यसुरादयःपश्यंतीतिकश्चिदितिविशेषणं॥२९॥देहीकुतोव

ध्यः यस्मादयमीश्वरःसर्वस्यजीवस्यसूक्ष्मेस्थूलेचदेहेरक्षकत्वेनावस्थितः अतएवावध्यः। नस्वसामर्थ्यंकस्या
पि। द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावोजीवएवच। यदनुग्रहतःसंतिनसंतियदुपेक्षयेतिहिभागवते। तत्रतत्रस्थि
तोविष्णुर्नित्यंरक्षतिनित्यदा। अनित्यदेवानित्यंचनित्यानित्येततस्ततः। भावाभावनियंताहितदेकःपुरुषो
त्तमइतिपाद्मे॥३०॥जित्वास्वर्गंमहींच। येयुध्यंतेप्रधनेषुशूरासइतिश्रुतेः॥३७॥ सम्यक्ख्यातिर्ज्ञानंसांख्यं।
युज्यतेनेनेतियोगस्तदुपायः। सम्यक्तत्त्वदृशिःसांख्यंयोगस्तत्साधनंस्मृतमितिशब्दनिर्णये। ब्रह्मतर्कस्तर्क
शास्त्रंविष्णुनायत्समीरितं। अक्षपादकणादौचसांख्ययोगौचहैतुकाः। बौद्धपाशुपताद्यास्तुपाषंडाइतिकी
र्तिताः। मीमांसात्रिविधाप्रोक्ताब्राह्मीदैवीचकार्मिकी। ब्रह्मतर्कंचमीमांसांसेवेतज्ञानसिद्धये। वैदिकज्ञानवै
रूप्यान्नान्यत्सेवेतपंडितइत्यन्यसांख्ययोगयोर्निषिद्धत्वान्नारदीये। सांख्यस्यनिरीश्वरत्वादुक्तत्वाच्चेश्वरस्य।
सांख्यैर्योगैश्चविहितहिंसायाअप्यनर्थहेतुत्वांगीकारात्। अत्रतुयुद्धविधानाच्चमोक्षार्थत्वेनैवकर्मबंधंप्रहास्य
सीति। परमसांख्ययोगयोश्चोक्तार्थत्वेनैवनविरोधः॥३९॥प्रारंभमात्रमिच्छावाविष्णुधर्मेननिष्फला। नचा
न्यधर्माकरणाद्दोषवान्विष्णुधर्मकृदित्याग्नेये। स्वोचितेनैवधर्मेणविष्णुपूजामृतेक्वचित्। नाप्रवृत्तिःप्रवृत्ति

र्वायत्रधर्मःसवैष्णवः । एनंधर्मंचदेवाद्यावर्ततेसात्त्विकाजनाः । एषकार्तयुगोधर्मःपांचरात्रश्चवैदिकः । तत्प्री
त्यर्थंविनान्यस्मैनोदबिंदुंनतंडुलं । दद्यान्निराशीश्वसदाभवेद्भक्तश्चकेशवे । नैतत्समेधिकेवापिकुर्याच्छंका
मपिक्कचित् । जानीयात्तदधीनंचसर्वंतत्तत्त्ववित्सदा । यथाक्रमंतुदेवानांतारतम्यविदेवच । एषभागवतो
मुख्यस्त्रेतादिषुविशेषतः। एषधर्मोतिफलदोविशेषेणपुनःकलौ । एवंभागवतोयस्तुसएवहिविमुच्यते । त्रैवि
द्यस्त्वपरोधर्मोनानादैवतपूजनं । तत्रापिविष्णुर्ज्ञातव्यःसर्वेभ्योभ्यधिकोगुणैः । समर्पयतियज्ञाद्यमंततस्त्वेव
विष्णवे । त्रैविद्यधर्मापुरुषःस्वर्गंभुक्त्वानिवर्तते । पुनःकुर्यात्पुनःस्वर्गंयातियावद्धरेर्वशे । सर्वान्देवान्प्रवि
ज्ञायतत्कर्मैवसदाभवेत् । सम्यक्त्वापरिज्ञानादन्यकर्मकृतेरपि । स्वर्गादिप्रार्थनाच्चैवरागादेश्चापरिक्षयात् ।
सदाविष्णोरस्मरणात्त्रैविद्योनाप्नुयात्परं । क्रमेणमुच्यतेविष्णौकर्माण्यंतेसमर्पयन् । यदिसर्वाणिनियमाज्ज
न्मभिर्बहुभिःशुभैः। परंविष्णुंनयोवेत्तिकुर्वाणोपित्रयीक्रियाः। नासौत्रैविद्यइत्युक्तोवेदवादीसउच्यते । वादो
विवादःसंप्रोक्तोवादोवचनमेवच । वेदोक्तेविष्णुमाहात्म्येविवादात्पठनादपि । अथवानिरर्थकात्पाठाद्वेदवा
दीसउच्यते । वेदवादरतोनस्यान्नपाषंडीनहैतुकी । तेभ्योयातितमोघोरमंधंयस्मान्नचोत्थितिः । अनारंभ

मनंतंचनित्यदुःखंसुखोज्झितं।वर्त्मयद्वेदगदितंयत्रयांत्यसुरादयः। बुद्धिर्निर्णीततत्त्वानामेकाविष्णुपरायणा।
बहुशाखाह्यनंताश्चबुद्धयोव्यवसायिनामितिब्रह्मवैवर्ते ॥४०॥४१॥ अव्यवसायबुद्धिःकेषां । यांवाचमविप
श्चितःप्रवदंति । तयापहृतचेतसां । बुद्धिर्व्यवसायात्मकत्वेनसमाधानेनवर्तते । यथावस्तुतथाज्ञानंतत्साम्या
त्सममीरितं । विषमंत्वन्यथाज्ञानंसमाधानंसमस्थितिः । नतद्भवत्यसद्वाक्यैर्विषमीकृतचेतसां । स्वर्गादिपु
ष्पवाग्येववचनंयद्चेतसां । नमन्यंतेफलंमोक्षंविष्णुसामीप्यरूपकं । फलदंचनमन्यंतेतंविष्णुंजगतःपतिं ।
भोगैश्वर्यानुगत्यर्थंक्रियाबाहुल्यसंततां । बहुसंसारफलदामंतेतमसिपातिनीं । यांवदंतिदुरात्मानोवेदवा
क्यविवादिनः । तयासंमोहितधियांकथंतत्त्वज्ञताभवेदितिच । इष्टापूर्तंमन्यमानावरिष्ठंनान्यच्छ्रेयोवेदयंते
प्रमूढाः । नाकस्यपृष्ठेसुकृतेतेनुभूत्वाइमंलोकंहीनतरंवाविशंतीतिचाथर्वणीयश्रुतिः। वेदवादरतोनस्यान्नपा
षंडीनहैतुकीतिहिभागवते । येनजानंतितंविष्णुंयाथातथ्येनसंशयात् । जिज्ञासवश्चनितरांश्रद्धावंतःसुसा
धवः । निर्णेतृणामभावेनकेवलंज्ञानवर्जिताः। तेयाज्ञिकाःस्वर्गभोगक्षयेयांतिमनुष्यतां । यैर्निश्चितंपरत्वं
तुविष्णोःप्रायोनयातनां । ब्रह्महत्यादिभिरपियांत्याधिक्येचिरंनतु । विशेषएवतेषांतुतदन्येषांविपर्ययः । ये

तुभागवताचार्यैःसम्यग्यज्ञादिकुर्वंते । बहिर्मुखाभगवतोनिवृत्ताश्चविकर्मणः। दक्षिणातर्पितानांतुह्याचार्या
णांतुतेजसा । यांतिस्वर्गंततःक्षिप्रंतमोंधंप्राप्नुवंतिच । तदन्यैनैवचस्वर्गंयांतिविष्णुबहिर्मुखाइतिनारदीये
॥४२॥४४॥त्रैगुण्याख्यंविषयंयापयंतिअपगमयंतीतित्रैगुण्यविषयाः । आश्रित्यवेदांस्तुपुमांस्त्रैगुण्यविषहारि
णः। निस्त्रैगुण्योभवेन्नित्यंवासुदेवैकसंश्रयइतिच । सत्त्वंसाधुगुणाद्विष्णुरात्मासंततिहेतुतइतिच । संततवि
ष्णुस्मरणंनित्यसत्त्वस्थत्वं। परमात्माममस्वामीतिज्ञानमात्मवत्त्वं। तेनैक्यज्ञानंनिवारयति। विरुद्धयोगक्षेमे
च्छावर्जितः । अन्यथोत्थानादेरप्ययोगात् ॥४५॥ उद्रेकात्पातृराहित्यादनत्वाच्चाखिलस्यच । प्रलयेप्युद
पानोसौभगवान्हरिरीश्वरः। प्रकृतिर्ह्युदरूपेणसर्वमावृत्यतिष्ठति । प्रलयेऽतोलयंप्राहुःसर्वतःसंप्लुतोदकमिति
च । यावत्प्रयोजनंविष्णोःसकाशात्साधकस्यच । धर्ममोक्षादिकंतावत्सर्ववेदविदोभवेत्। वेदार्थनिर्णयोय
स्माद्विष्णोर्ज्ञानंप्रकीर्तितं । ज्ञानात्प्रसन्नश्चहरिर्यतोखिलफलप्रदइतिच । सर्वतःसंप्लुतोदकेप्युद्रिक्तःपालक
वर्जितः । कालाद्यनश्वयोविष्णुस्तस्माद्यावत्फलंतावंत्सर्ववेदेषुविशेषज्ञस्यैवभवतीत्यर्थः। सर्वेहिविष्णोरन्ये
प्रलयकालेनोद्रिक्ताः। येचोद्रिक्तामुक्तारमाचतेपिनपालकवर्जिताः। विष्णुपाल्यत्वात् । नचमुक्ताःकाला
दिचेष्टकाः। नचोद्रिक्तत्वंतेषांतद्वत् । अतउदपानोविष्णुरेव । प्रलयेविशेषतोपि । आनीदवातंस्वधयातदे
कंतस्माद्धान्यन्नपरःकिंचनास । तमआसीत्तमसागूळ्हमग्रेप्रकेतंसलिलंसर्वमाइदं । आपोवाइदमग्रेसलिल
आसीत्सलिलएकोद्रष्टाऽद्वैतोभवतीत्यादिश्रुतिभ्यः॥४६॥कर्माधिकारिणएवत्वदादयोजीवाः। फलंतुमदाय
त्तमितिभावः। माकर्मफलहेतुर्भूः नेश्वरोहमितिभावंकुरु। एषउएवशुभाशुभैःकर्मफलैरेनंसंयोजयतिनस्वयं
संयुक्तोभवतियदेनंकर्मफलैःसंयोजयतिनस्वयंसंयुक्तोभवतितस्मादन्यएवासौभगवान्वेदितव्यइतिपैंगिश्रु
तिः॥४७॥संगंफलस्नेहं॥४८॥बुद्धौजातायामपिविष्णुमेवशरणमन्विच्छ । अज्ञानांज्ञानिनांचैवमुक्तानांश
रणंहरिः। तंयेस्वैक्येनमन्यंतेसर्वभिन्नंगुणोच्छ्रयात्। कृपणास्तेतमस्यंधेनिपतंतिनसंशयः। नतेषामुत्थितिः
क्वापिनित्यातिशयदुःखिनां । गुणभेदविदांविष्णोर्भेदाभेदविदामपि । देहकर्मादिषुतथाप्रादुर्भावादिकेपि
वा । स्वोद्रिक्तानांतदीयानांनिंदांकुर्वंतियेपिच । सर्वेषामपिचैतेषांगतिरेषानसंशयइतिनारदीये ॥४९॥
यथावद्विष्णुंज्ञात्वातदर्थत्वेनकर्मकरणमित्येतत्कर्मकौशलमेवयोगः। भगवज्ज्ञानमेवबुद्धिः॥५०॥५१॥ निर्वे
दंनितरांलाभं । बुद्धिमोहोयदानस्यादन्यथाज्ञानलक्षणः । श्रोतव्यश्रुतसाफल्यंतदाप्राप्नोतिमानवः। श्रुति

मार्गंप्रपन्नातुतदर्थज्ञाननिश्चला । समाधानेनतुपुनरापरोक्ष्याच्चनिश्चला । विष्णौप्राप्स्यतितद्योगंमुक्तोभू
त्वातदश्रुतइतिच । श्रुतौविशेषेणप्रतिपन्ना ॥५२॥५३॥ काभाषा । कथंभाष्यते । कैर्गुणैः। समाधिस्थस्य
विषमबुद्धिवर्जितस्य॥५४॥सर्वकामनिवृत्तिस्तुजानतोनकथंचन । अनिषिद्धकामितैवातोह्यकामित्वमिती
र्यते । अपरोक्षदृशोपिस्याद्यदानास्त्यपरोक्षदृक् । क्वचिद्विरुद्धकामोपियथायुध्यद्धरोहरिं । अतोनभिभ
वोयावद्दृशस्तावन्निगद्यते । स्थितप्रज्ञस्तथाप्यस्यकादाचित्क्यपियादृशिः। नियमेनैवमोक्षायभवेद्योग्याभवे
द्यदि । अयोग्याभक्तिजाताचेत्क्रमान्मुक्त्यैभवेत्तथेतिच । आत्मनिविष्णौआत्मनाविष्णुना। तत्प्रसादादे
वतुष्टः॥५५॥रसोरागः॥५९॥संमोहान्मिथ्याज्ञानात् । ज्ञातमप्यन्यथास्मर्यते । वाक्यार्थानामन्यथास्मर
णान्निर्णीतंज्ञानमपिनश्यति॥६२॥६३॥शांतिर्भगवन्निष्ठा । शमोमन्निष्ठतेतिहिभागवते ॥६४–६६॥ देवेभ्यो
न्येयदाब्रह्मपश्यंत्यन्यन्नदृश्यते । निशायामिवसुव्यक्तंयथान्यैर्ब्रह्मनेयते । आश्चर्यवस्तुदृग्यद्वद्व्यक्तमन्यन्नप
श्यति । ऐकाग्र्याद्वासुखोद्रेकाद्देवाःसूर्यवदेवच । प्रायशःसर्ववेत्तारस्तत्रापिह्युत्तरोत्तरमितिब्रह्मतर्के ॥६९॥ ॥६९२॥
भुंजानोपिहियःकामान्मर्यादांनतरेत्क्वचित् । समुद्रवद्धर्ममर्यीनासौकामीसउच्यते। केतिकुत्सितवाचीस्या

त्कुत्सितंमानमेवतु । कामोमोक्षविरोधीस्यान्नसर्वेच्छाविरोधिनीतिच । नचसर्वेच्छाभावेजीवनंभवति ।
शांतिर्मोक्षोयतोह्यत्रविष्णुनिष्ठाभवेद्ध्रुवेतिच॥७०॥निषिद्धस्पृहाभावमात्रेणसर्वविषयान्विहाय । अस्वरूपे
स्वरूपत्वमतिरेवह्यहंकृतिः। त्याज्यासर्वत्रममताज्ञात्वासर्वंहरेर्वशइतिच॥७१॥ब्राह्मीब्रह्मविषया । ज्ञानिना
मप्यंतकालेन्यमनसांप्रारब्धकर्मभावाज्जन्मांतरं । प्रारब्धकर्मनाशकालेनियमेनभगवत्स्मृतिर्भवति । ततो
मोक्षश्च । यंयंवापिस्मरन्भावमितिहिवक्ष्यति । बाणंशरीरं । अभावाज्जडदेहस्यविष्णुर्निर्वाणउच्यते । भि
न्नदेहाभावतोवाससहस्रशिराअपीतिच ॥७२॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगव
द्गीतातात्पर्यनिर्णयेद्वितीयोध्यायः ॥२॥ ॥ ॥ ॥ ॥
हरिःॐ । ज्ञानंयोगश्चोक्तौ । तत्रकर्मयोगंविशेषतःप्रपंचयत्यनेनाध्यायेन । दूरेणह्यवरंकर्मेतिप्रश्नबीजं।ज्ञा
नप्रचुरोयोगोज्ञानयोगः। कर्मप्रचुरोन्यः। सांख्याज्ञानप्रधानत्वाद्देवाश्चयतयस्तथा । मुख्यसांख्यास्तत्रदेवा
ज्ञानमेषांमहद्यतः। बहुकर्मकृतोप्येतेततोपिबहुवेदनात् । मुख्यसांख्याइतिज्ञेयास्तदन्येकर्मयोगिनः। ज्ञानि
नोप्यतिबाहुल्यात्कर्मणःकर्मयोगिनः । नोभयंतद्विनाकश्चित्पुमान्हिपुरुषार्थभाक् । नहिकश्चित्क्षणमपिजा

तुतिष्ठत्यकर्मकृत् । नचज्ञानंविनाकर्मपुरुषार्थकरंभवेदितिब्रह्मवैवर्ते । निष्ठापर्यवसितिर्मुक्तिः । ज्ञानिनोमोक्ष
नियमस्तथापिशुभकर्मणा । आनंदवृद्धिरन्येनह्रासोज्ञानंतुकर्मणेतिपरमश्रुतेर्नकर्मणानप्रजयाधनेनेत्यादि
विरोधोन । अन्यथानकर्मणामनारंभादित्याद्युभयसमवाक्यशेषविरोधश्च । समत्वंचनहिकश्चिदित्यादेः ।
नान्यःपंथाइत्यपिज्ञानमृतेनमोक्षइत्येवाह ॥३॥४॥ कर्तृत्वंद्विविधंप्रोक्तंविकारश्चस्वतंत्रता । विकारःप्रकृते
रेवविष्णोरेवस्वतंत्रतेतिपैंगिश्रुतेःकार्यतेह्यवशइत्यत्रावशोविष्णुवशः । अःइतिब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ॥५॥ कर्मणा
बध्यतेजंतुरित्यादिकमप्यवैष्णवकर्मविषयमित्याह । यज्ञार्थादिति । ज्ञोनामभगवान्विष्णुस्तंयात्युद्देशएषयः ।
सयज्ञइतिसंप्रोक्तोविहितेकर्मणिस्थितइतिबर्कश्रुतिः ॥९॥ जननात्परसस्यादेःपर्जन्योमेघसंततिः । सयज्ञात्क
र्मणःसोपिसमस्तंकर्मकेशवात् । सनित्योप्यक्षरततिरूपाद्वाक्याद्धिगम्यते । वाक्यमुच्चार्यतेभूतैस्तान्यन्नात्त
च्चमेघतः । तस्मात्सर्वगतोविष्णुर्नित्यंयज्ञेप्रतिष्ठितः । एवंप्रवर्तितंचक्रंनानुवर्तयतीहयः । सपापोविश्वहंतृत्वा
न्नरकेमज्जतिध्रुवं । वाचिकोमानसोयज्ञोन्यासिनांतुविशेषतः । वनस्थस्याक्रतुर्यज्ञःक्रत्वादिर्गृहिणोखिलः ।
शुश्रूषाद्यात्मकोयज्ञोविहितोब्रह्मचारिणः । विद्याभयादिदानंचसर्वेषामपिसंमतं । गृहिणोवित्तदानंतुवनस्थ

स्यान्नपूर्वकं । सर्वैःकार्यंतपोघोरमितिसर्वैस्त्रिकर्मिणइतिनारदीये । ब्रह्माक्षरशब्दार्थयोर्व्यत्यासेतस्मात्सर्वग
तंब्रह्मेतिप्रत्यभिज्ञाविरोधश्चक्रकाप्रवेशश्च ॥१४–१६॥ तृप्तिसंतोषशब्दयोःपर्यायत्वेपिपरमात्मनातृप्तःपरमात्म
नितृप्तइतिविशेषः । विष्णुप्रसादाद्रतिमांस्तृप्तोविष्णुप्रसादतः । विष्णावेवातितृप्तश्चमुक्तोसौविंध्यगोचरइत्या
ग्नेये । रतिरानंदउद्दिष्टस्तृप्तिस्तुकृतकृत्यता । प्रीतिस्तुद्विविधःस्नेहःकर्मजोनिजएवचेतिशब्दनिर्णये । संतो
षस्तृप्तिरापूर्तिःप्रीतिःपर्यायवाचकाइत्यभिधानं ॥१७॥ यस्मादमुक्तस्यकार्यमस्त्येवतस्मादसक्तः । असक्तआच
रन्नेवयस्मात्परमाप्नोति । मुक्तस्यैवकार्यंनास्तीत्येवकारार्थोपियस्त्विति तुशब्देनावगतः । तस्मात्कर्मसमाचरे
त्युपसंहारविरोधश्चान्यथा । ब्रह्मनिष्ठाब्रह्मरताब्रह्मज्ञानसुतर्पिताः । पांडवानांचमुक्तानामंतरंकिंचिदेवहीति
भविष्यत्पर्ववचनाच्चनार्जुनस्यामुख्याधिकारिता । आत्मरतिरेवस्यादित्येवशब्देनमुक्तानामेभ्योविशेषोद
र्शितः । एषांकदाचिद्दुःखाभासस्यापिभावात् ॥१९॥ सहैवकर्मणासिद्धिमास्थिताजनकादयः । ज्ञाननिष्ठाअपित
तःकार्यंवर्णाश्रमोचितमितिच । अज्ञानांज्ञानदंकर्मज्ञानिनांलोकसंग्रहात् । अद्धैवतुष्टिदंमह्यंसामुक्तानंदपू
र्तिदा ॥२०॥ ममैवकेवलंनास्तिकेनाप्यर्थस्तथाप्यहं । कर्मकृल्लोकरक्षायैतस्मात्कुर्वीतमत्परइतिकृष्णसंहिता

यां।रक्षयावाथसृष्ट्यावासंहृत्यादेर्नतुक्वचित् । अर्थोविष्णोस्तथाप्येषस्वभावात्सर्वकर्मकृत् । मत्तोनृत्तादिकंय
द्वत्कुर्यात्सुखविशेषतः। परमानंदरूपत्वात्कुर्याद्विष्णुस्तथैवत्विति बर्कश्रुतिः ॥२२॥ नाहंकर्ताहरिःकर्तातत्पू
जाकर्मचाखिलं । तथापिमत्कृतापूजातत्प्रसादेननान्यथा । तद्भक्तिस्तत्फलंमह्यंतत्प्रसादःपुनःपुनः । कर्म
न्यासोहरावेवंविष्णोस्तृप्तिकरःसदा । यस्मात्स्वतंत्रकर्तृत्वंविष्णोरेवनचान्यगं । तदधीनंस्वतंत्रत्वंस्वावरापे
क्षयैवतु । जीवस्यविकृतिर्नामकर्तृत्वंजडसंश्रयं । पुमान्दोग्धाचगौर्दोग्ध्रीस्तनोदोग्धेतिवत्क्रमादितिब्रह्म
तर्कवचनादीश्वरजीवप्रकृत्यादीनांकर्तृत्वमकर्तृत्वंचविभागेनज्ञातव्यंसर्वत्र । क्वचित्स्वभावःप्रकृतिःक्वचिच्च
त्रिगुणात्मिका । क्वचित्प्रकृष्टकर्तृत्वाद्भगवान्प्रकृतिर्हरिरिरितिशब्दनिर्णये । स्वभावतस्त्रिधाजीवाउत्तमाधमम
ध्यमाः। उत्तमास्तत्रदेवाद्यामर्त्यमध्यास्तुमध्यमाः। अधमाअसुराद्याश्चनैषामस्त्यन्यथाभवः। शरीरमात्रान्य
थात्वेस्वजातिंपुनरेष्यति । उत्तमामुक्तियोग्यास्तुसृतियोग्यास्तुमध्यमाः। अपरेंधतमोयोग्याःप्राप्तिःसाधन
पूर्तितः।पूर्त्यभावेनसर्वेषामनादिःसंसृतिःस्मृता । नैवपूर्तिश्चसर्वेषांनित्यकालहरीच्छया । अंतोनुवर्ततेनि ॥६९५॥
त्यंसंसारोयमनादिमान् । अतोधमानाजीवानांमिथ्याज्ञानादयोखिलाः।स्वाभाविकागुणाज्ञेयामध्यमर्त्येषु

मिश्रिताः। तत्वज्ञानंविष्णुभक्तिरित्याद्यादेवतादिषु । कार्यतेह्यवशःकर्मसर्वैस्तैःप्राकृतैर्गुणैः। स्वाभाविकंगु
णानेतान्हेतुंकृत्वैवविष्णुना । कर्मसुक्रियमाणेषुकर्ताहमितिमूढधीः । मन्यतेतत्वविद्विष्णोर्गुणाइच्छादय
स्तुये । स्वाभाविकेषुजीवस्यकामाद्येषुसदैवतु । प्रेरकत्वेनवर्ततेस्वातंत्र्यंममनक्वचित् । इतिमत्वानसक्तःस्या
त्प्रीतोस्यभवतिप्रभुः। स्वभावगुणसंमूढाज्ञानादिगुणवत्तरं । स्वातंत्र्येणैवकर्तारंचात्मानंप्रतिजानते । तान्गु
णान्कर्मतच्चैवविष्णवधीनंनतेविदुः।तेष्वयोग्येषुतत्वज्ञस्तत्वंनातिप्रकाशयेत् । वदेद्विवादरूपेणनोपदेशात्म
नाक्वचित् । सभारूपेणवाब्रूयात्पृष्टेऽव्यक्तिकृदेववा । बुद्ध्वाप्यसौयतोनित्यंस्वभावानुगचेष्टितः । स्वभावंयां
तिभूतानिनिग्रहःकिंकरिष्यतीत्यादिप्रकाशसंहितायां ॥२७॥३५॥ परमेश्वराद्देवेभ्यश्चार्वाक्तनप्रेरकंपृच्छ
ति । अथकेनेति॥३६॥अखिलप्रेरकोविष्णुर्ब्रह्माद्यास्तदवांतराः। असुराअशुभेष्वेवकामादेरभिमानिनः ।
तत्रकामःकालनेमिःसर्वंधूममलोल्बवत् । शुभमध्याधमजनंक्रमादावृत्यतिष्ठति । महाशनस्यतस्येदंनालंते
नानलोग्निवत् । भुंजानइंद्रियाविष्टोज्ञानास्त्रेणैवहन्यतइतिब्रह्मतर्के । ज्ञानावरणरूपेणेदमावृणोतीत्यावृतं
ज्ञानमितिपुनराह । नकेवलंदुष्पूरो नालमितिमन्यतेचेत्यनलः । अग्नेरप्यनलःकामोयन्नालमितिमन्यतइ

तिच॥३७॥४१॥सर्वेभ्यःप्रवरादेवाइंद्राद्याइंद्रियात्मकाः। तेभ्योमनोभिमानीतुरुद्रस्तस्मात्सरस्वती। बुद्ध्या
त्मिकाततोब्रह्मामहानात्मापरःस्मृतः।अव्यक्तरूपालक्ष्मीश्चवरातोतोहरिःस्वयं। नतत्समोधिकोवेतिह्यानु
पूर्वीप्रकीर्तिता। यथाक्रमप्रबोधेननाश्याःकामादिशत्रवः। प्राप्यतेचपरंस्थानंविष्णोरतुलमंजसेतिच। नचें
द्रियेभ्यःपराह्यर्थारुद्रोहंकृतिरूपकइत्यादिविरोधः। सर्वाभिमानिनोदेवाःसर्वेपिह्युत्तरोत्तरं। आधिक्यंवक्तु
मेवैषांपृथक्स्थानमुदीर्यते। आधिक्यक्रमएवात्रशास्त्रतात्पर्यमिष्यते। स्थानेषुत्ववरेषांचपरेसंतिनचेतरे।
तथापिपितुरर्थोयःपुत्रस्याप्युपचर्यते।अव्यक्तादिपदार्थानांसर्वेतदभिमानिनइतिच। यत्रहक्कचपुत्रस्यतत्पितु
र्यत्रवापितुस्तद्वापुत्रस्येत्येतदुक्तंभवतीत्यादिश्रुतेश्च।बहुवाचिनांशब्दानांलिंगप्रकरणादिभिः।प्रवृत्तिहेतोश्चा
धिक्यान्निर्णयोर्थेषुगम्यतइतिशब्दनिर्णये।लिंगादिसाम्यंयत्रस्यात्प्रयोगाधिक्यमेवतु। निर्णायकंभवेत्तत्रतेन
स्यात्सुबहुश्रुतइतिब्रह्मतर्के॥४२॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादा०गीतातात्पर्यनिर्णयेतृतीयोध्यायः॥३॥
हरिःॐ॥उक्तयोर्ज्ञानकर्मणोरुभयोर्विशेषविस्तरात्मकोयमध्यायः। ब्रह्मरुद्रेंद्रसूर्याणांयद्दत्तंविष्णुनापुरा। पंच ॥६९६॥
रात्रात्मकंज्ञानंव्यासोदात्पांडवेषुतत्।तेषामेवावतारेषुसेनामध्येर्जुनायच। प्रादाद्गीतेतिनिर्दिष्टंसंक्षेपेणायुयु

त्सवे। यथाकुर्वंतिकर्माणियथाजानंतिदेवताः। सर्वेकार्तयुगाश्चैवनृपाश्चमनुपूर्वकाः। ज्ञातव्यंचैवकर्तव्यं
यथासर्वैर्मुमुक्षुभिः। त्रेतादित्रिषुजातैश्चगीतायांतदुदाहृतं। पांडवाद्याःक्षेमकांताःकरिष्यंतिचजानते।
तथैवतेनगीतायानास्तिशास्त्रंसमंक्कचित्। वेदार्थपूर्वकंज्ञेयंपंचरात्रंयतोखिलं। तत्संक्षेपश्चगीतेयंतस्मान्ना
स्याःसमंक्कचिदितिब्रह्मवैवर्ते॥१॥ जानंतोपिविशेषार्थज्ञानायस्थापनायवा। पृच्छंतिसाधवोयस्मात्तेनपृ
च्छसिपार्थिवेत्याग्नेयवचनान्नार्जुनोभगवंतंनजानाति॥४॥ आत्ममाययाआत्मेच्छया। प्रकृतिंस्वामधिष्ठा
यस्वभावं। देवस्यैषस्वभावोयमित्यादिश्रुतेश्च। अतएवस्वशब्देनविशेषणंप्रकृतिंस्वामवष्टभ्येत्यादिषु। म
याध्यक्षेणप्रकृतिरित्यादिषुतुनस्वशब्दः। प्रकृतिंविद्धिमेपरामित्यादिषुसंबंधित्वेनप्रतीतेरन्या। अत्रतुस्व
शब्दःस्वरूपवाची। स्वभावइत्यत्रापिस्वाख्योभावःस्वभावः। भावशब्दस्तुसंबंध्याशंकानिवृत्तये। स्वस्वभा
वइतितुस्वस्वरूपमितिवदुपचारत्वाशंकांनिवर्तयति। स्रष्टृत्वादिस्वभावत्वात्स्वेच्छयाविष्णुरव्ययः। सृष्ट्या
दिकंकरोत्यद्धास्वयंचबहुधाभवेदितिनारायणश्रुतिः॥६॥ येषांगुणानांज्ञानेनमुक्तिरुक्तापृथक्पृथक्। वेदे
षुचेतिहासेषुसातुतेषांसमुच्चयात्। एवमेवशमादीनांनान्यथातुकथंचनेतिब्रह्मवैवर्तवचनाज्जन्मकर्मचेत्या

दिषुनतावन्मात्रेणमोक्षः ॥९॥ मयंप्रधानमुद्दिष्टंप्राधान्यंयैर्हरेर्मतं । भगवन्मयास्तेविज्ञेयास्तेमुच्यंतेनचाप
रइतिच । मयिभावोमद्भावः ॥१०॥ तथैवभजामि । तदनुसारिफलदानरूपेण । अन्यदेवतायाजिनाम
पिमत्समर्पणेनवैष्णवमार्गानुवर्तनेनैवसम्यक्फलंभवति । अन्यदैवतपूजापियस्मिन्नंतेसमर्पिता । स्वर्गादि
फलहेतुःस्यान्नान्यथातंभजेद्धरिमित्याग्नेये ॥११॥ सत्वसत्वाधिकरजोरजोभिस्तमसातथा । वर्णाविभक्ता
श्चत्वारःसात्विकाएववैष्णवाइतिच । कर्मविभागंशमोदमइत्यादिनावक्ष्यति । वैष्णवाःसात्विकाएवताम
साएवचापरे । दौर्लभ्यसुलभत्वेनतेषांवर्णादिभिन्नतेतिच । स्वाभाविकोब्राह्मणादिःशमाद्यैरेवभिद्यते । यो
निभेदकृतोभेदोज्ञेयऔपाधिकस्त्वयं । विष्णुभक्तिश्चानुगतासर्ववर्णेषुविश्पतिं । आरभ्यहीयंतेथापिभेदः
स्वाभाविकस्ततइतिनारदीये । कर्तापिभगवान्विष्णुरकर्तेतिचकथ्यते । तस्यकर्तायतोनान्यःस्वतंत्रत्वा
त्परात्मनइतिच । अपिशब्दोगुणसमुच्चयार्थः । कर्तामेनास्तीत्यपिविद्धीति ॥१३॥ जीवाभेदनिवृत्त्यर्थंमा
मितिविशेषणं ॥१४॥ कर्मापिनोमत्तइतिबोद्धव्यमित्यादि ॥१७॥ कर्मणिजीवेअस्वातंत्र्यादकर्म । कर्मवि ॥६९७॥
धिफलयोरभावात् । अकर्मणिविष्णौ । स्वातंत्र्यात्सर्वकर्तृत्वं । करोस्मिन्मीयतइतिकर्मजीवउदाहृतः ।

विधिशब्देनामितत्वादकर्मभगवान्हरिरितिनारदीये । करइतिसकारांतोऽदृष्टवाची । क्रियावाचीवा । त
दधीनत्वात् । प्रसिद्धश्चजीवेकर्मशब्दःपंचरात्रे । कृत्स्नफलत्वात्कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥ अनिराश्रयोभगवदा
श्रयत्वात् । मुक्तस्यस्वातंत्र्याभिमानात् ॥१९–२३॥ कथमभिमानत्यागः । ब्रह्मार्पणमित्यादि । ब्रह्मण्यर्प
णंब्रह्मार्पणं । ब्रह्मणोहविः । ब्रह्मणोग्नौ । ब्रह्मणःकर्मसमाधिनासह । समाधिरपितदधीनइत्यर्थः । एकः
स्वतंत्रोभगवांस्तदीयंत्वन्यदुच्यतइतिभारते ॥२४॥ दैवंविष्णुमेवयज्ञइत्युपासते । स्वभोग्यत्वात्स्वयमेवयज्ञः ।
ब्रह्माख्याग्नौक्रियायज्ञंतेनैवयज्ञाख्येनविष्णुनासमर्पयंति ॥२५॥ तत्पूजात्वेनश्रोत्रादिसंयमंकुर्वंति । तत्पू
जात्वेनविषयान्भुंजते ॥२६॥ तत्पूजात्वेनेंद्रियादिसंयमंकुर्वंति । यज्ञेनैवेतिसर्वत्राप्यन्वीयते । तेनैवतंपू
जयेद्वाविहितैर्वान्यसाधनैः । सएवविष्णोर्यज्ञःस्यान्मानसोवासबाह्यकइतिब्रह्मवैवर्ते ॥२७॥ श्रोत्रादीनि
त्यादिष्विज्यानुक्तेरिज्योन्यइतिशंकांनिवारयति । वितताब्रह्मणोमुखइति । सर्वयज्ञैःपरब्रह्मयाज्यंविष्णवा
ख्यमव्ययमितिच ॥३२॥ सर्वंकर्माखिलमासमंतादल्पंज्ञानेपरिसमाप्यते ज्ञानेजातेपूर्यते । समाप्तविद्यान्ध
नुषिश्रेष्ठान्यांत्ससमन्यसइतिवत्समाप्तिशब्दोत्रपूर्तिवाची । ज्ञानासिनाऽत्मनः । छित्त्वैनंसंशयंयोगमातिष्ठो

त्तिष्ठेतिपुनर्योगकथनात् ॥३३॥ ज्ञानंतेहंसविज्ञानमितिवक्ष्यमाणत्वात्स्वयमेवोपदेक्ष्यति ॥३४॥ आत्मनि व्यासेमयि । अथोतस्माद्याप्तत्वादेव ॥३५॥ आत्मवंतंपरमात्मभक्तं ॥४१॥४२॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ योगसंन्यासयोर्लक्षणंस्पष्टयत्यनेनाध्यायेन । योगसंन्यस्तकर्माणमित्यादौन्यासशब्दःसर्वकर्मत्यागविषयइत्याशंक्ययोगसंन्यासयोर्भिन्नपुंनिष्ठत्वाभिप्रायेणपृच्छति । संन्यासमिति ॥१॥ एकपुंयोग्यावेतौतयोर्मध्येयोगएवविशिष्टइतिपरिहाराभिप्रायः । उभौसमुचितौ । संन्यासस्तुमहाबाहोदुःखमाप्तुमयोगतइतिवक्ष्यमाणत्वात् ॥२॥ द्वेषादिवर्जनमेवसंन्यासशब्दार्थोनयत्याश्रमोत्राभिप्रेतइत्याह । ज्ञेयइति । नचकाम्यानांकर्मणांन्यासमित्यनेनविरोधः । तेनापिसहितस्यन्यासत्वात् । नचत्यागस्यपृथग्वचनाद्विरोधः । कुरुपांडववन्न्यासावांतरभेदत्वात्त्यागस्य ॥३॥ बालास्तुन्यासशब्देनयत्याश्रममेवस्वीकृत्यतत्स्थानामेवसांख्यशब्दोदितज्ञानाधिकारोगृहस्थानामेवयोगशब्दोदितकर्माधिकारइतिमन्यंते । तन्नपंडितामन्यंते । कुतःयस्माज्ज्ञानमार्गंकर्ममार्गंचसम्यगास्थितउभयोरपिफलंप्राप्नोति॥४॥तस्माज्ज्ञानिनांकर्माण्यनुष्ठेयं।

कर्मिणामपिगृहस्थानांज्ञातव्योभगवान् । नहिज्ञानंविनाकर्मणःसम्यगनुष्ठानंभवति । निष्कामंज्ञानपूर्वंच निवृत्तमिहचोच्यते । निवृत्तंसेवमानस्तुब्रह्माभ्येतिसनातनं । बुद्ध्याऽविहिंसन्पुष्पैर्वाप्रणवेनसमर्चयेत् । वासुदेवात्मकंब्रह्ममूलमंत्रेणवायतिः । मुक्तिरस्तीतिनियमोब्रह्मदृग्यस्यविद्यते । तस्याप्यानंदवृद्धिःस्याद्वैष्णवंकर्मकुर्वतः । कर्मब्रह्मदृशाहीनंनमुख्यमितिकीर्तितं । तस्मात्कर्मेतितत्प्राहुर्यत्कृतंब्रह्मदर्शिना । एतस्मान्न्यासिनांलोकंसंयांतिगृहिणोपिहि । ज्ञानमार्गःकर्ममार्गइतिभेदस्ततोनहि । तस्मादाश्रमभेदोयंकर्मसंकोचसंभवइतिव्यासस्मृतेः ॥५॥ मोक्षोपायोयोगइतितद्रूपोन्यासएवतु । विष्णवर्पिततयाभद्रोनान्योन्यासःकथंचनेत्याग्नेये । विष्णवर्पितत्वादियोगरूपत्वंविनाकेवलकर्मत्यागोनरकफलएव । यंसंन्यासमितिप्राहुर्योगंतंविद्धिपांडवेतिवक्ष्यमाणत्वात् । योगविशेषत्वान्न्यासस्यपृथगुक्तिः ॥६॥ सर्वभूतात्मभूतात्मेतिमुख्ययोगः । आदानात्सर्वभूतानांविष्णुरात्माप्रकीर्तितः । सर्वभूतात्मभूतात्मातत्रभूतमनाःपुमानितिच ॥७॥ यथान्यासस्ययोगरूपत्वंतथाहनैवकिंचिदित्यादिना । विष्णुनार्थेष्वीरितानिमनआदीनिसर्वशः । वर्ततेन्योनस्वतंत्रइतिजानन्हितत्वविदितिच ॥८॥९॥ तत्पूजात्मकानितत्कृतानिममशुभार्थमितिब्रह्मण्याधानं । स्वातं

त्र्याभावापेक्षयैवजीवस्याकर्तृत्वं । स्ववंदनंयथापित्राकारितंशिशुकर्तृकं । एवंपूजाविष्णवधीनाभवेज्जीवकृ
तेत्यपीतिप्रवृत्तेः । अतोमनसैवकर्मन्यासोस्वातंत्र्यापेक्षया ॥१०॥१३॥ यथापितृदत्तंपालकत्वंराजपुत्राणां
एवंपरमात्मदत्तंक्रियास्वातंत्र्यलक्षणंकर्तृत्वं। क्रियानिष्पन्नधर्मादिरूपकर्मणिस्वातंत्र्यंचजीवानामप्यस्तीत्या
शंकांपरिहरति । नकर्तृत्वमित्यादिना । क्रियायामदृष्टोत्पादनेफलेचस्वातंत्र्यंलोकस्यनसृजतीश्वरइत्यर्थः ।
अन्यथालोकस्येतिविशेषणंव्यर्थं । जनपदेनिवसतांतद्वित्तभोजिनामप्याधिपत्यादानान्नदत्ताजनपदाराज्ञा
स्वपुत्राणामितिवत्कर्मफलादिसंयोगिनामपितत्स्वातंत्र्यादानान्नसृजतीतियुज्यते । स्वयमेवभवतिभावय
तिचेतिस्वभावोभगवान् । स्वभावत्वात्स्वयमेवकर्तृत्वादिषुप्रवर्तते । स्वातंत्र्याद्भगवान्विष्णुःस्वभावइति
कीर्तितः । तत्स्वातंत्र्यंकदाप्येषनान्यस्यसृजतिक्वचित् । स्वातंत्र्यादेवपापादिसंबंधःकुर्वतोपिन । अज्ञाना
वृत्तबुद्धित्वादीदृशंतंनजानतइतिमहावाराहे । अहंसर्वस्यप्रभवः । तपाम्यहमहंवर्षंनिगृह्णामि । परास्यश
क्तिर्विविधैवश्रूयतेस्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच । नऋतेत्वक्रियतेकिंचनारे । देवस्यैषस्वभावोयं । लोकव ॥६९९॥
त्तुलीलाकैवल्यमित्यादेर्नास्यास्वाभाविकंकर्तृत्वमकर्तृत्वंवा । विपरीतप्रमाणाभावाच्च । अनिर्वाच्यनिरासा

देवचनिरस्तोयंपक्षः । नचसर्वविशेषराहित्यवादिनांशून्यवादात्कश्चिद्विशेषः । नहिसर्वविशेषरहितमित्यु
क्तेतदस्तीतिसिध्यति । वाच्यत्वलक्ष्यत्वास्तित्वादीनामपिविशेषत्वात् । अन्यथास्तिब्रह्मेत्यादीनांशब्दाना
मपिपर्यायत्वादयोदोषाः । व्यावर्त्यविशेषश्चव्यावृत्तविशेषनिबंधनएव । अन्यथावैयर्थ्यमेवस्यात् । नचस
र्वशब्दावाच्यस्यलक्ष्यत्वं । नचसर्वप्रमाणागोचरमस्तीत्यत्रकिंचिन्मानं । नास्तित्वंतुसप्तमरसादिवददर्श
नात्सिध्यति । स्वप्रकाशत्वंचनामानंसिध्यति । स्वयंप्रकाशत्वंचततोतिरिक्तंचेद्विशेषांगीकारः । नचेत्तदे
वप्रमाणगोचरं । तत्प्रमाणभावेपरप्रकाशत्वमात्रनिरासेस्वप्रकाशत्वेप्रमाणाभावादप्रकाशत्वमेवस्यात् । अर्थ
तःसिद्धिरित्यर्थापत्तितःसिद्धिस्तत्प्रमाणतःसिद्धिर्वा । उभयथापिप्रमेयत्वमेवस्यात् । स्वप्रकाशशब्देनस्वमि
तत्वानंगीकारात्परमितत्वानंगीकाराच्चासिद्धिरेव । प्रकाशइत्युक्तेपिस्वमन्यंवाकिंचित्प्रकाश्यंविनानदृष्टए
वभोजनादिवत् । कर्तृकर्मविरोधश्चानुभवविरुद्धः । ज्ञानंचज्ञेयंज्ञातारंचविनानदृष्टं । अतःशून्यवादान्नक
श्चिद्विशेषः । अतोनंतदोषदुष्टत्वादुपरम्यते । हरिःस्वभावतःकर्तासर्वमन्यत्तदीरितं । अतःसाकर्तृतातस्य
नकदाचिद्विनश्यतीतिपैंगिश्रुतिः ॥१४॥ विषमेष्वपिजीवेषुसमोविष्णुःसदैवतु। यत्तृणादिगतस्यापिगुणाः

पूर्णाहरेःसदेतिच ॥१८॥१९॥ इदानीमपिपरमात्मनिस्मृतमात्रेसुखंविंदतीतियत्तदासएवसम्यगुक्तःकिमु
ब्रह्मणिभूतः । अन्यथापुनर्ब्रह्मगच्छतीतिविरोधाच्च । अंतस्सुखादिकंचब्रह्मदर्शनात् ॥२४॥ अमुक्तोमुक्त
सादृश्यान्मुक्तएवहितत्वदृक् । किमुमुक्तिगतस्तस्माज्ज्ञानमेवाधिकंनरइतिनारदीये ॥२७॥२८॥ इतिश्री
मदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेपंचमोध्यायः ॥५॥ ॥
हरिःॐ ॥ ध्यानमत्रोच्यते । सब्रह्मनिष्ठस्तुयतिर्महात्माशारीरमग्निंचमुखेजुहोतीत्यादेर्नयतेरप्यनग्नित्वं ।
आत्मसमारोपणाच्च ॥१॥ योगविशेषएवसंन्यासइत्यर्थः॥२॥ संपूर्णोपायोयोगारूढः । नानाजनस्यशुश्रू
षाकर्माख्याकरवन्मितेः । योगार्थिनातुसाकार्यायोगस्थेनहरौस्थितिः । तेनापिस्वोत्तमानांतुकार्यान्यैरखि
लेष्वपि । शक्तितःकरणीयेतिविशेषोसिद्धसिद्धयोः । प्राप्तोपायस्तुसिद्धःस्यात्प्रेप्सुःसाधकउच्यते । तस्यप्रा
ण्युपकारेणसंतुष्टोभवतीश्वरः । सिद्धोपायेनविष्णोस्तुध्यानव्याख्यार्चनादिकं । कार्यंनान्यत्तस्यतेनतुष्टोभ
वतिकेशवइतिप्रवृत्तवचनान्नविरोधः । शमोमन्निष्ठताबुद्धेर्दमइंद्रियनिग्रहइतिभागवते ॥३॥ कथंनानुषज्जते ॥७००॥
सर्वसंकल्पसंन्यासी । मयिसर्वाणिकर्माणीत्युक्तत्वात्।मदधीनमिदंज्ञात्वामत्संन्यासीतिचोच्यतइतिच ॥४॥

उद्धरेत्तैवसंसाराज्जीवात्मानंपरात्मना । विष्णुर्बंधुःसतांनित्यंपरात्माह्यसतामरिः। तत्प्रसादजयाभक्त्याजि
तोयस्यवशेत्विव । वर्ततेतस्यमित्रंसतदन्यस्यचशत्रुवदितिच । परमात्मासमाहितइतिवाक्यशेषात् ॥५॥
॥६॥ सर्वत्रविष्णोरुत्कर्षज्ञानंज्ञानमितीर्यते । तद्विशेषपरिज्ञानंविज्ञानमितिगीयतइतिच॥७॥८॥यस्ययत्र
यथावृत्तिर्विहितावर्तनंतथा । ज्ञानंवापिसमत्वंतद्विषमत्वमतोन्यथेतिमहाविष्णुपुराणे । अनिमित्तस्नेहवां
स्तुसुहृज्ज्ञात्वोपकारकृत् । मित्रंवधादिकृदरिर्द्वेष्यस्त्वप्रियमात्रकृत् । उदासीनःस्नेहवतोप्यस्नेहीतत्कृतानु
कृत् । मध्यस्थइतिविज्ञेयःसुहृदेषुविशिष्यतइतिनारदीये ॥९॥ आत्मानंविष्णुं । आत्मनातत्प्रसादेन॥२०॥
ब्रह्मणिभूतं ॥२७॥ सर्वभूतेषुस्थितंपरमात्मानं ॥२९॥ सर्वत्रविष्णुरेकइतिस्थितः ॥३१॥ अतोविष्ण्वनुव
र्तिषुस्ववत्स्नेहःकर्तव्यः ॥३२॥ अयतिरप्रयत्नः । प्रयत्नाद्यतमानस्त्वितिवाक्यशेषात् ।योगशब्दस्योपायार्थ
त्वेप्यत्रोपायविशेषएवध्यानयोगादिर्विवक्षितइतिनविरोधः ॥३८॥ मोक्षोपायस्यजिज्ञासुरपिकेवलपाठका
त् । विशिष्टःकिमुतद्विद्वान्किंपुनर्यस्तदास्थितइतिपरमयोगे ॥४४॥ तपसश्चैवयज्ञादेर्ध्यानमेवविशिष्यते।
अज्ञानिध्यानतोज्ञानंध्यानंसज्ञानमप्यतः । तत्रापिमय्यभक्तस्यनान्यध्यानंप्रयोजकं। अन्यसामान्यविद्योमे

यश्चान्यंनेतिपश्यति । अवरत्वदृगुदासीनोविद्वेषीचेत्यभक्तयः । मद्भक्तोपिहिकार्यार्थंयोध्यायेदन्यदेवतां ।
परिवारतामृतेतस्मात्केवलंमदुपासकः । वरोन्यान्मदधीनांश्चसर्वान्जानन्विशुद्धधीरितिदत्तात्रेयवचनम्
॥४६॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेषष्ठोध्यायः ॥६॥ ॥
हरिःॐ ॥ भगवन्महिमाविशेषतउच्यते । अनंतानांतुजीवानांयतंतेकेचिदेवतु । मुक्त्यैतेषुचमुच्यंतेके
चिन्मुक्तेषुचस्फुटं । केचनैवहरिंसम्यग्ब्रह्मरुद्रादयोविदुः । अन्येषांयावतामुक्तिस्तावज्ज्ञानंहरौपरमितिपा
द्मे । मुक्तानामपिसिद्धानांनारायणपरायणः । सुदुर्लभःप्रशांतात्माकोटिष्वपिमहामतइतिभागवते । सर्वे
मुक्ताहरौभक्तास्तेषुब्रह्मैवमुख्यतः । विष्णोःपरमभक्तस्तुतस्माज्जीवघनोमतइतिसत्तत्त्वे ॥ ३ ॥ अचेतनाचे
तनेतिद्विविधाप्रकृतिर्मता । त्रिगुणाऽचेतनातत्रचेतनाश्रीर्हरिप्रिया । तेउभेविष्णुवशगेजगतःकारणेमते ।
पिताविष्णुःसजगतोमाताश्रीर्यात्वचेतना । उपादानंतुजगतःसैवविष्णुबलेरितेतिच । मत्तोन्यत्परतरंना
स्तिपरतस्त्वहमेवेत्यर्थः । अन्यथान्यदितिव्यर्थं । अवरादुःखसंबंधाज्जीवाएवप्रकीर्तिताः । नित्यनिर्दुःखरू ॥७०१॥
पत्वात्पराश्रीरेकलैवतु । दुःखासंपीडितत्वात्तुमध्यमोवायुरुच्यते । अनन्याधीनरूपत्वादसमाधिकसौख्य
तः । तत्तंत्रत्वाच्चसर्वस्यविष्णुःपरतरोमतः । अभावादंतरान्यस्यत्विहैकार्थौतरतमौ । यस्याःसंबंधयोग्य
त्वाज्जीवाअप्यवरामताः । तस्याजडायाःप्रकृतेरवरत्वेक्कसंशयः । अथावरतरायेतुविमुखाश्चेतनाहरेः । नि
त्यदुःखैकयोग्यत्वान्नह्येतत्स्यादचेतने । अतःपरतरंविष्णुंयोवेत्तिसविमुच्यते । मुक्तस्तुस्यात्पराभासःसुनि
त्यसुखभोजनात् । तत्रापितारतम्यंस्यात्तेषुब्रह्माधिकोमतः । विष्णोराधिक्यसंवित्तिःसर्वस्माज्ज्ञानमुच्यते ।
एवंविविच्यतज्ज्ञानंविज्ञानमितिकीर्तितं । एतच्चतारतम्येनवर्ततेकेशवादिषु । मुख्यविज्ञान्यतोविष्णुःकिं
चिद्विज्ञानिनोपरे ॥७॥ सोप्सुस्थित्वारसयतिरसनामाततःस्मृतः । सूर्यचंद्रादिषुस्थित्वाप्रभानामाप्रभास
नात् । वेदस्थःप्रणवाख्योसावात्मानंयत्प्रणौत्यतः । खेस्थितःशब्दनामासौयच्छब्दयतिकेशवः ॥८॥ पुण्या
पुण्यंगंधयतिस्वयंपुण्योधरास्थितः । तेजयत्यग्निसंस्थःसन्भूतस्थोजीवनप्रदः । तपस्विस्थस्तपयति ॥९॥
व्यंजनाद्बीजसंज्ञितः । बोधनाद्बुद्धिनामासौबुद्धिमत्सुव्यवस्थितः ॥१०॥ नित्यपूर्णबलत्वात्तुबलंकामविव
र्जितं । अरागजबलश्चैवस्थानेभ्योन्येष्वयोजनात् । एतादृशबलात्मासौबलिनांबलदःस्वयं । वेतिपूर्णत्व
वाचीस्यात्तद्रतेर्बलमुच्यते । प्रायोहिकामिताअर्थाधर्मंहन्युर्हरिःपुनः । नधर्महानिकृत्किंतुकामितोधर्मवृद्धि

कृत् । धर्माविरुद्धकामोतोविष्णुर्भूतेषुसंस्थितः । एवंससर्वतश्चान्यःस्वतंत्रश्चैवसर्वगः । व्यवस्थयैवसर्वेषांस
र्वदासर्वदःप्रभुः ॥११॥ येचैवसात्विकाभावाराजसास्तामसाश्चये । ततएवनचान्यस्मात्तदायत्तमिदंनसः ।
अन्यायत्तः ॥१२॥ अचेतनयातन्मेयत्त्वात्तुमायया । लक्ष्म्या ॥१३॥ वशगयालोकोविष्णुनैवविमोहितः।
येतुविष्णुंप्रपद्यंतेतेमायांतांतरंतिहि । लक्ष्मीःसाजडमायायादेवतातेउभेअपि । विष्णोर्वशे ॥१४॥ ततो
नन्यभक्त्यातंशरणंव्रजेत् । यादृशीतत्रभक्तिःस्यात्तादृश्यन्यत्रनैवचेत् । अनन्यभक्तिःसाज्ञेयाविष्णावेवतु
साभवेत् । अन्येषुवैष्णवत्वेनलक्ष्मीब्रह्महरादिषु । कुर्याद्भक्तिंनान्यथातुतद्वशाएवतेयतः ॥१७॥ एवंजानं
स्तमाप्नोतिनान्यथातुकथंचन ॥१८॥ पूर्णवस्तुयतोह्येकोवासुदेवोनचापरः। एवंविद्दुर्लभोलोके ॥१९॥ यत्स
र्वैमिश्रयाजिनः । विष्णुंतत्परमज्ञात्वारमाब्रह्महरादिकान् । यजन्नपितमोघोरंनित्यदुःखंप्रयातिहि। अज्ञा
नांतुकुलेजातोयावद्विष्णोःसमर्चनं । विष्णुतत्वंनजानीयात्तावत्सेवापृथक्कृता । विद्याद्यैहिकभोगाययदि
बुद्धापुनर्नतु । परिवारताम्रतेकुर्यादन्यदेवार्चनंक्वचित् । अजानताकृतंत्यक्तंनदोषायभविष्यति । जन्मा ॥७०२॥
दिप्रदमेवस्यात् ॥२०॥ अत्यागेपुनरेवतु । क्षिप्रंचज्ञापयत्येवभगवान्स्वयमेवतु । यदिजन्मांतरेस्वीयोऽन्नि

मित्तीकृत्यकंचनेत्यादिच ॥२२॥ मत्तएवेतितान्विद्धीत्युपसंहाराच्च । तत्तत्कारणत्वात्तत्तन्नामेत्यवसीयते ।
मयिसर्वमिदंप्रोतमितिभेदेनैवोपक्रमाच्च ॥८–१२॥ आप्नोतिविष्णुमित्येवात्मशब्दोज्ञानिनि । यच्चाप्नोतिय
दादत्तइत्यादेः । आस्थितःसहिमांप्रपद्यतेइत्यादिवाक्यशेषाच्च ॥१८॥ बहूनांजन्मनामंतेज्ञानँवान्भवति ।
ततोमांप्रपद्यते । वासुदेवःसर्वमितिपूर्णमितिजानन् । प्रपद्यंतेन्यदेवताइतिवाक्यशेषेभेददर्शनाच्च । देवान्दे
वयजोयांतिमद्भक्तायांतिमामपीतिच ॥१९॥ ज्ञात्वापरत्वंविष्णोस्तुपृथग्देवान्यजन्नरः । यातिदेवांस्तदज्ञा
त्वातमएवप्रपद्यते । तथापियावदन्यैस्तुसाम्यंहीनत्वमेकतां । ननिश्चिन्वंतिजायंतेसंसारेतेपुनःपुनरितिच
॥२३॥ अव्यक्तःपरमात्मासौव्यक्तोजीवउदाहृतः । मन्यतेयस्तयोरैक्यंसतुयात्यधरंतमइतिच ॥२४॥ यथा
त्मानंहरिर्वेत्तितथान्येनैवतंविदुः । जानंतिकिंचित्क्रमशोरमाद्यास्तत्प्रसादतइतिच ॥२६॥ द्वंद्वमोहो मिथ्या
ज्ञानं । तमस्तुशार्वरंविद्यान्मोहश्चैवविपर्ययइतिचभारते । जीवेश्वरादिकंद्वंद्वंतद्विषयोमोहोद्वंद्वमोहः । सं
मोहस्तदाग्रहः । तदाग्रहोमहामोहःक्रोधस्तामिस्रउच्यतइत्युक्तत्वात् । सर्गेसर्गकालएव । जीवधर्मानीश्वरे
तुयोजीवेष्वैश्वरानपि । विद्याज्जीवेश्वरैक्यंवाद्वंद्वमोहीसउच्यतइत्याग्नेये ॥२७॥ तद्ब्रह्मेत्युक्तेन्यत्वशंकांनिवा

रयति । साधिभूताधिदैवमिति ॥२९॥३०॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गी
तातात्पर्यनिर्णयेसप्तमोध्यायः ॥७॥ ॥ ॥ ॥ ॥
हरिःॐ ॥ उक्तव्याख्यानपूर्वकंब्रह्मप्राप्तिरुच्यते । तदितिविशेषणाद्ब्रह्मेत्युक्तमन्यदेव । प्रकृत्यादीनांमध्येय
त्किंचित् । उपरिसाधियज्ञंचेतिचशब्दादधिभूतादिसहितत्वेनविष्णुज्ञानमन्यदेवेतिसंशयःकिंतद्ब्रह्मेतिप्रश्न
कारणं । परमाक्षरंविष्णुरेवमुख्यतःप्रसिद्धत्वात्तथैवपरिहरति । अज्ञानांतदपिज्ञापयितुंतथैवपरिहारः।पुन
रहमितिनोक्तमित्याशंकाऽव्यक्तंव्यक्तिमापन्नमितिविष्णावेवप्रयुक्तेनाव्यक्तशब्देनाव्यक्तोक्षरइत्युक्तइतिपरि
ह्रियते । येचाप्यक्षरमव्यक्तमित्यत्रतुपृथक्प्रश्नादुपासकयोःफलतारतम्यकथनात्कूटस्थोक्षरउच्यतइत्युक्त्वा
क्षरादपिचोत्तमइतिविष्णोरुत्तमत्वकथनाच्चान्यदेवेत्यवसीयते । अधियज्ञोहमेवेतिसाधियज्ञमित्युक्त्याप्राप्त
भेदनिवृत्त्यर्थंतस्यैवसर्वप्राणिदेहस्थितरूपांतरापेक्षयासहितत्वंयुज्यते । प्राणिनांदेहगोविष्णुरधियज्ञइतीरि
तः । सएवव्याप्तरूपेणब्रह्मेतिपरिकीर्त्यते। तैस्तैरधिकयाज्यत्वाद्बृंहितत्वाच्चहेतुतः। अध्यात्मंतत्स्वभावोयद ॥७०३॥
धिकःपरमात्मगः । पुंसांसजडभावानांसर्गःकर्महरेःस्मृतं । भूताधिकत्वतोजीवाअधिभूतमितीरिताः ।अ

धिकोदैवतंविष्णुरेवयस्यास्तुसारमा। पुरुप्राणाधिदैवाख्यात्वितिज्ञेयमिदंनरैरितितत्त्वविवेके ।कथंरूपोधि
यज्ञइतिप्रश्नस्त्वहमेवेत्युक्तत्वात्तल्लक्षणोक्त्यैवपरिहृतः ॥१॥४॥ मद्भावंमयिभावं । सदातद्भावभावितानामेव
स्मरंस्त्यजतीतिकेवलंतत्कालस्मरणंभवति । नचेत्स्मरतोपिसमाधिस्थस्खलनवत्पूर्वकर्मानुसारिस्मृत्यातत्प्रा
प्तिरेवभवति । अपरोक्षज्ञानिनांप्रारब्धकर्मावसानेस्मरंस्त्यजतीतिभवत्येव । प्रयाणकालेपिचमांतेविदुरित्यु
क्तत्वात् । युक्तचेतसइतिविशेषणान्नित्यंस्मरतामेवापरोक्षज्ञानंजायते । भक्त्याज्ञानान्निषिद्धानांत्यागान्नि
त्यंहरिस्मृतेः । अरागाद्विहितात्यागादित्येतैरेवसंयुतैः । अपरोक्षदर्शनंविष्णोर्जायतेनान्यथाक्वचिदिति
सत्त्वे ॥५॥६॥ तमसःपरस्तादप्राकृतदेहः ॥९॥ मनआदीनांब्रह्मणिचरणंब्रह्मचर्यं ॥११॥ एकाक्षरवाच्य
त्वादेकाक्षरंपरंब्रह्म ॥१३॥ नियमाज्जन्मनोभावोमुक्तस्यैवतथापितु। महर्लोकमतीतानांजन्मांशलयौवि
ना । तत्राप्यवश्यंतत्स्थानंतैःक्षिप्रंपुनराप्यतइतिपाद्मे ॥१६॥ सहस्रमितिबह्वेव । ब्रह्मणःपरब्रह्मणः। अव्य
क्ताद्व्यक्तयःसर्वाःप्रभवंत्यहरागमे । रात्र्यागमेप्रलीयंतेतत्रैवाव्यक्तसंज्ञकइतिवाक्यशेषात् । नहिविरिंचाह
न्येवसर्वव्यक्तिलयः । नित्यस्यापिहरेःकालोद्विपरार्धात्मकस्त्वयं । अहश्चासौनिमेषश्चेत्यप्रवृत्त्योपचर्यतइति

च ॥१७–२२॥ यत्रकालाभिमानिदेवतासुमृत्यनंतरंप्रयाताः । अग्निर्ज्योतिर्धूमानामकालाभिमानित्वेपि कालप्राचुर्यात्कालइत्युच्यते । अग्निर्ज्योतिरितिद्वेधावह्नेःपुत्रोव्यवस्थितः । तंप्राप्ययातिब्रह्मिष्ठोदिवसाद्यभिमानिनइतिसत्तत्वे । तत्कालमरणविवक्षायामग्निर्ज्योतिर्धूमानामयोगः । अथयोदक्षिणेप्रमीयतेपितॄणामेवमहिमानंगत्वाचंद्रमसः सायुज्यंसलोकतामाप्नोत्येतौवैसूर्याचंद्रमसोर्महिमानौब्राह्मणोविद्वानभिजयतितस्माद्ब्रह्मणोमहिमानमाप्नोतीतिविदुषोदक्षिणायनमरणेप्यपुनरावृत्त्याब्रह्मप्राप्तिश्रुतेः । विद्वान्ब्रह्मसमाप्नोति यत्रतत्रमृतोपिसन्निितिपाद्मे ॥२३–२६॥ मार्गौब्रह्मचयःपश्येत्साक्षादेवापरोक्षतः ॥२७॥ सर्वपुण्यातिगोऽमुह्यन्यात्यसौब्रह्मतत्परमितिच ॥२८॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पदा०गीतातात्पर्येऽष्टमोध्यायः ॥८॥

हरिः ॐ ॥ सप्तमोक्तंप्रपंचयति । विष्णुगान्यप्यतत्स्थानिभूतान्येषह्यसंगतइतिच । ममात्मामदेहएव । तदनन्यत्वात् । देहस्याचेतनत्वशंकानिवृत्तयेममात्मेत्याह ॥ ४–५ ॥ अध्यक्षोधिपतिःप्रोक्तोयदक्षाण्यस्यचोपरीतिशब्दनिर्णये ॥ १० ॥ मानुषींमनुष्यसदृशीं । तन्वाविष्णुरनन्योपिस्वाधीनत्वात्तदाश्रितइति च । ब्रह्मरुद्ररमादीनांसाम्यदृष्टिरनन्यता । प्रादुर्भावगतस्यापिदोषदृष्टिरपूर्णता । धर्मदेहावतारादेर्भेदृष्टिश्चसंकरः । अवतारेष्वितिज्ञेयमवज्ञानंजनार्दने ॥ ११ ॥ सर्वंमोघंशुभंतस्ययोवजानातिकेशवं । अधरंयातिचतमःप्रादुर्भावगतोप्यतः । ज्ञेयःकेवलचिद्देहोनिर्दोषःपूर्णसद्गुणइतिभविष्यत्पर्वणि ॥ १२ ॥ एकमूर्तिश्चतुर्मूर्तिरथवापंचमूर्तिकः । द्वादशादिप्रभेदोवापूज्यतेसज्जनैर्हरिरितिच ॥ १३–१५ ॥ अर्च्यत्वादृक्समत्वाच्चनिजरूपेषुसामसः । याज्यत्वात्सयजुर्यज्ञःसार्वज्ञात्पुरुषोत्तमः । क्रतुःकृतिस्वरूपत्वात्स्वधानन्यधृतोयतः । मानात्त्रातीतिमंत्रोयमुष्टानांनिधिरौषधं । आज्यायत्वादाज्यनामादर्भोदरधरोयतः । आहूतत्वाद्धुतंचायमग्निर्नेताऽगतेर्यतइत्यादिच । तत्तत्पदार्थभिन्नोपितत्तन्नामैवमच्युतः । स्वातंत्र्यात्सर्वकर्तृत्वाद्गुणानंत्याच्चकेवलमितिच । ओमित्याक्रियतेयस्मादोंकारोभगवान्हरिरितिच । पातीतिसपितामानान्मातायत्सपितुर्महान् । पितामहोनिधातृत्वान्निधानंभीतरक्षणात् । शरणंव्यंजनाच्चैवबीजमित्युच्यतेप्रभुरितिच । प्रलयकालेसंहर्तृत्वात्प्रलयः । अन्यदापीतिमृत्युः । प्राणगःप्राणधर्तायदमृतंप्रविलापयन् । विश्वंप्रलयइत्युक्तोमृत्युरन्यत्रमारणादितिच । सत्साधुगुणपूर्णत्वादस्मान्नान्योगुणाधिकः । यतोतोसदितिप्रोक्तं विष्ण्वाख्यंपरमंपदमितिशब्दनिर्णये ॥१६–१९॥ अनन्यदेवतायागाद्भक्त्युद्रेकादकामनात् । सदायोगाच्च

वैशिष्ट्यंत्रैविद्याद्वैष्णवादपि । स्याद्धिभागवतस्यैवतेनब्रह्मादयोखिलाः । अश्वमेधादिभिर्यज्ञैरपिकेशवया
जिनः । वैष्णवाइतिबुद्ध्यैवमानयंत्यन्यदेवताइत्याग्नेये । सम्यग्गुणगणज्ञानादुपास्तापर्युपासनेतिच । मामि
ष्ट्वाप्रार्थयंतइत्युक्तत्वाज्जानंतोपिनाभितोजानंतितत्वेन । सर्वदेववरत्वेनयोनजानातिकेशवं । तस्यपुण्यानि
मोघानियातिचांधंतमोध्रुवमितिच । मोघाशामोघकर्माणइत्युक्तत्वाच्चनकेवलाज्ञविषयंमिथ्याज्ञानिविषयंवा
च्यवंतितइत्यादि । अतःसर्वाधिक्यंविष्णोर्ज्ञात्वापिब्रह्मादीनांतत्परिवारत्वादिकमजानतामिदंफलं ॥२०–
२४॥ नास्यभक्तोपियोद्वेष्योनचाभक्तोपियःप्रियः । किंतुभक्त्यनुसारेणफलदोतःसमोहरिरितिपाद्मे । प्रीत्या
मयिते ॥२९॥ पापादिकारिताश्चैवपुंसांस्वाभाविकाअपि । विप्रत्वाद्यास्तत्रपुण्याःस्वाभाव्याएवमुक्तिगाः ।
यांतिस्त्रीत्वंपुमांसोपिपापतःकामतोपिवा । नस्त्रियोयांतिपुंस्त्वंतुस्वभावादेवयाःस्त्रियः । पुंसासहैवपुंदेहेस्थि
तिःस्याद्वरदानतः । तज्जन्मनिवराःपापजाताभ्योनिजसत्स्त्रियः । सर्वेषामपिजीवानामंत्यदेहोयथानिजः ।
मुक्तौतुनिजभावःस्यात्कर्मभोगांस्ततोपिचेतिभविष्यत्पर्ववचनात्पापयोनयःपुण्याइतिविशेषणं ॥३२–३३॥ ॥७०५॥
इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्येनवमोध्यायः ॥९॥ ॥

हरिःॐ ॥ उपलक्षणार्थंसुरगणाइत्यादि ॥२॥ अनस्याप्यादिरनादिः ॥३॥ बुद्धिर्बोधनिधित्वात्तदंतःकरण
मुच्यतइतिशब्दनिर्णये ॥४॥ मरीचिरत्र्यंगिरसौपुलस्त्यःपुलहःक्रतुः । वसिष्ठश्चमहातेजाःपूर्वेसप्तर्षयःस्मृता
इतिब्राह्मे । मनवोबोधवैशेष्याद्देवाब्रह्मादयःस्मृताः । विप्रादिवर्णभेदेनचत्वारोबहवोपिते । दीनत्वाद्देवना
मानंस्त्वन्येब्रह्मादिनामकाः । अवैष्णवकृतोयज्ञोदीनैर्देवैस्तुभुज्यते । वैष्णवैस्तुकृतोयज्ञोदेवैर्हिमनुनामकैः ।
मरीच्याद्यास्तुतत्पुत्रामानवानामतःस्मृताः । तत्पुत्रपौत्रामुनयस्तथामानवमानवाः । तेभ्योमनुष्याइत्येषा
सृष्टिर्विष्णोःसमुत्थितेतिमहाविष्णुपुराणे ॥६॥ युज्यतेयेनयोगोसावुपायःशक्तिरेवचेतिच । विशिष्टभवनं
विभूतिः । महत्त्वं विविधभवनंवा । योगःसामर्थ्यं ॥७॥ भजंतेमामित्यनेनजीवेश्वरैक्यशंकांनिवर्तयति
॥८॥ मद्गतप्राणामद्विषयचेष्टाः ॥९॥ येषांविष्णुस्वरूपाणांसन्निधेरन्यवस्तुषु । विशिष्टत्वंस्वजातेःस्याद्विभू
त्याख्यानितानितु । ब्रह्मनामाब्रह्मगतःसर्वदैवतसंचयात् । आधिक्यहेतुर्भगवान्सामस्थःसामनामकः ।
आधिक्यहेतुर्वेदेभ्यस्तथाश्वत्थस्थितोहरिः । उत्कर्षहेतुर्वृक्षेभ्योयएवाश्वत्थनामकइत्यादिविभूतितत्वे । केषु
केषुचभावेष्वित्युक्तत्वाच्चब्रह्मादिजीवेभ्योन्यदेवविभूतिरूपं । द्विविधंवैभवंरूपंप्रत्यक्षंचतिरोहितं । कपिल

व्यासकृष्णाद्यंप्रत्यक्षंवैभवंस्मृतं । भिन्नंब्रह्मादिजीवेभ्योजडेभ्यश्चापितद्गतं । स्वजात्याधिक्यदंतेषांतत्तिरो
हितवैभवमित्यादिच । आत्माततगुणत्वेनरवज्ञेयोयतोरविः । उदवन्मेघचलनान्मरीचिःसामसाम्यतः ।
सुखात्सुखत्वात्तुशशीवेदोवेदनतोहरिः । वासवर्तीवासवोसौचेतोनेतातुचेतना । पालकैर्वननीयत्वात्पवनो
बोधनान्मनः । पावकःशोधनान्मेरुरीरोयन्मास्यसागरः । सारस्यगरणात्स्कंदोजगतःस्कंदनाद्भृगुः । भर्ज
नाज्जपयज्ञश्चजातपोयाज्यएवच । अश्वाकारस्थितोश्वत्थऐरंश्रीश्चतदाश्रयः । ऐरावतोनराणांयद्द्यात्सर्वं
सनारदः । ह्रीश्रीसमाश्रयत्वाच्चहिमालयइतीरितः । वर्ज्यत्वादरिभिर्वज्रोवैनतेयोनतास्पदः । वासुकिर्वा
ससुखदःकंदर्पःसुखभेदपः । अर्यमाज्ञेयमातृत्वात्कालआकलनादपि । वरुणोवरणाद्द्वंद्वोद्विरूपोंतर्बहिर्यतः ।
मकरोमानकर्तृत्वाद्यमःसंयमनाद्विभुः । प्रल्हादःसमहानंदोमृगेंद्रोमृगयत्पतिः । जाह्नवीजहतांस्थानमध्या
त्मंचात्मनांपतिः । विद्याज्ञप्तिस्वरूपत्वाद्वादोवाच्यत्वतोहरिः । कीर्त्योवक्ताश्रयःकीर्तिर्वाक्श्रीरितिचनाम
कः । स्मरणीयःस्मृतिर्मेधाक्षमारूपस्तथेर्यते । द्यूतंक्रीडापरत्वाच्चगायत्रीत्रातिगायकान् । सत्वंसाधुगुण ॥७०६॥
त्वाच्चदंडनाद्दंडउच्यते । बृहत्सारोप्यमेयश्चबृहत्सामोशनोशतेः । शुभाशुभज्ञानकरःकुसुमाकरईरितः ।

ज्ञानंज्ञानात्मतोमौनंमुनीज्योनीतिरानयन् । मार्गाणामंतगत्वात्तुमार्गशीर्षःप्रकीर्तितः । सुखंपिबल्लीलयैव
कपिलोव्यासएवच । विशिष्टत्वाद्विष्णुनामाविशिष्टप्रासणौख्यतः । एवंनानागुणोविष्णुर्नानानामभिरीरि
तः । नानाप्राण्यादिसंस्थश्चविभूतिरितिशब्दितः । शश्यादिषुविजातीयस्वाम्यदःसारदःक्वचित् । शर्वादिषु
सजातीयश्रैष्ठ्यदत्वेनसंस्थितः । शक्रोशनार्जुनाद्येषुसजातीयैकदेशतः । देवेष्वप्यधिकोब्रह्मायतोविष्णोर
नंतरः । कवित्वादिगुणेष्वेवयत्समोनास्तिकश्चन । तथाभीमश्चपार्थेषुज्ञानंचज्ञेषुचोत्तमं । सुदर्शनंचायुधेषु
वेदेष्वृग्वेदउच्यतइत्यादिविभूतितत्वे । क्वचित्साम्नआधिक्यमभिमान्यपेक्षया । ऋचःश्रीर्गीरुमाद्याश्चसाम्नः
प्राणशिवादयइत्याद्यभिमानिभेदात् । तत्रापियथायोग्यं ॥२१–३८॥ममतेजोंशेनसंयुक्तंभवति ॥४१॥ किं
ज्ञातेनेतिवक्ष्यमाणस्याधिकफलत्वज्ञापकमेव । अन्यथोक्तेरेववैयर्थ्यात् । अन्याधिक्यज्ञापनार्थंशुभंचाक्षिप्य
तेक्वचित् । नतावतास्यानिंद्यत्वंज्ञेयैवान्यवरिष्ठता । उभयंमिलितंचैवततोप्यधिकशोभनमिति च ॥ ४२ ॥
इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेदशमोध्यायः ॥१०॥ ॥
हरिःॐ ॥ आत्मानमव्ययं । परमंरूपमैश्वरं । सर्वाश्चर्यमयंदेवमनंतंविश्वतोमुखमित्यादिरूपविशेषणाच्चरू

पस्येश्वरसाक्षात्स्वरूपत्वंनित्यत्वंततएवचिदानंदाद्यात्मकत्वंचसिद्धं। ममदेहइत्युक्तत्वाच्चादित्यादीनांभेदःसि
द्धः । मेरूपाणि सर्वतोनंतरूपं द्रष्टुमिच्छामितेरूपमित्यादेश्चैकस्यैवाभिन्नानंतरूपत्वंच ॥ एकंरूपंहरेर्नि
त्यमचिंत्यैश्वर्ययोगतः । बहुसंख्यागोचरंचविशेषादेवकेवलं । अभावोयत्रभेदस्यप्रमाणावसितोभवेत् । वि
शेषोनामतत्रैवविशेषव्यवहारवान् । विशेषोपिस्वरूपंसस्वनिर्वाहकएवच । द्रव्यात्मनासनित्योपिविशेषात्मै
वजायते । नित्याएवविशेषाश्चकेचिदेवंद्विधैवसः । वस्तुस्वरूपमस्त्येवेत्येवमादिष्वभेदिनः । विशेषोनुभवा
देवज्ञायतेसर्ववस्तुषु। नचाविशेषितंकिंचिद्वाच्यंलक्ष्यंतथामितं । विशिष्टस्यस्वतोन्यत्वेस्वस्यामेयत्वहेतुतः।
नैवज्ञेयंविशिष्टंचमानाभावाच्चनोभवेत् । स्वयमित्यपिहिस्वत्वविशेषेणविवर्जितं । नज्ञेयंतद्विशेष्यंचतथैवे
त्यनवस्थितिः । अभेदेनविरोधोस्तिज्ञाताज्ञातंयतोखिलं। तदेवज्ञातरूपेणज्ञातमज्ञातमन्यथा । अभिन्नस्य
विशिष्टत्वान्नदोषद्वयमप्युत । एकत्वानुभवाच्चैवविशेषानुभवादपि । तज्ज्ञानानुभवाच्चैवनदोषद्वयसंभवः ।
भेदाभेदौचतौनैवकर्तृभोक्तृविशेषणे । मदन्यइत्यनुभवोयतोनैवास्तिकस्यचित् । भेदोविशेषणस्यापिनांतर ॥७०७॥
स्यक्वचिद्भवेत् । शुद्धस्वरूपइत्यादावभेदस्यैवदर्शनात् । अपृथग्दृष्टिनियमाद्बलज्ञानादिकस्यच । ऐक्यंवा

ह्यविशेषाणांपृथक्दृष्ट्यैवतन्नतु । विशेषहेत्वभावेपिद्वैविध्यंकल्प्यतेयदि । कल्पनागौरवाद्यास्तुदोषास्तत्राति
संगताः । नैकत्वंनापिनानात्वंनियमादस्त्यचेतने । भेदाभेदावनुभवादतस्तत्रान्यथागतेः । एकोहमन्यतो
न्यश्चेत्येवमेवव्यवस्थितौ । भेदाभेदौचेतनेषुतस्मान्नैकप्रकारता । एकमित्येवयज्ज्ञातंबहुत्वेनैवतत्पुनः । पटा
द्यंज्ञायतेयस्माद्भेदाभेदौकुतोनतत् । तंतुभ्योन्यःपटःसाक्षात्कस्यदृष्टिपथंगतः । अनन्यश्चेत्तंतुभावेपटाभा
वःकुतोभवेत् । नचात्मनिविशेषोत्रदृष्टांतत्वंगमिष्यति । शुद्धोहंप्रत्ययोयस्मात्तत्राभेदप्रदर्शकः । अत्रावय
वभेदेनस्यादेवह्यवनस्थितिः । नचानवयवंवस्तुक्वचित्स्यान्मानगोचरं । पूर्वापरादिभेदेनयतोंशोस्यावगम्य
ते । उपाधिरप्येकदेशसंबद्धःसंतमेवहि । ज्ञापयेद्भेदमखिलंग्रसन्सविभजेत्कथं । तस्माद्गुणादिकमपिनास्त्य
नंशतयाक्वचित् । भावाभावव्यवहृतेर्विद्यमानेपिवस्तुनि । भेदाभेदौगुणादेश्चजडेवस्तुनिसंस्थितौ । चेतने
शक्तिरूपेणगुणादेर्भावइष्यते । सुप्तोयंबलवान्विद्वानित्यादिव्यवहारतः । नचैवंशक्तिरूपेणजडेव्यवहृतिः
क्वचित् । एकमेवाद्वितीयंतन्नेहनानास्तिकिंचन । मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइहनानेवपश्यति । यथोदकंदुर्गे
वृष्टंपर्वतेषुविधावति । एवंधर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुविधावति।इत्यादिश्रुतिमानाच्चपरमैश्वर्यतस्तथा । सर्वं

तुघटतेविष्णौयत्कल्याणगुणात्मकमित्यादिब्रह्मतर्के ॥१–१४॥ कमलासनेब्रह्मणिस्थितंरुद्रं । विष्णुंसमाश्रि
तोब्रह्माब्रह्मणोंकगतोहरः । हरस्यांगविशेषेषुदेवाःसर्वेपिसंस्थिताइतिपाद्मे ॥१५॥ द्यावापृथिव्योरंतरमेके
नैवरूपेणव्याप्तं । नांतंनमध्यमित्युक्तत्वात्पुनरनादिमध्यांतमितिगुणानंत्यापेक्षया । त्वयाततंविश्वमनंत
रूपेतिकालापेक्षया । स्वयमंतंविद्यमानमपिनपश्यतीत्याशंक्यत्वयाततंविश्वमित्याह । अन्यत्तात्पर्यज्ञापना
याभ्यासरूपं । सर्वंसमाप्नोषिततोसिसर्वइतिसर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिषुसर्वशब्दव्याख्यानरूपं । त्रिलोकेषुस्थि
तैर्भक्तैरर्जुनायप्रदर्शितं । दृष्टंविष्णोर्विश्वरूपंस्वयोग्यत्वानुरूपतः।प्रायःसहैवपार्थेनप्रायोभीताश्चतेखिलाः।
दर्शनाभ्यासतोदृष्टिरानंदोद्रेकदाभवेत् । तस्मिन्कालेतुभूमेश्चभारहारार्थमुद्यमात् । उग्रत्वमिवसर्वत्रनभी
तिर्ब्रह्मदर्शिनां । अर्जुनादधिकायेतुतेषांभीतिर्नचाभवत् । श्रीब्रह्मरुद्रपूर्वाणांकृष्णायाभीमरामयोरित्याग्ने
यवचनाद्दृष्ट्वाद्भुतंरूपमित्यादियुज्यते । मुक्ताःसुरसंघाविशंति । प्रवेशोनिर्गमश्चैवमुक्तानांस्वेच्छयाभवेदि
तिब्रह्मांडे । अन्यचेष्टांकुर्वतामपिभगवच्चेष्टयैवप्रलयोदकेप्रजानांप्रवेशवत्प्रवेशोयुज्यते । सेनामध्यतोभगव
न्मुखानामुभयाभिमुखत्वाच्चोभेसेनेतत्रप्रविशतः । येतुतस्मिन्मुहूर्तेमरिष्यंतितेषांदशनांतरेचूर्णितमपिशि
रःसूक्ष्मदृष्टिगोचरत्वान्मानुषदृष्ट्यातथानदृश्यते । यथाभिन्नमपिघटादिकंयावत्पृथङ्नपतितितावन्मंददृष्टी
नांनज्ञायते । यथापुरूरवसोजराऽश्विभ्यामेवदृष्टा ॥१९–२७॥ विशेषगुणकर्मविषयएवप्रश्नः । विष्णविति
संबोधनात् ॥३१॥ कालःकलितसंपूर्णसद्गुणत्वाज्जनार्दनः । संहारात्सर्ववित्त्वाद्वासर्वविद्रावणेनवेतिमहा
वाराहे । अपिशब्देनभ्रात्रादीनप्यृते ॥३२॥ जयद्रथस्यपितुर्वरादेवविशेषः । निहतानिहतप्रायाः । पश्चा
दर्जुनेपिस्थित्वासएवहनिष्यति ॥३३–३४॥ वायुर्बलज्ञानयोगाच्छशांकोतिसुखांकितः । इंद्रःसपरमैश्वर्या
दितिनानाभिधोहरिरितिच । एकःसर्वोत्तमोप्यसत्कृतः।एकःसर्वाधिकोज्ञेयएकएवकरोतियदितिच ॥४२॥
तेनैवरूपेणभवेत्यनंतरूपगोपनेनतदेवप्रकाशयेत्यर्थः । पंचाननंचिंत्यमचिंत्यरूपंपद्मासनंगोपितविश्वरूप
मितिवैहायससंहितायां ॥४६॥ विश्वनामासभगवान्यतःपूर्णगुणःप्रभुरितिपाद्मे । त्वदन्येनदृष्टपूर्वमित्य
नेनतेनैवेंद्रशरीरेणदृष्टमितिज्ञायते । त्वदन्येनेतित्वदवरापेक्षया । तैरपितद्वन्नदृष्टमित्येव । विश्वरूपंप्रथम
तोब्रह्मापश्यच्चतुर्मुखः । तच्छतांशेनरुद्रस्तुतच्छतांशेनवासवः । यथेंद्रेणपुरादृष्टमपश्यत्सोर्जुनोपिसन् । तद
न्येक्रमयोगेनतच्छतांशादिदर्शिनइतिब्रह्मांडे ॥४७॥ वेदादिभिरपित्वदवरेणैवंद्रष्टुमशक्यं । अन्यथादृष्ट्वा

द्भुतंरूपमित्यादिविरोधः ॥४८॥ स्ववक्रियतइतिस्वकंरूपं । विश्वरूपमज्ञानांस्वरूपवन्नदर्शयति । एतद
ज्ञानामपितथैवदर्शयतीतिविशेषः । अन्यथाद्रष्टुमिच्छामितेरूपमितिविरुद्धंस्यात् । परावरविभेदस्तुमुग्ध
दृष्टिमपेक्ष्यतु । प्रादुर्भावस्वरूपाणांविश्वरूपस्यचप्रभोः।अन्यथानविशेषोस्तिव्यक्तिर्ह्यज्ञव्यपेक्षयेतिच ॥५०॥
किंचिन्मनुष्यवद्दृश्यमानत्वान्मानुषं ॥५१॥ येदर्शनकांक्षिणस्तैरपीदानींदृष्टंप्रायः ॥५२॥ इतिश्रीमदानंद
तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेएकादशोध्यायः ॥११॥ ॥ ॥
हरिःॐ ॥ साधननिर्णयोत्र । श्रियेजातःश्रियआनिरियायश्रियंवयोजरितृभ्योदधाति ।श्रियंवसानाअमृ
तत्वमायन्भवंतिसत्यासमिथामितद्रौ । उपासितामुक्तिदासद्यएवह्यस्येशानाजगतोविष्णुपत्नी । याश्रीर्ल
क्ष्मीरौपलाचांबिकेतिह्रीश्चेत्युक्तासंविदम्यासुविद्येत्यादिश्रुतिभ्यः । श्रीःसुतुष्टाहरेस्तोषंजनयेत्क्षिप्रमेवतु ।
अतुष्टातदतुष्टिंचतस्माद्ध्येयैवसासदा । अव्यक्तंप्रकृतिंप्राहुःकूटस्थंचाक्षरंचतां । प्रधानमितिचप्राहुर्महापुरु
षइत्यपि । तांब्रह्ममहदित्याहुःपरंजीवंपरांचितिं । तस्यास्तुपरमोविष्णुर्योब्रह्मपरमंमहदितिब्रह्मांडवचनाच्चा ॥७०९॥
व्यक्तोपासनान्मोक्षाशंकयापृच्छति । कूटस्थोक्षरउच्यतइत्युत्तरवचनात्कूटस्थमचलमित्यत्राप्युक्तेरव्यक्तश

ब्दश्चित्प्रकृतिवाची । अन्यथायेत्वांपर्युपासते येचाप्यक्षरं तेषांकेयोगवित्तमाइतिभेदेनप्रश्नानुपपत्तिः । परं
ब्रह्मपरंधामपवित्रंपरमंभवानितितेनैवोक्तत्वात् । येतु तेमेयुक्ततमामताः मय्येवमनआधत्स्वेत्यादौभगवतो
क्तेप्यव्यक्तोपासकानामाधिक्यंवदंतितेत्वपलापकत्वादतीवसाहसिकाइतिसुशोच्याएव । नचलेत्स्वात्पदा
द्यस्मादचलाश्रीस्ततोमतेत्याग्नेये । सूक्ष्मत्वादप्रसिद्धत्वाद्गुणबाहुल्यतस्तथा । अनिर्देश्यौतथाव्यक्तावचिंत्यौ
श्रीश्चमाधवइतिनारदीये ॥१॥ अविष्णुज्ञैरतद्भक्तैस्तदुपासाविवर्जितैः । शपेदुपासिताप्येषाश्रीस्तांस्तद्धरि
तत्ववित् । तद्भक्तस्तमुपास्यैवश्रियंध्यायीतनित्यदा । तेनतुष्टातुसाऽच्छिद्रंदद्याद्विष्णोरुपासनं । ततस्तद्द
र्शनान्मुक्तिंयात्यसौनात्रसंशयः । तथापिसर्वपरमांसर्वदोषविवर्जितां । ज्ञात्वाश्रियंततपरमंतत्पतिंपुरुषोत्त
मं । विज्ञायोपासतेनित्यंतेहियुक्ततमामताः । यतःक्लेशोधिकस्तेषांपृथक्श्रियमुपासतां । विष्णुनासहिता
ध्यातासाहितुष्टिंपरांव्रजेत् । अन्यथातुपुनर्विष्णोःश्रीपतित्वेनचिंतनं । अच्छिद्रमेवकर्तव्यमितिमुक्तिश्चिरा
द्भवेत् । तस्मादक्लेशतोमुक्तिःक्षिप्रंविष्णुमुपासतामितिपरमश्रुतिः । युक्ततमाःसाधकतमाः । विष्णोरन्यंन
स्मरेद्योविनातत्परिवारतां । तदधीनतांवानन्ययोगीसपरिकीर्तितइतिच । अंतवत्तुफलंतेषामित्यादिनान्य

देवतोपासनायाःपूर्वंनिंदितत्वाल्लक्ष्म्यास्त्वतिसामीप्याद्विशेषमाशंक्यतदुपासनाविषयएवप्रश्नःकृतः॥२–६॥
वैष्णवान्येवकर्माणियःकरोतिसदानरः। जपार्चामार्जनादीनिस्वाश्रमोक्तानियानिच । सतत्कर्मेतिविज्ञेयो
योन्यदेवादिपूजनं । कृत्वाहरावर्पयतिसतुतद्योगमात्रवान् । तत्रपूर्वोविशिष्टःस्यादादिमध्यांततःस्मृतेः ।
अवांतरेचनियमाद्विष्णोस्तद्दासतास्ययत् । मनसावर्ततेन्योपियथाशक्तिहरिस्मृतेः। पूर्वोक्तयोग्योभवति
यदिनित्यंतदिच्छति ॥८–११॥ असम्यग्ज्ञानिनोध्यानाज्ज्ञानमेवविशिष्यते । ज्ञात्वाध्यानंततस्तस्मात्तत्फ
लेच्छाविवर्जितं । तस्माज्ज्ञानाद्भवेन्मुक्तिस्त्यागाद्ध्यानयुतास्फुटमितिच। शांतिर्मुक्तिः ॥१२॥ अवैष्णवस
र्वारंभपरित्यागी । सर्वारंभाभिमानत्यागेनफलत्यागेनभगवत्समर्पणरूपेणचत्यागी। सर्वकर्मफलत्यागंप्रा
हुस्त्यागंविचक्षणाः । मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसेत्यादेः। भक्तिंज्ञानंचवैराग्यमृतेयोनेच्छति
क्वचित् । शुभाशुभपरित्यागीविद्वद्भिःकीर्तितोहिसइतिच । प्रायःसुखादिषुसमःप्रायोहर्षादिवर्जितः । त
थोच्यतेयथाल्पस्वोनिःस्वइत्युच्यतेजनैः । नहिमुख्यतयासाम्यंकस्यचित्सुखदुःखयोः। नचहर्षादिसंत्यागो
यावन्मुक्तिःकुतश्चनेतिच । हृतिर्मदादधर्मायहर्षोनामप्रकीर्तितइतिशब्दनिर्णये । व्यस्तेनप्रियाःसमस्तेनां

तीवप्रियाः । भक्तिस्तुव्यस्तेष्वप्युक्तैव । यस्मान्नोद्विजतइत्यत्रापिसचेत्यनेनभक्तिरनुषज्यते । धर्मसाधनंध
र्म्यंतदेवामृतसाधनममृतंधर्म्यामृतं॥२०॥इतिश्रीमदानंद०श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेद्वादशोध्यायः१२
हरिः ॐ ॥ सर्वार्थसंक्षेपोयं । हिंसाहेतुश्चजीवस्यपरेणप्रेर्यतेचयत् । अव्यक्तादिशरीरंतुतत्क्षेत्रंक्षीयतेत्रय
त् । इच्छाद्वेषःसुखंदुःखंदेहोव्याप्तिश्चचेतसः । तद्विकाराइतिज्ञेयाश्चिद्रूपेच्छादिमिश्रिताः। विकारेच्छादि
निर्मुक्तश्चिन्मात्रेच्छादिसंयुतः। मुक्तइत्युच्यतेजीवोमुक्तिश्चद्विविधामता । चिन्मात्रद्वेषदुःखेचदेहोमिथ्या
दृगात्मकः । निषिद्धेच्छाचयत्रस्युर्नित्यासामुक्तिरासुरी । चिन्मात्रावैष्णवीभक्तिर्देहःसम्यग्दृगात्मकः ।
सुखमिच्छानुकूलाचधृतिर्दैवीतिसामतेतिनारायणश्रुतिः । क्षेत्रज्ञोभगवान्विष्णुर्नह्यन्यःक्षेत्रमंजसा। वेत्य
सौभगवान्ज्ञेयोव्यक्ताव्यक्तविलक्षणः । सतुजीवेषुसर्वेषुबहिश्चैवव्यवस्थितः। विलक्षणश्चजीवेभ्यःसर्वेभ्यो
पिसदैवच । सर्वतःपाणिपादादिर्यतःपाण्यादिशक्तिमान्। केशादिष्वपिसर्वत्रकृष्णकेशोहियादवः। अणो
रणुतरैरूपैःपाणिपादादिसंयुतैः। सर्वत्रसंस्थितत्वाद्वासर्वतःपाणिपादवान् । सर्वेंद्रियाणांविषयान्वेत्तिसोप्रा
कृतेंद्रियः । यतोतोनिंद्रियःप्रोक्तोयन्नभिन्नेंद्रियोथवा । गुणैःसत्वादिभिर्हीनःसर्वकल्याणमूर्तिमान्। अन्य

थाभावराहित्यादचरश्चरएवच। चरणात्सर्वदेशेषुव्याप्तोणुर्मध्यमस्तथा। सर्वगत्वात्समीपेचदूरेचैवांतरेचसः। अनंताव्ययशक्तित्वात्तदन्यत्रविरोधिनः। संतिसर्वेगुणास्तत्रनचतत्रविरोधिनइतिच। नचजीवस्यक्षेत्रज्ञनाम। क्षेत्रज्ञएतामनसोविभूतीर्जीवस्यमायारचिताअनित्याः। आविर्हिताश्चापितिरोहिताश्चशुद्धोविचष्टेह्यविशुद्धकर्तुरितिभागवते। अतएतद्योवेत्तीत्युक्तेजीवस्यापिकिंचिज्ज्ञानात्तत्प्राप्तेस्तन्निराकरणार्थंक्षेत्रज्ञंचापिमांविद्धीत्याह। अन्यथैतद्योवेत्तीत्युक्तेनैवसिद्धत्वात्क्षेत्रज्ञंचापीतिव्यर्थं। भेदपक्षेतुनामनिरुक्त्यर्थमेतद्योवेत्तीति। सर्वाभेदमपिकेचिद्वदंतीतिक्षेत्रंचज्ञश्चेतिव्युत्पत्तिंनिवारयति। क्षेत्रज्ञंमांसर्वक्षेत्रेषुस्थितत्वेनविद्धीत्यर्थः। तत्पक्षेतुयोवेत्तीत्युक्तईश्वरस्यापिक्षेत्रज्ञत्वंसिद्धमेव। सर्वाभेदविवक्षायांचसर्वंक्षेत्रमितिवक्तव्यंक्षेत्रेष्वितिव्यर्थं। नचतत्पक्षेमामित्यस्यकश्चिद्विशेषः। किंत्वेकएवक्षेत्रइतिवक्तव्यं ॥३॥ यतश्चयत्। यतःपरमेश्वरानुमतेरिदंयातिप्रवर्ततेसचानुमंतायः। अनुसारिणीमतिरनुमतिःप्रेरणरूपा। प्रेरणानुमतिःप्रोक्ताक्वचित्संवादउच्यते। प्रेरकत्वात्तुभगवाननुमंताप्रकीर्तितइतिच। उपद्रष्टानुमंताचेत्यनेनैवानुमतिरनुमंताचोक्तः। ज्ञेयंयत्तदित्यादिनायत्प्रभावइत्यपि ॥४॥ चेतनाचित्तव्याप्तिः। संघातोदेहउद्दिष्टश्चित्तव्याप्तिस्तु

चेतनेतिच ॥७॥ तत्वज्ञानविषयस्यविष्णोरपरोक्षदर्शनंतत्वज्ञानार्थदर्शनं। ज्ञायतेनेनेतिज्ञानं। ज्ञप्तिर्ज्ञानमितिव्युत्पत्त्याएतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमितिज्ञानसाधनंज्ञानंचोक्तं॥१२॥ अनादीत्युक्तेस्वयंकारणंनभवतीत्याशंकास्यादितितन्निवृत्त्यर्थमनादिमदित्याह। मुख्यतोगुणपूर्णत्वात्परंब्रह्मजनार्दनः। मूर्तामूर्तव्यतीतत्वान्नसन्नैवासदुच्यतइतिच। मूर्तंसदवगम्यत्वादज्ञेयत्वादसत्परं। पुंसामर्थ्यादगम्यत्वात्सर्ववेदप्रसिद्धितः। विलक्षणःसदसतोर्भगवान्विष्णुरव्ययइतिच ॥१३॥ ज्ञानेनमुक्तौप्राप्यत्वाज्ज्ञानगम्यं। स्वयमेवात्मनात्मानंवेत्थेतिस्वज्ञेयत्वाज्ज्ञेयं। अन्यज्ञेयत्वस्यज्ञेयंयत्तदितिपूर्वमेवसिद्धत्वात्। कर्तृकर्मविरोधवादिमतंनिराकरोत्युत्तरज्ञेयशब्देन। स्ववेत्तावेदनंचस्वंस्वेनवेद्यश्चकेशवः। परस्यवेत्तावित्तिश्चवेद्यश्चस्यात्परैःक्वचित्। तत्प्रसादंविनाकश्चिन्नैववेत्तुंहिशक्नुयात्। स्ववेदनेन्यवित्तौवानासावन्यदपेक्षते। स्वप्रकाशइतिप्रोक्तस्तेनैकःपुरुषोत्तमः। जीवानांस्वप्रकाशत्वंतत्प्रसादात्स्ववेदनमितिच ॥१८॥ मद्भावायमयिभावाय ॥१९॥ प्रकृतिंपुरुषंचेत्यत्रपुरुषशब्देनजीवपरयोःप्रकृतिशब्देनचेतनाचेतनप्रकृत्योःस्वीकारायोभावपीति। विकाराणांसत्वादीनाचोपादानत्वविवक्षयाप्रकृतिसंभवत्वं। स्वातंत्र्यंतुपरमेश्वरस्यैव। उपद्रष्टानुमंताचेत्यादिवक्ष्यमाणत्वात्।

गुणानांचविकारत्वेप्यधिकविकारत्वविवक्षयान्येषांविकारांश्चगुणांश्चेतिपृथगुक्तिः ॥२०॥ स्वदेहेंद्रियहेतुत्वं
यज्जीवस्यस्वकर्मभिः । आवृत्यविष्णुतत्वंतद्धेतुश्चित्प्रकृतिर्मता । जीवस्यसुखदुःखानांभोगशक्तिप्रदःसदा।
परमःपुरुषोविष्णुःसर्वकर्तापिसन्सदा । विशेषकर्ताकेषांचिदुक्तोयद्धद्विकुंठपः । उच्यतेसर्वपालोपिविशेषे
णस्वकर्मणेतिच । परमेश्वरस्यैवसर्वकर्तृत्वेपिभोक्तृत्वदानेदेव्याअल्पप्रवृत्तिरितिदर्शयितुमुच्यतइतिस्थानद्व
येप्युक्तं । कर्तृत्वेपिसएवमुख्यहेतुः । तथापिभोक्तृत्वापेक्षयातस्याअधिकप्रवृत्तिरितिकर्तृत्वेहेतुःप्रकृतिरुच्य
तइतिसर्वहेतुत्वेपिविष्णोः प्रकृतेर्जीवंप्रतिभोक्तृत्वदानेऽल्पप्रवृत्तिरितिपुरुषोभोक्तृत्वेहेतुरुच्यतइतिविशेषहे
तोरेवमुच्यते । मुख्यतस्तुसर्वहेतुत्वंविष्णोरेवेतिभावः । पुरुषःप्रकृतिस्थइत्यत्रपुरुषशब्दोजीवे । उभयोरपि
पुरुषशब्देनपूर्वंप्रस्तुतत्वात् । यथायोग्यमुपपत्तेः ॥२१॥ कार्यकारणसंबंधंभोगंचमिथ्येतिवदतांनिराकरणा
याह । पुरुषःप्रकृतिस्थोहीति । हीत्यनुभवविरोधंदर्शयतितेषां । नहिज्ञानाज्ञानसुखदुःखादिविषयस्यांत
रानुभवस्यभ्रांतित्वंकचिद्दृष्टं । नचास्यमिथ्यात्वेकिंचिन्मानं । शरीरमारभ्यैवह्यपरोक्षभ्रमोदृष्टः । तत्रापि
बलवत्प्रमाणविरोधादेवभ्रांतित्वंकल्प्यं । साक्षिसिद्धस्यापिभ्रांतित्वांगीकारेयेनसर्वस्यभ्रांतित्वमभ्रांतित्वंचा

त्मनोवगत्तंतदपिप्रमाणमात्मैव । व्यवहारतोप्यस्तीत्यत्रप्रमाणाभावात् । भ्रांतिरभ्रातिर्वानकिंचित्सिध्यति ।
अनुभवोभ्रांतइत्युक्तेभ्रांतत्वेप्रमाणंतत्प्रामाण्यंचकुतःसिध्येत् । व्यवहारतःसर्वमंगीकुर्मइत्युक्तेव्यवहारो
व्यवहर्ताचकुतःसिद्धः । प्रतीतितइत्युक्तेसैवकुतः । स्वतइत्युक्तेस्वस्यभ्रांतित्वेप्रतीतिंविनैवप्रतीतिरस्ती
तिभ्रांतिःस्यात् । स्वाभावोपिस्यात् । स्वयमस्मीतिचभ्रमःस्यात् । निरालंबनोभ्रमोनोपपद्यतइत्यस्यापिभ्र
मत्वोपपत्तेः । तत्प्रमाणमप्यप्रमाणमेव । प्रमाणत्वभ्रमइतिनकिंचित्सिध्यति । भ्रमइत्यस्यैवभ्रमत्वेन्यस्याभ्र
मत्वमेवभवति । सुखदुःखादिविषयंज्ञानमात्मस्वरूपमेवेतितस्यभ्रमत्वेछद्मनाविनैवशून्यवादोभवति । नहि
वृत्तिज्ञानविषयमज्ञानादिकंतेषामपि । भ्रमस्यचाविद्याकार्यत्वांगीकारादात्मस्वरूपस्याप्यविद्याकार्यत्वंस्या
त् । दुर्घटत्वंभूषणमित्युक्तेदुर्घटत्वंसुघटत्वंचोभयंभूषणमस्माकमित्युत्तरं । नहिप्रमाणसिद्धस्यदुर्घटत्वेसुघट
त्वेवापवादोदृष्टः । दुर्घटत्वंभूषणमित्युक्तेदुर्घटत्वंसुघटत्वंचोभयंभूषणमस्माकमित्युत्तरं । नहिप्रमाणसिद्ध
स्यदुर्घटत्वेसुघटत्वेवापवादोदृष्टः । दुर्घटत्वंभूषणमितिवदद्भिरात्मनोप्यविद्यात्वमंगीकृत्यतदयुक्तमित्युक्ते
तत्रापिभूषणत्वंकिमितिनांगीक्रियते । अतिसुकरत्वात् । नचात्मनोप्यविद्यात्वंवदतांतेषामुत्तरं । अतो

नंतदोषदुष्टत्वाद्धीतिप्रसिद्ध्यैवभगवतानिराकृताः । अस्यजीवस्यसदसद्योनिजन्मसुकारणंसत्वादिगुणसं
गः ॥२२॥ स्वतंत्रकारणंतुपरमेश्वरएवेत्याह । उपद्रष्टानुमंतेति । सर्वेभ्यउपरिद्रष्टायदुपद्रष्टृनामकः । स्वातं
त्र्यात्स्वानुकूल्येनमत्वाप्रेरयतिस्मयत् । अनुमंतेतिकथितःस्वयंप्रभुरजोहरिः । महाशक्तिर्यतोविष्णुर्महेश्व
रइतीरितः । परमत्वाच्चतस्यैवह्यनुमंतृत्वमुच्यते । सएवसर्वदेहेषुदेहिनोन्योव्यवस्थितइतिच । मांविद्धिसर्व
क्षेत्रेष्वितिदेहेप्युक्तः । तेनाहमेवसइतिदर्शयति ॥२३॥ द्विविधंपुरुषंचैवप्रकृतिंद्विविधामपि। सहतत्तद्गुणैः
सम्यग्ज्ञात्वापश्यतियःपुमान् । सर्वथावर्तमानोपिनसभूयोभिजायते । अनादियोग्यताभेदात्पुंसांदर्शनसा
धनं । नानैवतत्रविष्णोस्तुप्रसादाद्वैष्णवंवपुः । स्वयंविज्ञायतेकिंचिच्छ्रूयतेकिंचिदन्यतः ॥२४॥ तथाज्ञात्वा
हरिंध्यात्वास्वांतःपश्यंतिकेचन । ऋषयःकेचिदृषयोनारदाद्याबहिस्त्वपि । देवाविष्णुप्रसादेनलब्धसत्प्रति
भाबलात् । सर्वंक्रमेणविज्ञायप्रतिभास्पष्टताक्रमात् । पश्यंतिबहिरंतश्चविष्णुंध्यानमृतेपितु । येषांध्यानमृ
तेदृष्टिस्तेषांध्यानेपिदर्शनं । स्यादेवसांख्ययोगास्तेदेवाब्रह्माधिकोत्रच । केचित्तुक्षत्रियवराअश्वमेधादिकर्म
भिः । यजंतोभक्तिमंतश्चयज्ञभागार्थमागतं । श्रवणप्रतिभाभ्यांचस्मरंतःपुरुषोत्तमं । पश्यंति॥२५॥ अन्ये

तथान्येभ्यःसर्वंश्रुत्वानुमत्यच । उपास्यैवतुपश्यंतिनान्यथातुकथंचन । ऋषीन्त्राज्ञस्तथारभ्यप्रतिभाभ्यधिका
क्रमात् । यावद्ब्रह्माब्रह्मणस्तुप्रायोनाप्रतिभासितं । विष्णोःप्रीत्यर्थमेवास्यश्रोतव्यंप्रायशोहरेः । अन्येषांश्र
वणाज्ज्ञानंक्रमशोमानुषोत्तरं । अत्यल्पप्रतिभानत्वान्मानुषाःश्रुतवेदिनः । सर्वेतेदर्शनात्तस्मात्स्वयोग्यान्मु
क्तिगामिनइतिच । अन्येषामपिकिंचिच्छ्रवणेविद्यमानेपिमनुष्याणामत्यल्पप्रतिभानत्वाच्छ्रुत्वान्येभ्यइति
विशेषणं । मनुष्याणांप्रतिभामूलप्रमाणापेक्षाप्रायोनसम्यगुत्पद्यतेल्पाचेतिश्रुतिपरायणाइति। अश्रुतप्रति
भायस्यश्रुतिस्मृत्यविरोधिनी । विश्रुतानृषुजातंचतंविद्याद्देवसत्तमं । यश्चस्वमुखमानेननवाधोदेहवान्पु
मान् । अष्टमानवतीस्त्रीचषण्णवत्यंगुलौपुनः । दशतालौसप्तपादौविद्यात्तौचसुरोत्तमौ । यावत्पंचांगुलोनं
तद्देवमानंक्रमात्परं । पादेत्वंगुलमात्रोनंतदूनंचतुरंगुलं । यावद्देवोपदेवानांपादेचोनांगुलंपुनः। तावन्मनु
ष्यमानंस्यात्ततोधस्त्वासुरंस्मृतं । द्विचत्वार्यधिकंतस्मात्षण्णवत्यंगुलादधः । ज्ञेयमंगुलमानंतदुपदेवादिषु
स्फुटं । देवेष्ववरवज्ज्ञेयमृषीणांचक्रवर्तिनां । यावद्यावत्प्रियोविष्णोस्तावत्स्त्रीपुंस्वरूपिणः । हरेःसादृश्यम
स्यस्यादनादिक्रमसुस्थिरमितिच ॥२६॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादित्यत्रक्षेत्रंश्रीः। ममयोनिर्महद्ब्रह्मतस्मिन्गर्भं

दधाम्यहमितिवक्ष्यमाणत्वात् । अव्यक्तंचमहद्ब्रह्मप्रधानंक्षेत्रमित्यपि । उच्यतेश्रीःसदाविष्णोःप्रियानिर्दोष
चिद्घना । साहिनव्यज्यतेविष्णुरत्रक्षेतिमहागुणा । जीवोत्तमाचतेनैतैःशब्दैरेकाभिधीयते । महान्ब्रह्मा
जीवमहान्परात्मप्रेरिताःक्रियाः । अहंकर्तेतियेनायंजीवोमंस्यत्यसौशिवः । अहंकारइतिप्रोक्तोजीवाहंम
तिकृद्यतः । उमाबुद्धिरितिज्ञेयाशब्दादिज्ञानदायतः । मतिदोमनउद्दिष्टइंद्रःस्कंदोपितत्सुतः । श्रोत्रंतुश्राव
यंश्चंद्रःस्पर्शोवायुसुतोमरुत् । चक्षुःसूर्यश्चक्षयतिजिह्वावारिपतिर्हृतेः । अश्विनौघ्राणमाघ्रातेर्वागग्निर्वचना
दपि । हस्तौवायुसुतौज्ञेयौमरुतौहानिलाभयोः । पादौतुविष्णुनाविष्टौयज्ञशंभूशचीसुतौ । पदनादेवपायु
श्चभुक्तस्यैवाप्ययाद्यमः । संतत्युपस्थितिकृतेरुपस्थःसशिवोमनुः । विनायकस्तथाकाशोनिरावृत्याप्रकाश
नात् । प्रधानवायुजोभूतवायुर्नाम्नामरीचिकः । अग्निश्चपृथिवीचैवप्रसिद्धौवरुणोजलं । अदनात्प्रथनाज्ज
न्मलयहेतोस्तथाभिधाः । शब्दाद्याःपंचशिवजाःशब्दनात्स्पर्शनादपि । रूपणाद्रसनाचैवगंधनाचतथाभि
धाः । सुखंधृतिश्चेतनाचसुखनाद्धिधृतेरपि । चेतोनेतृत्वतश्चैवमुख्यवायुःसरस्वती । श्रीश्चेच्छाचैवसावा
योःपत्नीत्वंधृतिर्मता । इच्छादानात्तुसैवेच्छास्थानभेदात्तुदेवताः । पृथक्पृथक्कथ्यंतेलक्ष्म्याद्याउदिता

अपि । दुःखद्वेषौकलिश्चैवद्वापरौब्रह्मणःसुतौ । प्रवरावसुराणांतौसंघातश्चेतनाःपरेः । एतैरभिमतंयच्चत
त्तन्नाम्नाभिधीयते । चेतनाचेतनंत्वेतत्सर्वंक्षेत्रमितीरितं । क्षितिरेतद्भगवतोयदतःक्षेत्रमीर्यते । क्षिणोति
त्रातिचैवैतदतोवाक्षेत्रमुच्यते । क्षितिंकृत्वात्रातिचैतदतोवाक्षेत्रमीरितं । एतस्मात्क्षीणमेतेनत्रातमित्यथ
वापुनः । इच्छाद्यानांक्षेत्रनाम्नामपिनामांतरंस्मृतं । विकाराइतियस्मात्तेविशेषविकृतिस्थिताः । विशेषा
त्क्रियतेयस्माद्विकारःकार्यमंतिमं । विगतंकरणंचात्रपुनर्नाशमृतेयतःतत्संबंधाद्विकाराख्याइच्छाद्याअभि
मानिनः । एतत्सर्वंसर्वदैवनिर्दोषेणैवचक्षुषा । प्रेरयन्नेवजानातितत्क्षेत्रज्ञोहरिस्ततइतिच । यस्यात्माशरी
रमित्यादिश्रुतेश्चेतनस्यापीदंशरीरंकौंतेयेतिशरीरत्वोक्तिर्युज्यते । सत्वंजीवःक्वचित्प्रोक्तःक्वचित्सत्वंजना
र्दनः । सत्वंनामगुणःक्वापिक्वचित्साधुत्वमुच्यतइतिशब्दनिर्णये । तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्तीतिसत्वमितिच
पैंगिश्रुतिः । जनीप्रादुर्भावइतिधातोर्जीवस्यापिशरीरेव्यक्त्यपेक्षयाजनिर्युज्यते ॥२७॥ जीवेषुदुःखयोगा
दिरूपेणविनश्यत्स्वप्यतथाभूतं । दुःखयोगादिरूपेणजीवेषुविनशत्स्वपि । दुःखयोगादिरहितःसर्वजीवेष्व
वस्थितः । गुणैःसर्वैःसमोनित्यंनहीनोहीनगोपिसन् । इतिपश्यतियोविष्णुंसएवनतमोव्रजेदितिपाद्मे॥२८–

गीता० २९॥ प्रकृत्य स्वयमेवप्रारभ्य विष्णुनाक्रियमाणानि । विष्णोर्नान्यःपूर्वप्रेरकइति । पूर्वंतुबादरायणोहे तात्पर्य
॥३५॥ तुव्यपदेशादितिभगवद्वचनात् । द्रव्यंकर्मचकालश्चेतिच । स्वयंप्रकृत्याभगवान्करोतिनिखिलंजगत् । नै
वकर्ताहरेःकश्चिदकर्तातेनकेशवइतिचस्कांदे । तेनेतिप्रस्तुतत्वादेवसिद्धं । अहंसर्वस्यप्रभवः।सहिकर्ता। अ० १३
कर्तारमीशंपुरुषंब्रह्मयोनिं । जन्माद्यस्ययतः । मत्तएवेतितान्विद्धीत्यादिसकलप्रमाणविरोधश्चान्यथा ।
प्रकृत्यैवचेतिचशब्दात्तेनैवेतिसिध्यति । प्रकृतेनक्रियायोगंचशब्दःक्वचिदीरयेत् । क्वचित्समुच्चयंब्रूयात्क्वचि
द्दौर्लभ्यवाचकइतिशब्दनिर्णये । प्रकृतेःकर्तृत्वंरचनानुपपत्तेश्चनानुमानमित्यादिभगवद्वचनेननिरस्तं ।
नऋतेत्वक्रियतेकिंचनारइतिच । केवलप्रकृतेःकर्तृत्वांगीकारेचशब्दोव्यर्थः । ततएवचविस्तारमितिवाक्य
शेषविरोधश्च । अहंबीजप्रदःपितेतिवक्ष्यमाणमत्रापिक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादितिप्रकृतमितितेनापिविरोधः ।
अचेतनंकरोतीतिस्वोक्तिविरोधश्च । इच्छापूर्वक्रियादानंकर्तृत्वंमुख्यमीरितमितिपैंगिश्रुतिः । विकारल
क्षणंकर्तृत्वंतुप्रकृतेरंगीकृतमेव । तथापिलक्ष्मीपरमेश्वरमुक्तचेष्टासुतदभावात्सर्वशइत्यस्यसंकोचप्राप्तिः । ॥७१५॥
अचेतनाश्रितंकर्मविकारात्मकमीरितं । यत्तुकेवलचित्संस्थंप्रत्यभिज्ञाप्रमाणतः । अविकारात्मकंज्ञेयंतन्नत

त्प्राकृतंभवेदितिच ॥३०॥ एकविष्ण्वाश्रितानांतुजीवानांभेदमेवयः । ततःपरस्परंचैवतारतम्येनपश्यति।
विष्णोरेवचविस्तारंजगतःसविमुच्यतइतिच ॥३१॥ शरीरस्थोजीवः । स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्ता
नभिचाकशीतीतिश्रुतेः । शरीरस्थस्तुसंसारीशरीराभिमतेर्मतः । विष्णुःशरीरगोप्येषनशरीरस्थउच्यते।
शरीराभिमतिर्यस्मान्नैवास्यास्तिकदाचन । तद्गतानांतुदुःखानांभोगोभिमतिरुच्यते । तदभावान्नाभिमा
नीभगवान्पुरुषोत्तमइतिच । अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्माजीवोपिन किमुतजडंनभवतीति । शरी
रोत्पत्तिलक्षणमप्यादिमत्त्वंपरस्यनास्तीतिविशेषः । जीवस्यहितदस्तीति । सत्वादिगुणसंबंधश्च । सर्वंक
रोतिपरमात्मातथापिनलिप्यते । वादिप्रसिद्धत्वादेवेष्टापूर्तंमन्यमानावरिष्ठमित्यादिवन्निषेधः । कुर्वाणोपि
यतःसर्वंपुण्यपापैर्नलिप्यते । जन्ममृत्यादिरहितःसत्वादिगुणवर्जितः। विष्णुस्तद्विपरीतस्तुजीवोतस्तौपृथ
क्सदेतिच ॥३२॥ सएषनेतिनेतीत्यादिच । जीवानामचेतनप्रकृतेर्मोक्षंभूतप्रकृतिमोक्षं ॥३५॥ इतिश्री
मदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेत्रयोदशोध्यायः ॥१३॥ ॥
हरिःॐ ॥ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्पष्टीकरणपूर्वकंत्रैगुण्यंविविच्यदर्शयति । योनिर्भार्यातथास्थानंयोनिःकारण

मेवचेतिशब्दनिर्णये । अत्रयोनिर्भार्या । तस्मिन्गर्भंदधाम्यहमितिवाक्यशेषात् ॥३॥ एतेभ्यःसत्वादिगु
णेभ्योन्यंकर्तारमीशंयदापश्यतितदैवायंनापुरुषः । अन्यथापशुसमः । नकेवलमन्यत्वेनपश्यन्ना । तंकर्ता
रंविष्णुंकिंतुगुणेभ्यउत्तमत्वेनच । कथंसएवना । यस्मान्मद्भावंसोधिगच्छति ॥१९॥ महालक्ष्मीरितिपरा
भार्यानारायणस्यया । प्रकृतिर्नामसाज्ञेयाप्रकर्षेणकरोतियत् । तस्यास्तुत्रीणिरूपाणिसत्वंनामरजस्तमः ।
सृष्टिकालेविभज्यंतेसत्वंश्रीःसद्गुणप्रभा । रजोरंजनकर्तृत्वाद्भूःसासृष्टिकरीयतः । यदावेशादियंपृथ्वीभूमि
रित्येवकथ्यते । जीवानांग्लपनाद्दुर्गातमइत्येवकीर्तिता । एताभिस्तिसृभिर्जीवाःसर्वेबद्धाअमुक्तिगाः
॥५॥ सर्वान्बध्नंतिसर्वाश्चतथापितुविशेषतः । श्रीर्देवबंधिकानॄणांभूर्दैत्यानांतथापरा । एताभ्योन्यंपरंचैव
विष्णुंज्ञात्वाविमुच्यते । सामर्थ्यातिशयादासांनैताभ्योविद्यतेपरः । इतियावद्विजानातितावत्तंनृपशुंवि
दुः । तस्मादाभ्योधिकगुणोविष्णुर्ज्ञेयःसदैवचेतिमहाविष्णुपुराणे ॥६–१८॥ रजसस्तुफलंदुःखमित्यत्रदुःख
मितिदुःखमिश्रंसुखं । दुःखंदुरितिसंप्रोक्तंखंनामसुखमुच्यतइतिशब्दनिर्णये । कर्मणोराजसस्योक्तंदुःख ॥७१६॥
मिश्रंसुखंफलं । अज्ञानजंतामसस्यनित्यदुःखंफलंविदुरितिस्कांदे ॥१६॥ लोकस्थितान्प्रकाशादीन्प्रायो

नद्वेष्टिनेच्छति । स्वयंप्रकाशीमोहोज्ज्ञस्तथापिपुनरिच्छति । विष्णोःप्रकाशंतंचापिनित्यभक्त्याभिसेवते ।
सुखदुःखादिभावेपिविष्णुभक्तौसमःसदा । अर्थार्थंवाप्रियार्थंवानिंदादीनांभयादपि । नविष्णुभक्तिह्रासो
स्यांकिंतुसाम्यमथोन्नतिः । अवैष्णवारंभवर्जीविष्णुंयातिनसंशयइतिच । उदासीनवदित्युक्तेश्चनकेवलोदा
सीनत्वं । नेंगतइत्युदासीनवृत्तिनिषेधः। सर्वारंभपरित्यागीतिविशेषप्रयोजनापेक्षयापिनावैष्णवारंभइति ।
इंगनंक्षणिकंकर्मदीर्घमारंभउच्यतइतिशब्दनिर्णये । लक्ष्म्यादिभिःकृतोबंधोयोऽनादिःपुरुषस्यतु । तमत्ये
तीहयोविद्वान्सविज्ञेयोगुणात्ययीतिचप्रवृत्ते । तत्कृतबंधात्ययात्तदधिकविष्णुप्राप्तेश्चतदत्ययीत्युच्यते । यथा
द्वारपालमतीत्यराजानंगच्छतीति । ब्रह्मणिभूयंब्रह्मभूयं । ब्रह्मेतिप्रकृतामहालक्ष्मीः । अतीत्यत्रीणिरूपा
णिमहालक्ष्मींप्रपद्यते । तयात्वनुगृहीतोसौवैष्णवोविष्णुगोभवेदितिच ॥२२–२६॥ ब्रह्मप्राप्तोमत्प्राप्तएवभ
वतीत्याह । ब्रह्मणोहीति । मदवियोगात्तस्याअपिमत्स्थएवभवतीत्यर्थः । तथापिमत्प्राप्तिक्रमविवक्षयात
दुक्तिः । एकांतिकस्यसुखस्य मोक्षस्य ॥ २७ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भ
गवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेचतुर्दशोध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ त्रयोदशोक्तंविविच्यदर्शयति । पृथङ्मूलंहरिस्तस्यजगद्वृक्षस्यभूमिवत् । सत्वादियुक्तेचिदचित्प्र
कृतीमूलभागवत् । अत्रापिचिदचिद्योगोवृक्षवत्संप्रकीर्तितः । पृथिवीदेवतावत्तद्धरिर्मृद्वदचेतना । उत्तम
त्वात्तुमूलानामूर्ध्वमूलस्त्वयंस्मृतः । नीचास्ततोमहदहंबुद्धयोभूतसंयुताः । शाखाश्छंदांसिपर्णानिकाममो
क्षफलेह्यतः । कारणेषुस्थितंकार्यंव्याप्तंकार्येषुकारणं । अन्योन्यसंयुताःशाखामूलानितुसदैवतु । विषयाद
र्शनीयत्वात्प्रवालसदृशामताः । जगद्वृक्षोयमश्वत्थोह्यश्ववच्चंचलात्मकः । अव्ययोयंप्रवाहेण ॥१-२॥ स्वस
क्तज्ञानहेतिना । विष्णोःसम्यक्पृथग्दृष्टिनामच्छेदनभाक्सदा । अव्यक्तादिसमस्तंतुनेतिनेत्यादिवाक्यतः ।
बोधेनैवपृथग्विष्णोःकृत्वामृग्यःसकेशवः ॥३॥ तमेवाद्यंप्रपद्येतयदंशाभासकोह्ययं । जीवराशिःसमस्तोपि
ब्रह्मरुद्रेंद्रपूर्वकः ॥४॥ किंचित्सादृश्यमात्रेणभिन्नोप्यंशइवोच्यते । ईश्वरस्तुयदात्वस्यशरीरंविशतिप्रभुः ।
मनःषष्ठानींद्रियाणिप्रकृतिस्थानिकर्षति । शब्दादीन्प्रत्ययदाजीवमादाययात्यतः । गृहीत्वैतानिसंयाति
वायुर्गंधानिवाशयात् ॥७-८॥ भुंक्तेहरिःशुभान्भोगानिंद्रियेषुव्यवस्थितः । पूर्णानंदोपिभगवान्क्रीडया
भुंक्तएवतु ॥९-१०॥ सौम्यत्वात्सोमनामासौसोममंडलगःसदा । सएवाग्निस्थितोविष्णुर्नाम्नावैश्वानरःस

दा । सर्वेषांसनराणांयदुपजीव्यःसदैवच । सएवव्यासरूपेणवेदांतकृदुदाहृतः । ब्रह्मरुद्रादयःसर्वेशरीरक्ष
रणात्क्षराः । श्रीरक्षरात्मेत्युदितानित्यचिद्देहकायतः । चेतनाचेतनस्यास्यराशेःसंस्थापकत्वतः । कूटस्थ
आत्मासाज्ञेयापरमात्माहरिःस्वयं । क्षराक्षरात्मनोर्यस्मादुत्तमःससदानयोः । पुरुषोत्तमनाम्नातःप्रसिद्धोलो
कवेदयोरितिनारायणश्रुतिः॥१३-१८॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगव०गीतातात्पर्यनिर्णयेपंचदशोध्यायः १५
हरिः ॐ ॥ देवासुरलक्षणं । येऽतिमानेनमन्यंतेपरमेशोहमित्यपि । मिथ्याजगदिदंसर्वंभ्रमजत्वान्नतिष्ठति।
मिथ्यात्वान्नेश्वरोस्यास्तिपरेभ्योपिनजायते । स्वस्मिन्नपितथान्यस्मिन्नियंतान्यइतीरिते। प्रद्विषंत्यसुरास्ते
तुसर्वेयांत्यधरंतमः। अयोग्येशत्वकामाच्चलोभाच्चात्मसमर्पणे । तत्ववेदिषुकोपाच्चतमस्तेषांनदुर्लभं । अक्षा
गमानुमानांचस्वोक्तेरपिविरोधिनः । यस्मात्ततोसुराज्ञेयाएवमन्येपितादृशाः ॥८-२१॥ येतुविष्णुंपरंज्ञात्वा
यजंतेनान्यदेवताः । प्रत्यक्षाद्यविसंवादिज्ञानादेवविमुक्तिगाइतिब्रह्मवैवर्ते ॥१॥ निबंधायनीचस्थानेंधतम
सिबंधाय । सर्गाणांसुबहुत्वेपिशुभाशुभफलाधिकौ । देवासुराख्यौद्वावेवगंधर्वाद्यास्तदंतराः। मुक्तिगाए
वविज्ञेयादेवाएवविमुक्तिगाइतिच । विमोक्षायेत्यत्रवीत्युपसर्गादेवमोक्षनानात्वंज्ञायते। देवासुरनरत्वाद्या

जीवानांतुनिसर्गतः । निसर्गोनान्यथैतेषांकेनचित्कचिदेववा । देवाःशापबलादेवप्रल्हादादित्वमागताः ।
अतःपुनश्चदेवत्वंतेयांतिनिजमेवतु । हेतुतःसोन्यथाभावोरक्ततास्फटिकेयथा । अतोनित्यश्चनाप्येषस्वभा
वविनिवर्तकः । किंत्वाक्रम्यैवतंतिष्ठेद्देवसर्गस्ततोहिसः । अशोच्यएवविज्ञेयोमोक्षयोग्योहरेःप्रियइतिच ॥५॥
॥६॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेषोडशोध्यायः ॥ १६ ॥
हरिःॐ ॥ सदसत्कर्मविवेकः । सत्वानुरूपा जीवानुरूपा । अतोयेसात्विकश्रद्धास्तेसात्विकाइतिज्ञेयाअ
न्येन्यइति । श्रद्धामयःश्रद्धारूपः ॥३॥ श्रद्धास्वरूपंजीवस्यतस्माच्छ्रद्धाविभेदतः । उत्तमाधममध्यास्तुजी
वाज्ञेयाःपृथक्पृथक् । स्वरूपभूताश्रद्धैवतमोगानांविमोक्षिणां । शिष्यतेसंसृतिस्थानांश्रद्धारूपंमनोपरं ।
तत्रस्वरूपश्रद्धैवव्यज्यतेप्रायशःक्वचित् । सात्विकस्यतमोरूपाश्रद्धांतःकरणात्मिका । सात्विकीतामसस्या
पिभूयस्त्वात्तद्विविच्यते । श्रद्धेत्यास्तिक्यनिष्ठोक्तासायेषांदेवतोत्तमे । विष्णौतद्भक्तबुद्ध्यैवरमाब्रह्मादिकेषु
च । तेसात्विकाइतिज्ञेयास्तैरिष्टंविष्णुरेवतु । श्रीश्चसाध्यक्षविद्याख्याब्रह्मेंद्राद्याश्चदेवताः । विबुधत्वात्तुम ॥७१८॥
न्वाख्यार्भुंजतेप्रीतिपूर्वकं । व्यामिश्रयाजिनोयेतुविष्ण्वाधिक्येससंशयाः । स्वरूपमात्रेदेवानांश्रद्धायुक्ता
श्चसर्वदा । राजसास्तेतुविज्ञेयास्तैरिष्टंयक्षराक्षसाः । दीनत्वाद्देवनामानोब्रह्मेंद्रादिसनामकाः । गृह्णंतियेहरिं
त्वन्यदेवादिसममेवतु । नीचंब्रह्माद्यनन्यंवामन्यंतेनेतिचाखिलं । तत्तच्छ्रद्धायुतास्तेतुतामसाःपरिकीर्तिताः ।
भूतप्रेतास्तुतैरिष्टंशिवस्कंदादिनामकाः । साक्षाच्छिवपरीवाराभुंजतेह्यतितामसाः । मोक्षःसांकल्पिकःस्व
र्गोभूतादित्वंफलंक्रमात् । त्यक्त्वापिशास्त्रविहितंमिथ्याज्ञानविवर्जिताः । भक्त्याविष्णुंयजंतेयेनिषिद्धाच
रणोज्झिताः । तेपियांतिहरिंशास्त्रविधानस्थाःकुतःपुनः ॥४॥ अशास्त्रविहितंघोरंतप्यंतेयेतपोजनाः । दं
भाहंकारसंयुक्ताःकामरागबलान्विताः । अकृशानपिलक्ष्म्यादीन्देवान्विष्णुपरायणान् । विष्णुंचसर्वदेह
स्थंकृशत्वेनविजानते । तेषामल्पगुणत्वेनकल्पनात्तेतमोध्रुवं । यांतिज्ञेयाश्चतेदैत्याःपिशाचावाथराक्षसाः
॥५–६॥ अन्नैश्चैवाथयज्ञाद्यैःप्रायोज्ञेयाइमेनराः । सात्विकाःसात्विकान्कुर्युर्यस्मादन्येतथेतरान् ॥७–२२॥
ॐतत्सदितियद्विष्णोर्नामत्रयमुदाहृतं । प्रसिद्धंवैदिकंतस्मात्कर्मतद्विषयंहिसत् । तत्राश्रद्धाकृतंतस्मादस
दित्येवकीर्त्यते । विप्रावेदाश्चयज्ञाश्चयस्मादोताःपरस्परं । विहिताविष्णुनातेनविष्णुरोमितिकीर्तितः । ओ
तमस्मिन्निदंसर्वमितिचोक्तःसओमिति । तस्मादोमितियज्ञादीन्प्रवर्ततेहिवैदिकाः । अनोंकृतंह्यासुरंस्याद्य

त्तस्मादोंकृतंत्वपि । ॐकारार्थंहरेःसम्यगज्ञानादासुरंभवेत् । फलंत्वनभिसंधायतद्ब्रह्मस्यान्ममास्पदं । इति
यत्क्रियतेकर्मतन्नामातोजनार्दनः । अभिसंधितंहितत्प्रोक्तंततंवास्वगुणैःसदेत्यादिच ॥ २३–२८॥ मयंप्र
धानमुद्दिष्टंस्वरूपंकार्यमेवचेतिशब्दनिर्णये । शास्त्रविहितमपिभगवच्छ्रद्धाविहीनमसदेवेतिवक्ष्यति । अश्र
द्धयाहुतमिति । भगवच्छ्रद्धाविरहितत्वादेवचाशास्त्रविहितंभवति । विष्णुभक्तिविधानार्थंसर्वंशास्त्रंप्रवर्त
तइतिपैंगिश्रुतिः ॥३॥ स्थिराः स्थिरगुणाघृतादयः । कट्वादीनामप्यारोग्यरसाद्यर्थत्वेनसात्विकत्वमेव ।
रस्यादीनामपिराजसत्वमनारोग्यादिहेतुत्वे । दुःखशोकामयप्रदाइत्युक्तेः । सत्वंसाधुभावः । भवतिहिसो
पिशुच्यन्नात् । हृद्यंपश्चान्मनोहारिप्रियंतत्कालसौख्यदं । सुखंतुदीर्घसुखदंरस्यमभ्याससौख्यदमितिशब्द
निर्णये ॥८॥ रूक्षंनीरसंतीक्ष्णंसर्षपादि ॥९॥ यामांतरितपाकंतुयातयाममितीर्यते । क्वचिच्चगतसारंस्या
न्नियम्यंयातमस्ययदितिच । पूर्वस्वादुपश्चादन्यथाजातंगतरसं । शुद्धभागवतानांतुस्वभावापेक्षयैवतु ।
स्वादुत्वादिविजानीयात्पदार्थानांनचान्यथेतिसूदशास्त्रे ॥१०॥ यागात्तुराजसात्स्वर्गःसांकल्पिकउदाहृतः ।
लोकःसर्दीनदेवानांसनाम्नांवासवादिभिः । विष्णावश्रद्धयाऽयोग्यकामाच्चैषांपुनर्भवेत् । नरकंचविनायज्ञं

राजसंनरलोकगाः । निषिद्धंकर्मकुर्युश्चेदीयुस्तेनरकंध्रुवं । कदाचित्सात्विकाःकुर्युःकर्मराजसतामसं ।
अन्येन्यच्चतथाप्येषांस्थितिःस्वाभाविकीपुनः । स्वंस्वंकर्मतुसर्वेषांसदैवस्यान्महत्फलं । अन्यदल्पफलंचैवबा
हुल्यंतेषुलक्षणमितिपाद्मे ॥४॥ मौनं मननं ॥१६॥ युक्तै भगवदर्पणादियोगयुक्तैः । युक्तैरितिदानादिषुसर्व
त्रसमं ॥१७॥ सत्संबंधित्वादेवकर्मादिसत् । ॐतत्सदितिनाम्नांविष्णौप्रसिद्धत्वात् । स्रवत्यनोंकृतंब्रह्मपर
स्ताच्चविशीर्यते । अनोंकृतमासुरंकर्मेतिश्रुतेरनोंकृतस्यासुरत्वप्रसिद्धेः । अनर्थज्ञोदितोमंत्रोनिरर्थस्त्रातिमान
तः । यन्मंत्रस्तेनकथितोमंत्रार्थोज्ञेयएवतदितिपैंगिश्रुतेश्च । तदर्थत्वेनफलानभिसंधिपूर्वककर्मणएवसात्वि
कत्वाच्च । तद्भक्त्यातत्स्मरणपूर्वकमेवकर्मसदन्यदसदेवेतिभावः ॥२३॥ राजसस्याप्यसदंतर्भावएव । विष्णु
श्रद्धारहितत्वात् । सात्विकंमोक्षदंकर्मराजसंसृतिदुःखदं । तामसंपातदंज्ञेयंतत्कुर्यात्कर्मवैष्णवमित्याग्नेये
॥२८॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेसप्तदशोध्यायः ॥१७॥
हरिःॐ ॥ सर्वाध्यायोक्तधर्मस्यसमासतोनिर्णयात्मकोनुक्तत्रैगुण्यवादीचायं । मनीषिणइत्युक्तत्वात्तेप्यनिं
द्याः । अतस्त्याज्यंदोषवदित्यस्यार्थःसंगंत्यक्त्वाफलंचेति ॥३॥ द्रव्ययज्ञादीनांमध्येस्वोचितोयज्ञोविद्यादा

नादिषुस्वोचितंदानंस्वोचितंतपश्चसर्वैर्वर्णाश्रमिभिरन्यैश्चकार्यमेवेत्यर्थः । विष्णुनामस्वाध्यायोत्यानांसत्यो
पवासादितपश्च ॥५॥ संगफलत्यागमृतेस्वरूपत्यागःकार्यइतिमिथ्याज्ञानाख्यमोहात् । स्वयज्ञादीन्परित्य
ज्यनिरयंयात्यसंशयमितिपाद्मे ॥७॥ मोहंविनादृष्टदुःखमित्येव । दुःखशब्देनकेवलंमानसं । कायक्लेशस्य
पृथगुक्तेः । दुःखंतुमानसंज्ञेयमायासोबाह्यउच्यते । विशेषस्यविवक्षायामन्यथासर्वमेवत्विितिशब्दनिर्णये
॥८॥ नद्वेष्ट्यकुशलंकर्मकेवलंदृष्टदुःखदं । जन्मांतरकृतेपुण्येनसज्जेत्सात्विकश्चले । यःसम्यक्तत्वविद्विष्णो
स्तदर्पणधियैवतु । फलेच्छावर्जितः ॥१०॥ तस्यकर्मबंधायनोभवेत् । बहुलंचेदल्पदोषंयावदेवापरोक्षदृगि
तिच । अन्येषामिष्टं । अस्यतुत्यागित्वादेवनेष्टं । ज्ञानादेर्मोक्षभोग्याच्चनान्यत्स्यात्कर्मणःफलं । त्यागिन
स्तत्वसंवेत्तुरन्येषांतद्दतेफलमितिच । केवलकाम्यकर्मणांपरापेक्षयाप्यकरणमित्येतावांस्त्यागात्संन्यासस्य
विशेषइत्यत्यागिनांप्रतियोगित्वेनन्यासिनउक्ताः । त्यागित्वंतेषामपिह्यस्ति । परेच्छयापियेकाम्यंकर्मकुर्यु
र्नतुक्वचित् । न्यासिनोनामतेन्येभ्यःफलत्यागिभ्यउत्तमाइतिच ॥१२॥ कथितंपरमंसांख्यंकपिलाख्येनवि ॥७२०॥
ष्णुना । सेश्वरंवैदिकंसाक्षाज्ज्ञेयमन्यदवैदिकमितिच । अधिष्ठानंशरीरादि ॥१३–१४॥ स्वातंत्र्यमीश्वरेवे

त्तिनैवात्मनिकदाचन । ईश्वराधीनमेवात्मन्स्वातंत्र्यंतुजडान्प्रति । तारतम्येनलक्ष्म्यादेर्जीवान्प्रतिचसर्व
शः । यस्तदर्थसमुत्पन्नोयथारुद्रोयथायमः । हत्वापिसइमांल्लोकान्नहंतिननिबध्यते । अज्ञस्तदर्थंजातोपि
वध्यतेदैत्यवद्ध्रुवं । अपरोक्षदृङ्ङ्जातोयस्तदर्थंमुक्तिगंसुखं । इसेत्तस्यपरोक्षज्ञःकिंचिद्दोषेणलिप्यतइतिच ।
अस्वातंत्र्यज्ञानाद्धन्मीतिभावोप्यस्यनास्तीतिनहंति । अन्यस्यभावोस्तीतिविशेषः । बुद्धिर्यस्यनलिप्यत
इति । रागान्नहंतिकिंतुधर्मबुद्ध्या । स्वातंत्र्यंमन्यमानस्यरागाद्धर्मंचकुर्वतः । तन्निमित्तस्तुदोषःस्याद्गुणस्तु
स्यात्स्वकर्मजइतिच । संप्रेरयतुरीशस्यकर्मस्वखिलचेतना । ज्ञातृज्ञेयज्ञानरूपाप्रेरणासासएवयत् । स्वरूपे
णैवनित्यासाविशेषात्मतयाभवेत् । विशेषोपिस्वरूपेणनित्यश्चस्याद्विशेषतः । स्वनिर्वाहकतायस्मान्नानवस्था
विशिष्टवत् । विशेष्यस्यविशिष्टस्याप्यभेदेप्यविवादिनि । विशेषोस्त्येवनात्रास्तिह्यनवस्थाकदाचन । ज्ञातुर
न्योहमितितुकस्याप्यनुभवोनहि । अस्मिञ्ज्ञातैवाहमितिभेदस्तस्मात्तयोःकुतः । पश्यामीतिविशेषोयमिदानीं
मेसमुत्थितः । इत्याद्यनुभवाद्भेदोनविशेष्यविशिष्टयोः । विशेषणंतुद्विविधंविशेषाख्यंतथेतरत् । विशेषमण
येद्येनप्रोक्तंतेनविशेषणं । विशेषोपिविशेषस्यस्वस्यैवगमकोभवेदित्यादितत्वविवेके ॥१७॥ संग्रहःपंचकारणा

नांसंक्षेपः। अधिष्ठानस्यकरणेंतर्भावात्। दैवशब्दोदितेश्वरस्यैवमुख्यकर्तृत्वात्स्वतंत्रास्वतंत्रकर्त्रोःकर्तृशब्देनै
वोक्तेस्त्रैविध्यं । कर्मचेष्टा ॥१८॥ एवंगुणसंख्यानेपरमसांख्यशास्त्रे ॥१९॥ अस्तित्वाद्भूतनामभ्यःसर्वजीवेभ्य
एवच । मुक्तेभ्योपिपृथक्त्वेनविष्णोःसर्वत्रगस्यच । ऐक्येनचस्वरूपाणांप्रादुर्भावादिकात्मनां । तारतम्ये
नजीवानांभेदेनैवपरस्परं । जडेभ्यश्चैवजीवानांजडानांचपरस्परं । तेभ्योविष्णोश्चसम्यक्तल्लक्षणज्ञानपूर्वकं ।
ज्ञानंसात्विकमुद्दिष्टंयत्साक्षान्मोक्षकारणं॥२०॥ विष्णोरन्यस्ययाथार्थ्यज्ञानंराजसमुच्यते । यदिविष्णुंनजा
नातियदिवामिश्रतत्त्ववित् ॥ अन्यथाकरणीयत्वात्कार्याख्यंजीवमेवयः । अकार्यंब्रह्मजानातिसएवाखिल
मित्यपि । एकजीवपरिज्ञानात्कृत्स्नज्ञोस्मीतिमन्यते । युक्तिविज्ञानराहित्यात्स्वपक्षस्याप्ययुक्ततः । अयुक्तता
मेवगुणंमन्यतेचाल्पदर्शनः । अतत्त्वार्थंजगद्भूतेतत्त्वार्थज्ञानवर्जनात् । समुख्यतामसज्ञानीत्यैकैकेनापिकिं
पुनः । सर्वैरेतैर्विशेषैश्चयुक्तःपापतमाधिकइतिपाद्मे । पृथक्त्वेनतुयज्ज्ञानमित्यस्यव्याख्यांनानाभावानि
त्यादि । सर्वगतमेकमीश्वरंनजानातीत्येतावतैवराजसत्वं । एकस्यकृत्स्नवज्ज्ञानमेवतामसं । मुक्तत्वादि
रूपेणान्यथाकरणीयत्वात्पराधीनत्वेनाल्पस्यजीवस्यस्वातंत्र्यादिगुणपूर्णत्वात्कृत्स्नेनब्रह्मणैक्यज्ञानंचमहा

तामसं । किंपुनस्तावन्मात्रंसर्वमितिज्ञानं । किंपुनस्तत्राप्येकजीवादन्यत्किमपिनास्तीत्यहैतुकंज्ञानंसर्वम
पितामसं । किमुतदेवोक्तलक्षणं । अतत्त्वार्थवत्सदसद्वैलक्षण्याद्यन्यथार्थकल्पनायुक्तमेवतामसं । किमुत
देवोक्तविशेषणैर्युक्तं । प्रायोल्पज्ञानमपितामसं । अज्ञानबहुलत्वात्किमुतदेवोक्तमिथ्याज्ञानबहुलमित्यपु
नरुक्तिः । एकस्मिन्सर्वज्ञानंकार्येजीवेपूर्णब्रह्मेतिसक्तंज्ञानंनिर्युक्तिकंच । अतत्त्वार्थकल्पनायुक्तंअल्पज्ञानं
चपृथक्पृथक्तामसानीतिवा । मायावादेत्वेतानिसमस्तानि । अन्यत्रापित्वहैतुकत्वादिकंविरुद्धवादेषुसमंस
र्वेषु ॥२१–२२॥ मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसेत्युक्तत्वात् येमेमतं येत्वेतदितिच तस्यमोक्षसा
धनस्याकरणेप्रत्यवायस्यचोक्तेर्भगवदर्पितत्वेनसर्वकर्मकरणंतस्यविष्णोःसर्वपरमत्वज्ञानंचनियतमेवेतिज्ञा
यते । अध्यात्मचेतसेत्युक्तत्वात्तत्स्वरूपयाथार्थ्यज्ञानादि । येतुसर्वाणिकर्माणीत्येतस्मिञ्छ्लोकेऽध्यात्मचेतस्त्व
स्य मत्पराःअनन्येनैवयोगेनध्यायंतइतिव्याख्यातत्वात् । एवंसर्वमपिभगवद्भक्तियुक्तमेवसात्विकं ॥२३॥
सर्वस्यभगवदधीनत्वज्ञानादेवानहंवादी॥२६॥भगवद्भक्तिसामर्थ्यात्प्रकृष्टेनकृतोहियः।सप्राकृतोदीर्घसूत्री
कुर्यांपश्चादितिस्मरन्नितिशब्दतत्त्वे । प्राप्तकालस्यकर्मणोदीर्घकालेनैवकृतिंसूचयन्दीर्घसूत्रीत्यर्थः । अल

सोदीर्घसूत्रीचसत्वयुक्तामसोमतः । अयुक्तोराजसःस्तब्धःप्राकृतोनैकृतिकःशठः । एकैकेनैवदोषेणप्रोक्तस्तामसतामसः । दुर्नरत्वंचतिर्यक्त्वंतमश्चैतत्फलंक्रमादितिच ॥२८॥ किंचिद्यथावद्धर्मादीनयथावच्चपश्यति । ययाबुद्ध्याराजसीसामिथ्यादृक्त्वेवतामसीतिच । वैष्णवोभक्तियोगोयस्तद्युक्तासात्विकीधृतिरितिच । विहितविषयैवेत्यव्यभिचारिणी । स्वप्नंभयमित्यादिसर्वनिषिद्धोपलक्षणं । तत्तत्सात्विकमेवस्याद्यद्वृद्धाः प्रचक्षते । निंदंतितामसंतत्तद्राजसंतदुपेक्षितमितिभागवते । महात्मानस्तुमांपार्थ । अभयंसत्वसंशुद्धिरित्यादिनावृद्धाश्चोक्ताः ॥३०–३५॥ विष्णोःप्रसादात्स्वमनःप्रसादात्सात्विकंसुखमितिपाद्मे ॥३७॥ सत्वंजीवजातं । मुक्तानांगुणातीतत्वात्पृथिव्यांदिविदेवेषुचेतिशेषः । यथेष्टंसंचरंतोपिमुक्ताभूम्यादिगानतु । ग्रामस्थाअपि नग्राम्यावैलक्षण्याद्धिसज्जनाः । नराधमास्तामसेषुसात्विकास्तत्रराजसाः । दैत्यभृत्यामहादैत्यामुख्यतामसतामसाः । राजसास्तुनरास्तत्रविप्राराजससात्विकाः । तत्रस्थशुद्धसत्वास्तुपरहंसाःप्रकीर्तिताः । हंसोबहूदःकुटिजोवनस्थोनैष्ठिकोगृही । क्रमाद्रजोधिकाबाह्यंकर्मैषामधिकंयतः । धर्माःपरमहंसानांब्राह्माएवशमादिकाः । देवादेःकर्मबाहुल्यंनलिंगंरजसःक्वचित् । नहिविष्णोश्चलेत्तेषांमनःकर्मकृतामपि । अन्येषांच ॥७२२॥

लचित्तत्वात्प्रायःस्यात्कर्मराजसं । यदितत्स्मारकंविष्णोर्विद्यात्सात्विकमेवतु । धर्मार्थहिंसनामिश्रविशेषोब्रह्मचारिणः । पैतृकंचापियतितोदारास्तुगृहिणस्ततः । असंगोग्राम्यसंत्यागःपश्वहिंसागृहस्थतः । वनस्थस्यविशेषोयंसर्वेषामितरत्सममितिच । सात्विकाःस्वल्परजसःक्षत्रियाःसत्वराजसाः । वैश्याःशूद्राअतिस्वल्पसत्वाधिक्येनतामसाः । येतुभागवतावर्णास्तेषांभेदोयमीरितः । सत्वाधिकःपुल्कसोपियस्तुभागवतःसदा । त्रैविद्यमात्राविष्णोर्येसर्वाधिक्येससंशयाः । अन्याधिक्यंनमन्यंतेश्रीशाद्राजसतामसाः । अज्ञाविष्णौद्वेषहीनाःसर्वेराजसतामसाः । पितृगंधर्वपूर्वाश्चमुनयोदेवताइति । सात्विकास्त्रिविधास्तत्रश्रेष्ठाएवोत्तरोत्तराः । देवाइंद्रोविरिंचाद्याइतित्रेधैवदेवताः । क्रमोत्तराःशिवोवाणीब्रह्माचैवोत्तरोत्तराः । सत्वसत्वमहासत्वसूक्ष्मसत्वश्चतुर्मुखः । यस्माद्यावद्धिमुक्तिःस्यान्मुक्तावेवंसुखक्रमइतिच । विष्णौकिंचित्प्रीतियुक्तास्तामसमध्येसात्विकानराधमाइत्यर्थः । राजसानांमध्येसात्विकाएवभागवताविप्रादयः । राजसस्थसात्विकेष्वेवशुद्धसात्विकाःकिंचिद्रजोयुक्तसात्विकाःसमरजोयुक्तसात्विकाःसत्वात्किंचिदूनतमोयुक्तसात्विकाइतिवर्णभेदः । सत्वप्रधानत्वादेतानारभ्योत्तरोत्तरंसर्वेपिमोक्षयोग्याः । सत्वात्संजायतेज्ञानमित्या

दे: । सत्वाधिकोमोक्षयोग्योयोग्योंधतमसस्तथा । तमउत्तरोरजोभूयान्समोवासृतिपात्रकइति ॥४०॥
शमोदमस्तपःशौचंक्षांतिरार्जवमेवच । ज्ञानंविज्ञानमास्तिक्यंविप्रकर्मस्वभावजं । एतेगुणाःकिंचिदूनावि
प्रात्क्षत्रियएवच । अधिकावाब्राह्मणेभ्यःकेषुचिच्चक्रवर्तिषु । ऋषयस्त्वेवविज्ञेयाःकार्तवीर्यादयोनृपाः । शौ
र्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यंयुद्धेचाप्यपलायनं । दानमीश्वरभावश्चक्षत्रियेन्येगुणाअपि । क्षत्रियोनब्रह्मगुणोवैश्यः
कृष्यादिजीवनः । ततऊनःशमाद्यैर्यःशुश्रूषुःशूद्रउच्यते । अधिकाश्चेद्गुणाःशूद्रेब्राह्मणादिःसउच्यते । ब्राह्म
णोप्यल्पगुणकःशूद्रएवेतिकीर्तितः । नरोपियोदेवगुणोदेवोज्ञेयोनृतांगतइतिच । स्वकर्मणातमभ्यर्च्येति
वचनात्क्षत्रियादिष्वपिशमाद्यनुवृत्तिर्ज्ञायते । नहिशमादिकंविनातस्याभितोर्चनंभवति । सम्यक्शमादि
भिरर्चनंह्यभ्यर्चनं । नचशमादीन्विनासिद्धिंविंदति । यज्ञदानतपःकर्मनत्याज्यमित्युक्तत्वाच । शमोम
न्निष्ठताबुद्धेर्दमइंद्रियनिग्रहइतिभागवते । नचक्षत्रियादिभिरपिशौचतपःशमादिभिर्हीनैर्भवितव्यमितित
त्तद्धर्मेषूच्यते । युक्ताह्येतैःसर्वगुणैर्जनकतुलाधारादयः । अतोयुद्धेऽपलायनमैश्वर्यंचक्षत्रियस्यविशेषगुणौ । ॥७२३॥
तौचकृष्यादयोजीवनार्थंशुश्रूषायाजनंजीवनार्थंप्रतिग्रहश्चेत्येतएवान्येषांपरधर्माः । शौर्यंतेजोधृतिर्दाक्ष्यं

दानंचक्षत्रियेधिकाः । तद्धीनाब्राह्मणेतस्माद्वैश्येशूद्रेततोल्पकाः । अध्यापनंचशुश्रूषाजीवनार्थंस्मृतेसतां ।
विप्रादिषुक्रमाज्ज्ञेयाःशूद्रस्याध्यापनंविना । तस्माच्छूद्रोल्पशुश्रूषुःस्वभावाज्जीवनंविना । एतेनैसर्गिकाभा
वाःस्याद्भावोन्योपिकुत्रचित् । बलाद्विरुद्धभावस्तुहेयःस्वाभाविकोपियः । अनिसर्गोपिहिशुभोवर्धनीयःप्र
यत्नतः । याजनैश्वर्यपूर्वास्तुनान्यैःकार्याःशुभाअपि । अपलायनंचशूद्राणांब्रह्मक्षत्रार्थमिष्यतइतिच । प्रस
ह्यवित्ताहरणंशारीरोदंडएवच । अशिष्याणांशासनंचतथैवार्थविनाशनं । एषईश्वरभावःस्यान्नकार्यःक्षत्रि
येतरैः । सर्वेविधर्मिणःशास्याःक्षत्रियैर्यत्नतःसदा । अंगाद्यहानिकृद्दंडःशिष्येषुब्राह्मणादिभिः । कार्योदेहे
पिशिष्यश्चस्वामिनास्वेनवार्पितः । पुत्रानुजादयःसर्वेशिष्याएवनिसर्गतः । गुरवश्चैवमित्राणिसखिसब्रह्म
चारिणः । संबंधिनश्चसर्वेपितत्तद्योग्यतयाखिलैः । शिक्षणीयेषुभावेषुशिक्षणीयाःप्रयत्नतः । उन्मादेबंध
नाद्यैर्वाताडनंनगुरोःक्वचित् । पापंचरंतस्त्वन्येपिसर्वेदृष्टिपथंगताः । शक्तितोवारणीयाःस्युर्देशकालानुसा
रतः । तदुत्तमविरोद्धारःसंत्याज्यागुरवोपितु । यथाशक्त्यनुशास्यैवकालतोपिनचेच्छुभाः । विष्णौपरम
भक्तस्तुनत्याज्यःशास्यएवच । शिक्षयंश्चगुरूञ्छिष्योगुरुवन्नैवशिक्षयेत् । महांतोनानुशास्याश्चविरुद्धाच

रिताअपि । यदिचस्वाधिकानांतेविरोधंनैवकुर्वतइत्यादिच । आपत्सुविप्रःक्षात्रंतुविशावाधर्ममाचरेत् । क्षात्रासिद्धौनशूद्रस्तुविप्रक्षत्रिययोःक्वचित् । क्षत्रियोब्राह्ममापत्सुतदापत्सुविशामपि । क्षत्रियोविप्रधर्मोपिनैवभैक्ष्यप्रतिग्रही । वैश्यआपत्सुशौद्रंतुधर्ममेकंनचापरं । शूद्रआपत्सुविड्धर्मातदापत्सुचकारुकः । शूद्रस्तुवैश्यधर्मापिनैववेदाक्षरोभवेत् । अत्याशदिक्षत्रियोपिपादशुश्रूषणंविना । शौद्रधर्मंचरन्विप्रक्षत्रियेषुनदुष्यति । येषुकर्मसुयाच्यःस्यात्स्वामिनापिनयाचिता । शौद्राण्यपिस्वधर्मत्वेक्षत्रियस्यापदोयदि । आत्मनश्चेद्बलाधिक्यंसानुबंधादपिप्रभोः । धर्मार्थंसेवतोर्थार्थंविप्रधर्मादिकाद्वरः । प्रभुणायाच्यवृत्तिस्तुविशेषेणापिधर्मभाक् ।बाह्वोर्बलाधिकोयःस्यात्क्षत्रियोविद्ययाधिकः । विप्रोभागवतौचैतौसेशालोकास्तयोरिमइत्यादिव्यासस्मृतौ॥४२–४८॥नैष्कर्म्यसिद्धिं अनिष्टसर्वकर्मनाशाख्यसिद्धिं॥४९॥वक्ष्यमाणप्रकारेणवर्तमानस्तदनंतरंनैष्कर्म्यसिद्धिंप्राप्तोभूत्वाब्रह्माख्यायामहालक्ष्म्याःसकाशंयथाऽऽप्नोतितथानिबोधममयोनिर्महद्ब्रह्म। ब्रह्मणोहिप्रतिष्ठाहमित्युक्तत्वात्। ब्रह्मभूतःप्रसन्नात्मेत्युक्त्वामद्भक्तिंलभतेपरामितिवक्ष्यमाणत्वाच्च। सर्वपापक्षयाद्देहंत्यक्त्वादेवान्क्रमाद्व्रजन् । प्राप्यलक्ष्मींतत्प्रसादात्पुनःस्वद्धाहरौयदा । भक्तिस्तयापुनर्ज्ञानेस्वृद्धेवि

ष्णुंप्रपद्यते । अपरोक्षदृशोविष्णोःशरीरेपिसतःपुरा । त्यक्तदेहादिकस्यापियावद्विष्णुंप्रपद्यते । तावद्गुणाविवर्धंतेस्थिताःस्युःप्राप्यकेशवमितिमहावाराहे ॥५०॥ विमुच्यनिर्ममःशांतोनैष्कर्म्यसिद्धिंप्राप्तोभूत्वाब्रह्मणिभूयायभवतीत्यर्थः ॥५३॥ विहितानिसर्वकर्माण्यपिमद्व्यपाश्रयोभूत्वासदाकुर्वाणः । नहियथेष्टचरणेतात्पर्यमत्र । तथासतिविहितकरणेपिसमत्वात् मामनुस्मरयुध्यच ततःस्वधर्मंकीर्तिंचेत्यादिप्रस्तुतविरोधः । अपिशब्दस्त्वेकमपिकर्मातदाश्रयेणनकार्यमित्यर्थे ॥५६॥ भगवत्संश्रितस्यैत्रैविद्यस्यचमनसैवविशेषइत्याह । चेतसासर्वकर्माणीति । सएवसर्वस्मात्परमइतिभावोस्येतिमत्परः । तत्रचित्तवृत्तिनिरोधोपि । बुद्धियोगःप्रत्याहारादिः ॥५७॥ प्रकृतिरीश्वरेच्छा । प्रकृतिर्वासनेत्येवतवेच्छानंतकथ्यतइतिवचनात् । एषातुप्रकृत्यैवचकर्माणीत्यादिष्वपियुज्यते । तस्याएवहिमुख्यतोनियोक्तृत्वं । स्वभावकर्मादिभिर्बद्धा । तदेवाह । ईश्वरःसर्वभूतानामिति ॥५९॥ निश्चितार्थःसतुज्ञेयोयत्रात्मैवपरोक्षतः । उच्यतेविष्णुनायद्वत्तद्ब्रह्मेत्यादिकथ्यतइतिशब्दनिर्णये । मन्मनाइत्युपसंहाराच्च॥६१॥शाश्वतंस्थानंवैकुंठादि । श्रीरेवलोकरूपेणविष्णोस्तिष्ठतिसर्वदा । अतोहिवैष्णवालोकानित्यास्तेचेतनाअपीत्याग्नेये । नवर्ततेयत्ररजस्तमस्तयोःसत्वंचे

त्याद्युक्तं ॥६३॥ तत्वसारकथनंद्वाविमौपुरुषावित्यत्रैवोपसंहृतं । तत्त्वप्रशंसार्थमेवतद्बुद्धिप्रशंसाकृता । अत्रतुसाधनसारोपसंहारःसर्वगुह्यतममिति । मन्मनाइत्यादेःपूर्वमेवोक्तत्वाद्भूयइति । अर्थतस्त्वत्रापिविष्णवाधिक्यमेवोक्तंभवति ॥६४॥ अन्यसर्वधर्मान्परित्यज्येत्युक्तशेषत्वेनसर्वधर्मानितिवचनं । मामेकंशरणंव्रजेत्यपि । मन्मनाइत्याद्युक्तनिगमनात्मनातद्व्याख्यानं । सर्वोत्तमत्वविज्ञानपूर्वंतत्रमनःसदा । सर्वाधिकप्रेमयुक्तंसर्वस्यात्रसमर्पणं । अखंडात्रिविधापूजातद्दत्यैवस्वभावतः । रक्षतीत्येवविश्वासस्तदीयोहमितिस्मृतिः । शरणागतिरेषास्याद्विष्णौमोक्षफलप्रदेतिमहाविष्णुपुराणे । अनादिजन्मकृतसर्वपापेभ्यः । अत्रप्राप्त्यभावात् । धर्मपरित्यागेपापपरित्यागस्यकैमुत्येनैवसिद्धत्वात् ॥६६॥ अतपस्कायैवनवाच्यं । अशुश्रूषवेपुनश्चेतिदोषाधिक्यमशुश्रूषोर्दर्शयितुंचशब्दः । एवमभक्तायकदापिनवाच्यं । कदाचिदल्पतपसोल्पशुश्रूषोरपिभक्त्याधिक्येवाच्यंभवतीतिकदाचनेतिशेषः । अभक्ताच्चनवाच्यमसूयोरितितत्रापिचशब्दः । समुच्चयेतथाधिक्येन्यूनत्वेचःप्रयुज्यतइतिशब्दनिर्णये । अभक्तादपिपापःस्यादसूयुर्दोषदृग्यतइतिचपाद्मे ॥७२५॥
॥६७॥ सोपिमुक्तः । नचतस्मान्मनुष्येष्वित्युक्तेश्चमुक्तानांमहत्तारतम्यंज्ञायते । मनुष्येष्वितिविशेषणात्त

त्रापिदेवानामाधिक्यंच । मुक्तिर्ज्ञात्वापिविष्णुंस्याच्छास्त्रंश्रुत्वाततोधिकं । मुक्तौसुखंतत्पठतस्ततोप्यधिकमिष्यते । व्याख्यातुस्तुसमंमुक्तौसुखंनान्यस्यकस्यचित् । ततोधिकंतुदेवानांमुख्यव्याख्याकृतोयतइतिच ॥ ६७–७१ ॥ यथेच्छसितथाकुर्वित्याक्षेपपरिहारायकरिष्येवचनंतवेत्यनुसरतिभगवंतं ॥ ७३ ॥ ७ ॥ नमस्तेवासुदेवायप्रेयसांमेप्रियोत्तम । समस्तगुणसंपूर्णनिर्दोषानंददायिने ॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणिदिव्यान्यलंबट्तद्दर्शतमित्थमेवनिहितंदेवस्यभर्गोमहत् । वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयंवपुर्मध्वोयत्तुतृतीयमेतदमुनाग्रंथःकृतःकेशवे ॥७॥ निःशेषदोषरहितकल्याणाशेषसद्गुण । भूतिस्वयंभुशर्वादिवंद्यत्वांनौमिमेप्रियं ॥ ७ ॥ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयेऽष्टादशोध्यायः ॥ १८ ॥ ७ ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीतातात्पर्यनिर्णयःसमाप्तः ॥ ॥

॥ श्रीमद्गीतातात्पर्यनिर्णयःसंपूर्णः॥

॥ श्रीमन्न्यायविवरणप्रारंभः ॥

न्याय ॥ १ ॥ श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिॐ ॥ चेतनाचेतनजग विवर०
न्नियंत्रेशेषसंविदे । नमोनारायणायाजशर्वशक्रादिवंदित । कृत्वाभाष्यानुभाष्येहमपिवेदार्थसत्पतेः । कृ १ । १
ष्णस्यसूत्रानुव्याख्यासन्न्यायविवृतिंस्फुटं । करोमिमंदबुद्धीनांबुधानांचोपकारिकां । प्रीत्यैतस्यैवदेवस्यत
त्प्रसादपुरःसरः । जीवव्यतिरिक्तेश्वराभावात्तस्यचस्वप्रकाशत्वान्नजिज्ञास्यतेतिप्राप्ते । अथातोब्रह्मजिज्ञासे
त्याह । [illegible]द्धिजिज्ञासस्वतद्ब्रह्मेतिब्रह्मशब्देनपूर्णगुणत्वोक्तेर्नानुभवसिद्धाल्पगुणजीवाभेदः । अथकस्मादुच्य
तेब्रह्मेति[illegible] बृहंतोह्यस्मिन्गुणाइतिश्रुतेः ॥१॥ नजीवएवायंब्रह्मशब्दः । यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्या
दिनाज[illegible]ादिकारणत्वस्यैवब्रह्मलक्षणत्वोक्तेः ॥२॥ नचरुद्रादौसममेतल्लक्षणं । शास्त्रैकसमधिगम्यत्वात्का
रणत्व[illegible]॥ नचपाशुपतशास्त्रोदितत्वादिशास्त्रप्रतिपाद्यत्वेकारणं । किंतूपक्रमादिलक्षणःसमन्वयएव
॥४॥ न[illegible]चतस्यावाच्यत्वंश्रुत्यभिप्रायः । सर्वेवेदायत्पदमामनंतीत्यादिश्रुतिसहितानुभवस्यबलवत्त्वात् ॥५॥
नचावय[illegible]त्वविरोधः । नेहनानास्तिकिंचनेतिश्रुतेरवयवाद्यभेदात् ॥६॥ नचब्रह्मेंद्रमग्निंजगतःप्रतिष्ठांदिव ॥७२७॥
आत्मानंसा[illegible]ारंबृहस्पतिं । चतुर्होतारंप्रदिशोनुक्लृप्तंवाचोवीर्यंतपसान्वविंददित्यादिशब्दानामन्यविषय

त्वं।श्रुतिसंदेहेऽनन्यथासिद्धलिंगेननिर्णयोपपत्तेः ॥ ७ ॥ अधिभूताध्यात्माधिवेदगतानामपिशब्दानामचे
तनत्वजीवान्वयव्यतिरेकित्वनित्यत्वेषुविद्यमानेष्वपिभगवद्विषयत्वमेवानन्यथासिद्धलिंगैः । तावानस्यम
हिमाततोज्यायांश्चपुरुषइत्यादिशब्दसहितलिंगैश्च । संदिग्धश्रुतिलिंगाभ्यामुक्ताभ्यामप्यसंदिग्धयोःकेव
लयोरेवबलवत्त्वं ॥११॥ नचानन्यथासिद्धत्वमन्यत्रश्रुतिलिंगादेः । अन्यगतलिंगादीनामपितद्गतभगवद
पेक्षयायुक्तेः ॥१२॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणेप्रथ
माध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ १ । १ ॥ ॥ ॥ ॥
हरिॐ ॥ बहुलिंगसहितश्रुतेरपिसावकाशायानिरवकाशश्रुत्यादीनामेवबलवत्त्वं । बहवोह्यत्रादित्यश
ब्दाः । क्षित्यादिषूक्त्वाआदित्येनुक्तिरित्यादिलिंगंच । तथापिनिरवकाशाएतमेवेत्यवधारणादयः ॥ १ ॥
संदिग्धश्रुतिलिंगाभ्यांनिश्चितलिंगप्रकरणयोरेवबलवत्त्वं । संदिग्धश्रुतिर्लिंगंचादितिशब्दोऽदितित्वंच
॥२॥ द्विवचनश्रुतेरपिबलंनिरवकाशत्वंनास्ति । विष्णोरेवद्विरूपत्वात् ॥३॥ सोहमस्मिसएवाहमसीत्या
द्यभ्यासार्थवादसहितबहुश्रुतिभ्योपिनिरवकाशोपपत्तेरेवप्राबल्यं ॥४॥ पृथिव्यादिशरीरत्वंचननिरवकाशं ।

यौगिकशरीरत्वोपपत्तेर्विष्णोरपि ॥ ५ ॥ अक्षरात्परतःपरइतिश्रुतेरपिनाक्षरात्संभवतीत्यस्यानिरवकाशत्वं । अक्षरात्परतःपरस्याप्यक्षरांतरत्ववचनात् । श्रुतिसाधारण्येविशेषश्रुत्यादेर्निश्चयः । उभयत्रविशेषश्रुत्यादौपुनःसावकाशत्वनिरवकाशत्वबलान्निश्चयः ॥७॥ इतिश्री०विवरणेप्र०स्यद्वितीयःपादः ॥ १।२ ॥

हरिःॐ ॥ प्राणानांग्रंथिरसि रुद्रोवैलोकायतनं वायुनावैगोतमसूत्रेणायंचलोकःपरश्चलोकःसर्वाणिभूतानिसंदृब्धानिभवंति सर्वेवाएतेप्राणाश्चप्राणिनश्चदेवाश्चदिव्यानिचलोकाश्चलोकिनश्चालोकाश्चालोकिनश्चविष्णावेवोताश्चप्रोताश्चभवंतीत्यादेर्द्युभ्वाद्यायतनत्वमज्ञानांसाधारणंलिंगं ॥ १ ॥ प्राणोवाआशायाभूयान्विष्णुर्वैदेवेभ्योभूयांस्तस्माद्भूयान्नामेत्यादेर्भूमशब्दोऽज्ञानांसाधारणः॥२॥विष्णोश्चेतनप्रकृतेश्चाविनाशित्वसाम्यादक्षरशब्दःसाधारणः ॥३॥ कारणत्वसाम्याद्विष्णोरचेतनप्रकृतेश्चसदेवसोम्येदमग्रआसीदित्यादिसृष्टिस्थानंसाधारणं ॥४॥ लिंगंहृत्पद्मस्थितत्वंसाधारणं ॥५॥ कथंनुतद्विजानीयामित्यानुकूल्येनग्रहणंकस्येतिविचार्यमनुग्रहः ॥६॥ पुनःशब्दाईशानोवज्रोज्योतिराकाशइति ॥७॥१०–१२॥ लिंगंस्वप्नादिदर्शनंकस्येति ॥१३॥ शब्दोब्राह्मणइति ॥१४॥ यस्मिन्द्यौःपृथिवीचांतरिक्षमोतंमनओतंप्राणाओताइत्यत्रोक्तानांलिंगानामन्यत्ररुद्रादिविषयत्वेशब्दबाहुल्यं । प्राणानांग्रंथिरसिरुद्रोमाविशांतकः । प्राणेश्वरःकृत्तिवासाःपिनाकीमनोवैरुद्रओतंचप्रोतंचरुद्रोवावलोकाधारइत्यादिकंशब्दबाहुल्यं ॥१॥ प्राणोवाआशायाभूयानित्युक्तःप्राणाद्भूयसोनुक्तिः ॥२॥ अत्तेत्युक्तानतदश्नातिकिंचनेतिविरुद्धता ॥ ३ ॥ बहुस्यांप्रजायेयेत्यन्यस्यान्यभावादृष्टिः ॥४॥ दहरोस्मिन्नंतरआकाशस्तस्मिन्यदंतस्तदन्वेष्टव्यमित्यनेनयावान्वाअयमाकाशस्तावानेषोंतर्हृदयआकाशइत्यस्यान्वयाभावः ॥ ५॥ तदेतदितिमन्यंतेकथंनुतद्विजानीयामितितेषांसुखंशाश्वतमित्युक्तज्ञानिसुखग्रहणमितिविपरीतश्रुतिभ्रमः ॥६॥ ऊर्ध्वंप्राणमुन्नयतीत्यादिलिंगानांप्राणादन्यत्रावकाशराहित्यमितिभ्रमः । एवमेवैषप्राणइतरान्प्राणान्पृथक्पृथगेवसन्निधत्तइत्यादिवाक्याद्भ्रमः ॥७॥ वज्रशब्दउद्यतत्वलिंगंचतादृग्द्वयं ॥१०॥ आदित्यादिज्योतिष्ट्वमुभयलोकसंचरणमादित्येनैवायंज्योतिषास्तइत्यवधारणमित्यादीनांपरमात्मन्यवकाशाभावोबहुतादृक्त्वं ॥ ११ ॥ वैनामेतिप्रसिद्धिद्योतकनिपातद्वयंरूढित्यागेनोक्तयौगिकार्थस्वीकारेविरोधि॥१२॥ जीवेश्वराभेदेईश्वरोक्तावप्यर्थाज्जीवएवोच्यतइत्यर्थात्तथागतिः ॥१३॥ ब्राह्मणशब्दस्यपापालेपलिंगस्यचचतुर्मुखेनसहपरमात्मनोभेदंविनावकाशराहित्यादर्थादभेद

प्राप्तिरितिसमस्तमेतत्।१४।तेषामेवलिंगशब्दानांप्राणानांग्रंथिरसीत्यादीनांविष्णौमुख्यवृत्तिरितिबलवत्त्वं। तस्यहिरुग्द्रावणादिकर्तृत्वंमुख्यं ॥१॥ प्राणस्यविष्णोःसकाशाद्भूयस्त्वानुक्तिः। चशब्देनएषतुवाअतिवदति यःसत्येनातिवदतीतिप्राणाद्विष्णोर्भूयस्त्वोक्तिश्च ॥२॥ सर्वाधारप्रकृत्याधारत्वंविष्णोरन्यस्यविरुद्धं । पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं । विश्वात्मानंपरायणमित्यादिश्रुतेः । अनशनोक्तिस्त्वनुपजीवनार्थत्वेनैवसावकाशा॥३॥ अचेतनस्येक्षणादृष्टिः । बहुभावश्रुतिस्त्वन्यभावंविनातत्तन्नियामकतयास्वरूपबहुत्वार्थत्वेनेवयुज्यते ॥४॥ आकाशपक्षएवान्वयाभावः । विष्णुपक्षेतुयोन्वेष्टव्योभगवांस्तस्यांतर्हृदयेयावान्वाअयमाकाशस्तावाना काशस्तस्मिन्द्यावापृथिवीअंतरेवसमाहितेसभगवानपहतपाप्मेत्यन्वयः ॥५॥ यज्ज्ञानाच्छाश्वतंसुखंसभग वान्यद्ब्रह्मानिर्देश्यंसुखमितिवदंतितदेतत्स्वरूपमितिमन्यंते । अतःपूर्ववादविपरीतैवश्रुतिः । पूर्ववादोक्त योजनातुभ्रमएव ॥६॥ लिंगानांपरमात्मन्यवकाशोविद्यतएवेतितद्राहित्यंभ्रमएव । वामनश्रुतेरेवानवका शइतिईशानशब्दोक्तोविष्णुरेव ॥७॥ वज्रशब्दस्योद्यतत्वस्यचविष्णावेवावकाशः । उद्यमित्वमेवोद्यतत्व मिति ॥१०॥ अयंपुरुषइतिसंसारी । आत्मशब्दोदितएवविष्णुः । अतआदित्यादिज्योतिष्ट्वंसंसारिणएव ।

आदित्येनैवेत्यवधारणंबाह्यज्योतिष्षुप्राधान्यापेक्षयेत्यादि । लोकसंचरणंतुजीवमादायतस्यैवादुःखेनस्वा तंत्र्यात् ॥११॥ वैनामेतिनिर्वहितृत्वेश्रुत्यादिप्रसिद्धिबाहुल्यंप्रसिद्धाकाशस्योक्तमनामरूपत्वंविरुद्धं । सुषु प्त्युत्क्रांत्योर्जीवेश्वरयोर्भेदोक्तेरसंगत्वादिचेश्वरस्यैवेत्यर्थाद्भेदएवभवति । जीवस्यतदयुक्तेरीशेसावकाशत्वा च ॥१३॥ ब्रह्मणावेदेनगम्यतइतिब्राह्मणशब्दोविष्णावेवयुज्यतइत्यर्थादजशब्दोपितस्मिन्नेव । चतुर्मुख स्यकर्मफलाभावायुक्तेस्तयोर्भेदोर्थादापद्यते । उक्तविरोधश्चतत्रैव । भेदश्रुतिबाहुल्यात् । तल्लिंगंसशब्द श्चचतुर्मुखेऽनवकाशइतिसमस्तमेतत् ॥ इतिश्रीमन्न्यायविवरणेप्रथमाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ १ ॥ ३ ॥

हरिःॐ ॥ अवरत्वादिधर्मनियंतृत्वंतत्तादात्म्यवत्त्वंचेतिद्विविधंह्यवरत्वादि । निरनिष्ठोनिरवद्यइत्यादिश्रु तेस्तत्तद्दोषतादात्म्यात्यस्पृष्टिनियमाद्विष्णोर्नामानिसर्वाणियमाविशंतीतिश्रुतिबलाच्चनियंतृत्वमवरत्वादि कमित्यापतति । श्रुतिद्वयस्यापिनिरवकाशत्वात् । मृत्युशब्दादिषुप्रसिद्धेश्च । प्रसिद्धत्वात्कर्तृव्युत्पत्तेः । तमेवमृत्युममृतंतातदेवंसर्वात्मनावैहिपरंपरायणमित्यादेश्च । उपचारकल्पनायाश्चक्लिष्टत्वात् । प्रमाणाभा वाच्च । नाव्यक्तादिशब्दानांपरमात्मविषयत्वांगीकारेसर्वमानविरोधः ॥१॥ रूढीरूढियोगोमहायोगोमहा

रूढियोगोरूढोपचारोरूढलक्षणोपचारोलक्षणेतिशब्दवृत्तिभेदाद्रूढिपूर्वकत्वेनमहायोगवृत्त्यापरमेश्वरेऽखि
लशब्दव्युत्पत्त्युपपत्तेः ॥२॥ बहुरूपत्वादधिकरणाधेयत्वादितस्यैवयुज्यते॥३॥ व्यक्त्यपेक्षयाकार्यत्वंच ॥४॥
इतिश्रीमन्न्यायविवरणेप्रथमाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ १ । ४ ॥ इतिप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥
हरिः ॐ ॥ रुद्रादीनांसकाशाद्विष्णवादीनामेवाप्तत्वं । श्रुत्यनुसारित्वात् ॥ १ ॥ नश्रुतेःरुद्रादिस्मृतिसा
म्यं । किंतुसाक्षिप्रत्यक्षसाम्यमेव । निरपेक्षत्वात् ॥ २ ॥ नमृदादीनांवचनाद्यदृष्टिःश्रुत्यप्रामाण्यकारणं ।
अपितुवचनादिशक्तायादेवतायामृदादिशब्दवाच्यत्वद्योतिकैव ॥३॥ ईश्वरस्यस्रष्टृत्ववदसतोपिस्रष्टृत्वंश्रू
यतइतिनास्ति । सोऽसच्छब्दोब्रह्मशब्दवदेवब्रह्मवाचकइतिश्रुतेःसाम्यं ॥४॥ कर्माणिविज्ञानमयश्चआत्मा
परेव्ययेसर्वएकीभवंतीतिश्रुतिबलान्नैक्यं । किंतुभेदापादकमेवैतत् । निरंजनःपरमंसाम्यमुपैति परात्परंपु
रुषमुपैतिदिव्यमितिसन्निहितवाक्यबलात् । एकीभावशब्दस्तुसान्निध्येपिभवति । एकीभूतातुसासेनापां
डवानभ्यवर्ततेतिवत् । यथोदकंशुद्धेशुद्धमासिक्तंतादृगेवभवति । एवंमुनेर्विजानतआत्माभवतिगौतमे ॥७३०॥
तिवाक्यांतराच्च ॥५॥ नलौकिकसर्वकार्यानुसारेणाकर्तृतंत्रत्वंसर्वानुसारः । किंतर्हितद्वैलक्षण्येनसर्वकर्तृ

विलक्षणसर्वशक्तित्वमेवाशेषयुक्तिश्रुत्यनुसारि । एषसर्वेश्वरइत्यादिश्रुतेः । युक्तिमात्राच्छ्रुतियुक्ताहियुक्ति
र्बलवती ॥६॥ नचेश्वरत्यागेनजीवस्यैवकर्तृत्वांगीकारेकल्पनालाघवं । श्रुतिसिद्धत्वेनाकल्पनात् । अश्रु
तजीवकर्तृत्वांगीकारेगौरवमेव । तदभावेसिद्धांतेलघुता । नान्यःकर्तासहिस्वतंत्रः । परमात्परमोहरिरि
त्यादेश्च । अभेदपक्षस्तुनिराकृतः । श्रुत्यनुभवविरोधाच्च ॥७॥ शब्दैकसमधिगम्यत्वसर्वशक्तित्वादीनां
विशेषाणामदर्शनंजीवे । नजीवाद्विशेषादर्शनंपरमेश्वरे । विशेषश्रुतेरेव ॥८॥ नचप्रयोजनाभावोकर्तृत्वे
कारणं । अशेषकर्तृत्वापवादकश्च । फलापेक्षिणस्त्वपूर्णत्वादेवनसर्वकर्तृत्वादिशक्तिः । इतरस्यपूर्णत्वादे
वानंतशक्तित्वाल्लीलयैवकर्तृत्वं ॥९॥ नेशस्यपूर्णत्वासिद्धिः । कर्मसापेक्षत्वेऽनीशत्वमनपेक्षत्वेश्रुतेरप्रामा
ण्यमिति । कर्मणोपितदधीनत्वं । तथापितदनुसारेणफलदानमित्यंगीकारएवइष्टश्रुतिप्रामाण्यासिद्धिः
॥१०॥ सर्वचेतनाअपूर्णगुणाइतिनियमोन । स्वतंत्रस्यचपूर्णगुणत्वनियमात् । अपूर्णोयंजीवसंघोस्वतंत्रः
पूर्णोहरिर्यःस्वतंत्रःसदैव । नहिस्वतंत्रोपूर्णतांकामयीतपूर्णोयदिस्यादस्वतंत्रःकुतःसइतिश्रुतेः ॥११॥ इति
श्रीमन्न्यायविवरणेद्वितीयाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ २ । १ ॥ ॥ ॥

हरिः ॐ ॥ उक्तविरोधिनस्तत्तत्समयसिद्धाःपूर्वपक्षन्यायास्तद्विरोधिनोन्यइतिप्रसिद्धाएव ॥ १ ॥ इति
श्रीमन्न्यायविवरणेद्वितीयाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ २।२ ॥ ॥ ॥
हरिः ॐ ॥ नचवियतउत्पत्तिमत्त्वेनुभूतियुक्तिबहुवाग्विरोधोस्ति । व्यवस्थायोगात् । अवकाशमात्रस्या
व्याकृतात्मकत्वादनुत्पत्तिवचनानांतद्विषयत्वं । उत्पत्तिवचनानामसितवर्णभूततदभिमानिशरीरविषयत्वं ।
पराधीनविशेषवत्त्वमात्रविषयत्वंचेतिव्यवस्था । आकाशोनीलिमोदेतिनप्रदेशःकथंचन । अभावोहिप्रदेश
स्यनह्यत्राभावइत्यपीतिपैंगिश्रुतिः ॥ १ ॥ ततोधिकमेतत्सर्वमनुभूत्यादिविरुद्धत्वंवायूत्पत्तावितिनवायोरे
वमुख्यानुत्पत्त्यनुपपत्तेः । पराधीनविशेषमात्रंह्युत्पत्तिः । तदभावेउभयोःस्वातंत्र्यंविरुद्धमेव । सर्वोत्तमत्वा
नुपपत्तेः । उभयोरपिपराधीनत्वाप्राप्तेश्चान्योन्यानुरोधे । अननुरोधेतुनसर्वैश्वर्यं । ज्ञानाविस्मृत्यावाया
वपिव्यवस्थेत्यतिदेशः । अनुपपत्तिस्तुतत्रापिका । पराधीनविशेषवत्त्वमात्रंत्वव्याकृताकाशस्यतदभिमा
निप्रकृतेश्चसममेव ॥२॥ नचसतःपराधीनविशेषवत्त्वं स्वातंत्र्यात् ॥ ३ ॥ नचविष्णोरेवतेजसउत्पत्तौद्वार ॥७३१॥
कारणवैयर्थ्यं । द्वारमनुसृत्यैवविष्णोःप्रवृत्तेः ॥४॥ नचतेजसएवापामुत्पत्त्यंगीकारेघर्मात्स्वेदादिदृष्ट्यनुसा

रित्वमितिगुणाधिक्यं । मुख्यार्थपरित्यागप्राप्तेः ॥ ५ ॥ नचाद्भ्योवाअन्नमुत्पद्यतइत्याद्युक्तप्रसिद्धान्नाख्या
न्यार्थाविरोधेनप्रसिद्धान्ननामस्वीकारेबहुवाक्यानुवर्तितेतिगुणः । अन्नशब्दस्यप्रयोगबाहुल्यात्पृथिव्याम
पिशक्तिमत्त्वात् । अधिकारादीनांनिरवकाशत्वाच्च । बहुवाक्यानुरोधोप्यत्रैवेति ॥६॥ नचरुद्रादीनांलय
कारित्वांगीकारेपितुरन्यस्यैवमारकत्वदृष्टेर्लोकदृष्ट्यनुसारित्वमितिगुणः । लोकपितृवैरूप्याद्विष्णोर्यथावा
क्यमंगीकारोपपत्तेः । अन्यथानविष्णोरन्योविलयकृन्नविष्णोरन्योविमुक्तिदइत्यादिश्रुतिविरोधात् । रुद्र
स्यतुक्वचित्संहारद्वारत्वेनैवतद्वाक्यानांसावकाशत्वात् ॥७॥ नचलोकानुसारित्वंक्रमादुत्पद्यतेक्रमाद्विली
यतेक्रमेणैवोत्पत्तिर्विलयश्चक्रमेणैवह्यस्योत्पत्तिविलयावित्यादिलोकानुसारिबहुवाक्यानुरोधश्चयथोत्पत्तिवि
लये । द्विविधःक्रमउद्दिष्टोव्युत्क्रमोनुक्रमस्तथा । सृष्टावन्योलयेचान्यइतिवेदविदोविदुरितिश्रुतेः । क्रमवा
क्यस्यसावकाशत्वाद्वैरूप्यंबहुप्रकारत्वंक्रमस्य ॥ ८ ॥ नचकेषांचिक्रमाल्लयःकेषांचिद्व्युत्क्रमाल्लयइत्यंगीकारे
लोकदृष्ट्यनुसारादंतराविज्ञानमनसीव्युत्क्रमः । सर्वंवाएतक्रमादुत्पद्यतेव्युत्क्रमाल्लीयतइतिश्रुतौसर्वस्यापि
व्युत्क्रमालयसंग्रहात् । तल्लिंगस्यतुचराचरव्यपाश्रयविज्ञानादिविषयत्वेनैवसावकाशत्वात् ॥९॥ नचचेतन

त्वेनसाम्याद्विष्णोरपिदेहलयः । सर्वेवाएतेचिदात्मानोब्रह्मँल्लयमनुप्राप्यविष्णोरुदरेसंविशंतीतितस्योदरे
सर्वसंग्रहणादिश्रुतिभ्योनित्यत्वावगमात्तद्देहस्य । अश्रुतत्वाचान्यथा ॥ १० ॥ नचानादित्वाज्जीवस्य
पराधीनविशेषाप्राप्तिः । इदंसर्वमसृजतेतिसर्वस्मिन्गृहीतत्वात् । पराधीनविशेषवत्त्वेप्यनादित्वस्या
विरोधात् ॥ ११ ॥ नचसर्वदेहस्पर्शज्ञानाद्रसादीनांचतत्रतत्रपरिज्ञानाज्जीवस्यानणुत्वं । उत्क्रांतिगत्यादेः ।
आदिशब्देनसूक्ष्मतेजोरूपेणव्याप्त्यास्पर्शादिज्ञानोपपत्तिः । अतोणुत्वमनणुत्वंचेतिभावः ॥ १२ ॥ नच
जीवस्यबहुरूपत्वशक्तावीशेनगुणसाम्यं । ईशशक्त्यैवबहुरूपत्वादेः ॥ १३ ॥ नचश्रुत्याजीवेश्वरैक्यं ।
सर्वमानविरोधात् । श्रुतेःसादृश्यैक्यादिनासावकाशत्वात् । बहुमानविरोधेएकस्यदौर्बल्याच्च । धर्मिग्रा
हकविरोधाच्च ॥ १४ ॥ नचोत्पत्तिमत्त्वाद्विनाशित्वंजीवस्य । अनित्यत्वेतदभीष्टमोक्षाद्यसिद्धेः । नहिप
राधीनविशेषवत्त्वमात्रेणविनाशित्वं । तादृशानामेवनित्यत्वश्रुतिविरोधात् ॥ १५ ॥ नचस्वगुणाननु
भूत्यनुपपत्तेःपूर्वज्ञानादीनांसामस्त्येनाभावः । पूर्वमव्यक्तानांपश्चात्सुव्यक्त्युपपत्तेः ॥१६॥ नचेश्वरस्यैवकर्तृ ॥७३२॥
त्वेकल्पनालाघवं । जीवस्याकर्तृत्वेशास्त्रवैयर्थ्यात् । तस्यापिकर्तृत्वेशास्त्रार्थासिद्धेश्च ॥१७॥ नचनानाश्रुते

रप्रामाण्यं । दृष्टभेदानुसारेणतासामर्थोपपत्तेः । अप्रामाण्यकल्पनस्यविपरीतज्ञानमूलत्वात् ॥१८॥ नच
वैचित्र्यमनाभासत्वेकारणं । जीवानांसामान्यतआभासत्वेपिविशेषादृष्टाद्वैचित्र्योपपत्तेः ॥१९॥ इतिश्रीम
न्न्यायविवरणेद्वितीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ २।३ ॥ ॥ ॥
हरिः ॐ ॥ नचप्राणानामुत्पत्त्यंगीकारेप्राणाएवानादयइत्यादिस्पष्टार्थवद्विशेषश्रुतिविरोधः । आत्मैवेदम
ग्रआसीत्सप्राणमसृजतसप्राणानित्यादिवचनादनादित्वएवस्पष्टार्थवद्विशेषश्रुतिविरोधात् । इदंसर्वमसृ
जतेतिसामान्यवचनस्याधिक्यंसिद्धांते विशेषमात्रश्रुतेःसावकाशायाउभयश्रुतेःप्राबल्यात् ॥१॥ नचनित्यं
मनोनादित्वादितिविशेषश्रुतिविरोधः । एतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिचेतिविशेषश्रुतेः ॥२॥ नच
वाग्वावनित्येतिविशेषश्रुतिविरोधः । मनसोवाववागुत्पद्यतेवाचोव्याहरणमितिविशेषश्रुतेः ॥३॥ नचद
शेमेपुरुषेप्राणाआत्मैकादशः सप्तप्राणाःप्रभवंतितस्मादितिसंख्याविशेषश्रुत्योरेवपरस्परंविरोधः । गुहाश
यांनिहिताःसप्तसप्तेतिसप्तभावस्यबुद्धींद्रियविषयत्वेनविशेषितत्वात्संख्याश्रुत्योर्विषयवैलक्षण्यात् ॥४॥ नच
दिवीवचक्षुराततमितिव्याप्त्याख्यविशेषवाचकश्रुतिविरोधः । अणूनिवाइंद्रियाणितेषांप्रकाशोव्याततइति

ततोप्यणुत्ववाचकविशेषश्रुतिविरोधात् ॥ ५ ॥ नचयत्प्राप्तिर्यत्परित्यागउत्पत्तिर्मरणंतथा । तस्योत्पत्तिर्मृ
तिश्चैवकथंप्राणस्ययुज्यतइत्यादिमाहात्म्यवचनान्मुख्यप्राणस्यनोत्पत्तिरितिवाच्यं। महत्वान्महतांविष्णुःक
र्ताप्राणस्यचैकराट् । किंनामनसृजेदेषयेनशक्त्येदमावृतमितिश्रुतेस्ततोपिमाहात्म्याद्विष्णोः ॥६॥ नचप्रा
णादिपंचकस्यव्यक्तसद्गुणत्वान्मुख्यप्राणवृत्तित्वमेव। अशेषगुणपूर्णानिमुख्यरूपाणिपंचच। तद्दासाःपंचचा
न्येपिप्राणाद्याःसद्गुणैर्युताइतिश्रुतेर्मुख्यप्राणस्यततोपिव्यक्तसद्गुणत्वात् ॥ ७ ॥ नचाणुत्वेप्राणस्यमहान्वैमु
ख्यप्राणोयेनव्याप्तंचराचरमितिदृष्टायुक्तिः । अणुर्वैमुख्यप्राणोयउत्क्रामतिनाडीभिरितिदृष्टायुक्तिरनणुत्वे
प्राणस्य ॥ ८॥ नचेंद्रियाणांजीवाकरणत्वेदृष्टायुक्तिः । क्वचिदतद्वशत्वस्यापिदृष्टत्वात् । यश्चक्षुषितिष्ठन्नि
त्यादिदृष्टायुक्तेरीशाधीनत्वानंगीकारे । लौकिकदृष्टेस्त्वीशेनैवजीवानुसारित्वक्लृप्त्योपपत्तेः ॥९॥ नचेशव
शत्वसाम्यान्मुख्यप्राणस्याप्यन्यसाम्यं । यदस्मिन्निदंसर्वमध्याप्नोत् प्राणस्यैतद्वशेसर्वंत्रिदिवेयत्प्रतिष्ठितमि
त्यादिश्रुतेरीशसाम्यस्यापिभावात् । प्राणस्यैतद्वशेसर्वंप्राणःपरवशेस्थितइतिश्रुतेर्मध्यमत्वोपपत्तेः ॥ १० ॥
नचविरिंचस्यापिकर्तृत्वशक्तेःसएवशरीरादिस्रष्टा । त्रिवृत्क्रियायतोविष्णोरूपंचतदपेक्षया । रूपापेक्षंतथा

नामव्यवहारस्तदात्मकः । अतोरूपस्यनाम्नश्चव्यवहारस्यचैकराट् । हरिरेवयतःकर्तापितातोभगवान्प्रभुरि
त्यादेस्तस्यैवकर्तृत्वशक्तेः । विरिंचस्यतुद्वारतयोपपत्तेः ॥११॥ नचमिश्रत्वाद्भूतानांविमिश्रतायामविशेषः।
अन्नमशितंत्रेधाविधीयतइत्यादिनामिश्रतायामपिविशेषोक्तेः । सर्वंचभौतिकंमिश्रंमिश्रत्वेचविशेषिता ।
भौमंमांसमसृग्वारितेजोमज्जाविशेषतइत्यादेश्च ॥१२॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीम
द्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायविवरणेद्वितीयाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥ २ । ४ ॥ इतिद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
हरिः ॐ ॥ भूतबंधस्तुसंसारोमुक्तिस्तेभ्योविमोचनमितिवचनात्स्वाभाविकमरणमेवमुक्तिरितिनमंतव्यं ।
मुक्तिसाधनत्वेनज्ञानादिगुणाधिक्योपदेशात् । मरणेभूतवियोगस्यैवाभावात् । भूतयुक्तःपरंलोकमिमंलो
कंचगच्छतीत्यादिवचनाच्च ॥१॥ इतितुपंचम्यामाहुतावापःपुरुषवचसोभवंतीत्यत्रभूतानीतिसामान्यनामा
नुक्त्वाऽऽपइतिविशेषनामकथनादपामेवसहगतिरितिनवाच्यं । त्र्यात्मकत्वादपामर्थतःसर्वभूतानांगतिप्रा
प्तेः ॥२॥ नचभूतानिगच्छंतीतिसहैवानुक्तेस्तदभावः । प्राणगतेरुपपत्तितउक्तत्वात् ॥३॥ नचाग्निंवागप्ये
तीत्याद्यन्यथोक्तेःप्राणानांचनसहगतिः । द्विरूपत्वात्प्राणानां ॥४॥ नचप्रथमतोभूतानिजुह्वतीतिविशेषानु

क्तेर्भूतानामसहगतिः । भूतानिजुह्वतीत्युपक्रमादपि इतितुपंचम्यामाहुतावापःपुरुषवचसोभवंतीत्युपसं
हारस्याधिक्यात्तदनुसारेणोपक्रमोक्तश्रद्धाशब्दस्यापिताएवार्थइत्यापत्तेः । उपक्रमविरोधेनोपसंहारानुपप
त्तेः । उपक्रमप्रामाण्यार्थमेवोपसंहारानुसारित्वमंगीकर्तव्यं । व्याख्यानस्यपश्चात्तनत्वनियमात् । उपक्रमा
नुसारित्वनियमेप्युपसंहारस्योपसंहारेणैवोपक्रमार्थोज्ञायते ॥ ५ ॥ नचविशेषाश्रवणनियमएवबलवान् ।
स्थानांतरश्रवणस्याप्येतदनुरूपत्वात् । आर्थिकश्रवणमप्यनुक्तिबाधतएवकिमुस्थानांतरगतंस्पष्टश्रवण
मितिकैमुत्यार्थमेवनेष्टादिकारिणांप्रतीतेरितिपरिहारांतरमुक्तं ॥ ६ ॥ नचापामसोममममृताअभूमेतिविशे
षतएवमोक्षफलस्याप्युक्तेःकर्मैवमोक्षसाधनमितिमंतव्यं । नान्यःपंथाअयनायविद्यते । सयआत्मानमेवलो
कमुपास्ते । यावदिंद्रोयावन्मनुरित्यादिश्रुतिबलादमृतशब्दस्ययथायोग्यमेवार्थकल्पनोपपत्तेः ॥७॥ नचा
नुशयस्यसहभावात्स्वर्गएवफलदत्वं भुक्तशेषानुशयवानित्यादिवचनाद्यथायोग्यमेवफलदानोपपत्तेः ॥ ८ ॥
नचमार्गस्यापिसहभावाद्यथागतमेवागमनमितिनियमः । वचनबलाद्यथायोग्यमेवागमनोपपत्तेः ॥९॥ न
चेष्टापूर्तेदत्तमित्युपासतइत्युपशब्देनेष्टादिभिराचारस्यसहपाठाचरणफलंपुनरावृत्तिकरणफलत्वेनभ्रमाद्वदं ॥७३४॥

तीतिवाच्यं । नान्यःपंथाइत्यादिवचनादेवोभयोरपिचरणशब्देनैवोक्तेर्योग्यत्वात् ॥१०॥ नचभयफलका
मादिमिश्रबुद्धित्वादिष्टादिकारिणांसंसारोऽनिष्टादिकारिणांतदभावान्मुक्तिरितिवाच्यं । तेषांप्रबलदोषश्रु
तेः ॥११॥ नचनरकभोगस्यानित्यत्वकथनान्नित्यनरकोक्तिर्विरुद्धा । रौरवोथमहांश्चैववह्निर्वैतरणीतथा ।
कुंभीपाकइतिप्रोक्तान्यनित्यनरकाणितु । तामिस्रश्चांधतामिस्रोद्वौनित्यौसंप्रकीर्तिताविति विभागात्॥१२॥
न चसहस्थानादीशस्यापिनरकदुःखप्राप्तिः । स्वातंत्र्यात्कारणाभावात् ॥ १३ ॥ नचसाधनेनसहश्रुतेस्तद्व
त्फलेपिजीवस्यस्वातंत्र्यं । अविहितत्वेनकारणाभावात् । अथैतयोःपथोरित्यस्यचसाधनार्थत्वात् ॥ १४ ॥
नचदुःखसहस्थायित्वादंधेतमस्यपिसुखं । ईशस्याप्रियत्वेनैवकारणाभावात् ॥ १५ ॥ नचधूमादिदेवतास
हावस्थानात्कर्मिणोपितत्पदप्राप्तिः । तन्निमित्तविद्याख्यकारणाभावात् ॥१६॥ नचतैस्तैःसहावस्थानादति
चिरत्वं । वत्सरात्पूर्वमेवत्विति‌क्लृप्तकालादधिकावस्थानेकारणाभावात् ॥ १७ ॥ नचव्रीह्यादिजीवैःसहाव
स्थानादुःखप्राप्तिः । शब्दविहितत्वेनपापाख्यकारणाभावात् ॥१८॥ नचवैयर्थ्यंपितृशरीरागमने ईशक्लृप्त्यै
वपितरंप्रविश्यायातिमातरमितीशक्लृप्तत्ववचनात् ॥१९॥ नचपितुःसकाशादन्यतोवोदर्यगर्भस्थशरीरमेव

प्रवेष्टुमुपपत्तेर्योनिप्रवेशाभावइतिवाच्यं । योनिद्वारेणदेहंचप्राप्नोतिप्रायशोनरइतिवचनात्सामान्यतोगत्यं
तराभावात् । विशेषकारणादेवविशेषाज्जनिरिष्यते । सामान्यजननंचैवनृणांसामान्यहेतुतइतिवचनाच्च
॥२०॥ इतिश्रीमन्न्यायविवरणेतृतीयाध्यायस्यप्रथमःपादः ॥ ३ । १ ॥ ॥ ॥
हरिः ॐ ॥ पश्चाददृष्टेःस्वप्नविषयस्यासत्त्वंनवाच्यं । अशक्यकरणशक्तिमत्त्वादीश्वरस्यसंस्कारेणसृष्ट्वापुनः
संस्कारमात्रतामापाद्यतस्यापितिरोधानोपपत्तेः । जाग्रत्त्वप्रतीतिमात्रस्यभ्रांतित्वात् ॥१॥ नचाविज्ञानमा
त्रेणस्वप्नप्रतीत्याज्ञानशक्त्यैवस्वप्नतिरोधानंनेशेनेतिवाच्यं । बोधेजीवस्यास्वातंत्र्यात् । ज्ञानाज्ञानयोस्तद
न्यत्वेजडत्वात्कैमुत्येनास्वातंत्र्यात् । तत्स्वरूपत्वेतेनैवव्याख्यातत्वात् । उभयात्मकत्वेदोषद्वयापातात् । अ
नुभयात्मकत्वेव्याहतेः । तावन्मात्रनिमित्तत्वेमानाभावात् । सर्वस्येशहेतुत्वेमानाच्च ॥२॥ नचकालापेक्षयै
वजागरितं । अचेतनत्वादेवकालस्य । चेतनांतरस्याप्यस्वातंत्र्यात् ॥३॥ नचपरमात्मनोऽन्यत्रावस्थाने
दुःखित्वप्राप्तेर्नाडीषुसुप्तिर्नभवति । उभयस्वीकारोपपत्तौमानस्यक्लृप्यकारणमित्यनवस्थितिदोषादतिप्रसं ॥७३५॥
गात् ॥४॥ नचप्रबोधस्यपृथगपिकारणदृष्टेःक्वचित्तदेव । नकृतेत्वक्रियतइतिश्रुतेस्तत्रापिईशकृतत्वेसम्य

ज्ञानात् ॥५॥ नचराजादीनांपृथग्दर्शनादीशांतरकल्पना । देशकालविशेषेपिस्वप्नादीनांसएवहि । ति
रस्कर्ताचकर्ताचनखंडेशःसराजवदितिश्रुतिमानात् ॥६॥ नचमोहेब्रह्मप्राप्तिरेवपृथगवस्थात्वादितिवाच्यं।
परिशेषमानादर्धप्राप्तित्वावगमात् ॥७॥ नचस्थानभेदाद्विष्णोरपिभेदः । अयमेवसः । नेहनानास्तिकिंच
नेत्यादिश्रुतिबलात्स्थानानांभेदस्तस्याभेदइतिव्यवस्थोपपत्तेः ॥८॥ नचरूपवत्त्वारूपवत्त्ववचनयोर्विरोधा
दप्रामाण्यं । अप्राकृतरूपवत्त्वमितिव्यवस्थोपपत्तेः ॥९॥ नचपरमात्मनाचेतनत्वन्यायसाम्येनजीवस्याप्य
भेदः । अल्पगुणत्वादिविरोधात् ॥१०॥ नचसादृश्यसत्त्वात्साधनंविनैवजीवस्यतादृक्त्वव्यक्तिः । अनादि
तःसंसारस्यानिवृत्तत्वेनभावात् ॥ ११ ॥ नचमुक्तत्वादिगुणसाम्याद्ब्रह्मादीनांभक्त्यादिगुणसाम्यं । यथा
यथाधिकारोविशिष्यतेएवंज्ञानंभक्तिर्बलंचविशिष्यते । मुक्तावानंदएतेचगुणाविशिष्यंते अतआहुर्ब्रह्म
णेमुक्ताबलिंहरंतीत्यादिविशेषदृष्टेः ॥ १२ ॥ नचसंहारकर्तुरसंहारादन्यरक्षायाअयोगः । ससृजतिसपा
लयतिसविनाशयतीत्यादिविशेषवाक्यात् । अन्नदानाद्युपपत्तेश्च ॥ १३ ॥ नचाव्यक्तस्वभावस्यदर्शनेत
र्कबाधः । अनंतशक्तित्वाद्विष्णोस्तच्छक्त्याअव्यक्तस्यापिदर्शनोपपत्तेः ॥ १४ ॥ नचगुणानांगुणिस्वरू

पत्वंविरुद्धं । कालादिदृष्टांतात् ॥१५॥ नचब्रह्मानंदादीनामन्यथात्वादतच्छब्दत्वं तच्छब्दत्वेलोकोपमत्वं
चेतिविलोमता । अलौकिकास्तस्यशब्दास्तथार्थाअलौकिकोह्येषविष्णुःपरत्वात् । तथापिशब्दालौकिका
अप्यमुष्मिन्प्रवर्तमानाअधिकार्थान्वदंतीत्यादिश्रुतिभ्योऽलौकिकत्वावगमात् ॥१६॥ नचब्रह्माद्यानंदवै
चित्र्येबिंबभूतविष्ण्वानंदवैचित्र्यं । आदित्यादिवदाधिक्यात् । नहिसूर्यकांतप्रतिबिंबस्याग्निजनकत्वश
क्तिर्नजलगतस्येत्येतावतासूर्येवैचित्र्यं । आधिक्यंहितत्रनिमित्तं । सूर्यचंद्रादिप्रतिबिंबंविनान्यत्रतथावि
शेषादृष्टेः ॥१७॥ नचनानाभावाद्विष्णोश्चित्तप्रतिबिंबरूपता । आधिक्यादेव । प्रतिबिंबेहिदोषाश्चप्रती
यंते । अतोहिश्रुतिःप्रतिषेधति नेदंयदिदमुपासतइति ॥१८॥ नचनानावतारकौतुकदर्शनाद्विष्णोःक्वचि
देशकालांतरेकौतुकादेवसृष्ट्यादिकुर्वन्अन्यमेवसामस्त्येननियोजयति । सर्वत्रसर्वमेतस्मादित्यादिश्रुत्याक्री
डायामपिस्वातंत्र्यात् । स्वातंत्र्यात्क्रीडतेविष्णुर्नचस्वातंत्र्यमन्यगं । करोतिक्वापिनियताक्रीडासृष्ट्यादिका
स्यच । नियतक्रीडनादेवकर्तानान्योस्तिकस्यचित् । अस्वतंत्रोहिचलतिचलचित्तादशक्तितः । स्वतंत्रः ॥७३६॥
पूर्णशक्तिःसन्कुतोसौनियतिंत्यजेदितिश्रुतेश्च ॥१९॥ नचकर्मान्वयव्यतिरेकात्फलस्येश्वरःफलदातेतिप्रलो

भमात्रं । तस्यैवस्वातंत्र्यात् । कर्माण्यनंतानियथेष्टमीशःसंपाद्यतेषांफलमिच्छयैव । क्वचिद्ददातिक्वचनो
ददातिनह्यानंत्यात्कर्मणांभोगनाशः । स्वातंत्र्यंचेत्कर्मणांसर्वभोगःस्यान्नह्येवंक्वापितत्केनचित्स्यात् । अतो
हिसस्वेच्छयाकिंचिदेवफलंकुर्याद्विफलंप्रायशश्च । क्वचिज्ज्ञानंजनयन्भस्मकुर्यात्स्वेच्छावृत्तिस्तस्यविष्णोःस
दैवेतिब्रह्मांडे । स्वतंत्रईशएवैकस्तद्वशंकर्मसर्वदा । अतईशत्वमीशस्यनहीशोन्यःकथंचनेतिश्रुतेः । अतः
प्रलोभकल्पनेश्रुतहानिरश्रुतकल्पनाचेतिहरिरेवफलप्रदः ॥२०॥ इतिश्रीम०तृती०द्वितीयःपादः ॥३।२॥
हरिःॐ ॥ नचप्रतिशाखमुच्यमानानामर्थानांपृथक्त्वात्तत्तच्छाखिभिरेवतत्रतत्रोक्तंज्ञेयमितिनियमः । ना
नावेदैरितिहासैःपुराणैःसुज्ञेयएकोभगवान्युक्तिभिश्चेतिश्रुतेःसुष्ठुज्ञेयत्वाद्विष्णोः ॥ १ ॥ नचाशक्यतयाक
स्यापिसर्वगुणोपसंहारोनास्ति । सर्वेगुणाःसर्वदैवह्युपास्यास्तेनैवविद्वान्विधिकृन्नान्यथास्यादितिश्रुतेर्विहि
तक्रियालोपप्रसंगात् ॥ २ ॥ केषांचित्सर्वगुणोपसंहारस्यकर्तव्यत्वेसर्वेषामपितथास्यात् अनेनोपसंहर्तव्या
अनेनोपसंहर्तव्याइत्यनिर्णीतेरितिनमंतव्यं । यस्ययावद्गुणाःस्पष्टंप्रतिभासंत्युपासने । युगपत्स्वभुजौयद्व
द्ध्यायेत्तावतएवसः । युगपद्ब्रह्मणःसर्वेभासंतेहिगुणाहरेः । तदन्येषांयथायोग्यंस्वमाहात्म्यानुसारतइतिश्रु

तेर्युगपद्गुणप्रतीत्यादिमाहात्म्यान्निर्णयोपपत्तेः ॥३॥ नचफलानिर्णीतिः । माहात्म्येनैवान्यत्फलंमहतामि
तिनिर्णयोपपत्तेः ॥४॥ आनंदादीनांकेषांचित्समुच्चयेप्राप्तेसर्वगुणसमुच्चयःसर्वेषांस्यादितिनमंतव्यं । अल्प
शक्तित्वात्तेषांपुंसां ॥५॥ प्रियशिरस्त्वादीनामानंदादिविशेषत्वेनैवदर्शनात्तेषामपिसर्वोपसंहार्यत्वमितिनमं
तव्यं । यथायोग्यान्गुणपूगानुपास्यफलंभवेन्मुक्तिगंनान्यथास्यात् । नित्यैकाभ्यव्यंग्यताहेतुतश्चसाक्षा
द्दृशिनोंतद्विशेषैःस्मृतैश्चेतिश्रुतेःस्वयोग्यगुणैरेवफलभावात् ॥६॥ तर्हिब्रह्मणोन्येषांदेवादीनामपिबहुगुणो
पासनयाकार्यंनास्ति मध्येनियमासिद्धेरितिनमंतव्यं । तेषांभाव्युत्कर्षज्ञात्वातदभिज्ञस्यब्रह्मणएवगुणनिय
मोपदेशोपपत्तेः । योयोभावोदेवतानांविमुक्तौतत्तत्प्राप्तौसुगुणानीशितुश्च । ब्रह्मादिशत्यथतांस्तेविचिंत्य
तत्तद्भावंप्राप्नुवंत्यात्मशक्त्येतिश्रुतेः ॥७॥ नचनानास्थानेषूक्तगुणानामनुपासनार्थत्वं । विप्रकीर्णान्गुणा
न्पिंडीकृत्योपासितुस्तत्सदृशफलप्राप्तेस्तथाध्यानार्थमेवगुणानामुक्त्युपपत्तेः॥८॥ नचाश्वापरोक्ष्यायानंदादी
नामपिलोपेनात्मेत्येतावतापूर्यते । आत्मशब्दार्थविशेषत्वादानंदादीनां ॥९॥ नचात्मशब्दोविभ्रमकरः । ॥७३७॥
गुणाधिकानामधिकारिणांभगवद्गुणानधिकान्प्रकाशयतीत्यवधारणत्वोपपत्तेः ॥१०॥ अलौकिकगुणानाम

प्रतीतेलौकिकगुणाध्यानेतदपाकृतिरेवभवतीतिनमंतव्यं । लौकिकविलक्षणाअत्युत्तमाइतिध्यानस्यैवप्रा
धान्यात् ॥११॥ ब्रह्मणश्चब्रह्माण्याश्चस्थानैक्यंगुणतारतम्यंचयथागुणोपासनंमुक्तावाधिक्यंनभवतीत्यत्रलिं
गं । समविषमोपासनायुक्तेरितिनमंतव्यं । यथाशक्तिस्मृतान्धात्रागुणान्विष्णोःसरस्वती । स्मरेत्त्रैविक्र
माद्यांस्तुनित्यविक्रांतिपूर्वकैः । कदाचिल्लोपयेद्देवीस्थानैक्यंनगुणैस्ततः । साम्यंतयोर्यथाविष्णोर्गुणोपासा
फलंभवेदित्यध्यात्मवचनाद्यथाशक्तिक्रियादेव्याः ॥१२॥ नचात्मशब्देनास्यपुरुषस्यैतावंतोगुणाउच्यंतइति
व्यवस्थित्यभावः । यस्ययावंतोर्थायुगपद्ध्यातुंशक्यंतेतस्यतावंतइतिसंधेः ॥१३॥ नचमुमुक्षवइत्यविशेषा
द्भरणस्यद्युतेश्चसर्वेषामपेक्षितत्वाच्चसंभृतिद्युव्याप्तीअपिसामान्ये । सत्योज्ञानंपरमानंदरूपआत्मेत्येवंनित्य
दोपासनंस्यात् । नान्यत्किंचित्समुपासीतधीरःसर्वैर्गुणैर्देवगणाउपासते । गुण्याकारस्मृतेरेवद्युतिमात्रंप्र
तीयते । नव्याप्तिर्जगदस्मृत्यानानाशक्तिर्यतोमता । देवानांयुगपज्ज्ञानंमनुष्याणांतथानतु । पर्यायेणैव
सत्याःस्युर्नैवान्येषांकथंचनेत्यादिप्रमाणबलात् ॥१४॥ क्वचिद्बहुगुणाःक्वचिदल्पगुणाः श्रुतिष्वेवोच्यंतइत्यु
पसंहारस्याप्रयोजनतेतिनवाच्यं । गुणाःसर्वेब्रह्मणैवह्युपास्यानान्यैर्देवैःकिमुसर्वैर्मनुष्यैरित्यादिश्रुतेः । सर्व

गुणोपासकस्याप्यधिकारिणोभावादेकत्रापृथक्सर्वगुणानुक्तेश्चबलादुपसंहारानतेः ॥ १५ ॥ नचमुक्तावु
पासनभावेफलादिकमपिस्यादित्यतिप्रसंगः । उपासनायाःसंस्काराख्यकारणस्यसत्त्वात् । नहीयतेयत्रग
त्वायत्रगत्वानवर्धतइत्यवृद्धिप्रमाणभावाच्च ॥१७॥ नचकर्मकरणशक्तेरप्यदूरत्वात्तत्संश्रयनियमः । उपा
सनाख्येकार्येनित्यकृतिसंस्कारोनतथाकर्मणीतिकार्यवैशेष्यात् ॥ १८ ॥ नचायोग्यताख्यविशिष्टकारणा
ज्ज्ञानिष्वपिकेषांचिन्मोक्षोनभवतीतिनियमः । ज्ञानिनांमोक्षंददात्येवेश्वरःस्वभावात् । अयोग्यानांज्ञानस्यै
वोत्पत्त्यनुपपत्तेः ॥१९॥ नचप्रयत्नानुसारिणोमुक्तावाधिकारिकानंदादयः । अधिकारानुसारित्वात्प्रयत्न
स्य । कथंचिदधिकेयत्नेतत्साधनादिवस्तूनांदूषणप्राप्तेः । स्वाधिकाराधिकोयत्नःप्रायशोनोपपद्यते । कथं
चिदधिकेयत्नेदोषःकश्चित्समापतेदितिवचनाच्च ॥२०॥ नचैकस्मादेकोविशिष्टोदृष्टएवेतिप्राणाद्विशिष्टजीवा
भावेदृष्टवैरूप्यमितिदोषः । यःसर्वमवजानीयादृतेदेवंनारायणंदेवींचपरमांश्रियं । सप्राणानवरुद्ध्येमंमंत्रमा
वर्तयीत । आत्मादेवानांभुवनस्यगर्भोयथावशंचरतिदेवएषः । घोषाइदस्यशृण्विरेनरूपंतस्मैवातायहवि
षाविधेमेति । सह्येषांभूतानांवरिष्ठोनह्येतस्मात्कश्चनोपरिविनादेवंनारायणंदेवींचपरमांश्रियमितिप्रतिक्रि

याविधानादविरोधात् ॥२१॥ अस्तिभगवःप्राणाद्भूयइतिप्रश्नाद्यभावात्प्राणस्यैवोन्नतिप्रतीतेर्नविष्णोरपि
ततःपरत्वमितिनमंतव्यं । एषतुवाअतिवदतीतिविशेषणात्प्रश्नप्रतिवचनप्रतिसंधानोपपत्तेः ॥२२॥ नचसत्या
दीनामभेदानुक्तेरन्यत्वं । सत्यंपूर्णंविज्ञानंपूर्णंवृतिःपूर्णानिष्ठापूर्णाश्रद्धापूर्णामतिःपूर्णासुखंपूर्णंभूमापूर्णोऽ
हंपूर्णआत्मापूर्णोनात्रकिंचिदूनंपूर्णमेवाधस्तात्पूर्णमुपरिष्टात्पूर्णमध्यतःपूर्णंसर्वतः । तदेषश्लोकोभवति । पू
र्णमदःपूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यतेइतिश्रुतेःसर्वेषामनूनत्वात् । सत्या
द्या अहमात्मांतायद्गुणाःसमुदीरिताः । तस्मैनमोभगवतेयस्मादेवविमुच्यतइतिवचनाच्च ॥२३॥ नचश्रियोप्र
यत्नत्वादनुपासनंसंसारोवा । नित्यंभगवदुपस्थितेरतिप्रियत्वात्संस्कारापाटवान्नित्योपासोपपत्तेश्च ॥२४॥
नचबंधदार्ढ्येश्रवणादीनामफलता । अन्यथोपासांविनैवश्रवणादिज्ञानमात्रेणमुक्तिरितिदोषः । श्रवणादि
त्रयोत्पन्नदृष्ट्यैवस्वेच्छयाहरिः । प्रसन्नोमुक्तिदोनित्यमन्यथानकथंचनेतीश्वरेच्छानियतिश्रुतेः ॥२५॥ नच
गुर्वधीनत्वेज्ञानमोक्षयोर्ज्ञानिनोपिकदाचिद्गुरुकोपाज्ज्ञानपराभावेनामुक्तिप्रसंगान्नगुर्वधीनत्वमिति । ज्ञानि
नोगुरुशापेपिनामुक्तिःसंसृतेःक्वचित् । आनंदह्रासदोषेणसैवमुक्तिर्विदुष्यतीतिवचनान्मुक्तिदूषणेनैवगुरुको

पादेःकृतार्थत्वात् । ज्ञानिनोब्रह्मवस्तुवैभवेनमुक्तिःस्यादितिगुरोर्वरेणवामुक्त्युपपत्तेः ॥२६॥ शिष्यस्यापि
पुरुषत्वसाम्याद्धारणादेस्तत्प्रयत्नस्यनदौर्बल्यमितिनमंतव्यं । गुरुप्रसादोबलवानित्यादिविशेषोक्तेः ॥२७॥
नचोत्तमगुरुस्वीकारार्थत्वेनप्राप्तसंत्यागनिमित्तदोषः । तत्रदोषेमानाभावात् ॥२८॥ नचविद्याकर्मवासंसा
रनिवृत्तिकारणमितिकारणानिर्णयः । नान्यःपंथाअयनायविद्यतइत्यवधारणाद्विद्यावचनस्यप्राधान्यात्
॥२९॥ नचविद्यावचनस्यप्राधान्यंभ्रमः । प्रियोहिज्ञानिनोत्यर्थमहंसचममप्रियइतिभगवतस्तस्मिन्नेवाभ्यधि
कप्रीतिवचनात् । यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यइतितत्प्रीतेरेवमोक्षवचनाच्च ॥३०॥ नचकस्यचिद्विशेषज्ञानोपपत्तेर्भ
क्त्यादिकंविनामुक्तिः । भक्त्यैवैनंजानातिभक्त्यैवैनंपश्यतिभक्त्यैवबंधाद्विमुच्यते भक्त्यैवानंदीभवति यमे
वैषवृणुतेतेनलभ्यः भिनत्तिकर्मसंघातंप्रसन्नोभगवान्हरिरित्याद्यागमात् ॥३१॥ नचदृष्ट्वैवतंमुच्यतेनापरे
ण यावान्यश्चास्मितत्त्वतः ततोमांतत्त्वतोज्ञात्वेत्यादिसामान्यालापमात्रेणदर्शनस्याविशेषः । यथायोग्यमे
वैषआत्मानंदर्शयतियथाधिकारंदेवेभ्योतोब्रह्मैवैनमभिपश्यत्यथात्मैवात्मानमभिपश्यतिसुस्थिरोह्येषनियम ॥७३९॥
इतिदर्शनविशेषनियमस्यसुस्थिरत्ववचनात् । यावान्यश्चास्मीतिब्रह्मणएवज्ञानोपपत्तेः । यावानित्यत्रापि

सामान्यविशेषज्ञानोपपत्तेश्च ॥३२॥ नचभगवतःसर्वत्रगुणसाम्याद्यस्यकस्यापिरूपस्यदर्शनात्सर्वेषांमुक्तिः ।
समोपिभगवान्स्वबिंबदर्शनएवैनंमोचयति । यथासमेष्वपिकर्मसुस्वकृतमेवैनंभोजयतीतिश्रुत्युक्तस्वकृत
प्रासिदृष्टांतात् ॥३३॥ भक्तिरेवैनमितिभक्तेरेवपृथङ्मोचकत्वदर्शनान्नेशकृत्यमितिनमंतव्यं । अनादितोगु
णाःसंतोभक्त्याद्यानह्यमूमुचन् । जीवंतद्गुणसुव्यक्तिकृत्वैनंमोचयेद्धरिः । किंचिन्नमोचयेद्वासौस्वातंत्र्यंते
नतस्यहि । भक्तिवाक्करणत्वेनसावकाशैशवागथ । भक्त्यैनंमोचयेद्विष्णुरितिमानत्वमेष्यतीतिब्रह्मतर्कव
चनादनादिगुणविस्तरेसत्यप्यव्यक्त्यादिनातदिच्छांविनामोक्षाप्राप्तेः ॥३४॥ नचांशिमार्गस्यांशेनागम्यत्वा
त्तयोर्भेदः । साधनोत्तमस्यादृष्टस्यांशिकृतस्यांशेनभुज्यमानत्वात् । अन्यथाऽदृष्टंविनाशरीरानुपपत्तेः
॥३५॥ नचगुणांतरसंधानस्यक्वापिदर्शनमात्रेणसमाधिकांगदेवतांतरगुणाअप्यंगदेवतांतरेउपसंहर्तव्याः ।
नानागुणत्वेनतेषांश्रुतिदृष्टेः । अनिषिद्धगुणानांवाक्यान्वयन्यायेनोपसंहारान्नशाखास्वित्यादिविशेषः ।
उत्तमेष्वधमगुणापेक्षयामंत्रादिवद्धेति ॥३६॥ नचभूमगुणस्योपासकंप्रतिविशेषाभावेपितत्तदिष्टगुणानुसारे
णफलोपपत्तिरित्यविशेषः । भूमैवदेवःपरमोह्युपास्योनैवाभूमाफलमेषांविधत्तइत्यादिशिष्टेः ॥३७॥ नचभू

मगुणउपासकानामेकप्रकारेणैवप्रतीयतइत्यंगीकार्यं । विशेषस्यकल्पनोपपत्तेरितिनमंतव्यं । यावानेवाधिकारेषुविशेषोनूनएवहि । ततोभूमत्वदृष्टौचब्रह्मादीनांपृथक्पृथगितिविशेषस्यानूनत्ववचनात् ॥ ३८ ॥ नचशुद्धमोक्षसाधनवैरूप्यान्मोक्षसाधनत्वेनोपदिष्टंविनाविष्णावेवोपासनांतरस्याकर्तव्यता । अविघ्नतासाधनत्वात् ॥३९॥ नचकाम्यसाधनानामपिगुणानामंगत्वादेवोपसंहर्तव्यतानियमः । अनुपसंहारेविरोधाभावात् । काम्यानामनियतांगत्वाच्च । अर्थादिधर्मसिद्धौहिननियत्यांगमिष्यतइतिब्रह्मतर्के ॥४०॥ नचदेवादीनामितितत्रैवविशेषवचनाभावाद्ब्रह्माशिरसिललाटेरुद्रइत्यादीनांनावश्योपास्यतादेवादीनामेव । ध्यायेदंगेष्वंगदेवताःपरस्यविशिष्टाहिगुणामुक्तौदेवानांभवंतितेहितादृशास्तेहिहरेरनुरूपाइतिश्रुतेर्गुणवैशेष्यात् ॥४१॥ नचक्रियात्वादुपासनायाअग्निष्टोमादिवत्प्रतिशाखंवक्तव्यता । उपासनायजनंचेतिसाम्यंतत्तद्विशेषान्संहरेत्सर्वतश्च । तथाकर्तॄणांतत्फलानांविशेषाद्यर्थाहिशाखाअन्यथैवंचसार्थाइत्युपासनाविशेषाणांत्वधिकारिविशेषाणांचागमेऽवगमात् ॥४२॥ इतिश्रीमन्न्यायविवरणेतृतीयाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥३।३॥ ॥७४०॥
हरिः ॐ ॥ नचज्ञानिनऔदार्यान्मोक्षादन्यफलेच्छायाएवासंभवात्तदुक्तिःप्रशंसामात्रमितिवाच्यं । प्रायशोनसंभवत्येव । कस्यचित्सौभर्यादिवद्भवतिचेज्ज्ञानेनैवाशेषमीप्सितंभवतीतिव्यवस्थोपपत्तेः ॥ १ ॥ २ ॥ नचाधिकारेसमेपितेषामेवोच्चावचशक्तियोगात्फलभेदोपपत्तेरधिकारविशेषकल्पनंव्यर्थं । भक्त्याद्यधिकारानुसारेणशास्त्रात्फलप्राप्तेःसर्वेषामविशेषात् । दृश्यमानत्वाच्चभक्त्याद्यधिकारतारतम्यस्य । उच्चावचशक्तेरपितन्निबंधनत्वात् ॥३॥ नचज्ञानिनामात्मस्वरूपदार्ढ्यात्सत्प्रवृत्तिविपरीतप्रवृत्त्योरविशेषः । एतावतोधिकानास्तिप्राप्तिरित्यंततःस्थिता । यास्थितिस्तांसमाप्नोतियथाशक्तिप्रयत्नतः । विपरीतप्रवृत्तेस्तुतस्यह्रासोधिकंभवेदितिवचनात्स्थितिविशेषोपपत्तेः ॥ ४–५ ॥ नचसर्वजीवानामेकप्रकारएवनिजस्वभावश्चैतन्यमितिफलेप्यविशेषः । निषेधसामान्यविधिक्रियाणांविभक्तत्वात् । नादेवोदेवपदमन्विच्छेदन्विच्छन्यात्यधरंतमः । नदेवःस्वीयंपदमन्विच्छन्विदुष्यति । तदेवह्यस्यस्वमितिनिषेधविभागः । स्थिरंज्ञानंस्थिरोहरावभिषंगःस्थिरमोजोबलंविरागएतद्धिसामान्यंदेवानां । अन्येषामस्थिराण्येतानिसर्वाण्यथापियथायोगंविनेयानीतिसामान्यविभागः । ज्ञानदानमेवदेवानांविहितं तपएवर्षीणामाचारएवमनुष्याणांतदविरोधेनान्यानिकरणीयानीतिविधिविभागः । चरंतिदेवाविहितंसमस्तमर्धमेवमुनयोदशांशतोमनुष्याइतिक्रिया

विभागः ॥ ६ ॥ नचस्वातंत्र्याद्देवानामेवज्ञानादिफलंनकिंचिदन्येषामितिवाच्यं । त्वरयैवमनुष्याणांसि
द्धिरत्वरयैवतु । देवानांतत्प्रसादेनमुक्त्याएवसतांनृणामितिमानुषमुक्त्यर्थमेवदेवानामत्वरयासिद्धिश्रुतेः
॥७॥ नचगृहस्थानामशेषकर्मविशेषयोग्यत्वादाधिक्यंमुक्तौ । त्वरयैवगृहिणःसाधयंतिमुक्तिमत्वरयैवयत
यस्तेभ्यश्चात्वरयादेवास्तेषुचब्रह्मा । तदेषश्लोकः । शतंपरानभिपश्यैवदेवंब्रह्माचरद्दुश्चरंयत्तपोग्र्यं । विहा
यरागंमनसश्चोपरिष्ठंततोभवत्परमेष्ठीसमुक्ताविति । योहित्वरयासाधयेत्समंदंसुखमाप्नुयात् । योह्यत्वरया
समहदितिश्रुतेर्गृहिभ्योयतीनांतेभ्योदेवानामत्वरयासिद्धेः । बहुकालसाधनाद्बहुकर्माधिकारमात्रस्यदुर्ब
लत्वात् ॥८॥ नचाविष्कारेणकथनादशेषतोपियोग्याज्ञानिनोभवंतीत्यास्थानचत्वरादिषुस्थित्वैवप्रकथनी
यं । नह्येवंत्वरमाणेसिद्धिर्भवति । अयोग्यानामपिश्रवणप्रसंगात् । तस्माद्विचार्ययोग्यानामेवात्वरयैवक
थयित्वासिद्धिर्भवति । त्यक्त्वात्वरांब्रह्मविद्यांवदेतजनाययोग्यायसदैवविद्वानितिश्रुतेः । मानस्तेनेभ्यइ
त्यादेश्च ॥ ९ ॥ नचविरोधाभावात्साधनानुष्ठानजन्मन्येवापरोक्षज्ञानंमुक्तिश्चेतिनियमः । प्रतिबंधेसतित ॥७४१॥
न्निरासेनात्वरयैवसिद्ध्युपपत्तेः । यद्यारब्धंकर्मनिबंधकंस्यात्प्रेत्यैवपश्येद्योगमेवान्ववेक्ष्येत्यादिश्रुतेः।अनेकज
न्मसंसिद्धस्ततोयातिपरांगतिमितिभगवद्वचनं ॥१०॥११॥ इतिश्रीमन्न्यायवि०तृ०चतुर्थःपादः ॥ ३ । ४ ॥
हरिःॐ ॥ नचश्रवणाद्यनावृत्त्याऽपरोक्षज्ञानोदयेसर्वेषांसुशक्यत्वमितिगुणः । महाफलत्वात्सर्वेषामशक्य
तायाएवोपपन्नत्वात् । अन्यथासर्वसुशक्यस्यैवसाधनतयासर्वेषांमोक्षापत्तेः ॥ १ ॥ नचशश्वदतिप्रसिद्ध
त्वादात्मशब्दोदितंस्वामित्वंननित्यशउपास्यं । अन्येभ्योधिकफलत्वेनसविशेषत्वादात्मत्वस्य ॥२॥ तर्हिवि
शेषवत्त्वादेवप्रतीकमपीश्वरइत्युपास्यमितिन । यत्रसंधिरुपपत्तिर्विद्यतेतस्यैवग्राह्यत्वात् । अन्यस्येशत्वग्रह
णस्यमिथ्याज्ञानत्वादेवानुपपत्तेः ॥३॥ नचप्रदिनंविविधगुणन्यासेनभगवत्प्रीत्युपपत्तेर्नब्रह्मतादृष्टिनियमइ
तिवाच्यं । अशेषगुणांतर्भावेनतस्यैवाधिकसाधनत्वात् ॥ ४ ॥ नचविविधस्थानेष्वादित्यादीनांचरणाद्वि
ष्ण्वंगेष्वादित्यादिमतिनियमोनास्तीतिवाच्यं । तत्कृतावेवकृत्यस्याप्तत्वादादित्यादीनां ॥५॥ नचज्ञानस्य
सम्यक्तद्विषयत्वमात्रेणपूर्तेरासनादिनानकार्यमितिवाच्यं । आसनादिनानिश्चलत्वादिविशेषकार्योपपत्तेः
॥६॥ नचान्यस्यापिसाधनस्यकर्तुशक्यत्वान्नयावन्मुक्तिध्यानंकार्यमितिवाच्यं । ध्यानंविनाऽपरोक्षज्ञाना
ख्यविशेषकार्यानुपपत्तेः ॥ ७ ॥ नचज्ञानोदयेऽशेषकर्मक्षयेकृतकृत्यत्वात्तदैवमुक्तिः नचेत्कर्माक्षयइतिवा

च्यं । प्रारब्धस्यैवकृतस्ययावद्भोगंसंस्थितेः । कर्माणिक्षपयेद्विष्णुरप्रारब्धानिविद्यया । प्रारब्धानितुभोगे
नक्षपयन्स्वंपदंनयेदितिवचनाच्च ॥८॥ इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्यायवि०चतुर्था०प्रथमःपादः ॥४।१॥
हरिःॐ ॥ नचवाक्पूर्वरूपंमनउत्तररूपंमनःपूर्वरूपंवागुत्तररूपमित्युक्तेर्व्यामिश्रत्वादनिर्णीतिरेव । वाक्पू
र्वरूपंमनउत्तररूपमितिवाचःपूर्ववर्णदेवतात्वनिर्देशमात्रेणमनःपूर्वमित्यनेनसाम्यं । मनसावाअग्रेसंकल्पय
त्यथवाचाव्याहरतीतियुक्तितोविशेषोमनःपूर्वकत्वस्यैवश्रुतइतिप्राधान्यंमनसएवेतिज्ञायते । सृष्टौचविलये
चैवसदापूर्वप्रवर्तने । नियंतृत्वेचवचसोमनोधीशंशिवोहितदितिश्रुतेश्च ॥१॥ नचमनःपूर्वकत्वनियमादशेष
दृष्टादृष्टव्यापाराणांतस्यप्राणादनूनता । इंद्रियस्थैःस्वरूपैस्तुज्ञानानिजनयत्यसौ । मनस्थेनविशेषेणकामैः
कर्मकृदेवच । पृथक्स्थितेनरूपेणजीवंधारयतिप्रभुः । जीवस्थितेनरूपेणवेदयत्यहमित्यपि । प्राणएकोव
शीनित्यंबाह्यांतःकरणेश्वरः । तान्येतान्यवशान्येवतथापिकृपयैवसः । पृथक्शक्तोपितद्गैस्तुस्वरूपैस्तद्गकार्य
कृत् । तस्येशोभगवान्विष्णुरेवमेषयथान्यगइत्यादिश्रुतेःप्राणस्यैवाध्यतावगमात् ॥ २ ॥ सोध्यक्षेइत्यस्या
प्येवमेवाशंकापरिहारश्च । श्रुतिबाहुल्यमेवशंकायांपरिहारेचविशेषहेतुः ॥३॥ नचभूतानामुत्पत्तिक्रमवैप

रीत्येनलयोक्तेर्मुक्तिलययोर्विशेषाभावाच्चैकस्मिन्नेवभूतेसर्वेषांलयोर्थतःक्लृप्तइतिवाच्यं । तत्तद्भूतोद्भवत्वा
त्तत्तद्देवानांतत्समानानांचविशेषवचनाभावेस्वसमानलयस्थानएवलयोपपत्तेः । विशेषश्रुतेश्च ॥ ४—५॥
नचप्रकृतेःसंसाराभावादिनेशेनाप्यन्यथाकर्तुमशक्यत्वेनसुदृढत्वात्सर्वसाम्यमेवेश्वरेण । नचेत्संसारित्वमि
तियुक्तं । ईश्वरस्यमहामहिमत्वात् । नित्यमसंसारित्वस्यनित्यंतदनुग्रहेणैवोपपत्तेः । सदाऽनित्यतयाऽनित्यंनि
त्यंनित्यात्मनायतः । नित्ययैवस्वशक्त्येशोनियामयतिनित्यदा । द्रव्यंकर्मचकालश्चस्वभावश्चेतनाधृतिः । प्रकृ
तिःपुरुषश्चैवनसंतियदुपेक्षयेत्यादिश्रुतेश्च ॥६॥ नचान्यदेवादीनांप्राणाधीनत्वात्तत्प्राप्तिनियमात्परप्राप्तिर्ना
स्त्येव । प्राणंप्राप्यपरंदेवास्तदन्येचैवतद्गताः । प्राप्नुवंतिपरंदेवंवसंतिचयथासुखमितिविशेषश्रुतेः ॥७॥ नच
सत्यसंकल्पत्वादेरीश्वरसंकल्पाद्यनुसारित्वनियमेसंसारसमानधर्मत्वंमुक्तेरितिवाच्यं । कृतार्थत्वेनैवविशेषो
पपत्तेः । अपूर्णतादिभावोवादुःखंवानास्तिकिंचन । मुक्तस्यपारतंत्र्येपितारतम्येप्यतःसुखीतिचश्रुतिः ॥८॥
नचप्रारब्धकर्मशेषवत्त्वादुक्तांतावविशेषोज्ञानिनः । ज्ञानोदयानंतरंसर्वदाज्ञानफलस्यानुवृत्तेः । प्रारब्धक
र्मशेषस्तुविरजातरणावधिः । स्वोदयात्फलदंज्ञानमादेहंकर्मवारवेः । तथापिप्रकृतेर्बंधोब्रह्मणासहभिद्यतइ

श्रुतिः। शरीरेपाप्मनोहित्वासर्वान्कामान्समश्नुते। सतेजसिसूर्येसंपन्नोयथापादोदरस्त्वचाविनिर्मुच्यतएवंहै
वपाप्मनाविनिर्मुक्तः सप्राप्नोतिविरजांनदीं तत्सुकृतदुष्कृतेविधूनुते तेब्रह्मलोकेतुपरांतकालेपरामृतात्परि
मुच्यंतिसर्वइतिच । अन्यथाभावनियमोऽनृतताकार्यकारणइतिच ॥ ९॥ नचकृष्यादिलौकिकसाधनस्य
फलस्मरणानपेक्षत्वात्स्वर्गमोक्षयोरपितथात्वमितिवाच्यं । क्रियानुवृत्तिर्लौकिकेसाधनेतुमनोनुवृत्तिर्वैदिके
साधनेस्यात् । फलंभवेत्सर्वथेत्येवतस्मात्स्मरेत्सदानिश्चितत्वेनविद्वानितिश्रुतेस्तदनुसार्यनुवृत्तेर्लौकिकवैदि
कयोःसाम्यात् । अतोत्रफलानुस्मरणंलवनादिकृष्यनुवृत्तिवद्द्रष्टव्यं । वचनप्रामाण्यात् ॥ १० ॥ इतिश्रीम
न्न्यायविवरणेचतुर्थाध्यायस्यद्वितीयःपादः ॥ ४ । २ ॥ ॥ ॥
हरिःॐ ॥ नचतत्रतत्रमार्गस्यान्यथोक्तेरधिकारिभेदेनपृथङ्मार्गसुक्रमोपपत्तिरितिवाच्यं । सर्वेवाएतउत्का
मंतितेर्चिषमेवाभिसंयंतिततोवायुंततोहःपूर्वपक्षमित्येषउएवब्रह्मपथः । द्वेसृतीअशृणवंपितृणामहंदेवाना
मुतमर्त्यानां । ताभ्यामिदंविश्वमेजत्समेतियदंतरापितरंमातरंचेतिविशेषश्रुतितोज्ञानिनामेकमार्गस्यैवप्रा
प्तेः । एषएवब्रह्मपथइत्यवधारणविरोधादन्यथा । एजदितिवैदिकानुष्ठानवतउक्तेर्नाधोगतिविरोधः । पुन

रावर्तिनोयेतुतेषांधूमपथोध्रुवः । अन्येषामर्चिरादिश्चदद्धेदोमध्यसंस्थितिः । धूमार्चिरादिदेवेभ्यःप्राप्यानु
ज्ञांतुमध्यगाः । विहृत्यस्वेष्टदेशेषुतदूर्ध्वंयातिचाधरं । अत्यल्पानामविज्ञाताप्यनुज्ञावर्तिनांभवेत् । पुंद्वारेण
स्वदृष्ट्यावायथायोग्यंविमुच्यतां । अतोनमार्गभेदोस्तिनहिमार्गोत्रसंभवः । प्रेतत्वंचाधरोमार्गःपापजत्वा
त्तयोःपृथगितिस्मृतेश्च ॥१–४॥ नचसोमादग्निमग्नेरिंद्रमितिसोमादग्नेरेवमस्यापिप्राप्तेःप्रधानवायोरप्यवरो
न्यःप्राप्योस्त्वितिवाच्यं । उत्तमत्वात्तस्यैवब्रह्मप्रापयितृत्वशक्तेः । वायुरेवब्रह्मगमयतितस्यह्येषाशक्तिः । न
ह्यन्योब्रह्मगमयतिप्रियोह्येनद्गमयति । नह्यन्यःप्रियोब्रह्मणइतिश्रुतेः । मार्गेत्ववरस्यापियथामार्गंपश्चात्प्रा
प्तिर्भवतिलोकवत् । नहिराजानंयःकश्चित्प्रापयतिक्रमतिप्रियंचापहाय ॥५॥ नचचतुर्मुखमुक्तिपर्यंतंसं
ततत्वान्नियमाद्बंधस्यतावद्भगवत्प्राप्तिर्नास्तीतिनियमः । यांतिदेवंपरंकेचित्पूर्वंकेचिल्लयेविभुं । योग्यतातारत
म्येनविशेषोयमपीष्यतइतिश्रुतेस्तथाप्राप्तत्वात् ॥ नचपरब्रह्मणएवब्रह्मशब्दमुख्यार्थत्वेनप्रथमप्राप्तत्वादपो
हायुक्तेस्तस्यैवप्राप्तिर्नियमः । यांतिदेवंपरंकेचिदितिप्रमाणप्राप्तत्वादेव ॥ नचपरप्राप्तिर्यस्याभीष्टातस्यतत्प्रा
प्तिरितिनियमः । क्रमानुरागीभगवान्क्रमात्पुंभिरवाप्यते । अतःक्रमात्समृद्धेतुज्ञानेब्रह्मलयेनरैः । प्राप्य

तेऽनियमेनैवकैश्चिदेवाप्यतेमृताविति भगवतःक्रमानुरागित्वश्रुतेः॥ नचबहुधाश्रुतेर्यथासौकर्यंचतुर्मुखस्यप
रस्यवाप्राप्तिरितिवाच्यं । श्रुत्युक्तानुवृत्तेरेवन्याय्यत्वात्। सप्रतीकाश्चतुर्मुखमप्रतीकाःपरममुहैतेगच्छंत्याग
च्छंतिचचतुर्मुखात्परमंपराचतुर्मुखंयावद्विलयमथसहचतुर्मुखेनविमुच्यंतेआनंदिनोभवंतीतिहिश्रुतिः। अं
तर्भेदाधिकरणत्वात्समुदायोक्तिः ॥६॥ इतिश्रीमन्न्यायविवरणेचतुर्थाध्यायस्यतृतीयःपादः ॥ ४ । ३ ॥
हरिःॐ ॥ नचैतंसेतुंतीर्त्वेत्यत्रातिक्रमोक्तेर्मुक्तोब्रह्मतीर्त्वागच्छति । तरतीतिसामान्यप्रतीतेर्ब्रह्मतीर्त्वाइदं
गच्छतीतिविशेषानुक्तेः इमांघोरामशिवांनदींतीर्त्वाब्रह्मसंपद्यतइतिविशेषोक्तेश्चैतंसेतुंप्रत्यन्यत्तीर्त्वेत्यन्यथो
पपत्तेः ॥१॥ नचकृतिमत्त्वादमुक्तएवोच्यते । सतत्रपर्यैतीत्यादौस्वेनरूपेणाभिनिष्पद्यतइतिमुक्तस्यस्पष्टंप्र
तिभातत्वाच्छ्रुतौ। सतत्रपर्यैतीतिश्रुत्यैक्यप्रतीतेश्चैवंभूतस्यापिप्रकरणत्वंप्रकल्प्यश्रुतिबाधांगीकारेसाश्रुति
रप्येवंविभज्यकिंयोजयितुंनशक्यतइतिश्रुतेरेवाभावप्रसंगः । सत्यंज्ञानमित्यादावपिसत्यमित्यस्यान्यमित्य
नेनान्वयइत्यादिप्रसंगात् ॥२॥ नचपरंज्योतिःशब्देनादित्यज्योतिरंगीकारेसतेजसिसूर्येसंपन्नोयथापादो ॥७४४॥
दरस्त्वचाविनिर्मुच्यतएवंहैवसपाप्मनाविनिर्मुक्तइत्यादिनैकार्थतेतिप्रयोजनं । अथकिमुच्यतेपरंज्योतिरि

त्यात्मैवपरंज्योतिःसहिपरमोद्योततेजीवाच्चाजीवाच्चतस्मादाहुः परंज्योतिरिरितितमेवैषजीवोभिसंपद्यस्वेनरू
पेणाभिनिष्पद्यतइतितस्यैवपरंज्योतिष्ट्वोक्तेः । सावकाशलिंगान्निरवकाशश्रुतेरेवबलवत्त्वात् ॥३॥ नचपर
मगतित्वादीश्वराऽभुक्ताअपिभोगामुक्तौभवंति । ईश्वरस्यस्वतएवपूर्णानंदत्वादभोगस्यापिसंभवादितिवा
च्यं । पूर्णानंदःपूर्णभुक्पूर्णकर्तापूर्णज्ञानःपूर्णभाःपूर्णशक्तिः । पूर्णैश्वर्याद्भगवान्वासुदेवोविरुद्धशक्तिर्नच
दोषस्पृगीशइत्याश्चर्यतयैवब्रह्मणउभयोक्तेः । सावकाशोपपत्तिमात्रान्निरवकाशश्रुतियुक्तोपपत्तेरेवबलव
त्त्वात् ॥४॥ नचपारंगतत्वान्मुक्तस्यचिन्मात्रदेहोपिनास्तीतिवाच्यं। अकृत्रिमत्वात्तस्यदेहस्यानपगमात्।
अथविमुक्तस्यचिन्मात्रएवदेहोभवतिचिन्मात्राणिकरणानितैरीशानुगृहीतैर्भोगान्भुङ्क्तइतिश्रुतेः ॥५॥
नचभगवदोकसिस्थितत्वान्मुक्तस्यतस्याप्योकस्त्वसाम्येनतत्तदुपायसाध्यभोगसाधनत्वंवाच्यं । निर्दोषत्वा
त्तदोकसोमुक्तस्यचसंकल्पादेवेतिश्रुत्यनुसारेणोपपत्तेः ॥६॥ नचपरगृहगतत्वादस्यराजगृहगतस्येवस्वाधमा
अपिकदाचिदीशते । निर्दोषत्वादेवमुक्तस्येश्वरस्यतत्रस्थानांमुक्तांतराणांचराजदोषवद्दोषासंभवाद्यथायो
ग्यमेवस्वीकारोपपत्तेः । मुक्तानांपतयोदेवादेवानांचप्रजापतिः । तस्यविष्णुर्नचैवेदंपारावर्यंविनश्यतीति

 श्रुतिः ॥७॥ नचदेहभावेतत्कार्यदुःखादिस्तदभावेभोगासंभवइतिदोषः । देहाभावाच्चभावाच्चनिर्भोगित्वं
चदुःखितां । यांत्यमुक्तानोभयंचमुक्तानांवशितायतइतिश्रुत्यैवविशेषक्ळृप्तेः ॥८॥ नचसंकल्पादेवसमस्तसं
भवात्सृष्ट्यादिसमस्तकार्यसंभवः । व्यापारोजगतोविष्णोर्मुक्तानांतुस्वभोगगः । नहिस्वर्णंशुद्धमपिवह्निका
र्यकरंभवेत् । अयोग्यशक्तितस्त्वेवनाधिकानंदसंभवः । नहिकश्चित्सुशक्तोपिचकाराचेतनंचितं । नचका
मस्तथाभूयात्ततःस्यात्सत्यकामितेतिश्रुत्याविशेषक्ळृप्तेरेव । मुक्तानांनजगद्यत्नस्तथापिविबुधाःसदा । मुक्ता
नांतुनियंतारस्तेषांब्रह्मास्यैवहरिरितिचविशेषक्ळृप्तिः ॥ ९ ॥ नचवशित्वान्मुक्तस्यापिवृद्धिः । कृतकृत्यत्वेन
निःश्रमत्वादुपासनादावभ्यासपाटवान्निर्दोषत्वात्स्नेहाधिक्याच्चतस्यैवपरमसुखरूपत्वेनफलरूपत्वात् । अ
भ्यासपाटवात्स्नेहादश्रमत्वादुपासना । भक्तिश्चसुखरूपैवमुक्तानांनतुसाधनमितिश्रुतिः ॥१०॥ नचानंत
त्वात्कालस्यत्रयोदशीपंचदशीवत्कदाचित्समस्तस्यापिसंभवान्मुक्तस्यापिपुनरावृत्त्याशंकेतिवाच्यं । सत्यका
मत्वादिमाहात्म्यात् । अशेषकामसत्यत्वान्मुक्तानांनपुनर्भवः । यस्मात्सकामयेदेवनित्यमात्मापुनर्भवमि ॥७४५॥
तिचश्रुतिः ॥११॥ इत्यनंतमहान्यायमीमांसापारवारिधेः । उत्तारणात्यशक्त्यैवव्याकुलीकृतचेतसां । मंदा

नामुपकारायमहतांचोच्छ्रितात्मनां । तद्विशेषपरिज्ञानप्रदीप्तार्काभचेतसां । विशेषगाढेमनसिनितरामुप
कारकः । न्यायप्लवोमयाकारिसंक्षेपात्प्रमिताक्षरैः । विस्तारोप्ययमेवस्यात्तद्विशेषातिवेदिनां । व्याख्यानु
व्याख्ययोरेवविस्तारोयदुदीरितः । अनल्पचेतसांपुंसामलंविज्ञानसिद्धये । तन्न्यायोद्धरणेशक्ताअपिह्येते
नसुस्थिरं । न्यायानुगंमनःकुर्युरितिसंग्रहलालसाः । कोनामाशेषविद्योरुसागरोन्मथनोद्धृतं । साक्षाद्वि
द्याधिराजेनन्यायामृतमनुत्तमं । अशेषतोधिगच्छेतवंद्योवृंदारकोपिसन् । एवंसुदुर्लभेप्यद्धामहान्यायप
रामृते । केचनाधिक्रियंतेत्रतत्प्रसादानुरंजिताः । ब्रह्माद्याअमृतेयद्वत्सागरोन्मथनोद्धृते । अहंतुतत्प्रसा
दैकमहास्पदबलोद्धतः । न्यायामृतार्णवमिममवगाह्यविभज्यच । संक्षेपविस्तराभ्यांचचकारव्याकृतिंकृ
तिं । तत्प्रसादमृतेकस्यशक्तिःसंसारसागरे । मग्नस्यचेतनस्यस्यात्तत्कृतानुकृतौक्वचित् । नित्यानंदामृत
स्यंदितत्कटाक्षैधितस्यतु । कानुशक्तिर्भवेन्नैवततःकोत्रातिविस्मयः । विद्याविद्येसुखंदुःखमशक्तिःशक्ति
रेवच । उत्पत्तिस्थितिनाशाश्चविशेषाश्चपरेखिलाः । चेतनाचेतनस्यास्यसमस्तस्ययदिच्छया । सममस्व
कृतेनैवप्रीयतांपुरुषोत्तमः ॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणिदिव्यान्यलंबट्तद्दर्शतमित्थमेवनिहितंदे

वस्यभर्गोमहत् । वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयंवपुर्मध्वोयत्तुतृतीयमेतदमुनाग्रंथःकृतःकेशवे ॥ न
मोजभवभूर्यक्षपुरःसरसुराश्रय । नारायणारणंमह्यंमापतेप्रेयसांप्रिय ॥ इतिश्रीमद्ब्रह्मसूत्रानुव्याख्यान्या
 यविवरणेचतुर्थाध्यायस्यचतुर्थःपादः ॥४।४॥ चतुर्थोध्यायःसंपूर्णः ॥ न्यायविवरणंसंपूर्णं ॥ ॥

॥ नरसिंहनखस्तोत्रप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीमममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः॥पांत्वस्मान्पुरुहूतवैरिबलवन्मातंगमाद्यद्घटाकुंभोच्चाद्रिविपाटनाधिकपटुप्रत्येकवज्रायिताः॥ श्रीमत्कंठीरवास्यप्रततसुनखरादारितारातिदूरप्रध्वस्तध्वांतशांतप्रविततमनसाभाविताना किवृंदैः॥१॥ लक्ष्मीकांतसमंततोविकलयन्नैवेशितुस्तेसमंपश्याम्युत्तमवस्तुदूरतरतोपास्तंरसोयोष्टमः ॥ यद्रोषोत्करदक्षनेत्रकुटिलप्रांतोत्थिताग्निस्फुरत्खद्योतोपमविष्फुलिंगभसिताब्रह्मेशशक्रोत्कराः॥२॥इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितंनरसिंहनखस्तोत्रंसंपूर्णं॥

॥ नरसिंहनखस्तोत्रंसंपूर्णं ॥

श्रीमद्धनुमद्भीमममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ ध्यायेत्तंपरमानंदंयन्मातापतिमयदपरमानंदं ॥ उज्झितपरमानंदंपत्याद्याद्याश्रमैःसदैवपरमानंदं ॥१॥ यस्यकरालोलंचक्रंकालःपरस्यहिकरालोलं ॥ यस्यगदापवमानःसन्योव्यासोभवत्सदापवमानः ॥२॥ यस्यरमानमनोगंजगृहेविश्वंभरापिनमनोज्ञं ॥ यस्यपुमानानंदंभुंक्तेयद्धामकपतिमानानंदं ॥ ३ ॥ परमेषुयदातेजःपरमेषुचकारवासुदेवो

जः ॥ मानधिविभ्रत्सुमनोमानधिमासीन्नवासुदेवोजः ॥ ४ ॥ सोजनिदेवक्यंतेयस्मादनुकंपनाद्वदेवक्यं
ते ॥ अवदन्देवक्यंतेभुवनंहिसुराःसदैवदेवक्यंते ॥५॥ नीतोवसुदेवेनस्वततेनसगोकुलंसुवसुदेवेन ॥ तत्र
यशोदातनयंमेनेकृष्णंस्वकीयमवदातनयं ॥६॥ ववृधेगोकुलमध्याद्योदेवोविश्वमद्भुताकुलमध्यात् ॥ तत्रच
पूतनिकायावधमकरोद्यन्निजाःसपूतनिकायाः ॥७॥ अधुनोच्छकटंलोलीपादांगुष्ठेनवातपेशशकटंलोली ॥
अतनोद्रक्षामस्यस्वाज्ञानाद्गोपिकासदेरक्षामस्य ॥८॥ मुखलालनलोलातन्मुखगंजगदचष्टसालनलोलात
त् ॥ नाध्यैन्मायामस्यजगत्प्रभोःस्वाधिकतततमायामस्य ॥९॥ तस्यसुशर्माण्यकरोदरिणोगर्गःसदुक्तिकर्मा
ण्यकरोत् ॥ अवदन्नामानमयंजगदादिंवासुदेवनामानमयं ॥१०॥ तस्यसखाबलनामाज्येष्ठोभ्राताथयन्निजा
बलनामा ॥ यस्यचपर्यंकोयंपूर्वंतनोविष्णुमजसपर्यंकोयं ॥११॥ तेनहतोवातरयस्तृणचक्रोनामदितिसुतो
वातरयः ॥ हरमाणोबालतमंस्वात्मानंकंठरोधिनाबालतमं ॥१२॥ सोवनिमध्येरंगन्नरिदरयुग्बालरूपमध्येरं
गन् ॥ अमुषन्नवनीतमदःस्वगोकुलेगोपिकासुनवनीतमदः ॥१३॥ तन्माताकोपमितातमनुससारात्मवादवा
कोपमिता ॥ जगृहेसानमनंतंदेवंतच्चिंतयैवसानमनंतं ॥१४॥ अथसांतरितामानंविष्णुंविश्वोद्भवंसदांतरि

तामानं ॥ अनयद्दामोदरतांयोऽरमयत्सुंदरींनिजामोदरतां ॥१५॥ चक्रेसोर्जुननाशंप्राप्नोतियत्स्मृतिःसदार्जु
ननाशं ॥ तौचगतौनिजमोकस्तेनैवनुतेनयन्निजानिजमोकः ॥१६॥ अथवृंदावनवासंगोपाश्चक्रुर्जगत्क्षिता
वनवासं ॥ तत्रबकासुरमारःशौरिरभून्नित्यसंश्रितासुरमारः ॥१७॥ अहनद्वत्सतनूकंयोपाल्लोकंस्वयत्नवत्स
तनूकं ॥ सोपाद्वत्सानमरःसहाग्रजोगोपवत्सवत्सानमरः ॥१८॥ सविभुःश्रीमानहिकेननर्तयस्यश्रमानमा
मानहिके ॥अकरोन्नद्युदकांतंकांतंनीत्वोरगंसनाद्युदकांतं ॥१९॥ हत्वाधेनुकमूढंबलात्प्रलंबंचखेटसधेनुकमू
ढं ॥ व्रजमावीदमृताशःपीत्वावह्निंचरस्थिरादमृताशः ॥२०॥ गिरिणारक्षापिकृताव्रजस्यतेनस्वरक्षरक्षापि
कृता ॥ शक्रायव्यंजयतास्वांशक्तिंविश्वमात्मनाव्यंजयता ॥२१॥ रेमेगोपीष्वरिहासमन्मथाक्रांतसुंदरीपीष्व
रिहा ॥ पूर्णानंदैकतनुःसविश्वरुक्पावनोप्यानंदैकतनुः ॥२२॥ अथहतयोर्गलिकेश्योःश्वफल्कजप्रापितःपुरीं
गलिकेश्योः ॥ भङ्क्त्वाधनुराजवरंजघानतेनैवचस्वयंराजवरं ॥२३॥ मृद्नन्गजमुग्रबलंसबलोरंगंविवेशसूति
मुग्रबलं ॥ हत्वामल्लौबलिनौकंसंचविमोक्षितौततोरौबलिनौ ॥२४॥ प्रादात्सांदीपनयेमृतपुत्रंज्ञानदीपसांदी
पनये ॥ गुर्वर्थेज्ञानतमःप्रभेदितानित्यसंभृताज्ञानतमः ॥२५॥ जित्वामागधराजंतोषितमकरोत्सदात्मयोग

धराजं ॥ अनुकुर्वन्निजसदनंचक्रेरम्यंपुरंसुबोधनिजसदनं ॥२६॥ प्रसभंसगजबलस्यक्षत्रस्योच्चैःसमगधराज
बलस्य ॥ मानंशिशुपालवरंहत्वाभैष्मीमवापशिशुपालवरं ॥२७॥ हंसोडिभिकश्चपलावमुनासंसूदितौयव
नकश्चपला ॥ कीर्तिर्विमलाविरताप्रतताविश्वाधिपावनीलाविरता ॥२८॥ सत्याजांबवतीर्याभार्याविंदाद्या
मानुसांबवतीर्याः ॥ प्रद्युम्नंमोदरतःप्रापज्येष्ठंहरिःसुतंस्वमोदरतः ॥२९॥ यत्परिवारतयेशाजातादेवानृपात्म
नारतयेशाः ॥ यद्धरितंविषसर्पप्रभृतिध्वांतंनमारुतिंविषसर्प ॥३०॥ येनहिडिंबबकाद्यारक्षोधीशानिपाति
ताबबकाद्याः ॥ भीमेप्रीतिममेयांव्यंजयतातेनैवशेषपातिममेयां ॥३१॥ अथकृष्णावरणेतान्प्राप्तान्राज्ञोश्रृणो
त्सदावरणेतान् ॥ द्रष्टुंयातःसबलस्तांचानैषीत्पृथासुतांस्ततःसबलः ॥३२॥ तांनिंद्रस्थलवासांश्चक्रेकृष्णःपरो
निजस्थलवासान् ॥ स्वबलोद्रेचितमानैर्जुगोपधर्मंचतैःपराचितमानैः ॥३३॥ वालिवधानुनयायप्रणयीसख्यं
सुसंदधेनुनयाय ॥ वासवजेनविशेषात्तेनैवपुनर्नृजन्मजेनविशेषात् ॥३४॥ मातुःपरिभवहान्यैराज्ञाद्युसदामि
तश्चपरिभवहान्यै ॥ अभवन्नरकमुरादिर्योवासीदत्समस्तनरकमुरारिः ॥३५॥ नीतोरिविदेववरैरेमेसत्यासम
न्वितोदेववरैः ॥ सर्वर्तुवनेशशिनानिशिसत्यांवासरेवनेशशिना ॥ ३६ ॥ सुरतरुमापालिमतात्प्रकाशयञ्छ

क्तिमात्मनःपालिमतात् ॥ सुरवरवीरेषुदरीप्रधानजीवेश्वरःपरेषुदरी ॥ ३७॥ पुरमभियायारिदरीदत्वाभद्रां
पृथासुतायारिदरी ॥ शक्रपुरीमभियातःप्रादाद्वह्नेर्वनंसतामभियातः ॥३८॥ शिवभक्तप्रवराद्यंपुमान्नसेहेगि
रिशविप्रवराद्यं ॥तंस्वात्मेंद्रवरेणव्यधुनोद्भीमेनधूतरुद्रवरेण॥३९॥यस्याज्ञाबलसारैःपार्थैर्दिग्भ्योहृतंधनंबल
सारैः ॥ जित्वाक्ष्मामविशेषांप्रसह्यभूपान्समस्तकामविशेषां ॥४०॥ अथपार्थान्क्रतुराजंप्रापयदमरेट्सरुद्र
शक्रतुराजं ॥ पूजातेनावापिच्छिन्नश्चैद्यःसृतिंगतेनावापि ॥ ४१॥ निहतौसौभकरूशौशीतोभातश्चयेनतौ
भकरूशौ ॥ अजयद्रुद्रंचरणेबाणार्थेवनिपतितकचंद्रंचरणे ॥४२॥ असृजज्ज्वरमुग्रतमःक्षयप्रदोलीलयाधिव
रमुग्रतमः ॥ क्रीडामात्रंविश्वंप्रकाशयन्नात्मनःसविहरकमात्रंविश्वं ॥ ४३ ॥ यस्यावेशोरुबलान्यहनत्पार्थो
सुरान्प्रजेशोरुबलान् ॥ वरदानादस्यैवजगत्प्रभोरीरणात्समनुगतनादस्यैव ॥४४॥ यस्यावेशात्सबलःप्रचक
र्षपुरंप्रसह्यचेशात्सबलः ॥ कुरुपतिनामनुयमुनाकृष्टायेनाहुरर्ह्यमतनुयमुना ॥४५॥ यद्बलवान्क्रोधवशान्नि
नायनाशंवृकोदरःक्रोधवशान् ॥ लेभेचान्यागम्यंस्थानंपुष्पाणिधामचान्यागम्यं ॥४६॥ यद्बलभारवहत्वान्ना
चलदुरगादिभिःसुभारवहत्वात् ॥ धर्मादरिहापिपदंभीमोयेनैवसाहसंरिहापिपदं ॥४७॥ नहिनहुषोलंनहितुं

धर्मोद्रौणिस्तथेतरोलंनहितुं ॥ नोराढ्कर्णोब्रह्मवरीयेनध्वस्तोस्त्रमग्रहीत्सब्रह्मवरी ॥४८॥ क्षात्रंधर्मंस्ववतागुरु
वृत्त्यैकेशवाज्ञयाचरमंस्ववता ॥ सर्वंसेहेमनसाभीमेनेशैकमानिनाहेमनसा ॥४९॥ यद्भक्तप्रवरेणप्रोतःस्वस्मि
न्सकीचकःप्रवरेण ॥ पतितास्तस्यसहायाःकृष्णार्थेमानिनःसमस्यसहायाः ॥५०॥ यद्भक्त्यानुगृहीतौपार्थो
भीमश्चगोनृपौनुगृहीतौ॥ऋणमुक्त्यैसुव्यत्यस्त्यैक्रमशोवीरावमुंचतांसुव्यत्यस्त्यै ॥५१॥ यद्भक्त्यामितयालंकृ
ष्णाकार्येविवेशकृष्णाकार्ये ॥ यामीराधंतनुत्वान्नापाद्भीमाद्दतेपिनापाद्भीमात् ॥५२॥ यांस्प्रष्टुमिच्छंतमजा
तशत्रुंन्यवारयत्स्वस्थमजातशत्रुं ॥ शंरूपानेनित्यरतेरियंश्रीरितिस्मदेवेब्यदितेरियंश्रीः ॥५३॥ मनसामन
सामनसामनसायमनंतमजस्रमवेदनुया ॥ विलयंविलयंविलयंविलयन्निखिलंत्वशुभंप्रचकारचयः ॥५४॥
सोगाद्दूतमुखेनप्रभुणेदंवर्ततेयदूतमुखेन॥पार्थार्थेबहुतनुतांयत्रप्रकाशयत्स्वयंसबहुतनुतां॥५५॥गुरुकर्णन
दीजादीनवधीचक्षुर्बलेनजनदीजादीन् ॥ शक्त्यानिजयापरवान्स्वजनानुद्रेचयन्ननंतयापरवान्॥५६॥यस्य
सुनीतिसहायान्नरिपून्मेनेर्जुनःसमेतसहायान् ॥ अकरोच्चासुपरासुप्रतातिंसेनासुधावनासुपरासु ॥५७॥ ये ॥७४९॥
नजयद्रथमारःपार्थःशत्रूनवापतद्रथमारः ॥ यद्विरहादपिदेहेसरथःशश्वत्स्थितेःसदादपिदेहे ॥५८॥ यद्भरि

तोभरताभःप्रभुरंभाभावितोभिभरताभः ॥ भीमोरभसाभिभवीप्रसभंभाभाभिभूर्भसाभिभवी ॥५९॥ यदनु
ग्रंहिपूर्णत्वाद्भीमःसर्वानरीननहिपूर्णत्वात्॥अदहद्बाहुबलेनक्रोधाग्नावाहितान्निजाहुबलेन॥६०॥कृष्णाभी
माक्षतमःशीर्णंयेनस्वंकीयहृदयमाक्षतमः॥धृतराष्ट्रसुतानवधीद्भीमेनस्थापितोमनसिसुसुतानवधीत् ॥६१॥
भीमविपाटितदेहानदर्शयत्स्वानरीन्विपाटितदेहान् ॥ कृष्णायाहितकारीसम्यगीरप्रियःसदाहितकारी
॥ ६२ ॥ अथहरिणापीतबलंद्रौणेरस्त्रंमहारिणापीतबलं ॥ दधतावासोमरणंनीतंचक्रेभिमन्युजंसोमरणं
॥६३॥ तस्यचरक्षासुकृताजनार्दनेनेशशेषकेक्षासुकृता ॥पार्थेषुप्रेमवतानित्यंभर्त्रासुतासुविप्रेमवता ॥६४॥
ज्ञानंपरमंप्रादाद्भीष्मगतःसृतिविमोक्षचरमंप्रादात् ॥पांडुसुतानामधिकंचक्रेवेदंगुणोत्तरंस्वनामधिकं॥६५॥
तेनावापिसुजातैर्हयमेधस्तुरगवर्तनेपिसुजातैः ॥ पांडुसुतैःसवसूकैःप्राप्तैर्व्यासात्मनासुसवसूकैः ॥६६॥ तद
नुसुपांडुतनूजैरेमेक्ष्मांपालयन्सुपांडुतनूजैः ॥ अनुपमसुखरूपोजःपरमःश्रीवल्लभःसतिखरूपोजः ॥६७॥ सु
गतिंचरमामददान्निजयोग्यांज्ञानिसुतातिंपरमामददात् ॥ पार्थानांसयदूनांसपितृप्रेष्यादिनामिनांसयदूनां
॥६८॥ रेमेतत्रापिसुखीपरमोनंतोननंदतत्रापिसुखी ॥ प्राणेनेंदिरयाचप्रयुतोनित्यंमहागुणेंदिरयाच ॥६९॥

एवंसर्वाणिहरेरूपाणिश्रीपतेःसुपर्वाणिहरेः॥पूर्णसुखानिसुभातिप्रततानिनिरंतराणिसुभांति॥७०॥रामरा-
म महाबाहोमायातेसुदुरासदा॥वादसादद्कोलोकेपादावेवतवासजेत्॥७१॥जेत्सवातववेदापाकेलोकोदद
सादव ॥ दासरादुसुतेयामाहोबाहाममरामराः ॥७२॥ देवानांपतयोनित्यंमतंयस्यनजानते ॥ तस्मैदेवन
मस्येहंभवतेऽसुरमारये ॥७३॥ समस्तदेवजनकवासुदेवपरामृत ॥ वासुदेवपरामृतज्ञानमूर्तेनमोस्तुते॥७४॥
देवादेदेवलोकपपूर्णानंदमहोदधे ॥ सर्वज्ञेशरमानाथदेवादेदेवलोकप॥७५॥ योनिर्ममेशेषपुराणविद्यांयोनि
र्ममेशेषपुराणविद्यां ॥ योनिर्ममेशेषपुराणविद्यांयोनिर्ममेशेषपुराणविद्यां ॥७६॥ अनंतपारामितविक्रमेशप्र
भोरमापारमनंतपार॥महागुणाढ्यापरिमेयसत्वरमालयाशेषमहागुणाढ्य॥७७॥भाभाभाभाभाभाभाभा
भाभाभाभाभा ॥ भाभाभाभाभाभाभाभाभाभाभाभाभा ॥७८॥ नैवपरःकेशवतःपरमादस्मात्समश्चसुके
शवतः ॥ सोयंशपथवरोनः शश्वत्संधारितःसुशपथवरोनः॥७९॥कृष्णकथेयंयमितासुखतीर्थेनोदितानेनेयं
यमिता॥भक्तिमतापरमेशेसर्वोद्रेकात्सदानुतापरमेशे ॥८०॥इतिनारायणनामासुखतीर्थसुपूजितःसुरायण
नामा ॥पूर्णगुणैरधिकज्ञानेच्छाभक्तिभिःस्वधिकपूर्ण ॥८१॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पा०यमकभारतंसं०

श्रीमद्धनुमद्भीमध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिः ॐ ॥ वंदेवंद्यंसदानंदं
वासुदेवंनिरंजनं ॥ इंदिरापतिमाद्यादिवरदेशवरप्रदं ॥ १ ॥ नमामिनिखिलाधीशकिरीटाघृष्टपीठवत् ॥
हृत्तमश्शमनेर्काभंश्रीपतेःपादपंकजं ॥२॥ जांबूनदांबराधारंनितंबंचिंत्यमीशितुः ॥ स्वर्णमंजीरसंवीतमा
रूढंजगदंबया ॥३॥ उदरंचिंत्यमीशस्यतनुत्वेप्यखिलंभरं ॥ वलित्रयांकितंनित्यमुपगूढंश्रियैकया ॥४॥
स्मरणीयमुरोविष्णोरिंदिरावासमीशितुः ॥ अनंतमंतवदिवभुजयोरंतरंगतं ॥५॥ शंखचक्रगदापद्मधरा
श्चिंत्याहरेर्भुजाः ॥ पीनवृत्ताजगद्रक्षाकेवलोद्योगिनोनिशं ॥६॥ संततंचिंतयेत्कंठंभास्वत्कौस्तुभभासकं ॥
वैकुंठस्याखिलावेदाउद्गीर्यंतेऽनिशंयतः ॥७॥ स्मरेतयामिनीनाथसहस्रामितकांतिमत् ॥ भवतापापनोदी
ड्यंश्रीपतेर्मुखपंकजं ॥८॥ पूर्णानन्यसुखोद्भासिमंदस्मितमधीशितुः ॥ गोविंदस्यसदाचिंत्यंनित्यानंदपद
प्रदं ॥९॥ स्मरामिभवसंतापहानिदामृतसागरं ॥ पूर्णानंदस्यरामस्यसानुरागावलोकनं ॥ १० ॥ ध्यायेद
जस्रमीशस्यपद्मजादिप्रतीक्षितं ॥ भ्रूभंगंपारमेष्ठ्यादिपददायिविमुक्तिदं ॥११॥ संततंचिंतयेऽनंतमंतका
लेविशेषतः ॥ नैवोदापुर्गृणंतोंतंयद्गुणानामजादयः ॥ १२ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविर

चितेद्वादशस्तोत्रेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥
सुजनोदधिसंवृद्धिपूर्णचंद्रोगुणार्णवः ॥ अमंदानंदसांद्रोनःप्रीयतामिंदिरापतिः ॥ १ ॥ रमाचकोरीविधवे
दुष्टदर्पोदवह्नये ॥ सत्पांथजनगेहायनमोनारायणायते ॥२॥ चिदचिद्भेदमखिलंविधायाधायभुंजते ॥ अ
व्याकृतगृहस्थायरमाप्रणयिनेनमः ॥३॥ अमंदगुणसारोपिमंदहासेनवीक्षितः ॥ नित्यमिंदिरयानंदसांद्रो
योनौमितंहरिं ॥४॥ वशीवशेनकस्यापियोऽजितोविजिताखिलः ॥ सर्वकर्तानक्रियतेतंनमामिरमापतिं
॥५॥ अगुणायगुणोद्रेकस्वरूपायादिकारिणे ॥ विदारितारिसंघायवासुदेवायतेनमः ॥ ६ ॥ आदिदेवा
यदेवानांपतयेसादितारये ॥ अनाद्यज्ञानपारायनमोवरवरायते ॥७॥ अजायजनयित्रेस्यविजिताखिल
दानव ॥ अजादिपूज्यपादायनमस्तेगरुडध्वज ॥८॥ इंदिरामंदसांद्राग्र्यकटाक्षप्रेक्षितात्मने ॥ अस्मदि
ष्टैककार्यायपूर्णायहरयेनमः ॥९॥ इतिश्रीमद्वादशस्तोत्रेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥
कुरुभुंक्ष्वचकर्मनिजंनियतंहरिपादविनम्रधियासततं ॥ हरिरेवपरोहरिरेवगुरुर्हरिरेवजगत्पितृमातृगतिः
॥ १ ॥ नततोस्त्यपरंजगतीड्यतमंपरमात्परतःपुरुषोत्तमतः ॥ तदलंबहुलोकविचिंतनयाप्रवणंकुरुमानस
मीशपदे ॥२॥ यततोपिहरेःपदसंस्मरणेसकलंह्यघमाशुलयंव्रजति ॥ स्मरतस्तुविमुक्तिपदंपरमंस्फुटमेष्य
तितत्किमपाक्रियते ॥३॥ शृणुतामलसत्यवचःपरमंशपथेरितमुच्छ्रितबाहुयुगं ॥ नहरेःपरमोनहरेःसदृशः
परमःसतुसर्वचिदात्मगणात् ॥४॥ यदिनामपरोनभवेत्सहरिःकथमस्यवशेजगदेतदभूत् ॥ यदिनामनत
स्यवशेसकलंकथमेवतुनित्यसुखंनभवेत् ॥ ५ ॥ नचकर्मविमामलकालगुणप्रभृतीशमचित्तनुतद्धियतः ॥
चिदचित्तनुसर्वमसौतुहरिर्यमयेदितिवैदिकमस्तिवचः ॥६॥ व्यवहारभिदापिगुरोर्जगतांनतुचित्तगतासहि
चोद्यपरं ॥ बहवःपुरुषाःपुरुषप्रवरोहरिरित्यवदत्स्वयमेवहरिः ॥७॥ चतुराननपूर्वविमुक्तगणाहरिमेत्यतुपू
र्ववदेवसदा ॥ नियतोच्चविनीचतयैवनिजांस्थितिमापुरितिस्मपरंवचनं ॥८॥ आनंदतीर्थसन्नाम्नापूर्णप्रज्ञा
भिधायुजा ॥ कृतंहर्यष्टकंभक्त्यापठतःप्रीयतेहरिः ॥ ९ ॥ इतिश्रीमद्वादशस्तोत्रेतृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥
निजपूर्णसुखामितबोधतनुःपरशक्तिरनंतगुणःपरमः ॥ अजरामरणःसकलार्तिहरःकमलापतिरीड्यतमोव
तुनः ॥१॥ यदसुप्तिगतोपिहरिःसुखवान्सुखरूपिणमाहुरतोनिगमाः ॥ स्वमतिप्रभवंजगदस्ययतःपरबोधतनुं
चततःखपतिं ॥२॥ बहुचित्रजगद्बहुधाकरणात्परशक्तिरनंतगुणःपरमः ॥ सुखरूपमनुष्यपदंपरमंस्मरत

स्तुभविष्यतितत्सततं ॥३॥ स्मरणेहिपरेशितुरस्यविभोर्मलिनानिमनांसिकुतःकरणं॥ विमलंहिपदंपरमंस्वर
तंतरुणार्कसवर्णमजस्यहरेः ॥४॥ विमलैःश्रुतिशाणनिशाततमैःसुमनोसिभिराशुनिहत्यदृढं ॥ बलिनंनि
जवैरिणमात्मतमोभिदमीशमनंतमुपास्वहरिं ॥५॥ सहिविश्वसृजोविभुशंभुपुरंदरसूर्यमुखानपरानपरान्॥
सृजतीड्यतमोवतिहंतिनिजंपदमापयतिप्रणतान्सुधिया ॥६॥ परमोपिरमेशितुरस्यसमोनहिकश्चिदभून्न
भविष्यतिच ॥ क्वचिदद्यतनोपिनपूर्णसदागणितेड्यगुणानुभवैकतनोः ॥ ७ ॥ इतिदेववरस्यहरेःस्तव
नंकृतवान्मुनिरुत्तममादरतः ॥ सुखतीर्थपदाभिहितःपठतस्तदिदंभवतिध्रुवमुच्चसुखं ॥ ८ ॥ इतिद्वादश
स्तोत्रेचतुर्थोध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥
वासुदेवापरिमेयसुधामन्शुद्धसदोदितसुंदरीकांत ॥ धराधरधारणवेधुरधर्तस्सौधृतिदीधितिवेधृविधात
॥ १ ॥ अधिकबंधंरंधयबोधाच्छिधिपिधानंबंधुरमद्धा ॥ केशवकेशवशासकवंदेपाशधरार्चितशूरवरेश
॥२॥ नारायणामलकारणवंदेकारणकारणपूर्णवरेण्य ॥ माधवमाधवसाधकवंदेबाधकबोधकशुद्धसमाधे ॥७५२॥
॥३॥ गोविंदगोविंदपुरंदरवंदेस्कंदसुनंदनवंदितपाद ॥ विष्णोसृजिष्णोग्रसिष्णोविवंदेकृष्णसदुष्णवधि

ष्णोसुधृष्णो॥४॥मधुसूदनदानवसादनवंदेदैवतमोदितवेदितपाद॥त्रिविक्रमनिष्क्रमविक्रमवंदेसुक्रमसंक्रम
हुंकृतवक्र ॥५॥ वामनवामनभामनवंदेसामनसीमनशामनसानो ॥ श्रीधरश्रीधरशंधरवंदेभूधरवार्धरकं
धरधारिन् ॥६॥ हृषीकेशसुकेशपरेशविवंदेशरणेशकलेशबलेशसुखेश ॥ पद्मनाभशुभोद्भववंदेसंभृतलोक
भराभरभूरे ॥७॥ दामोदरदूरतरांतरवंदेदारितपारगपारपरस्मात् ॥ ८ ॥ आनंदतीर्थमुनींद्रकृताहरिगी
तिरियंपरमादरतः ॥ परलोकविलोकनसूर्यनिभाहरिभक्तिविवर्धनशौंडतमा ॥९॥ इतिपंचमोध्यायः॥५॥
मत्स्यकरूपलयोदविहारिन्वेदविनेतृचतुर्मुखवंद्य ॥ कूर्मस्वरूपकमंदरधारिन्लोकविधारकदेववरेण्य ॥१॥
सूकररूपकदानवशत्रोभूमिविधारकयज्ञवरांग ॥ देवनृसिंहहिरण्यकशत्रोसर्वभयांतकदैवतबंधो ॥२॥ वा
मनवामनमाणववेषदैत्यवरांतककारणरूप ॥ रामभृगूद्वहसूर्जितदीप्तेक्षत्रकुलांतकशंभुवरेण्य ॥३॥ राघव
राघवराक्षसशत्रोमारुतिवल्लभजानकीकांत ॥ देवकिनंदनसुंदररूपरुक्मिणीवल्लभपांडवबंधो ॥४॥ देव
किनंदननंदकुमारवृंदावनांचनगोकुलचंद्र ॥ कंदफलाशनसुंदररूपनंदितगोकुलवंदितपाद ॥ ५ ॥ इंद्रसु
तावकनंदकहस्तचंदनचर्चितसुंदरीनाथ ॥ इंदीवरोदरदलनयनमंदरधारिन्गोविंदवंदे ॥६॥ चंद्रशतान

नकुंदसुहासनंदितदैवतानंदसुपूर्ण ॥ दैत्यविमोहकनित्यसुखादेदेवसुबोधकबुद्धस्वरूप ॥ ७ ॥ दुष्टकुलांत ककल्किस्वरूपधर्मविवर्धनमूलयुगादे ॥ नारायणामलकारणमूर्तेपूर्णगुणार्णवनित्यविबोध ॥८॥ आनंद तीर्थमुनींद्रकृताहरिगाथापापहराशुभानित्यसुखार्था ॥ ९ ॥ इतिश्रीमद्वादशस्तोत्रेषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ विश्वस्थितिप्रलयसर्गमहाविभूतिवृत्तिप्रकाशनियमावृतिबंधमोक्षाः ॥ यस्याअपांगलवमात्रतऊर्जितासा श्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥ १ ॥ ब्रह्मेशशक्ररविधर्मशशांकपूर्वगीर्वाणसंततिरियंयदपांगलेशं ॥ आश्रित्यविश्वविजयंविसृजत्यचिंत्याश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥ २ ॥ धर्मार्थकामसुमतिप्रचयाद्य शेषसन्मंगलंविदधतेयदपांगलेशं ॥ आश्रित्यतत्प्रणतसत्प्रणताअपीड्यश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥ ३ ॥ षड्वर्गनिग्रहनिरस्तसमस्तदोषाध्यायंतिविष्णुमृषयोयदपांगलेशं ॥ आश्रित्ययानपिसमेत्यनयाति दुःखंश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥ ४ ॥ शेषाहिवैरिशिवशक्रमनुप्रधानचित्रोरुकर्मरचनंयदपांगले शं ॥ आश्रित्यविश्वमखिलंविदधातिधाताश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥५॥ शक्रोग्रदीधितिहिमा करसूर्यसूनुपूर्वंनिहत्यनिखिलंयदपांगलेशं ॥ आश्रित्यनृत्यतिशिवःप्रकटोरुशक्तिःश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजि तंनमामि ॥६॥ तत्पादपंकजमहासनतामवापशर्वादिवंद्यचरणोयदपांगलेशं ॥ आश्रित्यनागपतिरन्यसु रैर्दुरापांश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥७॥ नागारिरुग्रबलपौरुषआपविष्णोर्वाहत्वमुत्तमजवोयदपां गलेशं ॥ आश्रित्यशक्रमुखदेवगणैरचिंत्यंश्रीर्यत्कटाक्षबलवत्यजितंनमामि ॥८॥ आनंदतीर्थमुनिसन्मु खपंकजोत्थंसाक्षाद्रमाहरिमनःप्रियमुत्तमार्थं ॥ भक्त्यापठत्यजितमात्मनिसन्निधाययःस्तोत्रमेतदभियाति तयोरभीष्टं ॥९॥ इतिश्रीमद्वादशस्तोत्रेसप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥ ॥

वंदिताशेषवंद्योरुवृंदारकंचंदनाचर्चितोदारपीनांसकं ॥ इंदिराचंचलापांगनीराजितंमंदरोद्धारिवृत्तोद्भुजा भोगिनं ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥१॥ सृष्टिसंहारलीलाविलासाततंपुष्टषाड्गुण्यसद्वि ग्रहोल्लासिनं ॥ दुष्टनिःशेषसंहारकर्मोद्यतंहृष्टपुष्टानुशिष्टप्रजासंश्रयं ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखंड मंडनं ॥२॥ उन्नतप्रार्थिताशेषसंसाधकंसन्नतालौकिकानंददश्रीपदं ॥ भिन्नकर्माशयप्राणिसंप्रेरकंतन्नकिंने तिविद्वत्सुमीमांसितं ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥३॥ विप्रमुख्यैःसदावेदवादोन्मुखैःसु प्रतापैःक्षितीशेश्वरैश्चार्चितं ॥ अप्रतर्क्योरुसंविद्गुणंनिर्मलंसुप्रकाशाजरानंदरूपंपरं ॥ प्रीणयामोवासुदे

वंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥४॥ अत्ययोयस्यकेनापिनक्वापिहिप्रत्ययोयद्गुणेषूत्तमानांपरः ॥ सत्यसंकल्पए
कोवरेण्योवशीमत्यनूनैःसदावेदवादोदितः ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥५॥ पश्यतांदुः
खसंताननिर्मूलनंदृश्यतांदृश्यतामित्यजेशार्चितं ॥ नश्यतांदूरगंसर्वदाप्यात्मगंवश्यतांस्वेच्छयासज्जनेष्वा
गतं ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥६॥ अग्रजंयःससर्जाजमग्र्याकृतिंविग्रहोयस्यसर्वेगुणा
एवहि ॥ उग्रआद्योपियस्यात्मजाग्र्यात्मजःसद्गृहीतःसदायःपरंदैवतं ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखं
डमंडनं ॥ ७॥ अच्युतोयोगुणैर्नित्यमेवाखिलैःप्रच्युतोशेषदोषैःसदापूर्तितः ॥ उच्यतेसर्ववेदोरुवादैरजः
स्वर्चितोब्रह्मरुद्रेंद्रपूर्वैःसदा ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥८॥ धार्यतेयेनविश्वंसदाजादिकं
वार्यतेशेषदुःखंनिजध्यायिनां ॥ पार्यतेसर्वमन्यैर्नयत्पार्यतेकार्यतेचाखिलंसर्वभूतैःसदा ॥ प्रीणयामोवा
सुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥९॥ सर्वपापानियत्संस्मृतेःसंक्षयंसर्वदायांतिभक्त्याविशुद्धात्मनां ॥ शर्वगु
र्वादिगीर्वाणसंस्थानदःकुर्वतेकर्मयत्प्रीतयेसज्जनाः ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥१०॥ अ
क्षयंकर्मयस्मिन्परेस्वर्पितंप्रक्षयंयांतिदुःखानियन्नामतः ॥ अक्षरोयोऽजरःसर्वदैवामृतःकुक्षिगंयस्यविश्वंस

दाजादिकं ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडलाखंडमंडनं ॥११॥ नंदतीर्थोरुसन्नामिनोनंदिनःसंदधानाःस
दानंददेवेमतिं ॥ मंदहासारुणापांगदत्तोन्नतिंनंदिताशेषदेवादिवृंदंसदा ॥ प्रीणयामोवासुदेवंदेवतामंडला
खंडमंडनं ॥१२॥ इतिश्रीमद्द्वादशस्तोत्रेअष्टमोऽध्यायः ॥८॥ ॥ ॥
अतिमततमोगिरिसमितिविभेदनपितामहभूतिदगुणगणनिलय ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदे
ककारणरामरमारमण ॥१॥ विधिभवमुखसुरसततसुवंदितरमामनोवल्लभभवममशरणं ॥ शुभतमकथा
शयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥२॥ अगणितगुणगणमयशरीरहेविगतगुणेतरभवममश
रणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥३॥ अपरिमितसुखनिधिविमलसुदे
हहेविगतसुखेतरभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥४॥ प्रच
लितलयजलविहरणशाश्वतसुखमयमीनहेभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारण
रामरमारमण ॥५॥ सुरदितिजसुबलविलुलितमंदरधरपरकूर्महेभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमस
दोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥६॥ सगिरिवरधरातलवहसुसूकरपरमविबोधहेभवममशरणं ॥ शु

भतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥ ७॥ अतिबलदितिसुतहृदयविभेदनजयनृह
रेऽमलभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥८॥ बलिमुखदिति
सुतविजयविनाशनजगदवनाजितभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामर
मारमण ॥ ९॥ अविजितकुनृपतिसमितिविखंडनरमावरवीरपभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमस
दोदितजगदेककारणरामरमारमण॥१०॥खरतरनिशिचरदहनपरामृतरघुवरमानदभवममशरणं ॥ शुभ
तमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण॥११॥सुललिततनुवरवरदमहाबलयदुवरपार्थपभव
ममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥ १२ ॥ दितिसुतमोहनविमल
विबोधनपरगुणबुद्धहेभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥१३॥
कलिमलहुतवहसुभगमहोत्सवशरणदकल्कीशहेभवममशरणं ॥ शुभतमकथाशयपरमसदोदितजगदेक
कारणरामरमारमण ॥१४॥ अखिलजनिविलयपरसुखकारणपरपुरुषोत्तमभवममशरणं ॥ शुभतमकथा ॥७५५॥
शयपरमसदोदितजगदेककारणरामरमारमण ॥१५॥ इतितवनुतिवरसततरतेर्भवसुशरणमुरुसुखतीर्थमु

नेर्भगवन् ॥१६॥ इतिश्रीमद्द्वादशस्तोत्रेनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ॥
अवनश्रीपतिरप्रतिरधिकेशादिभवादे ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥१॥ सुरवंद्याधिपसद्वरभरि
ताशेषगुणालं ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥२॥ सकलध्वांतविनाशकपरमानंदसुधाहो ॥ करु
णापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥३॥ त्रिजगत्पोतसदार्चितचरणाशापतिधातो ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितं
ज्ञापयमेते ॥४॥ त्रिगुणातीतविधारकपरितोदेहिसुभक्तिं ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥५॥ श
रणंकारणभावनभवमेतातसदालं ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ ६ ॥ मरणप्राणदपालकजगदी
शावसुभक्तिं ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥७॥ तरुणादित्यसवर्णकचरणाब्जामलकीर्ते ॥ करुणा
पूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥८॥ सलिलप्रोत्थसरागकमणिवर्णोच्चनखादे ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापय
मेते ॥९॥ ख(क)जतूणीनिभपावनवरजंघामितशक्ते ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥१०॥ इभहस्त
प्रभशोभनपरमोरस्थलमाले ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥११॥ असनोत्फुल्लसुपुष्पकसमवर्णाव
रणांते ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ १२ ॥ शतमोदोद्भवसुंदरवरपद्मोत्थितनाभे ॥ करुणापूर्ण

वरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ १३ ॥ जगदागूहकपलवसमकुक्षेशरणादे ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥१४॥ जगदंबामलसुंदरगृहवक्षोवरयोगिन् ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥ १५ ॥ दितिजांतप्रद चक्रदरगदायुग्वरबाहो ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥१६॥ परमज्ञानमहानिधिवदनश्रीरमणेंदो ॥ करुणापूर्णवरप्रदचरितंज्ञापयमेते ॥१७॥ निखिलाघौघविनाशकपरसौख्यप्रदहृष्टे ॥ करुणापूर्णवरप्रदच रितंज्ञापयमेते ॥१८॥ परमानंदसुतीर्थसुमुनिराजोहरिगाथां ॥ कृतवान्नित्यसुपूर्णैकपरमानंदपदैषी ॥१९॥ इतिश्रीमद्द्वादशस्तोत्रेदशमोऽध्यायः ॥१०॥ ॥ ॥ ॥

उदीर्णमजरंदिव्यममृतस्यंद्यधीशितुः ॥ आनंदस्यपदंवंदेब्रह्मेंद्राद्यभिवंदितं ॥१॥ सर्ववेदपदोद्गीतमिंदिरावासमुत्तमं ॥ आनंदस्यपदंवंदेब्रह्मेंद्राद्यभिवंदितं ॥२॥ सर्वदेवादिदेवस्यविदारितमहत्तमः ॥ आनंदस्य पदंवंदेब्रह्मेंद्राद्यभिवंदितं ॥३॥ उदारमादरान्नित्यमनिंद्यंसुंदरीपतेः ॥ आनंदस्यपदंवंदेब्रह्मेंद्राद्यभिवंदितं ॥४॥ इंदीवरोदरनिभंसुपूर्णंवादिमोहदं ॥ आनंदस्यपदंवंदेब्रह्मेंद्राद्यभिवंदितं ॥ ५ ॥ दातृसर्वामरैश्वर्यवि मुक्त्यादेरहोवरं ॥ आनंदस्यपदंवंदेब्रह्मेंद्राद्यभिवंदितं ॥६॥ दूराद्दूरतरंयत्तुतदेवांतिकमंतिकात् ॥ आनं

दस्यपदंवंदेब्रह्मेंद्राद्यभिवंदितं ॥७॥ पूर्णसर्वगुणैकार्णमनाद्यंतंसुरेशितुः ॥ आनंदस्यपदंवंदेब्रह्मेंद्राद्यभिवं दितं ॥ ८ ॥ आनंदतीर्थमुनिनाहरेरानंदरूपिणः ॥ कृतंस्तोत्रमिदंपुण्यंपठन्नानंदतामियात् ॥ ९ ॥ इति श्रीमद्द्वादशस्तोत्रेएकादशोऽध्यायः ॥११॥ ॥ ॥ ॥

आनंदमुकुंदअरविंदनयन ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥१॥ सुंदरीमंदिरगोविंदवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥२॥ चंद्रसुरेंद्रसुवंदितवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥३॥ चंद्रकमंदिरनंदकवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥४॥ वृंदारकवृंदसवंदितवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥५॥ मंदारसूनसुचर्चितवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥६॥ इंदिरानंदकसुंदरवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥७॥ मंदिरस्यंदनस्यंद कवंदे ॥ आनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ ८ ॥ आनंदचंद्रिकास्यंदकवंदेआनंदतीर्थपरानंदवरद ॥ ९ ॥ इति श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेद्वादशस्तोत्रेद्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ ॥ ॥

॥ श्रीमद्द्वादशस्तोत्रंसंपूर्णं ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ॐ॥ अर्चितःसंस्मृतोध्यातःकी
र्तितःकथितःश्रुतः॥योददात्यमृतत्वंहिसमांरक्षतुकेशवः ॥१॥ तापत्रयेणसंतप्तंयदेतदखिलंजगत् ॥ वक्ष्या
मिशांतयेतस्यकृष्णामृतमहार्णवं ॥२॥ तेनराःपशवोलोकेकिंतेषांजीवनेफलं ॥ यैर्नलब्धाहरेर्दीक्षानार्चि
तोवाजनार्दनः ॥ ३ ॥ संसारेस्मिन्महाघोरेजन्मरोगभयाकुले ॥ अयमेकोमहाभागःपूज्यतेयदधोक्षजः
॥४॥ सनामसुकृतीलोकेकुलंतेनाभ्यलंकृतं ॥ आधारःसर्वभूतानांयेनविष्णुःप्रसादितः ॥५॥ यज्ञानांतप
सांचैवशुभानांचैवकर्मणां ॥ तद्विशिष्टफलंनृणांसदैवाराधनंहरेः ॥६॥ कलौकलिमलध्वंसिसर्वपापहरंहरिं ॥
येर्चयंतिनरानित्यंतेपिवंद्यायथाहरिः ॥७॥ नास्तिश्रेयस्तमंनृणांविष्णोराराधनान्मुने ॥ युगेस्मिंस्तामसे
लोकेसततंपूज्यतेनृभिः ॥८॥ अर्चितेसर्वदेवेशेशंखचक्रगदाधरे ॥ अर्चिताःसर्वदेवाःस्युर्यतःसर्वगतोहरिः
॥९॥ स्वर्चितेसर्वलोकेशेसुरासुरनमस्कृते ॥ केशवेकंसकेशिघ्नेनयातिनरकंनरः ॥ १० ॥ सकृदभ्यर्च्यगो
विंदंबिल्वपत्रेणमानवः ॥ मुक्तिभागीनिरातंकीविष्णुलोकेचिरंवसेत् ॥ ११ ॥ शंकरः ॥ सकृदभ्यर्चितोये
नदेवदेवोजनार्दनः ॥ यत्कृतंतत्कृतंतेनसंप्राप्तंपरमंपदं॥१२॥सकृदभ्यर्चितोयेनहेलयापिनमस्कृतः ॥ सया

तिपरमंस्थानंयत्सुरैरपिदुर्लभं ॥१३॥ नारदः ॥ समस्तलोकनाथस्यदेवदेवस्यशार्ङ्गिणः ॥ साक्षाद्भगवतो
विष्णोःपूजनंजन्मनःफलं ॥ १४ ॥ पुलस्त्यः ॥ भक्त्यादूर्वांकुरैःपुंभिःपूजितःपुरुषोत्तमः ॥ हरिर्ददातिहि
फलंसर्वयज्ञैश्चदुर्लभं ॥१५॥ विधिनादेवदेवेशःशंखचक्रधरोहरिः ॥ फलंददातिसुलभंसलिलेनापिपूजितः
॥१६॥ नरकेपच्यमानस्तुयमेनपरिभाषितः ॥ किंत्वयानार्चितोदेवःकेशवःक्लेशनाशनः ॥ १७ ॥ धर्मः ॥
द्रव्याणामप्यभावेतुसलिलेनापिपूजितः ॥ योददातिस्वकंस्थानंसत्वयाकिंनपूजितः ॥ १८ ॥ नारसिंहोहृ
षीकेशःपुंडरीकनिभेक्षणः ॥ स्मरणान्मुक्तिदोनृणांसत्वयाकिंनपूजितः ॥१९॥ ब्रह्मा ॥ गर्भस्थितामृता
वापिमुषितास्तेसुदूषिताः ॥ नप्राप्तायैर्हरेर्दीक्षासर्वदुःखविमोचनी ॥ २० ॥ मार्कंडेयः ॥ सकृदभ्यर्चितोये
नदेवदेवोजनार्दनः ॥ यत्कृत्यंतत्कृतंतेनसंप्राप्तंपरमंपदं ॥२१॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांनान्योपायस्तुविद्यते ॥
सत्यंब्रवीमिदेवेशहृषीकेशार्चनादृते ॥२२॥ तस्ययज्ञवराहस्यविष्णोरमिततेजसः ॥ प्रणामंयेप्रकुर्वंतितेषा ॥७५८॥
मपिनमोनमः ॥२३॥ मरीचिः ॥ अनाराधितगोविंदैर्नरैःस्थानंनृपात्मज ॥ नहिसंप्राप्यतेश्रेष्ठंतस्मादारा
धयाच्युतं ॥२४॥ अत्रिः ॥ परःपराणांपुरुषस्तुष्टोयस्यजनार्दनः ॥ सचाप्नोत्यक्षयंस्थानमेतत्सत्यंमयोदि
तं ॥२५॥ अंगिराः ॥ यस्यांतःसर्वमेवेदमच्युतस्याव्ययात्मनः ॥ तमाराधयगोविंदंस्थानमग्र्यंयदीच्छसि
॥२६॥ पुलस्त्यः ॥ परंब्रह्मपरंधामयोसौब्रह्मसनातनं ॥ तमाराध्यहरिंयांतिमुक्तिमप्यतिदुर्लभां ॥२७॥ पु
लहः ॥ ऐंद्रमिंद्रःपरंस्थानंयमाराध्यजगत्पतिं ॥ प्रापयज्ञपतिंविष्णुंतमाराधयसुव्रत ॥२८॥ प्राप्नोत्याराधिते
विष्णौमनसायद्यदिच्छति ॥ त्रैलोक्यांतर्गतंस्थानंकिमुलोकोत्तरोत्तरं ॥२९॥ येस्मरंतिसदाविष्णुंशंखचक्र
गदाधरं ॥ सर्वपापविनिर्मुक्ताःपरंब्रह्मविशंतिते ॥३०॥ ततोनिरुद्धंदेवेशंप्रद्युम्नंचततःपरं ॥ ततःसंकर्षणं
देवंवासुदेवंपरात्परं ॥३१॥ वासुदेवात्परंनास्तिइतिवेदांतनिश्चयः ॥ वासुदेवंप्रविष्टानांपुनरावर्तनंकुतः ॥
॥३२॥ आत्रेयः ॥ योयानिच्छेन्नरःकामान्नारीवावरवर्णिनी ॥ तान्समाप्नोतिविपुलान्समाराध्यजनार्दनं
॥३३॥ ब्रह्मा ॥ बाहुभ्यांसागरंतर्तुंकइच्छतिपुमान्भुवि ॥ वासुदेवमनाराध्यकोमोक्षंगंतुमिच्छति ॥३३॥
कौशिकः ॥ अनाराधितगोविंदायेनराःदुःखभागिनः ॥ आराध्यवासुदेवंस्युर्नित्यानंदैकभागिनः ॥३४॥
शंकरः ॥ कृतेपापेऽनुतापोवैयस्यपुंसःप्रजायते ॥ प्रायश्चित्तंतुतस्योक्तंहरिसंस्मरणंपरं ॥ ३५ ॥ (नाम्नो
स्तियावतीशक्तिःपापनिर्हरणेहरेः ॥ तावत्कर्तुंनशक्नोतिपातकंपातकीजनः) ॥३६॥ ब्रह्मा ॥ नह्यपुण्यव

तांलोकेमूढानांकुटिलात्मना ॥ भक्तिर्भवतिगोविंदेस्मरणंकीर्तनंतथा ॥३७॥ तदैवपुरुषोमुक्तोजन्मदुःख
जरादिभिः ॥ जितेंद्रियोविशुद्धात्मायदैवस्मरतेहरिं ॥३८॥ प्राप्तेकलियुगेघोरेधर्मज्ञानविवर्जिते ॥ नक
श्चित्स्मरतेदेवंकृष्णंकलिमलापहं ॥३९॥ नकलौदेवदेवस्यजन्मदुःखापहारिणः ॥ करोतिमर्त्योमूढात्मास्मर
णंकीर्तनंहरेः ॥ ४० ॥ येस्मरंतिसदाविष्णुंविशुद्धेनांतरात्मना ॥ तेप्रयांतिभयंत्यक्त्वाविष्णुलोकमनामयं
॥४१॥ गर्भजन्मजरारोगदुःखसंसारबंधनैः ॥ नबाध्यतेनरोनित्यंवासुदेवमनुस्मरन् ॥ ४२ ॥ यममार्गंम
हाघोरंनरकाणियमंतथा ॥ स्वप्नेपिनैवपश्येतयःस्मरेद्गरुडध्वजं ॥४३॥ हृदिरूपंमुखेनामनैवेद्यमुदरेहरेः ॥
पादोदकंचनिर्माल्यंमस्तकेयस्यसोच्युतः ॥४४॥ गोविंदस्मरणंपुंसांपापराशिमहाचलं ॥ असंशयंदहत्या
शुतूलराशिमिवानलः ॥४५॥ अगस्त्यः ॥ स्मरणादेवकृष्णस्यपापसंघातपंजरः ॥ शतधाभेदमायातिगि
रिर्वज्रहतोयथा ॥४६॥ कृष्णेरताःकृष्णमनुस्मरंतितद्भावितास्तद्गतमानसाश्च ॥ भिन्नेपिदेहेप्रविशंतिकृष्णं
हविर्यथामंत्रहुतंहुताशे ॥४७॥ साहानिस्तन्महच्छिद्रंसाचांधजडमूकता ॥ यन्मुहूर्तंक्षणंवापिवासुदेवोनचिं ॥७५९॥
त्यते ॥४८॥ नारायणोनामनरोनराणांप्रसिद्धचोरःकथितःपृथिव्यां ॥ अनेकजन्मार्जितपापसंचयंहरत्य

शेषंस्मृतमात्रएव ॥४९॥ यस्यसंस्मरणादेववासुदेवस्यचक्रिणः ॥ कोटिजन्मार्जितंपापंतत्क्षणादेवनश्यति
॥५०॥ किंतस्यबहुभिस्तीर्थैःकिंतपोभिःकिमध्वरैः ॥ योनित्यंध्यायतेदेवंनारायणमनन्यधीः ॥५१॥ येमा
नवाविगतरागपरावरज्ञानारायणंसुरगुरुंसततंस्मरंति ॥ ध्यानेनतेनहतकिल्बिषचेतनास्तेमातुःपयोधररसं
नपुनःपिबंति॥५२॥हेचित्तचिंतयस्वेहवासुदेवमहर्निशं॥नूनंयश्चिंतितःपुंसांहंतिसंसारबंधनं ॥५३॥ आलो
ड्यसर्वशास्त्राणिविचार्यचपुनःपुनः॥ इदमेकंसुनिष्पन्नंध्येयोनारायणःसदा ॥५४॥ स्मृतेसकलकल्याणभा
जनंयत्रजायते ॥ पुरुषस्तमजंनित्यंव्रजामिशरणंहरिं ॥ ५५ ॥ वेदेषुयज्ञेषुतपस्सुचैवदानेषुतीर्थेषुव्रतेषुय
च्च ॥ इष्टेषुपूर्तेषुचयत्प्रदिष्टंपुण्यंस्मृतेतत्खलुवासुदेवे ॥५६॥ आराध्यैवनरोविष्णुंमनसायद्यदिच्छति ॥
फलंप्राप्नोतिविपुलंभूरिस्वल्पमथापिवा ॥५७॥ यन्नामकीर्तनंभक्त्याविलापनमनुत्तमं ॥ मैत्रेयाशेषपापानां
धातूनामिवपावकः ॥५८॥ कलिकल्मषमत्युग्रंनरकार्तिप्रदंनृणां ॥ प्रयातिविलयंसद्यःसकृत्संकीर्तितेच्युते
॥५९॥ अनायासेनचायांतिमुक्तिंकेशवसंश्रिताः ॥ तद्विघातायजायंतेशक्राद्याःपरिपंथिनः ॥६०॥ चतुः
सागरमासाद्यजंबूद्वीपोत्तमेक्वचित् ॥ नपुमान्केशवादन्यःसर्वपापचिकित्सकः ॥६१॥ यदभ्यर्च्यहरिंभक्त्या

कृतेवर्षशतैरपि ॥ फलंप्राप्नोतिविपुलंकलौसंकीर्त्यकेशवं ॥६२॥ क्षीयतेतुयदाधर्मःप्राप्तेघोरेकलौयुगे ॥ त
दानकीर्तयेत्कश्चिन्मुक्तिदंदेवमच्युतं ॥६३॥ अवशेनापियन्नाम्निकीर्तितेसर्वपातकैः ॥ पुमान्विमुच्यतेस
द्यःसिंहत्रस्तैर्मृगैरिव ॥६४॥ नारायणेतिमंत्रोस्तिवागस्तिवशवर्तिनी ॥ तथापिनरकेघोरेपतंतीत्येतदद्भुतं
॥ ६५ ॥ आर्ताविषण्णाशिथिलाश्चभीताघोरेषुचव्याधिषुवर्तमानाः ॥ संकीर्त्यनारायणशब्दमात्रंविमुक्त
दुःखाःसुखिनोभवंति ॥६६॥ कौशिकः ॥ सकृदुच्चरितंयैस्तुकृष्णेतिनविशंतिते ॥ गर्भागारगृहंमातुर्यम
लोकंचदुःसहं ॥६७॥ क्वनाकपृष्ठगमनंपुनरावृत्तिलक्षणं ॥ क्वजपोवासुदेवेतिमुक्तिबीजमनुत्तमं ॥ ६८ ॥
बुद्ध्याबुद्ध्वाभ्यसेदेतद्धरिरित्यक्षरद्वयं ॥ स्मरणात्कीर्तनाद्यस्यनपुनर्जायतेभुवि ॥६९॥ हेजिह्वेममनिःस्नेहे
हरिंकिंनानुभाषसे ॥ हरिंवदस्वकल्याणिसंसारोदधिनौर्हरिः ॥ ७० ॥ असारेखलुसंसारेसारात्सारतरोह
रिः ॥ पुण्यहीनानविंदंतिसारंगाश्चयथाजलं ॥७१॥ कुरुक्षेत्रेणकिंतस्यकिंकाश्यापुष्करेणकिं ॥ जिह्वाग्रे
वर्ततेयस्यहरिरित्यक्षरद्वयं ॥७२॥ ब्रह्मा ॥ असारेखलुसंसारेसारमेकंनिरूपितं ॥ समस्तलोकनाथस्यसा ॥७६०॥
रमाराधनंहरेः ॥ ७३ ॥ साजिह्वायाहरिंस्तौतितच्चित्तंयत्तदर्पणं ॥ तावेवकेवलौश्लाघ्यौयौतत्पूजाकरौ

करौ ॥ ७४ ॥ यस्तुविष्णुपरोनित्यंदृढभक्तिर्जितेंद्रियः ॥ स्वगृहेपिवसन्यातितद्विष्णोःपरमंपदं ॥७५॥
शंकरः ॥ साधुसाधुमहाभागसाधुदानवनाशन ॥ यन्मांपृच्छसिधर्मज्ञकेशवाराधनंप्रति ॥७६॥ निमि
षंनिमिषार्धंवामुहूर्तमपिभार्गव ॥ नादग्धाशेषपापानांभक्तिर्भवतिकेशवे ॥ ७७ ॥ किंतेनमनसाकार्यंयन्न
तिष्ठतिकेशवे ॥ मनोमुक्तिफलावाप्तौकारणंसुप्रयोजितं ॥७८॥ रोगोनामनसाजिह्वाययानस्तूयतेहरिः ॥
गर्तौनामनतौकर्णौयाभ्यांतत्कर्मनश्रुतं ॥७९॥ नूनंतत्कंठशालूकमथवाप्युपजिह्विका ॥ रोगोनामनसा
जिह्वायानवक्तिहरेर्गुणान् ॥८०॥ भारभूतैःकरैःकार्यंकिंतस्यनृपशोर्द्विज ॥ यैर्हिनक्रियतेविष्णोर्गृहसंमा
र्जनादिकं ॥८१॥ चरणौतौतुसफलौकेशवालयगामिनौ ॥ तेचनेत्रेमहाभागयाभ्यांसंदृश्यतेहरिः ॥८२॥
किंतस्यचरणैःकार्यंवृथासंचरणैर्द्विज ॥ यैर्हिनव्रजतेजंतुःकेशवालयदर्शने ॥८३॥ वेदवेदांगविदुषांमुनीनां
भावितात्मनां ॥ ऋषित्वमपिधर्मज्ञविज्ञेयंतत्प्रसादजं ॥८४॥ विचित्ररत्नपर्यंकेमहाभोगेचभोगिनः ॥ रमं
तेनाकिरामाभिःकेशवस्मरणात्फलं ॥८५॥ अश्वमेधसहस्राणांयःसहस्रंसमाचरेत् ॥ नासौतत्फलमाप्नोति
तद्भक्तैर्यदवाप्यते ॥८६॥ रेरेमनुष्याःपुरुषोत्तमस्यकरौनकस्मान्मुकुलीकुरुध्वं ॥ क्रियाजुषांकोभवतांप्रया

सःफलंहियत्तत्पदमच्युतस्य ॥ ८७॥ विष्णोर्विमानंयःकुर्यात्सकृद्भक्त्याप्रदक्षिणं ॥ अश्वमेधसहस्रस्यफलं
प्राप्नोतिमानवः ॥८८॥ प्रदक्षिणंतुयःकुर्याद्धरिंभक्तिसमन्वितः ॥ हंसयुक्तविमानेनविष्णोर्लोकंसगच्छति
॥८९॥ तीर्थकोटिसहस्राणिव्रतकोटिशतानिच ॥ नारायणप्रणामस्यकलांनार्हंतिषोडशीं ॥९०॥ उरसा
शिरसादृष्ट्यामनसावचसातथा ॥ पद्भ्यांकराभ्यांजानुभ्यांप्रणामोष्टांगईरितः ॥९१॥ शाठ्येनापिनमस्का
रंकुर्वतःशार्ङ्गपाणये ॥ शतजन्मार्जितंपापंनश्यत्येवनसंशयः ॥ ९२ ॥ संसारार्णवमग्नानांनराणांपापकर्म
णां ॥ नान्योद्धर्ताजगन्नाथंमुक्त्वानारायणंप्रभुं ॥९३॥ रेणुकुंठितगात्रस्यकणायावंतिभारत ॥ तावद्व
र्षसहस्राणिविष्णुलोकेमहीयते ॥९४॥ पावनंविष्णुनैवेद्यंसुभोज्यमृषिभिःस्मृतं ॥ अन्यदेवस्यनैवेद्यंभुक्त्वा
चांद्रायणंचरेत् ॥९५॥ कोट्यैंदवसहस्रैस्तुमासोपोषणकोटिभिः ॥ तत्फलंलभतेपुंभिर्विष्णोर्नैवेद्यभक्षणात्
॥९६॥ विष्णोर्नैवेद्यशेषेणयोभुनक्तिदिनेदिने ॥ सिक्थेसिक्थेलभेत्पुण्यंचांद्रायणशताधिकं ॥९७॥ नैवेद्य
शेषंतुलसीविमिश्रितंविशेषतःपादजलेनसिक्तं ॥ योश्नातिनित्यंपुरतोमुरारेःप्राप्नोतियज्ञायुतकोटिपुण्यं
॥९८॥ त्रिरात्रफलदानद्योयाःकाश्चिदसमुद्रगाः ॥ समुद्रगास्तुपक्षस्यमासस्यसरितांपतिः ॥९९॥ षण्मास

फलदागोदावत्सरस्यतुजाह्नवी ॥ विष्णुपादोदकस्यैताःकलांनार्हंतिषोडशीं ॥१००॥ गंगाप्रयागगयपुष्क
रनैमिषाणिसंसेवितानिबहुशःकुरुजांगलानि ॥ कालेनतीर्थसलिलानिपुनंतिपापंपादोदकंभगवतःप्रपुना
तिसद्यः ॥१०१॥ यानिकानिचतीर्थानिब्रह्मांडांतर्गतानिच ॥ विष्णुपादोदकस्यैताःकलांनार्हंतिषोडशीं
॥१०२॥ स्नात्वापादोदकंविष्णोःपिबन्शिरसिधारयेत् ॥ सर्वपापविनिर्मुक्तोवैष्णवींसिद्धिमाप्नुयात् ॥१०३॥
यथापादोदकंपुण्यंनिर्माल्यंचानुलेपनं ॥ नैवेद्यंधूपशेषश्चआरार्तिश्चतथाहरेः ॥१०४॥ तुलस्यास्तुरजोजुष्टं
नैवेद्यस्यचभक्षणं ॥ निर्माल्यंशिरसाधार्यंमहापातकनाशनं ॥ १०५ ॥ भक्त्यावायदिवाभक्त्याचक्रांकित
शिलांप्रति ॥ दर्शनंस्पर्शनंवापिसर्वपापप्रणाशनं ॥१०६॥ शालग्रामशिलायत्रतत्रसन्निहितोहरिः ॥ तत्र
स्नानंचदानंचवाराणस्याःशताधिकं ॥१०७॥ म्लेच्छदेशेशुचौवापिचक्रांकोयत्रतिष्ठति ॥ योजनानितथा
त्रीणिममक्षेत्रंवसुंधरे॥१०८॥शालग्रामोद्भवोदेवःशैलंचक्रांकमंडलं ॥ यत्रापिनीयतेतत्रवाराणस्याःशताधि
कं ॥१०९॥ शालग्रामोद्भवोदेवोदेवोद्वारवतीभवः ॥ उभयोःसंगमोयत्रमुक्तिस्तत्रनसंशयः ॥११०॥ हरि
णामुक्तिदानीहिमुक्तिस्थानानिसर्वशः ॥ सयस्यसर्वभावेषुतस्यतैःकिंप्रयोजनं ॥ १११ ॥ हरिर्यातिहरिर्या

तिदस्युव्याजेनयोवदेत् ॥ सोपिसद्गतिमाप्नोतिगतिंसुकृतिनोयथा ॥११२॥ वासुदेवंपरित्यज्ययोन्यंदेवमु
पासते ॥ त्यक्त्वामृतंसमूढात्माभुंक्तेहालाहलंविषं ॥११३॥ त्यक्त्वामृतंयथाकश्चिदन्यपानंपिबेन्नरः ॥ त
थाहरिंपरित्यज्ययोन्यंदेवमुपासते ॥११४॥ स्वधर्मंतुपरित्यज्यपरधर्मंचरेद्यथा ॥ तथाहरिंपरित्यज्ययोन्यं
दैवमुपासते ॥ ११५ ॥ यथागंगोदकंत्यक्त्वापिबेत्कूपोदकंनरः ॥ तथाहरिंपरित्यज्ययोन्यंदैवमुपासते
॥११६॥ गांचत्यक्त्वासमूढात्मागर्दभींवंदतेयथा ॥ तथाहरिंपरित्यज्ययोन्यंदैवमुपासते ॥११७॥ स्वमात
रंपरित्यज्यश्वपाकींवंदतेयथा ॥ तथाहरिंपरित्यज्ययोन्यंदैवमुपासते ॥११८॥ वासुदेवंपरित्यज्ययोन्यंदैव
मुपासते ॥ तृषितोजाह्नवीतीरेकूपंखनतिदुर्मतिः ॥११९॥ यावत्स्वस्थमिदंपिंडंनिरुजंकरणान्वितं ॥ ता
वत्कुरुष्वात्महितंपश्चात्तापेनतप्यसे ॥१२०॥ यावत्स्वास्थ्यंशरीरेषुकरणेषुचपाटवं ॥ तावदर्चयगोविंदमा
युष्यंसार्थकंकुरु ॥१२१॥ स्मर्यतांतुहृषीकेशोहृषीकेषुदृढेषुच ॥ अदृढेषुहृषीकेषुहृषीकेशंस्मरंतिके ॥ १२२ ॥
यावच्चिंतयतेजंतुर्विषयान्विषसन्निभान् ॥ तावच्चेत्स्मरतेविष्णुंकोनमुच्येतबंधनात् ॥१२३॥ यावत्प्रलपते ॥७६२॥
जंतुर्लोकवार्तादिभिःसदा ॥ तावच्चेद्वदतेविष्णुंकोनमुच्येतबंधनात् ॥१२४॥ श्रीसूतः ॥ ज्ञात्वाविप्रैस्ति

[illegible]दैवज्ञैःसमुदीरितां ॥ कर्तव्यउपवासस्तुअन्यथानरकंव्रजेत् ॥१२५॥ क्षयेवाप्यथवावृद्धौसंप्राप्तेवादि
नक्षये ॥ उपोष्याद्वादशीपुण्यापूर्वविद्धांपरित्यजेत् ॥१२६॥ पूर्वविद्धांप्रकुर्वाणोनरोधर्मान्निकृंतति ॥ संतते
स्तुविनाशायसंपदोहरणायच ॥१२७॥ कलावेधेतुविप्रेंद्रदशम्यैकादशींत्यजेत् ॥ सुरायाबिंदुनास्पृष्टंगंगां
भइवसंत्यजेत् ॥१२८॥ श्वदृतौपंचगव्यंचदशम्यादूषितांत्यजेत् ॥ एकादशींद्विजश्रेष्ठपक्षयोरुभयोरपि
॥ १२९ ॥ तस्माद्विप्रनविद्धाहिकर्तव्यैकादशीक्वचित् ॥ विद्धाहंतिपुरापुण्यंश्राद्धंचवृषलीपतिः ॥ १३० ॥
जप्तंदत्तंहुतंस्नातंतथापूजाकृताहरेः ॥ तत्सर्वंविलयंयातितमःसूर्योदयेयथा ॥१३१॥ एकादश्यांयदाब्रह्मन्
दिनक्षयतिथिर्भवेत् ॥ उपोष्याद्वादशीतत्रत्रयोदश्यांतुपारणं ॥१३२॥ प्रतिपत्प्रभृतयःसर्वाउदयादुदयाद्र
वेः ॥ संपूर्णाइतिविज्ञेयाहरिवासरवर्जिताः ॥१३३॥ अरुणोदयकालेतुदशमीयदिदृश्यते ॥ पापमूलंतदा
ज्ञेयमेकादश्युपवासनं ॥१३४॥ अरुणोदयवेलायांदशमीयदिदृश्यते ॥ नतत्रैकादशीकार्याधर्मकामार्थना
शिनी॥१३५॥चतस्रोघटिकाःप्रातररुणोदयउच्यते ॥ यतीनांस्नानकालोयंगंगांभःसदृशःस्मृतः॥१३६॥उद
यात्प्राग्यदाविप्रामुहूर्तद्वयसंयुता ॥ संपूर्णैकादशीनामतत्रैवोपवसेद्गृही ॥१३७॥ उदयात्प्राक्त्रिघटिका

कृष्णा० व्यापिन्येकादशीयदा ॥ संदिग्धैकादशीनामवर्ज्याधर्मार्थनाशनी ॥१३८॥ पुत्रपौत्रप्रवृद्ध्यर्थंद्वादश्यामुप महा०
वासयेत् ॥ तत्रक्रतुशतंपुण्यंत्रयोदश्यांतुपारणं ॥१३९॥ उदयात्प्राक्द्विघटिकाव्यापिन्येकादशीयदा ॥
॥ ६ ॥ संकीर्णैकादशीनामवर्ज्याधर्मार्थकांक्षिभिः ॥१४०॥ पुत्रराज्यप्रवृद्ध्यर्थंद्वादश्यामुपवासनं ॥ तत्रक्रतुशतं
पुण्यंत्रयोदश्यांतुपारणं ॥१४१॥ दशमीशेषसंयुक्तागांधार्यासमुपोषिता ॥ तस्याःपुत्रशतंनष्टंतस्मात्तांपरि
वर्जयेत् ॥१४२॥ अपीषद्दशमीविद्धासदातांपरिवर्जयेत् ॥ सुराबिंदुसमायुक्तांप्रवदंतिमनीषिणः ॥ १४३ ॥
बह्वागमविरोधेषुब्राह्मणेषुविवादिषु ॥ उपोष्याद्वादशीतत्रत्रयोदश्यांतुपारणं ॥१४४॥ एकादश्यांतुविद्धा
यांसंप्राप्तेश्रवणेतथा ॥ उपोष्याद्वादशीपुण्यापक्षयोरुभयोरपि ॥१४५॥ उपरागसहस्राणिव्यतीपातायुता
निच ॥ अमालक्षंतुद्वादश्याःकलांनार्हंतिषोडशीं ॥ १४६ ॥ शुद्धापिद्वादशीग्राह्यापरतोद्वादशीयदि ॥
विषंतुदशमीज्ञेयामृतंचैकादशीतिथिः ॥१४७॥ विषप्रधानावर्ज्यासामृताग्राह्याप्रयत्नतः ॥ द्वादश्यांभोज
नंचैवविद्धायांहर्युपोषणं ॥१४८॥ यःकुर्यान्मंदबुद्धित्वान्निरयंसोधिगच्छति ॥ यानिकानिचवाक्यानिवि ॥७६३॥
द्धोपोषपराणिच ॥१४९॥ धनदार्चापराणिस्युर्वैष्णवीनदशायुता ॥ अथवामोहनार्थायमोहिन्याभगवा

न्हरिः ॥१५०॥ अर्थितःकारयामासव्यासरूपीजनार्दनः ॥ धनदार्चाविवृद्ध्यर्थंमहावित्तलयस्यच ॥ असु
राणांमोहनार्थंपाषंडानांविवृद्धये ॥१५१॥ आत्मस्वरूपाविज्ञस्यैस्वलोकाप्राप्तयेतथा ॥ एवंविद्धांपरित्यज्य
द्वादश्यामुपवासयेत् ॥१५२॥ कोटिजन्मार्जितंपापमेकयैवविनश्यति ॥ ततःकोटिगुणंचापिनिषिद्धस्येत
रैर्जनैः ॥१५३॥ यदनादिकृतंपापंयदूर्ध्वंयत्करिष्यति ॥ तत्सर्वंविलयंयातिपरेषामुपवासनात् ॥ १५४ ॥
नचतस्मात्प्रियतमःकेशवस्यममापिच ॥ एकादश्यांह्यवेधेतुद्वादशींनपरित्यजेत् ॥१५५॥ पारणेमरणेचैव
तिथिस्तात्कालिकीस्मृता ॥ ब्रह्मचारीगृहस्थोवावानप्रस्थोयतिस्तथा ॥१५६॥ ब्राह्मणःक्षत्रियोवैश्यःशूद्रो
भर्तृमतीतथा ॥ अभर्तृकातथान्येचसूतवैदेहिकादयः ॥ १५७ ॥ एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपि ॥
एकादश्यांतुयोभुंक्तेमोहेनावृतचेतसा ॥१५८॥ शुक्लायामथकृष्णायांनिरयंयातिसध्रुवं ॥ विवेचयतियोमो
हाच्छुक्लाकृष्णेतिपापकृत् ॥१५९॥ एकादशींसवैयातिनिरयंनात्रसंशयः ॥ यथागौर्नैवहंतव्याशुक्लाकृष्णे
तिभामिनि ॥१६०॥ एकादश्यांनभुंजीतपक्षयोरुभयोरपि ॥ यानिकानिचवाक्यानिकृष्णैकादशिवर्जने
॥१६१॥ भरण्यादिनिषेधेचतानिकाम्यफलार्थिनां ॥ कामिनोपिहिसिद्ध्यर्थंकुर्युरेवोपवासनं ॥१६२॥ प्रीण

नार्थंहरेर्नित्यंनतुकाम्यव्यपेक्षया ॥ तस्माच्छुक्लामथोकृष्णांभरण्यादियुतामपि ॥१६३॥ प्रत्यवायनिषेधा
र्थामुपवासीतनित्यशः ॥ प्रीणनार्थंहरेश्चापिविष्णुलोकस्यचाप्तये ॥१६४॥ कलावार्धकलावापिपरतोद्वाद
शीयदि ॥ द्वादशद्वादशीर्हंतिपूर्वेद्युःपारणेकृते ॥१६५॥ अतिरिक्ताद्वादशीचेद्यस्तांनोपोषयेद्यदि ॥ द्वा
दशद्वादशीर्हंतिद्वादशीचातिलंघिता ॥१६६॥ द्वादश्यामतिरिक्तायांयोभुंक्तेपूर्ववासरे ॥ द्वादशद्वादशीर्हं
तिद्वादशीनपरित्यजेत् ॥१६७॥ द्वादशींश्रवणोपेतांयोनोपोष्यात्सुमंदधीः ॥ पंचसंवत्सरकृतंपुण्यंतस्य
विनश्यति ॥ १६८ ॥ एकादशीमुपोष्याथद्वादशीमप्युपोषयेत् ॥ नतत्रविधिलोपःस्यादुभयोर्देवताहरिः
॥१६९॥ अल्पायामपिविप्रेंद्रपारणंतुकथंभवेत् ॥ पारयित्वोदकेनापिभुंजानोनैवदुष्यति ॥ अशितानशि
तायस्मादापोविद्वद्भिरीरिताः ॥१७०॥ अंभसाकेवलेनैवकरिष्येव्रतपारणं ॥ तद्विशिष्टंमुनिप्रोक्तमशिता
नशितंचयत्॥१७१॥नकाशीनगयागंगानरेवानचपुष्करं ॥ नचापिकौरवंक्षेत्रंतुल्यंभूपहरेर्दिनात् ॥१७२॥
अश्वमेधसहस्राणिवाजपेयशतानिच ॥ एकादश्युपवासस्यकलांनार्हंतिषोडशीं ॥१७३॥ एकादशीसमुत्थे
नवह्निनापातकेंधनं ॥ भस्मीभवतिराजेंद्रअपिजन्मशतोद्भवं ॥१७४॥ नेदृशंपावनंकिंचिन्नराणांभुविवि
द्यते ॥ यादृशंपद्मनाभस्यदिनंपातकहानिदं ॥१७५ ॥ तावत्पापानिदेहेस्मिंस्तिष्ठंतिमनुजाधिप ॥ याव
न्नोपोषयेज्जंतुःपद्मनाभदिनंशुभं ॥१७६॥ एकादशेंद्रियैःपापंयत्कृतंभवतिप्रभो ॥ एकादश्युपवासेनतत्सर्वं
विलयंव्रजेत् ॥१७७॥ एकादशीसमंकिंचित्पवित्रंनहिविद्यते ॥ व्याजेनापिकृताराजन्नदर्शयतिभास्करिं
॥१७८॥ श्रीव्यासः॥अन्नंनिवेदयेन्मह्यंप्राप्तेमद्वासरेशुभे ॥ तस्यापिनरकप्राप्तिःकिंपुनर्भोजनेकृते ॥१७९॥
सब्रह्महासगोघ्नश्चसस्तेनोगुरुतल्पगः ॥ एकादश्यांतुभुंजानःपक्षयोरुभयोरपि ॥ १८० ॥ वरंस्वमातृगमनं
वरंगोमांसभक्षणं ॥ वरंहत्यासुरापानमेकादश्यन्नभक्षणात् ॥१८१॥ एकादशीदिनेपुण्येभुंजतेयेनराधमाः॥
अवलोक्यमुखंतेषामादित्यमवलोकयेत् ॥१८२॥ पृथिव्यांयानिपापानिब्रह्महत्यादिकानिच ॥ अन्नमाश्रि
त्यतिष्ठंतिसंप्राप्तेहरिवासरे ॥१८३॥ रुग्मांगदः ॥ अष्टवर्षाधिकोयस्तुह्यशीतिर्नहिपूर्यते ॥ योभुंक्तेमानवः
पापोविष्णोरहनिचागते ॥१८४॥ पितावायदिवापुत्रोभार्यावापिसुहृज्जनः ॥ पद्मनाभदिनेभुंक्तेनिग्राह्यो
दस्युवद्भवेत् ॥१८५॥ ब्रह्मा ॥ उपोष्यद्वादशींपुण्यांसर्वपापक्षयप्रदां ॥ नपश्यंतियमंवापिनरकाणिनया
तनां ॥१८६॥ शंकरः॥रटंतीहपुराणानिभूयोभूयोवरानने॥नभोक्तव्यंनभोक्तव्यंसंप्राप्तेहरिवासरे ॥१८७॥

द्वादशीनप्रमोक्तव्यायावदायुःप्रवर्तते ॥ अर्चनीयोहृषीकेशोविशुद्धेनांतरात्मना ॥१८८॥ भक्त्याग्राह्योहृ
षीकेशोनधनैर्धरणीसुराः ॥ भक्त्यासंपूजितोविष्णुःफलंधत्तेसमीहितं ॥१८९॥ जलेनापिजगन्नाथःपूजि
तःक्लेशनाशनः॥ परितोषंप्रयात्याशुतृषार्तस्तुयथाजलैः ॥१९०॥ आसीनस्यशयानस्यतिष्ठतोव्रजतोपिवा ॥
रमस्वपुंडरीकाक्षनृसिंहहृदयेमम ॥१९१॥ करावलंबनंदेहिश्रीकृष्णकमलेक्षण ॥ भवपंकार्णवेघोरेमज्जतो
ममसर्वदा ॥१९२॥ सर्वगश्चैवसर्वात्मासर्वावस्थासुचाच्युत ॥ रमस्वपुंडरीकाक्षनृसिंहहृदयेमम ॥१९३॥
(एकादश्यांनभुंजीतनसुरांवापिबेत्कचित् ॥ ब्राह्मणोनैवहंतव्यइत्येषावैदिकीस्मृतिः) ॥१९४॥ त्राहित्रा
हिजगन्नाथवासुदेवाच्युताव्यय ॥ मांसमुद्धरगोविंददुःखसंसारसागरात् ॥१९५॥ एतत्पुण्यमिदंगुह्यंपवि
त्रंपापनाशनं ॥ आयुष्यंचयशस्यंचधन्यंदुःस्वप्ननाशनं ॥१९६॥ कलौपापंकियन्मात्रंहत्यास्तेयादिसंभवं ॥
स्मृतेमनसिगोविंदेदह्यतेतूलराशिवत् ॥१९७॥ कलौकेशवभक्तानांनभयंविद्यतेक्वचित् ॥ स्मृतेसंकीर्तिते
ध्यातेसंक्षयंयातिपातकं ॥१९८॥ अध्येतव्यमिदंशास्त्रंश्रोतव्यमनसूयया ॥ भक्तेभ्यश्चप्रदातव्यंधार्मिकेभ्यः
पुनःपुनः॥१९९॥ अधीयानाइदंशास्त्रंविष्णोर्माहात्म्यमुत्तमं ॥ सर्वपापविनिर्मुक्ताःप्राप्नुवंतिपरंपदं ॥२००॥

श्रुत्वाधर्मंविजानातिश्रुत्वात्यजतिदुर्मतिं ॥ श्रुत्वाज्ञानमवाप्नोतिश्रुत्वामोक्षंचगच्छति ॥२०१॥ तस्मादिदं
सदासेव्यंश्रोतव्यंचसदैवहि ॥ कुतर्कदावदग्धेभ्योनदातव्यंकथंचन ॥२०२॥ संसारविषपानेनयेमृताःप्रा
णिनोभुवि ॥ अमृतायस्मृतस्तेषांकृष्णामृतमहार्णवः ॥२०३॥ क्लिन्नंपादोदकेनैवयस्यनित्यंकलेवरं ॥ ती
र्थकोटिसहस्रैस्तुस्नातोभवतिप्रत्यहं ॥२०४॥ तीर्थकोटिसहस्रैस्तुसेवितैःकिंप्रयोजनं ॥ तोयंयदिपिबेन्नित्यं
शालग्रामशिलाच्युतं ॥२०५॥ शालग्रामशिलास्पर्शंयेकुर्वंतिदिनेदिने ॥ वांछंतिकरसंस्पर्शंतेषांदेवाःसवा
सवाः॥२०६॥ दुःसहोनारकोवह्निर्दुःसहायमकिंकराः॥ विषमश्चांतकपथःप्रेतत्वंचातिदारुणं ॥२०७॥ संचिं
त्यमनसाप्येवंपातकाद्विनिवर्तयेत् ॥ स्मरणंकीर्तनंविष्णोःसदैवनपरित्यजेत् ॥२०८॥ अच्युतानंतगोविंद
नामोच्चारणभेषजात् ॥ नश्यंतिसकलारोगाःसत्यंसत्यंवदाम्यहं ॥२०९॥ सकृदुच्चरितंयेनहरिरित्यक्षरद्वयं॥
बद्धःपरिकरस्तेनमोक्षायगमनंप्रति ॥२१०॥ एवंब्रह्मादयोदेवाऋषयश्चतपोधनाः ॥ कीर्तयंतिपरंश्रेष्ठंदेवंना
रायणंप्रभुं ॥२११॥ किंतस्यदानैःकिंतीर्थैःकिंतपोभिःकिमध्वरैः ॥ योनित्यंध्यायतेदेवंनारायणमनन्यधीः
॥२१२॥ नित्योत्सवोभवेत्तेषांनित्यश्रीर्नित्यमंगलं ॥ येषांहृदिस्थोभगवान्मंगलायतनंहरिः ॥२१३॥ जीवंश्च

तुर्दशादूर्ध्वंपुरुषोनियमेनतु ॥२१४॥ दशावराणांदेहानांकारणानिकरोत्ययं ॥ स्त्रीवाप्यनूनदशकंदेहंमानुषमार्जयेत् ॥२१५॥ चतुर्दशोर्ध्वजीवीनिसंसारश्चादिवर्जितः ॥ अतोवित्त्वापरंदेवंमोक्षाशाकामहामुने ॥२१६॥ आचतुर्दशमाद्वर्षात्पुरुषोनियमेनतु ॥ दशावराणांदेहानांकारणानिकरोत्ययं ॥२१७॥ अतःकर्मक्षयान्मुक्तिःकुतएवभविष्यति ॥ समानांविषमापूजाविषमाणांसमातथा ॥२१८॥ क्रियतेयेनदेवोपिस्वपदाद्भ्रश्यतेहिसः॥ वित्तंबंधुर्वयःकर्मविद्याचैवतुपंचमी ॥ एतानिमान्यस्थानानिगरीयोह्युत्तरोत्तरं॥२१९॥ गुणानुसारिणींपूजांसमांदृष्टिंचयोनरः ॥ सर्वभूतेषुकुरुतेतस्यविष्णुःप्रसीदति ॥२२०॥ यथासुहृत्सुकर्तव्यंपितृभ्रातृसुतेषुच ॥ तथाकरोतिपूजांहिसमबुद्धिःसउच्यते ॥ २२१ ॥ तिर्यक्पुंड्रंनकुर्वीतसंप्राप्तेमरणेपिवा ॥२२२॥ नचान्यनामविब्रूयात्परान्नारायणादृते ॥ नैवेद्यशेषंदेवस्ययोभुनक्तिदिनेदिने ॥२२३॥ सिक्थेसिक्थेभवेत्पुण्यंचांद्रायणशताधिकं ॥ ऊर्ध्वपुंड्रमृजुंसौम्यंललाटेयस्यदृश्यते ॥२२४॥ सचंडालोपिशुद्धात्मापूज्यएवनसंशयः ॥२२५॥ अशुचिर्वाप्यनाचारोमनसापापमाचरन् ॥२२६॥ शुचिरेवभवेन्नित्यमूर्ध्वपुंड्रांकितोनरः ॥ ऊर्ध्वपुंड्रविहीनस्यस्मशानसदृशंमुखं ॥२२७॥ अवलोक्यमुखंतस्यआदित्यमवलोकयेत् ॥

यज्ञोदानंतपश्चैवस्वाध्यायःपितृतर्पणं ॥२२८॥ व्यर्थंभवतितत्सर्वमूर्ध्वपुंड्रंविनाकृतं ॥ गोपीचंदनलिप्तांगोयंयंपश्यतिचक्षुषा ॥२२९॥ तंतंशुद्धंविजानीयान्नात्रकार्याविचारणा ॥ आस्फोटयंतिपितरःप्रनृत्यंतिपितामहाः॥२३०॥वैष्णवोस्मत्कुलेजातःसनःसंतारयिष्यति ॥जीवितंविष्णुभक्तस्यवरंपंचदिनान्यपि॥२३१॥ नतुकल्पसहस्रैस्तुभक्तिहीनस्यकेशवे ॥ किंतेनजातमात्रेणभूभारेणान्नशत्रुणा ॥२३२॥ योजातोनार्चयेद्विष्णुंनस्मरेन्नापिकीर्तयेत् ॥ योददातिद्विजातिभ्यश्चंदनंगोपिमर्दितं ॥२३३॥ अपिसर्षपमात्रेणपुनात्यासप्तमंकुलं ॥ ज्ञानीचकर्माणिसदोदितानिकुर्यादकामःसततंभवेत ॥२३४॥ अतीतानागताज्ञानीत्रैलोक्युद्धरणक्षमः ॥ एतादृशोपिनाचारंश्रौतंस्मार्तंपरित्यजेत् ॥२३५॥ यदेवविद्ययाकरोतिश्रद्धयोपनिषदातदेववीर्यवत्तरंभवति ॥ कुर्वन्नेवेहकर्माणिजिजीविषेच्छतंसमाः ॥२३६॥ एवंत्वयिनान्यथेतोस्तिनकर्मलिप्यतेनरे॥ आचारश्चैवसाधूनामात्मनस्तुष्टिरेवच ॥२३७॥ वेदप्रणिहितोधर्मोह्यधर्मस्तद्विपर्ययः ॥ निष्कामंज्ञानपूर्वंतुनिवृत्तमिहचोच्यते ॥२३८॥ निवृत्तंसेवमानस्तुब्रह्माभ्येतिसनातनं ॥२३९॥ श्रीमदानंदतीर्थार्यसहस्रकिरणोत्थिता ॥ गोततिःसततंसेव्यागीर्वाणैःसिद्धिदाभवेत् ॥ २४० ॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणि

दिव्यान्यलंबद्रतद्दर्शंतमित्थमेवनिहितंदेवस्यभर्गोमहत् ॥ वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्धितीयंवपुर्मध्वो
यत्तुतृतीयमेतदमुनाग्रंथःकृतःकेशवे ॥२४१॥ यःसर्वगुणसंपूर्णःसर्वदोषविवर्जितः ॥ प्रीयतांप्रीतएवालं
विष्णुर्मेपरमःसुहृत् ॥२४२॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितःकृष्णामृतमहार्णवःसंपूर्णः ॥

॥ कृष्णामृतमहार्णवःसंपूर्णः ॥

॥ तंत्रसारसंग्रहप्रारंभः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीमम‍ध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिःॐ॥ जयत्यब्जभवेशेंद्रवंदि
तःकमलापतिः ॥ अनंतविभवानंदशक्तिज्ञानादिसद्गुणः ॥१॥ विधिंविधायसर्गादौतेनपृष्टोब्जलोचनः ॥ आ
हदेवोरमोत्संगविलसत्पादपल्लवः ॥२॥ अहमेकोखिलगुणोवाचकःप्रणवोमम ॥ आकराद्यतिशांतांतःसोय
मष्टाक्षरोमतः॥३॥ सविश्वतैजसप्राज्ञतुरीयात्मांतरात्मनां ॥ परमात्मज्ञानात्मयुजांमद्रूपाणांचवाचकः॥४॥
तद्रूपभेदाःपंचाशन्मूर्तयोममचापराः॥ पंचाशद्वर्णवाच्यास्तावर्णास्तारार्णभेदिताः ॥५॥ द्विरष्टपंचकचतुः
पंचेत्येवाष्टवर्गगाः॥ अजआनंदइंद्रेशावुग्रऊर्जऋतुंभरः॥६॥ ऋघलृशौलॄजिरेकात्मैरओजोभृदौरसः ॥ अं
तोर्धगर्भःकपिलःखपतिर्गरुडासनः॥७॥ घर्मोङ्सारश्चार्वंगश्छंदोगम्योजनार्दनः॥ झाटितारिर्ञमःष्टंकीठ
लकोडरकोढरी॥८॥णात्मातारस्थपोदंडीधन्वीनम्यःपरःफली॥बलीभगोमनुर्यज्ञोरामोलक्ष्मीपतिर्वरः॥९॥
शांतसंवित्षड्गुणश्चसारात्माहंसळालुकौ॥ पंचाशन्मूर्तयस्त्वेताममाकारादिलक्षकाः॥१०॥ नारायणाष्टा
क्षरश्चताराष्टाक्षरभेदवान् ॥ आद्यैस्तारचतुर्वर्णैर्भिन्नाव्याहृतयःक्रमात् ॥११॥ अनिरुद्धादिकास्तासांदेवता
व्युत्क्रमेणवा ॥ ताश्चतन्मूर्तयस्त्वेवद्वादशार्णपदोदिताः ॥१२॥ नारायणाष्टाक्षराच्चव्याहृतिभ्यस्तथैवच ॥

त्रिभेदोद्वादशार्णानांकेशवाद्याश्चदेवताः ॥१३॥ नारायणाष्टाक्षराच्चव्याहृतित्रिगुणात्पुनः ॥ वेदमातातुगा
यत्रीद्विगुणाद्वादशाक्षरात् ॥१४॥ चतुर्विंशन्मूर्तयोस्याःकथितावर्णदेवताः ॥ तद्वेदःपौरुषंसूक्तंवेदाःपुरुष
सूक्तगाः॥१५॥ वैदिकाःसर्वशब्दाश्चतस्मात्सर्वाभिधोस्म्यहं॥पंचाशद्वर्णभिन्नाश्चसर्वशब्दाअतोपिच॥१६॥
ऋषिश्चदेवतैकोहंतारादीनांविशेषतः ॥ छंदोमदीयागायत्रीताराष्टाक्षरयोर्मता ॥१७॥ उद्यद्भास्वत्समाभा
सश्चिदानंदैकदेहवान् ॥ चक्रशंखगदापद्मधरोध्येयोहमीश्वरः ॥१८॥ लक्ष्मीधराभ्यामाश्लिष्टःस्वमूर्तिगणम
ध्यगः ॥१९॥ ब्रह्मवायुशिवाहीशविपैःशक्रादिकैरपि ॥ सेव्यमानोधिकंभक्त्यानित्यनिःशेषशक्तिमान्॥२०॥
मूर्तयोष्टावपिध्येयाश्चक्रशंखवराभयैः ॥ युक्ताःप्रदीपवर्णाश्चसर्वाभरणभूषिताः ॥२१॥ तादृग्रूपाश्चपंचाश
ज्ज्ञानमुद्राभयोद्यताः ॥ टंकीदंडीचधन्वीचतत्तद्युक्तास्तुवामतः ॥२२॥ वासुदेवादिकाःशुक्लरक्तपीतासितो
ज्ज्वलाः॥ चक्रशंखगदाब्जेतःप्रथमोमुसलीहली ॥२३॥ सशंखचक्रस्त्वपरस्तृतीयःशार्ङ्गबाणवान् ॥ सचक्र
शंखस्तुर्यस्तुचक्रशंखासिचर्मवान् ॥२४॥ केशवोमधुसूदनःसंकर्षणदामोदरौ ॥ सवासुदेवःप्रद्युम्नोदक्षोच्च
करशंखिनः॥२५॥ विष्णुमाधवानिरुद्धपुरुषोत्तमाधोक्षजाः॥जनार्दनश्चवामोच्चकरस्थितदरामताः ॥२६॥

गोविंदश्वत्रिविक्रमःसश्रीधरहृषीकपः॥ नृसिंहश्चाच्युतश्चैववामाधःकरशंखिनः ॥२७॥ वामनःसनारायणः
पद्मनाभउपेंद्रकः॥ हरिःकृष्णश्वदक्षाधःकरशंखधरामताः॥२८॥ शंखचक्रगदापद्मधराश्चैतेहिसर्वशः॥ क्र
मव्युत्क्रमपद्मादिगदादिव्युत्क्रमस्तथा ॥२९॥ अर्धक्रमःसांतरश्चषट्सुषट्स्वरिपूर्विणां ॥ वर्णानांदेवतानां
चनित्यत्वान्नक्रमःस्वतः॥३०॥ व्यक्तिक्रमंब्रह्मबुद्धावपेक्ष्यक्रमउच्यते ॥ समासव्यासयोगेनव्याहृतीनांचतु
ष्टयं ॥३१॥ सत्यंचांगानितारस्यप्रोच्यंतेष्टाक्षरस्यच ॥ क्रुद्धमहावीरद्युसहस्रसहितोल्ककाः ॥३२॥ चतु
र्थ्यंताहृदादीनिपृथग्रूपाणितानिच ॥ विष्णोरेवात्यभेदेपितदैश्वर्यात्तदन्यवत् ॥३३॥ चक्रशंखवराभीतिह
स्तान्येतानिसर्वशः॥ मूलरूपसवर्णानिकृष्णवर्णाशिखोच्यते ॥३४॥ चतुर्विंशन्मूर्तयश्चमूलरूपसवर्णकाः॥
आदिवर्णत्रयंनाभिहृच्छिरस्सुयथाक्रमं ॥३५॥ न्यसनीयंचतद्वर्णदेवताध्यानपूर्वकं ॥ पज्जानुनाभीहृदय
वाङ्नासानेत्रकेषुच ॥३६॥ अष्टाक्षराणांन्यासःस्याद्व्याहृतीनांप्रजापतिः॥ मुनिश्छंदस्तुगायत्रीदेवताभग
वान्हरिः ॥३७॥ उद्यदादित्यवर्णश्चज्ञानमुद्राभयोद्यतः ॥ तारेणव्याहृतीभिश्चज्ञेयान्यंगानिपंचच ॥३८॥
नाभिहृत्केषुसर्वेषुचतस्रोव्याहृतीर्न्यसेत् ॥ द्वादशार्णस्यजगतीच्छंदोन्यत्तारवत्स्मृतं ॥३९॥ अच्छवर्णोभय

स्करोध्येयोमितद्युतिः॥ पदैर्व्यस्तैःसमस्तैश्चज्ञेयान्यंगानिपंचच ॥४०॥ अष्टाक्षराणांस्थानेषुबाह्वोरूर्वोश्च
विन्यसेत् ॥ विश्वामित्रस्तुसंध्यार्थेतदन्यत्रप्रजापतिः ॥ मुनिर्देवस्तुसवितृनामास्रष्टृत्वतोहरिः ॥४१॥ प्रोद्य
दादित्यवर्णश्चसूर्यमंडलमध्यगः॥ चक्रशंखधरोंकस्थदोर्द्वयोध्येयएवच ॥४२॥ सताराश्चव्याहृतयोगायत्र्यं
गानिपंचच ॥ दोःपत्संधिषुसाग्रेषुनाभिहृन्मुखकेषुच ॥ ४३ ॥ वर्णन्यासश्चकर्तव्यस्तारवन्निखिलंस्मृतं ॥
पंचाशदक्षराणांचपुंसूक्तस्यापिसर्वशः ॥४४॥ अनुष्टुभश्चत्रिष्टुप्चच्छंदोस्यत्रिष्टुभोपिवा ॥ विष्णुशब्दश्चतु
र्थ्यंतोहृदयेतःषडक्षरः॥४५॥ तारवत्सर्वमस्यापिश्यामोध्येयोहरिःस्वयं ॥ वर्णाएवषडंगानिषणयोर्भेदयोग
तः ॥४६॥ पज्जानुनाभिहृन्नासाकेषुन्यासश्चवर्णशः॥ एतेतुसर्वमंत्राणांमूलमंत्राविशेषतः ॥४७॥ एतज्ज्ञा
नात्समस्तंचज्ञातंस्याच्छब्दगोचरं ॥ एतज्जपात्समस्तानांमंत्राणांजापकोभवेत् ॥४८॥ पूज्यश्चभगवान्नित्यं
चक्राब्जादिकमंडले ॥ हृदयेवाचलेवापिजलेवाकेवलस्थले ॥४९॥ अष्टाक्षरेणसंपूज्यप्रथमंदेवतांपरां ॥ म
ध्येसव्येगुरूंश्चैवदक्षिणेसर्वदेवताः॥५०॥ पुनःसव्येसर्वगुरूनाग्नेयादिषुचक्रमात् ॥ गरुडंव्यासदेवंचदुर्गांचै
वसरस्वतीं ॥५१॥ धर्मज्ञानंचवैराग्यमैश्वर्यंचैवकोणगान् ॥ तदंतःपूर्वदिक्पूर्वमधर्मादींश्चपूजयेत् ॥५२॥

अपूजिताअधर्मादिदातारस्तेतथाभिधाः॥ निर्ऋतिश्चैवदुर्गाचकामोरुद्रश्चदेवताः॥५३॥ यमवायुशिवेंद्राश्च
ज्ञेयाधर्मादिदेवताः ॥ परमःपुरुषोमध्येशक्तिराधाररूपिणी ॥५४॥ कूर्मोनंतश्चपृथिवीक्षीरसागरएवच ॥
श्वेतद्वीपोमंटपश्चदिव्यरत्नमयोमहान् ॥५५॥ पद्ममेतत्रयंदेवीरमैवबहुरूपिणी ॥ सूर्यसोमहुताशाश्चपद्मेश्री
स्त्रिगुणात्मिका ॥ ५६ ॥ आत्मांतरात्मपरमज्ञानात्मानश्चमूर्तयः ॥ विमलोत्कर्षणीज्ञानाक्रियायोगातथैवच
॥५७॥ प्रह्वीसत्यातथेशानानुग्रहाचेतिशक्तयः॥ अष्टदिक्षुचमध्येचस्वरूपाण्येवताहरेः ॥५८॥ ततोनंतंयोग
पीठस्वरूपंपूजयेद्धरेः॥ तत्रावाह्यहरिंचार्घ्यंपाद्यमाचमनीयकं ॥ ५९ ॥ मधुपर्कंपुनश्चाचांस्नानंवासोविभूष
णं ॥ उपवीतासनेदत्वागंधपुष्पेतथैवच ॥६०॥ लक्ष्मीधरेयजेत्तत्रपार्श्वयोरुभयोर्हरेः ॥ हृदयादींस्तथेंद्रादिदि
क्ष्वस्त्रंकोणकेषुच ॥ ६१ ॥ वासुदेवादिकान्दिक्षुकेशवादींस्ततःपरं ॥ मत्स्यकूर्मवराहांश्चनारसिंहंचवामनं
॥६२॥ भार्गवंराघवंकृष्णंबुद्धंकल्किनमेवच ॥ अनंतंविश्वरूपंचतद्बहिःपूजयेत्क्रमात् ॥ ६३ ॥ अनंतब्रह्मवा
य्वीशान्वीशंचाग्रेप्रपूजयेत् ॥ वारुणींचैवगायत्रींभारतींगिरिजामपि ॥६४॥ कोणेषुवींद्रवामेचसौपर्णींपूज
येदपि ॥ इंद्रादीञ्छेषविध्यंतान्सभार्यान्सपरिग्रहान् ॥६५॥ धूपदीपौततोदत्वानैवेद्यंमूलमंत्रतः॥अनेनक्रम

योगेनजुहुयात्संस्कृतेऽनले ॥६६॥ पुष्पांजलिश्चहोमश्चमूलेनाष्टोत्तरंशतं ॥ सकृत्सकृत्पुष्पमन्यैर्होमस्तस्य
चतुर्गुणः ॥६७॥ विसर्जयित्वानैवेद्यंमूलेनत्रिःसमर्च्यच ॥ धूपदीपौपुनर्दत्वापुनर्मूलेनपूर्ववत् ॥६८॥ अर्च
यित्वाहरिंध्यात्वाजपेदष्टोत्तरंशतं ॥ पुनर्ध्यायेद्धरिंसर्वदेवदेवेश्वरंप्रभुं ॥ ६९ ॥ जपध्यानहुतार्चादीनेवंयः
कुरुतेसदा ॥ धर्मार्थकाममोक्षाणांभाजनंस्यात्सएवहि ॥७०॥ सर्वोत्तमंहरिंज्ञात्वायएवंभक्तिपूर्वकं ॥ जप
ध्यानादिभिर्नित्यंपूजयेन्नास्यदुर्लभं ॥७१॥ भक्तिंकृत्वान्यदेवेषुब्रह्मरुद्रादिकेष्वपि ॥ सर्वोत्कर्षमविज्ञायवि
ष्णोर्यातितमोध्रुवं ॥७२॥ नयज्ञानचतीर्थानिनोपवासव्रतानिच ॥ देवतानिचसर्वाणित्रातुंतंशक्नुयुःक्वचि
त् ॥७३॥ हरिर्हिसर्वदेवानांपरमःपूर्णशक्तिमान् ॥ स्वतंत्रोन्येतद्वशाहिसर्वेतःसजगद्गुरुः ॥७४॥ ब्रह्माद
यश्चतद्भक्त्याभागिनोभोगमोक्षयोः ॥ तस्माज्ज्ञेयश्चपूज्यश्चवंद्योध्येयःसदाहरिः ॥७५॥ इतिश्रीमदानंद
तीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमत्तंत्रसारसंग्रहेप्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ॥
हरिःॐ ॥ यस्यकस्यापिमंत्रस्यन्यासःपंचाशदक्षरैः ॥ वीर्यदःकेभितोवक्त्रमक्षिकर्णेषुनासयोः ॥१॥ गंडयो
रोष्ठयोर्दंतपङ्क्त्योर्मूर्ध्निचवाचिच ॥ दोःपत्संधिषुसाग्रेषुपार्श्वयोःपृष्ठगुह्ययोः ॥२॥ तुंदेचहृदिधातूनांसप्तके

प्राणजीवयोः ॥ सक्षकारान्न्यसेद्वर्णान्नृसिंहःक्षस्यदेवता ॥३॥ जपेन्न्यासेचविहितःक्षोक्षराणांसदांततः ॥
प्राणायामोरेचयित्वापूरयित्वाचकुंभके ॥ ४ ॥ तारैस्त्रिर्द्वादशावृत्तैर्द्व्येकद्वादशकेनवा ॥ तत्तन्मंत्रेणवाका
र्योगायत्र्यादशतारकैः ॥५॥ आदावेवजपेकुर्याच्छोषणंदहनंप्लुतिं ॥ वाय्वग्निवारुणैर्बीजैर्ध्यात्वातन्मंडले
हरिं ॥६॥ एकपंचाशद्वर्णानांचतुर्विंशतिमूर्तयः॥ आत्माद्यावासुदेवाद्याविश्वाद्यामत्स्यकच्छपौ ॥७॥ को
लोनृसिंहःसबटुर्जामदग्न्यरघूद्वहौ ॥ वासिष्ठयादवौकृष्णावात्रेयोबुद्धकल्किनौ ॥८॥ शिंशुमारश्चेतिशतं
कलाःकलशनामकाः ॥ एताभिःसहितांमूलमूर्तिंकुंभोदकेसुधीः ॥९॥ पूर्वोक्तविधिनाभ्यर्च्यप्रतिमांशिष्य
मेववा ॥ स्नापयेत्पूर्वमर्चायांजपोनूनःसहस्रतः ॥१०॥ मूलमंत्रस्यचांगानांन्यासःस्नानादनंतरं ॥ प्रतिमा
यांसन्निधिकृच्छिष्येमाहात्म्यकृद्भवेत् ॥११॥ कलशःकीर्तिमायुष्यंप्रज्ञांमेधांश्रियंबलं ॥ योग्यतांपापहानिं
चपुण्यवृद्धिंचसाधयेत् ॥१२॥ उपसर्गेषुजातेषुदैवभूतात्महेतुषु ॥ आयुषेवाथशांत्यैवाश्रियेवापुण्यवृद्धये
॥१३॥ योग्यतायैमंत्रसिद्ध्यैविष्णोःप्रीत्यर्थमेववा ॥ जुहुयात्सहस्रमयुतंलक्षंकोटिमथापिवा ॥१४॥ पूर्वव
त्संस्कृतेवह्नौध्यात्वादेवंजनार्दनं ॥ कृत्वात्रिमेखलंकुंडंचतुर्विंशांगुलोच्छ्रितं ॥१५॥ तावत्खातंचतुष्कोणमु

च्छ्रितंद्वादशैववा ॥ द्व्यंगुलंत्र्यंगुलंवापिचतुरंगुलमेववा ॥१६॥ विस्तारोमेखलानांस्यादंत्यावाचतुरंगुला ॥
चतुर्विंशांगुलंवातद्विस्तारोद्वादशैववा ॥१७॥ अश्वत्थपत्राकृतिःस्यान्मूलतोद्वादशांगुला ॥ योनिःखाते
चविनताप्रविष्टाद्व्यंगुलंतथा ॥१८॥ तदात्मनिहरिंध्यात्वाकुंडेदेवींश्रियंतथा ॥ विष्णुवीर्यात्मकंवह्निंनिक्षि
पेत्प्रणवेनतु ॥ १९ ॥ कुर्याच्छ्रियाःषोडशचव्याहृतीभिःपृथक्पृथक् ॥ वह्नेस्तद्वद्धरेःप्रीतिंकुर्वन्द्रव्यैर्यजेत्ततः
॥ २० ॥ आज्येनवापायसेनसमिद्भिःक्षीरिणामथ ॥ तिलैर्वातंडुलैर्वापिमधुरैस्त्रिभिरेववा ॥ २१ ॥ ब्रह्म
वृक्षसमिद्भिर्वासमिद्भिर्वामृतोद्भवैः ॥ अमृताःसमिधोज्ञेयाःसर्वत्रचतुरंगुलाः ॥ २२ ॥ एवमेवचदीक्षाया
माज्येनैवाहुतिक्रिया ॥ पूजाचकार्याविधिवत्पूर्वंसर्वहुतेष्वपि ॥२३॥ गुरवेदक्षिणांदद्याल्लक्षेलक्षेशतंसुधीः ॥
आत्मनैवकृतेहोमेशक्तितोगुरुदक्षिणा ॥ २४ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमत्तंत्र
सारसंग्रहेद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥ ॥
हरिःॐ ॥ प्रतिष्ठांकारयन्विष्णोःकुर्यात्सुप्रतिमांबुधः ॥ लोहैर्वाशिलयादार्वामृदावापियथाक्रमं ॥१॥ षण्ण
वत्यंगुलांयोगआसीनामथवास्थितां ॥ शयानांवामुमुक्षूणांव्याचक्षाणांनिजांस्थितिं ॥२॥ मुखादूर्ध्वंद्व्यंगु

लोच्चांनवांगुललसन्मुखां ॥ सुवृत्तत्र्यंगुलग्रीवामास्तनाच्चषडंगुलां ॥३॥ पंचादशांगुलांनाभेरासार्धदशकां
गुलां ॥ वृषणादामूलतश्चसार्धद्व्यंगुलमायतां ॥४॥ तावदागुदतोदीर्घांचैत्यादष्टादशांगुलां ॥ तथाद्व्यंगुल
चैत्यांचद्वाविंशज्जंघयायुतां ॥५॥ आरभ्यगुल्फमध्यंचसहार्धचतुरंगुलां ॥ षडंगुलोच्चप्रपदांसार्धत्र्यंगुलमेव
च ॥६॥ प्रपदोच्चयुतामंतेद्व्यंगुलप्रपदोच्छ्रयां ॥ त्र्यंगुलद्व्यंगुलामर्धहीनमध्यांगुलामपि ॥७॥ त्रिपदांगुल
हीनान्यांततस्तादृशतत्परां ॥ पादोनोच्चांगुष्ठनखांतदर्धतदनंतरां ॥८॥ क्रमशःपादहीनान्यांरक्तपादनखां
शुभां ॥ विस्तारःप्रपदस्यापिषडंगुलउदाहृतः ॥९॥ अंगुष्ठपरिणाहस्तुचतुरंगुलईरितः ॥ त्र्यंगुलस्तुतदन्य
स्यव्रीह्यर्धोनाःक्रमात्पराः ॥१०॥ दशांगुलंजंघमूलंमध्यंचत्र्यंगुलाधिकं ॥ सप्तादशांगुलंतूर्ध्वंजानुरष्टादशां
गुलः ॥११॥ ऊर्वंतोपितथाज्ञेयोमध्यंद्विद्वादशांगुलं ॥ चतुरंगुलाधिकंमूलंगुह्यंसार्धचतुष्टयं ॥१२॥ सार्धत्रयं
परीणाहाद्वृषणंचतुरंगुलं ॥ सप्तांगुलंपरीणाहाद्वृत्तंप्रोक्तंसमस्तशः ॥१३॥ अष्टत्रिंशांगुलःकट्याःपरीणाहउ
दाहृतः॥ सुवृत्तत्वंतथाश्रोण्योःपीनत्वंचसमस्तशः॥१४॥ विस्तारश्चतथाकट्याःसुप्रतिष्ठिततापदोः ॥ कट्या
श्चैवांगुलाधिक्यंनाभेरधउदाहृतः ॥१५॥ नाभिःसार्धांगुलश्चैवगंभीरोर्धांगुलोन्नतः ॥ वृत्तःप्रदक्षिणश्चैवद्वि ॥७७२॥

चत्वारिंशदंगुलं ॥१६॥ मध्यंस्तनेपरीणाहःषडंगुलमतोधिकः॥ एकोनविंशांगुलंतदुरोविस्तारलक्षणं॥१७॥
पादोनमंगुलंचैवभुजाभ्यांसहसार्धकं॥ अंसयोर्विस्तृतिश्चैवपृथगष्टांगुलामता॥ १८॥ सप्तांगुलोच्छ्रयःकक्षा
दुपरिस्कंधयोर्मतः॥ अष्टत्रिंशांगुलंचैवहस्तयोर्मानमुच्यते ॥१९॥ अष्टादशांगुलोबाह्वोःपरीणाहउदाहृतः ॥
क्रमादूनंतदंतेतुसार्धाष्टांगुलमीरितं ॥२०॥ सांगुलस्तुतलःसार्धनवांगुलउदाहृतः॥ समंतदुभयंज्ञेयंतथैवतल
विस्तृतिः ॥२१॥ अर्धांगुलोन्नतामध्याद्वयोःसार्धांगुलोन्नता॥ कनिष्ठिकायास्तस्यास्तुव्रीहिमात्राधिकःपरः
॥२२॥ सार्धत्रयपरीणाहौमध्यज्येष्ठावुदाहृतौ॥ अन्यौव्रीहितदर्धोनावन्यासार्धद्वयांगुला ॥२३॥ पादोनांत
परीणाहाःसर्वाज्येष्ठांविनास्मृताः॥ वक्षोविस्तारसदृशःपरीणाहोगलस्यच ॥२४॥ ललाटकुक्षिकंठास्तुदीर्घ
रेखात्रयान्विताः॥ वृत्तोगलोबाहवश्चस्तनावंगुलयस्तथा ॥२५॥ रक्तास्तलनखाश्चैवनेत्रांतोधरएवच॥ उत्त
रोष्ठश्चजिह्वाचनखौपादोनकांगुलौ ॥२६॥ अर्धांगुलौतथामध्यावन्येऽष्टांशक्रमोनकाः॥ नासिकायाअधस्ता
च्चनासिकाचरराटिका ॥२७॥ समामानेननासायाउच्चत्वेनैवमापने ॥ अर्धांगुलाधिकंसर्वमुखस्यतुभविष्य
ति ॥२८॥ चतुरंगुलंतथैवास्यंसार्धव्रीह्यधरंस्मृतं॥ उत्तरंव्रीहिमात्रंतुतदूर्ध्वंचाधरोपमं॥ २९॥ सार्धांगुलम

थप्रोक्तमधरादधएवच ॥ आस्यपार्श्वद्वयंप्रोक्तमाकर्णात्तुषडंगुलं ॥३०॥ सप्तांगुलंनासिकायाःपार्श्वमाकर्णतः स्मृतं ॥ सपादांगुलमुच्चाचनासिकापरिकीर्तिता ॥ ३१ ॥ अर्धांगुलेपुटेतस्यामध्यंचसमुदाहृतं ॥ नासिकात्री हिविस्ताराचक्षुषीचांगुलित्रये ॥३२॥ अंगुलंचैवविस्तीर्णेफुल्लेऽर्धंचतदन्यथा ॥ चतुरंगुलौभ्रुवौचैवतथार्धांगु लविस्तृतौ ॥३३॥ असंहतौचनिबिडौतथापक्ष्मसुनीलकं ॥ कर्णौचत्र्यंगुलौसार्धद्वयविस्तारसयुतौ ॥३४॥ सकुंडलंतावदेवविवरंसंप्रकीर्तितं ॥ तथाद्व्यंगुलविस्तारंलताभ्यांसहकथ्यते ॥ ३५ ॥ कर्णपूरयुतौकर्णावुत्प लाभ्यांचसंयुतौ ॥ नीलालकसहस्रेणयुक्तंतन्मुखपंकजं ॥३६॥ ललाटंसुविशालंचतथासार्धनवांगुलं॥ विस्ता रोमूर्ध्निवृत्तंचशिरश्छत्राकृतिस्मृतं ॥३७॥ दीर्घाश्चकुंचिताग्राश्चनीलाःकेशाहरेर्मताः ॥ मुखमानेनचैवोच्चं किरीटंकेशवस्यहि ॥३८॥ कुंडलेमकराकारेवक्षश्चैवसकौस्तुभं ॥ सश्रीवत्संदक्षिणतःपीनंतुंगमुदाहृतं॥३९॥ हारग्रैवेयसहितमुपवीतयुतंतथा ॥ बाहवश्चसकेयूरकंकणांगदमुद्रिकाः॥४०॥ समध्यबंधंमध्यंचनितंबेपीत मंबरं ॥ कांचीगुणश्चपदयोर्नूपुरेचातिसुस्वने ॥४१॥ अंगुलीयानिचपदोःकृतिभिःसाधुकारयेत् ॥ सोत्तरीयं चचक्राद्यैरायुधैश्चसमन्वितं ॥ ४२ ॥ अनुन्नतैरविरलैर्दंतैर्युक्तंचसुस्मितं ॥ समदृष्टियुतंकार्यंश्लक्ष्णंचैवम ॥७७३॥

नोहरं ॥४३॥ प्रतिमार्थंव्रजन्पंचध्वनिभिर्मंगलैर्युतः ॥ गत्वाशुचिस्थलंचैवशिलांतत्रपरीक्षयेत् ॥ ४४ ॥ ध्वनिभेदेनविज्ञायशिलांगर्भवतींत्यजेत् ॥ मूलमंत्रंजपन्विष्णुंध्यायंस्तिष्ठेदुपोषितः ॥ ४५ ॥ वार्क्षींचेद्यज्ञवृ क्षस्यसारेणैवतुकारयेत् ॥ बलिदानंचसंक्षेपविधानेनैवकथ्यते ॥४६॥ अस्यसंक्षेपशास्त्रत्वान्नविस्तरविरोधि ता ॥ दत्वोपहारंहरयेतद्भूतेभ्योबलिंहरेत् ॥४७॥ प्राच्येभ्योविष्णुभूतेभ्यइत्याद्यखिलदिक्षुच ॥ आदाय विष्णुभूतेभ्योलोकपेभ्यस्तथाहरेः ॥४८॥ अनुज्ञामुद्धरेद्वृक्षंशिलांचप्रतिमाकृते ॥ प्रतिमांपिंडिकांपीठंशि लाभिस्तुत्रिजातिभिः ॥४९॥ स्वरस्थूलत्वभेदेनपुंस्त्र्याद्याजातितःशिलाः ॥ पुंशिलाप्रतिमार्थंतुस्त्रीशिलापी ठकृत्सये ॥५०॥ वेदमंगलघोषेणवाद्यैश्चप्रतिमांहरेत् ॥ प्रागुदक्प्रवणेदेशेकुर्याद्देवालयंसुधीः ॥५१॥ रामा वृतेदक्षिणतःपश्चाद्दिर्यग्रएववा ॥ मध्येवाग्रामपुरयोर्विशालेसुशुचौतथा ॥५२॥ ऐशानींदिशमेकांतुविनो दकविवर्जिते ॥ जलाशयस्यमध्येवाशिलावृक्षादिवर्जिते ॥५३॥ श्मशानादिकदेशानांविदूरेसुमनोहरे ॥ किष्कुद्वादशतोनूनंकुर्याद्देवालयस्थलं ॥५४॥ द्विगुणंचतुर्गुणंवापिशतकिष्कुप्रमाणकं ॥ कृत्वाभूशोधनं सम्यक्सार्धपुंमानतस्त्वधः ॥५५॥ केशांगारास्थिवल्मीकलोष्ठाश्मादिविवर्जिते ॥ हरिंतत्रापिसंपूज्यबलिं

दत्वापिपूर्ववत् ॥५६॥ मृद्दारुशैलैर्लोहैर्वाकुर्याद्देवालयंदृढं ॥ दी(र्घास्तुक)र्घस्थकलमास्तिस्रस्तिर्यगष्टयवोद
राः ॥५७॥ अंगुल्यामध्यरेखायाःसमालक्षणतःस्मृताः॥ स्वांगुल्यामध्यरेखातुप्रतिमादिषुलक्षणं॥५८॥ह्रस्व
मध्योच्चभेदेनतत्तन्मानंसमस्तशः ॥ प्रादेशहस्तपुरुषमानंसामान्यलक्षणं ॥५९॥ प्रतिमाध्यर्धकंद्वारमूर्ध्वम
र्धंचविस्तृतिः॥ प्रतिमार्धप्रमाणेनपीठस्योच्चत्वमिष्यते ॥६०॥ उन्नतिःपिंडिकायास्तुचतुरंगुलमानतः॥ त्र्यं
गुलंद्व्यंगुलंवापिगृहांतःप्रतिमासमं ॥६१॥ उच्चंपर्यक्चक्रमशउच्चत्वंमध्यतःस्मृतं ॥ तावदुच्चंबहिश्चैवयद्येकंशि
खरंभवेत् ॥६२॥ अर्धोच्चमथवापिस्यादधस्तात्प्रतिमोन्नतं ॥ ततोद्विगुणमानंवासार्धप्रतिममेववा ॥६३॥
शिखरांतरेतुप्रतिमामानंतद्दलउच्यते ॥ तत्रिपादंतदर्धंवातदध्यर्धमथापिवा ॥६४॥ वर्तुलंपद्मसदृशंहस्ति
पृष्ठसमंतथा ॥ चतुरस्रंचाष्टकोणंविमानंपरिकीर्तितं ॥६५॥ प्रतिमायादशगुणंविंशद्गुणमथापिवा ॥ वर्तु
लंशिखरंत्वेकंकिरीटाकृतिमद्भवेत् ॥६६॥ सभयापिसमेतंवापृथक्सभमथापिवा ॥ द्विसभंत्रिसभंवापिसगो
पुरमथापिवा ॥६७॥ प्राकारवृत्तयुक्तंवासप्तप्राकारमेववा ॥ समवृत्तंकिष्कुमात्रंबहिर्वाचतुरश्रकं ॥ ६८ ॥ ॥७७४॥
ततःपरंकिष्कुमात्रंसभायाअंतरंयदि ॥ [illegible]वत्तृतीयायाःसार्धमेवह्युदाहृतं ॥६९॥ किष्कुत्रयंच[illegible]दिः

स्थानंतद्वृत्ततःस्मृतं ॥ ततस्तुमंटपंकुर्यात्प्रतिष्ठायाःसुलक्षणं ॥७०॥ पूजयेद्वास्तुपुरुषस्योपरिष्ठांस्तुसर्वदा॥
देवान्ब्रह्मादिकान्वास्तुर्वराहस्यहरेःसुतः॥७१॥ पातितोदैवतैर्भूमौचतुरश्राकृतिःस्थितः ॥ कृत्वाष्टकाष्ठको
ष्ठानिमध्येब्रह्माचतुष्टये ॥७२॥ पूज्योद्वयेद्वयेशक्रोयमोवरुणएवच ॥ सोमश्चपूज्यःकोणेषुवह्न्याद्याःकोण
देवताः ॥७३॥ पुनस्त्रयस्त्रयेकामंधातारंसविधातृकं ॥ स्कंदंचपूजयेत्कोणेसूर्यंचैवविनायकं ॥७४॥ कालं
कुबेरंचबहिःप्रत्येकंदिक्षुपूजयेत् ॥ हारंहरिंगभीरंचगाहनंगेहनंगुहं ॥७५॥भातमंगारकंचैवपूर्वस्यांदिशि
पूजयेत् ॥ दारुणंविदरिंदूतंप्रद्योतंद्योतनंदरिं ॥७६॥ मृत्युंशनैश्चरंचैवदक्षिणस्यांप्रपूजयेत् ॥ पुष्करंक्षर
णंक्षारंविक्षणंक्षोभणंक्षरं ॥७७॥ चार्वंगंभार्गवंचैवपश्चिमायांप्रपूजयेत्॥ चारंविचारंप्रचरंसंचारंचरणंचरं
॥७८॥ बृहस्पतिंबुधंचैवाप्युत्तरस्यांप्रपूजयेत्॥ एवमेवविमानस्यकृतेःप्रागपिपूजयेत् ॥७९॥ सप्तपर्णमयंसा
धुकारयेन्मंटपंततः॥ सप्तहस्तंद्विषड्ढस्तमथवाद्विगुणंततः॥८०॥ चतुर्गुणंवासम्यक्चचतुरश्रंसहाजिरं ॥ अ
न्यंचमंटपंदीर्घंपंचहस्तंतुकारयेत्॥८१॥ त्रिचतुष्कोष्ठकंतत्रमध्येप्रागायतंशुभं॥ कारयेन्मंडलंसाधुहस्तमात्रं
तुविस्तृतं ॥८२॥तत्रद्वादशपात्राणिस्थापयेत्पालिकादिकं॥पालिकास्तुचतुर्विंशत्यंगुलोच्छ्रयसंयुताः॥८३॥

अष्टादशांगुलाश्चैवतथापंचमुखाइति॥द्वादशागुलकाश्चैवशरावाःपश्चिमानुगाः॥८४॥तत्रविष्णुंचतुर्मूर्तिंपू
जयेद्भक्तितस्त्रिशः॥ सप्तधान्यानितेष्वेवपूरयेदंकुरार्थतः॥८५॥ तत्रनित्यंबलिंदद्याद्धिष्णवेदशरात्रकं॥ब्रह्म
शंकरगीर्वाणपितृगंधर्वयक्षकैः॥८६॥ भूतैश्चपायसेनैवतथापद्माक्षतेनवा॥ अन्नापूपेनपुष्पान्नैरन्नलाजाक्षतै
रपि॥८७॥ सक्तुभिश्चक्रमेणैवदेवांतान्पायसेनवा॥ तदेवप्रतिमायाश्चकारयेदधिवासनं॥८८॥ पंचगव्येस
प्तरात्रंक्षिप्त्वापुरुषसूक्ततः॥ वेदांश्चचतुरःसम्यक्पारयेयुर्द्विजोत्तमाः ॥८९॥ प्राच्यादिद्वारगौद्वौद्वावेकैकंतुद
शावराः॥ यथालब्धंयथावित्तमथवाविष्णुतत्पराः॥९०॥ त्रयोदशात्रकुंडानिपरितःकारयेद्बुधः॥उक्तलक्षण
युक्तानिप्रधानंत्वग्निकोणके॥९१॥ साक्षात्तुकोणगाद्धस्तमात्रमंतरतःसुधीः॥ आज्याहुतिंतेषुकुर्यात्प्रत्येकं
लक्षसंख्यकं॥९२॥ प्रत्येकमयुतंवापिप्रधानेलक्षसंख्यकं॥ अर्धंतदर्धमथवामूलमंत्रेणमंत्रवित्॥९३॥ पंचविं
शतितत्वार्थंप्रधानेजुहुयात्पुनः॥ प्रत्येकंतुसहस्रंवाप्रत्येकंशतमेववा॥९४॥ शतंपुरुषसूक्तेनगायत्र्याचसहस्र
कं॥ कृत्वाजलाधिवासंचपूर्ववपंचगव्यतः॥९५॥ चक्राब्जंभद्रकंवापिमंटपेमंडलंशुभं॥ पद्मंवृत्तत्रयंचक्रंराश ॥७७५॥
योवीथिकालताः॥९६॥ शोभोपशोभिकाश्चापिचक्राब्जस्यतुलक्षणं॥ चतुरश्रंविनाचक्रंविशेषोभद्रकेस्मृतः
॥९७॥ सहस्रमर्धंपादंवाकलशांस्तत्रपूजयेत्॥ शतंतदर्धंपादंवावित्ताभावेनिगद्यते॥९८॥क्वाथेनक्षीरिवृक्षा
णांतथापंचामृतैरपि॥ पंचगव्येनशुद्धेनजलेनचपृथक्पृथक्॥९९॥ पूरयेत्कलशान्मध्यंशुद्धोदेनैवपूरयेत्॥
ब्राह्मस्यैवचतुर्दिक्षुगंधोदानांचतुष्टयं॥१००॥चतुर्दलेसितेपद्मचतुष्केमंडलेस्थिते॥पूर्वादिक्रमयोगेनरसक्वाथ
शुभोदकान्॥१०१॥ गंधांश्चस्थापयेत्पंचगव्यंशुद्धांतरेन्यसेत्॥पृथक्चतुर्दलंपद्मंरक्तंकृत्वाल्पकंसुधीः॥१०२॥
पंचाशत्त्वेतुगंधोदंसर्वमध्येनिधापयेत्॥ ब्राह्मस्यपुरतस्त्वेकंशार्वंसंस्थापयेद्बृहत्॥१०३॥ अष्टदिक्ष्वष्टपद्मेषुपं
चकंपंचकंन्यसेत्॥ अनेनक्रमयोगेनकलशाअखिलाअपि॥ १०४ ॥ तत्तद्द्रव्यमयास्तत्रतत्रस्थाप्यास्तुबाह्य
तः॥ तदेवांकुरपात्राणिपरितस्तत्रविन्यसेत्॥१०५॥ कुशोदकंचकार्पूरंकौंकुमंचांदनंतथा॥ तुहिनोदं(है
रबेर)हरिद्रोदमौशीरंकौष्टसार्षपं॥ १०६ ॥ नदीसंगमजंचैवताटाकंकौप्यमेवच॥ निर्झरोदमितिप्रोक्ताविं
शेषकलशाइमे॥१०७॥शुद्धोदद्वयमप्येतन्महातीर्थसमुद्भवं॥चतुर्विंशतिमूर्तीनांवर्णमूर्तीस्तथापराः॥१०८॥
आवाहयेच्छतत्वेतुक्रमव्युत्क्रमतस्तुताः॥ वर्णमूर्तीःपुनश्चैवद्विचतुर्वारमेववा॥१०९॥ सहस्रकलशादित्वे
जपेन्मंत्रांश्चशक्तितः॥ ततस्तुपंचघोषैश्चवेदघोषैस्तथादरात्॥ ११० ॥ आनीयप्रतिमांस्नानंकारयेत्प्रणवे

नतु ॥ मंत्रैःपुरुषसूक्तांतैर्विश्वतश्चक्षुषातथा ॥१११॥ पुनश्चाष्टाक्षरेणैवप्रणवेनैवभक्तितः ॥ स्नापयित्वागं
धजलैर्गंधपुष्पादिभिःपुनः ॥ ११२ ॥ अलंकृत्यस्थापयेत्तुप्रतिमांप्रणवेनतु ॥ जपेदष्टाक्षरंमंत्रंतत्तन्मूर्तिमनुं
तथा ॥११३॥ अष्टोत्तरशतंमंत्रीध्यायेत्तेजोमयींपुनः ॥ प्रतिमांप्रतिमांतस्थांतन्मध्येपरमंवपुः ॥ ११४ ॥
चिदानंदरसंसर्वगुणसंपूर्णमुत्तमं ॥ पंचविंशतितत्त्वानांदेवतास्तदनंतरं ॥ ११५ ॥ स्थापयेत्प्रतिमामध्येप
रितःकेशवस्यतु ॥ तत्रात्वाहार्षसूक्तंचघर्मसूक्तंचवैष्णवं ॥ ११६ ॥ सूक्तंचविश्वकर्मीयंपौरुषंसूक्तमेवच ॥
जप्त्वाचैवनिजंमंत्रंपुनरष्टाक्षरंसुधीः ॥ ११७ ॥ प्रणवंचजपेद्विष्णुंध्यायन्नुत्तमरूपिणं ॥ ततस्तुकलशैर्बाह्य
क्रमेणैवजनार्दनं ॥ ११८ ॥ स्नापयेदुक्तमंत्रैस्तुमध्यमंप्रणवेनतु ॥ अष्टार्णेननिजेनापितथापुरुषसूक्ततः
॥११९॥ आवाहनंचस्नपनंपंचगव्येनमध्यवत् ॥ पूर्वाद्युत्तरपर्यंतःकलशक्रमउच्यते ॥ १२० ॥ जप्त्वापुनश्च
तन्मंत्रान्पूजयेच्चविधानतः ॥ द्वारलोकपतिभ्यश्चबलिंदत्वायथाक्रमं ॥१२१॥ वस्त्ररत्नहिरण्याद्यैरलंकृत्य
विभूतितः ॥ गुरवेदक्षिणांदद्यात्कोटिंलक्षंसहस्रकं ॥ १२२ ॥ शतमर्धंतदर्धंवानिःस्वोभक्त्याक्षमापयेत् ॥
तदर्धंमृत्विजांचैवतदर्धंपारणाकृतां ॥१२३॥ आश्वभ्यआश्वपाकेभ्योदद्यादन्नंसमस्तशः ॥ पुरस्तात्परतश्चै

वसप्तरात्रंनिरंतरं ॥१२४॥ सुवर्णवस्त्ररत्नाद्यैरागताभ्यागतानपि ॥ पूजयेच्छक्तितोभक्त्याप्रीयतांभगवा
निति ॥१२५॥ गीतनृत्तैश्चवाद्यैश्चपुराणैरितिहासकैः॥ सूक्तैर्मंगलघोषैश्चवैदिकैर्दिनसप्तकं ॥१२६॥ नयेत्त
तोमहाराजविभूत्यावभृथंसुधीः ॥ कारयेद्देवदेवस्यस्वाध्यायैर्गीतनृत्तकैः ॥ १२७॥ महानदीसंगमेतुतीर्थे
चातिप्रशस्तके ॥ स्नापयेत्पूर्ववन्मंत्रैःपुंसूक्तांतैःस्मरन्हरिं ॥१२८॥ ततःपूर्ववदागत्यप्रवेश्यपुरुषोत्तमं ॥ पू
जयित्वाविधानेनदत्वादानानिशक्तितः ॥१२९॥ गुरुंचभक्त्यासंपूज्यस्वीकुर्यादाशिषस्ततः ॥ शतप्रस्थाद्
नूनंतुनैवेद्यंपायसोत्तरं ॥ १३० ॥ दिनेष्वेतेषुदातव्यंसघृतंससितादिकं ॥ पश्चादपियथाशक्तिपूजाकार्या
हरेःसदा ॥ १३१ ॥ जीर्णालयोद्धृतौचैवतत्त्वमंत्रान्स्वकंतथा ॥ प्रातिलोम्येनजप्त्वैवमूर्तौसंकोचयेद्धरिं
॥१३२॥ उक्तेनैवविधानेनतदर्धैर्विभवैःसुधीः ॥ पादमात्रैरपिहरिंस्नापयित्वायथोदितं ॥ १३३ ॥ एतेनैव
विधानेनकृत्वादेवालयंपुनः ॥ स्थापयेत्पुंडरीकाक्षंद्विगुणेनप्रवाहणात् ॥ १३४ ॥ विभवेनानुलोम्येनज
पन्मंत्रान्पुनस्तथा ॥ आराधयेज्जगन्नाथंध्यायन्भक्त्यायथोदितं ॥ १३५ ॥ यात्रापिपूर्ववत्तत्राप्युत्सवेषुच
सर्वशः ॥ कलशोक्तविधानेनपूजाबलिहुतिस्तथा ॥ १३६ ॥ उत्सवेषुसदाकार्याकलशश्चोत्सवादनु ॥

यात्रास्नानंचकर्तव्यंसम्यगुक्तविधानतः ॥ १३७ ॥ चोरचांडालपतितश्वोदक्यादिप्रवेशने ॥ शवाद्युपह
तौचैवपूजाविच्छेदनेतथा ॥ १३८॥ स्नापनोक्तेनमार्गेणप्रायश्चित्तकृतिःस्मृता ॥ सर्वत्रविष्णुगायत्र्याहो
मःस्यादयुतावरः॥१३९॥ नावाव्याद्यभिधानानुविद्महेधीमहेतथा ॥ प्रचोदयात्तृतीयाधस्तन्नोगायत्रिनामि
का ॥१४०॥ दुर्गाशिवस्कंदसूर्यविनायकमुखानपि ॥ स्थापयेदुक्तमार्गेणतत्तन्मंत्रैःस्मरन्हरिं ॥१४१॥ गो
लकद्वितयंविष्णोस्त्रितयंवाप्रकीर्तितं ॥ अन्यदेवप्रतिष्ठासुतदंताश्चिंतयेद्धरिं ॥१४२॥ विष्णुस्मृतिविहीना
तुपूजास्यादासुरीसदा ॥ गृह्णंतिदेवतानैतांततःस्याद्देशविप्लवः ॥१४३ ॥ व्याधिचोरादिभिस्तस्मादंतर्ध्ये
योहरिःसदा ॥ विष्णुभक्तिविहीनस्यगतिःस्यान्नशुभाक्वचित् ॥ १४४ ॥ भक्तस्याप्यन्यदेवेषुतस्माद्ध्येयोह
रिःसदा ॥ संस्मृतोभगवान्विष्णुःसर्वमंगलमंगलः ॥१४५॥ समस्ताभीष्टदायीस्यात्तेनध्येयोखिलैर्जनैः ॥
पुरुषोव्यक्तंचमहानहंकारोमनस्तथा ॥१४६॥ दशेंद्रियाणिशब्दाद्याभूतेताःपंचविंशतिः ॥ तत्त्वाख्याकाल
मायेचनियतिर्मतिरेवच ॥ १४७ ॥ विद्याकलाप्रवृत्तिश्चद्वात्रिंशत्तत्त्वसंग्रहः ॥ स्फूर्तिःसंवित्प्रतिष्ठाचशक्ति
रित्यपराणितु ॥१४८॥ महालक्ष्मीस्वरूपाणिह्येकादशविदोविदुः ॥ विष्णोरपिस्वरूपाणितन्नाम्नैकादशैवतु

॥१४९॥ प्रधानोपमवर्णानिद्विभुजान्यप्यशेषतः ॥ कृतांजलिपुटान्येवप्रधानंतंहरिंप्रति ॥१५०॥ सर्वाण्ये
तानितत्त्वानिब्रह्मातुपुरुषःस्मृतः ॥ महांश्चाव्यक्तनाम्नीतुब्रह्माणीसंप्रकीर्तिता ॥ १५१ ॥ एवंवायुरपिज्ञेयो
भारतीचैवतत्त्रयं ॥ रुद्रोहंकारउद्दिष्टःस्कंदेंद्रौमनउच्यते ॥१५२॥ अहंकारःशेषवींद्रावपिविद्धिरीरितौ ॥
दिग्वायुसूनुसूर्याश्चवरुणश्चाश्विनावपि ॥१५३॥ वह्निदक्षाविंद्रसूनुर्मित्रश्चैवमनुस्तथा ॥ इंद्रियाख्याःशब्द
नामाबृहस्पतिरुदाहृतः ॥१५४॥ अन्येतुसूनवोवायोरुद्रस्यापिप्रकीर्तिताः ॥ एतेषुभगवान्विष्णुःप्रधानत
नुरेवतु ॥१५५॥ ध्येयःपरात्मनोर्मध्येतत्त्वनामातदर्थयोः॥ जपेन्यासेनमोंतश्चस्वाहांतोहोमकर्मणि॥१५६॥
त्रिचतुष्षट्दशावृत्तिरेतेषांतुहुतादिके ॥ न्यासोंगुलीषूरुबाहुमध्येषुव्युत्क्रमेस्मृतः ॥१५७॥ क्रमेविपर्ययेणा
त्रशक्त्यादित्वंप्रकीर्तितं ॥ ऋषिच्छंदोदेवतांगध्यानानुक्तौप्रधानवत् ॥१५८॥ ज्ञेयामंत्राःसमस्तास्तेपृथङ्मो
क्षादिदायकाः ॥ तंत्रमार्गास्तुहरिणाह्यसंख्याःकीर्तिताअपि ॥१५९॥ तेष्वयंसुगमोमार्गःसफलश्चानुतिष्ठ
तां ॥ यावतोह्यननुष्ठानेकर्मपूर्तिर्नविद्यते ॥१६०॥ तावत्समस्तंकथितमस्मिंस्तंत्रेयथाविधि ॥ प्रीयतेनेन
मार्गेणपूजितोमुक्तिदोभवेत् ॥१६१॥ कामदश्चस्वभक्तानांभगवान्पुरुषोत्तमः ॥१६२॥ इतिश्रीमदानंदती

र्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमत्तंत्रसारसंग्रहेतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॥
॥ ॐ ॥ अथविष्णूदितेतंत्रसारेमंत्रगणोहियः ॥ उदितःसंग्रहेणासावुच्यतेखिलसाधकः ॥१॥ याष्टमस्तू
युतोंतेनसमेतश्चैवभूभृतः ॥ बीजंनमश्चभगवान्सोद्देशोरूपसंयुतः ॥२॥ सएवताद्दशोलोकत्रयपालोभुवः
पतेः ॥ भावंमेदेहिदांतेतुदापयस्वाहयायुतः ॥३॥ मनुस्तस्यापरस्तारबीजोद्देशनमोयुतः ॥ नमःसोद्देशभ
गवान्महाशब्दयुतश्चसः ॥ ताद्दशःस्वाहयायुक्तोवराहस्यापरोमनुः ॥४॥ श्यामःसुदर्शनदराभयसद्वरेतो
भूम्यायुतोखिलनिजोक्तपरिग्रहैश्च ॥ ध्येयोनिजैश्चतनुभिःसकलैरुपेतःकोलोहरिःसकलवांछितसिद्धयेजः
॥५॥ वैष्णवानांमुनिर्ब्रह्मामंत्राणांवर्णभेदतः ॥ ज्ञेयंछंदोदेवतैकंतत्तद्रूपोहरिःपरः ॥६॥ प्रणवेनस्वनाम्नाच
भूधरेणपरात्मना ॥ सर्वज्ञसर्वशक्तिभ्यांषडंगानिविदोविदुः ॥७॥ ज्ञानैश्वर्यप्रभानंदतेजःशक्तिभिरेववा ॥
पूर्णात्ममध्यगैःसर्ववैष्णवांगान्यथोविदुः ॥८॥ तिष्ठोदादिस्वजायायाःकारणंस्वाहयायुतः ॥९॥ श्रीकरोष्टा
क्षरोमंत्रोगरुडारूढसंस्मृतिः ॥ द्विर्भीषयत्रासयचप्रमर्दयतथैवच ॥१०॥ प्रध्वंसयाथोरक्षेतिपंचांगश्चेदुदा ॥७७८॥
हृतः॥ क्रूरंवीरंबृहद्विष्णुंदीप्यंतंविश्वतोमुखं ॥११॥ पुंमृगेंद्रंभयकरंशुभंमृत्योश्चमारकं ॥ नमामिस्वयमित्ये

षद्वात्रिंशार्णोमनुर्हरेः ॥१२॥ द्विर्जयस्योपरिनिजंसोद्देशं[illegible]कथा ॥ [illegible]
तं ॥१३॥ चतुर्विंशाक्षरोमंत्रोनिखिलेष्टप्रदायकः ॥ [illegible]महाबलः ॥१४॥ [illegible]
इत्येतन्मध्येनंतःप्रकीर्तितः ॥ पादैर्व्यस्तैःसमस्तैश्चपदैश्चांगंप्रकीर्तितं ॥१५॥ पूर्वोस्तत्रपूर्वंतुसर्वज्ञेनषडंग
कं ॥ तृतीयंतुद्विरावृत्तैःपादैरंगसमन्वितं ॥१६॥ ध्यायेन्नृसिंहमुरुगात्तरवित्रिनेत्रंजानुप्रसक्तकरयुग्ममथा
पराभ्यां ॥ चक्रंदरंचदधतंप्रिययासमेतंतिग्मांशुकोट्यधिकतेजसमप्यशक्तिं ॥१७॥ सर्वेष्वपिहिमंत्रेषुध्या
घनंतांतबाहुकः॥ चेतनांतस्थमारभ्यसर्वगांतस्थ(स्व)रूपवान् ॥१८॥ अनंतरूपोध्येयोत्रस्वगुरु[illegible]नुसार
तः॥ यथायोग्यंयथाशक्तितत्तदायुधभूषणः॥१९॥ शंखचक्रगदापद्मखड्गखेटाःसशार्ङ्गकाः॥शरोमुसल[illegible]
चहलःपाशांकुशौतथा ॥२०॥ शूलंचभिंडिबालश्चपट्टिशोग्निर्वराभये ॥ तर्कमुद्राक्षमालाचपुस्तकंच[illegible]
रणं ॥२१॥ इत्यादीन्यखिलान्येवविष्णोश्चिंत्यानिबाहुषु ॥ वियत्सइतियुग्मार्णोविपरीतश्चसस्मृतः॥२२॥
ससर्गहीनोवेतश्चाबिंदुहीनोत्तरस्तथा ॥ त्रयएतेमहामंत्राःपुरुषार्थचतुष्टये ॥२३॥ कल्पवृक्षा[illegible]
शेषज्ञानदायकाः ॥ तैरेवतुद्विरावृत्तैरंगमेषांप्रकीर्तितं ॥२४॥ [illegible]ः ॥ ए

कविंशत्सहस्रात्मासषट्शतमहर्निशं ॥ २५ ॥ अर्पणीयोहरौनित्यंप्रातर्योगोमहानयं ॥ अशेषदोषदहनस्त
त्वज्ञानप्रदायकः ॥ २६ ॥ अष्टैश्वर्यप्रदश्चैवकृतादौसमुपासतां ॥ तारयोगोप्येवमेवब्रह्मादावेववर्तते ॥ २७ ॥
ध्यायेद्रवींदुकरमिंदुसहस्रलक्षकांतिंप्रियासहितमास्थितमिंदुबिंबे ॥ शंखारिदोर्द्वयमुदर्कमहेंदुबिंबात्संसिच्य
मानममृतेनरमाधिनाथं ॥ २८ ॥ अंत्यस्वरक्तवर्णोवाध्येयोविष्णुःसनातनः ॥ विद्युद्वर्णोथवाध्येयःशक्त्येतःपंच
मंत्रयुक् ॥ २९ ॥ अष्टाक्षरोमहामंत्रस्तैरेवांगैःसमन्वितः ॥ अंत्यध्यानयुतश्चैवनिःशेषपुरुषार्थदः ॥ ३० ॥ मू
लंनःप्रतिषेधश्चसोद्देशोभगवानपि ॥ विष्णुर्भोज्याधिपःस्वाहायुक्तोष्टादशवर्णकः ॥ ३१ ॥ अंगानितत्पदैरे
वमंत्रचिंतामणिस्त्वयं ॥ यथेष्टभक्षभोज्यादिदातामुक्तिप्रदायकः ॥ ३२ ॥ ध्यायेत्सुशुक्लमरविंददलायताक्षंसौव
र्णपात्रदधिभोज्यमथामृतंच ॥ दोर्भ्यांदधानमखिलैश्चसुरैःसमेतंशीतांशुमंडलगतंरमयासमेतं ॥ ३३ ॥ अमृ
तंस्वयमुद्देशयुक्तःसहृदयोमनुः ॥ सतारोष्टाक्षरोंगानिपदैर्व्यस्तैःसमस्तकैः ॥ ३४ ॥ उद्यद्रविप्रभमरींद्रदरौग
दांचज्ञानंचबिभ्रतमजंप्रिययासमेतं ॥ विश्वावकाशमभितःप्रतिभासयंतंभासास्वयास्मरतविष्णुमजादिवंद्यं
॥ ३५ ॥ त्रिविक्रमस्तुसोद्देशोविश्वरूपश्चतत्परः ॥ धीनिदोचमहेविष्णुस्तन्नःप्रेरणमध्यगः ॥ ३६ ॥ स्वयमु

द्देशसंयुक्तस्तदाद्यर्णपुरःसरः ॥ सनतिःषडक्षरोमंत्रोवर्णैरंगक्रियामता ॥ ३७ ॥ अंगारवर्णमभितोंडबहिःप्र
भाभिर्व्याप्तंपरश्वधधनुर्धरमेकवीरं ॥ ध्यायेदजेशपुरुहूतमुखैःस्तुवद्भिरावीतमात्मपदवींप्रतिपादयंतं ॥ ३८ ॥
श्यामंरवींद्वमितदीधितिकांतियुक्तंज्ञानंशरंचदधतंप्रिययासमेतं ॥ स्वात्मस्वरूपममितंहनुमन्मुखेषुसंदर्शयं
तमजितंस्मरतोरुगीर्भिः ॥ ३९ ॥ निजगोत्रंतुसोद्देशंपूर्वाक्षरपुरःसरं ॥ नत्यंतंतारपूर्वंचमनुरष्टाक्षरोमतः ॥ ४० ॥
तेचबीजेबीजभूतेधर्मादीनामशेषतः ॥ एतेविजयदामंत्राज्ञानमोक्षप्रदायकाः ॥ ४१ ॥ हिरण्यरत्नराज्यादि
समभीष्टसुरद्रुमाः ॥ कृष्णोगोविंचकामेतःसोद्देशोवल्लवीजनः ॥ ४२ ॥ प्रियश्चताद्दृशःस्वाहायुगष्टादशवर्ण
कः ॥ पदैरंगानिसंप्रीतिकाममोक्षप्रदोमनुः ॥ ४३ ॥ ध्यायेद्धरिन्मणिनिभंजगदेकवंद्यंसौंदर्यसारमरिशंख
वराभयानि ॥ दोर्भिर्दधानमजितंसरसंचभैष्मीसत्यासमेतमखिलप्रदमिंदिरेशं ॥ ४४ ॥ सकामःस्वयमुद्देशी
नत्यंतोयंषडक्षरः ॥ तदादिरपिसर्वेष्टचिंतामणिरुदाहृतः ॥ ४५ ॥ दृष्टार्थएवमंत्राणांकलौवीर्यंतिरस्कृतं ॥ त
त्राप्युद्दीप्तवीर्याहिमंत्राअत्रप्रकीर्तिताः ॥ ४६ ॥ वासिष्ठवृष्णिप्रवरमंत्रास्तत्रापिवीर्यदाः ॥ स्वयंदेवपदारू
ढःपूर्ववर्णपुरःसरः ॥ ४७ ॥ नत्यंतोष्टाक्षरोमंत्रःप्रियोविज्ञानगोपतेः ॥ व्याख्याश्रीसर्वविज्ञानकवितादिगुण

प्रदः॥ ४८ ॥ वादेविजयदोनित्यंयथायुद्धेनृकेसरी ॥ ४९ ॥ विज्ञानरोचिःपरिपूरितांतर्बाह्याडकोशंहरितो
पलाभं ॥ तर्काभयेतंविधिशर्वपूर्वगीर्वाणविज्ञानदमानतोस्मि ॥५०॥ ज्ञानानंदपुरःपूर्णोविद्महेधीमहेतथा॥
तन्नःप्रेरणमध्येतुव्यासोमंत्राधिपाधिपः ॥ ५१ ॥ आदिबीजंस्थिरादोषज्ञानबीजंविमुक्तिदं ॥ सर्वपापक्षयक
रंसर्वव्याधिविनाशनं ॥५२॥ ध्यायेच्छशांकशतकोट्यतिसौख्यकांतिंसंसिच्यमानममृतोरुघटैःसुरेशैः ॥ व
र्णाभिमानिभिरजेशमुखैःसहैवपंचाशताप्रतिगिरंतमशेषविद्याः ॥ ५३॥ सोद्देशस्तुस्वयंदीर्घपूर्वार्णाद्योनमो
युतः ॥ सर्वविद्याप्रदोष्टार्णःप्रतिवादिजयप्रदः ॥ विमुक्तिसाधनःकीर्तिबुद्धिस्थैर्यप्रदःसदा ॥ ५४ ॥ वंदे-
तुरंगवदनंशशिबिंबसंस्थंचंद्रावदातममृतात्मकरैःसमंतात् ॥ अंडांतरंबहिरपिप्रतिभासयंतंशंखाक्षपुस्तक
सुबोधयुताब्जबाहुं ॥ ५५ ॥ नस्तोमुखादपिनिरंतरमुद्गिरंतंविद्याअशेषतउताब्जभवेशमुख्यैः ॥ संसेव्यमान
मतिभक्तिभरावनम्रैर्लक्ष्म्यामृतेनसततंपरिषिच्यमानं ॥५६॥ स्वयमुद्देशवान्पूर्ववर्णपूर्वोनमोयुतः ॥ सतारो
ष्टाक्षरश्चैवनवार्णश्चमनूस्मृतौ ॥५७॥ प्रोद्यद्दिवाकरसमानतनुंसहस्रसूर्योरुदीधितिभिराप्तसमस्तलोकं ॥ ज्ञा
नाभयांकितकरंकपिलंचदत्तंध्यायेदजादिसमितिंप्रतिबोधयंतं ॥५८॥ अधृष्यताज्ञानमोक्षप्रदौभक्तेष्विमौ

सदा ॥ सूक्तंदीर्घतमोदृष्टंविष्णोर्नुकमितिप्रभोः ॥ ५९ ॥ सर्वार्थदंगात्संमदंयोजातइतिचापरं ॥ वासिष्ठंच
परोमात्रयेतिज्ञानविमुक्तिदं ॥६०॥ भौवनीयंसर्वकाममोक्षदंयइमेत्यपि ॥ एवमेवाखिलावेदाज्ञातव्याविष्णु
तत्पराः ॥ ६१ ॥ स्वदृष्टंसूक्तमखिलकामदंहरितुष्टिदं ॥ वाचोंभ्रिण्याःश्रियोंगानिश्रीर्लक्ष्मीर्मंदिरारमा
॥६२॥ कौशेयपीतवसनामरविंदनेत्रांपद्मद्वयाभयवरोद्यतपद्महस्तां॥उद्यच्छतार्कसदृशींपरमांकसंस्थांध्याये
द्विधीशनुतपादयुगांजनित्रीं ॥६३॥ लज्जाबीजंचतद्बीजंतस्याएवाभिधायकं ॥ पाशांकुशौरक्तवस्त्वेलज्जा
बीजेविशिष्यते ॥६४॥ अमध्ययुग्मस्वरगतेनैवांगमुदाहृतं ॥ सत्ताबीजंचदुर्बीजंतद्वदेवप्रकीर्तितं ॥६५॥
वर्णःश्यामोविशेषोत्रतांबूलंनीलमुत्पलं ॥ चक्रशंखौतर्जनंचशूलमित्यपरत्रच ॥ ६६॥ नमोंतःस्वेनसहित
स्तदेवान्योमनुःस्मृतः ॥ दुर्गात्रिष्टुप्कश्यपोक्तातत्रवर्णोग्निवत्स्मृतः॥६७॥ त्रिनेत्रत्वंचदुर्गायाःप्रायःसर्वत्रक
थ्यते ॥ पादैःसमस्तेनतथाषड्वर्णेनांगमुच्यते ॥६८॥ रमायाएवरूपाणित्वेतानिहिविदोविदुः ॥ मुख्यतो
जामदग्न्यस्तुदेवतास्यमनोःस्मृतः ॥६९॥ हिरण्यगर्भसूक्तंचभृगुदृष्टंप्रकीर्तितं ॥ ब्रह्मधातृविरिंचाजपाद्मैरं
गमुदाहृतं ॥७०॥ ध्यायेन्निषण्णमजमच्युतनाभिपद्मेप्रोद्यद्दिवाकरसमूहनिकाशमग्र्यं ॥ मातृप्रकारकरमु

त्तमकांतिमद्भिर्वक्रैःसृजंतमखिलैःपरमार्थविद्याः ॥ ७१ ॥ स्वयमुद्देशनातेमांस्तस्यपंचाक्षरोमनुः ॥ स्वयमे
वापरोष्टार्णस्तादृशःसंप्रकीर्तितः ॥७२॥ बळाद्यंभृगुणादृष्टंप्राणाग्नेःसूक्तमुच्यते ॥ प्राणाद्यैःपंचभिस्तस्याप्यं
गान्युक्तानिसूरिभिः ॥७३॥ उद्यद्रविप्रकरसन्निभमच्युतांकेस्वासीनमस्यनुतिनित्यवचःप्रवृत्तिं ॥ ध्यायेद्गदा
भयकरंसुकृतांजलिंतंप्राणंयथेष्टतनुमुन्नतकर्मशक्तिं॥ ७४ ॥ प्राणाद्याःपंचमंत्राश्चतस्यदेवस्यवाचकाः ॥ उ
च्यतेहरिरप्येतैःसाक्षान्नारायणादिकः ॥७५॥ ब्रह्माण्याअपिभारत्यागौरीर्यस्तइतिश्रुतौ ॥ मंत्रौदीर्घतमोदृ
ष्टौसर्वाभीष्टप्रदायकौ ॥७६॥ उद्यद्दिवाकरसमूहनिभांस्वभर्तुरंकस्थितामभयसद्वरबाहुयुग्मां ॥ मुद्रांचतत्त्व
दृशयेवरपुस्तकंचदोर्युग्मकेनदधतींस्मरतात्मविद्यां ॥७७॥ पादैर्व्यस्तैःसमस्तैश्चतदंगानिविदोविदुः ॥ स्व
यमुद्देशनत्यंतौमंत्रौद्वावपरौतयोः ॥७८॥ मंत्राएतेहरेःप्रीतिदायकाःसर्वकामदाः॥इष्टंदैवंहरिःसाक्षाल्लक्ष्मी
र्भाग्यस्यदेवता॥७९॥गुरुर्ब्रह्माथवायुर्वाविद्यादेव्यौप्रकीर्तिते॥तस्मादेतेप्रियाविष्णोरंतरंगतयासदा॥८०॥
ज्ञेयाश्चैवप्रपूज्याश्चविष्णोःप्रीतिमभीप्सता॥ उद्देशनतियुङ्मंत्रःस्वयमेवशिवस्यतु॥८१॥वर्णैरेतैस्तदंगानिवा ॥७८१॥
मदेवोमुनिःस्मृतः ॥ पङ्क्तिशब्दार्थविज्ञानेनहिच्छंदसिसंशयः ॥८२॥ ध्येयःपंचमुखोरुद्रःस्फटिकामलकांति
मान् ॥ विद्युच्छुभ्रासितरजःश्यामान्यस्यमुखानिच॥८३॥जटावबद्धेंदुकलःप्रियायुङ्नागभूषणः॥ मंत्रेष्वेते
षुसर्वेषुवाच्यस्तारेणकेशवः॥८४॥अंतर्यामितयाध्येयःसर्वदेवेषुसर्वदा ॥ सएववनितालिंगःपार्वत्यामनुरुच्य
ते॥८५॥गौरीवराभयकराध्येयापीतांबराचसा॥स्वयमुद्देशनत्यंतःपूर्वपूर्वःषडक्षरः॥८६॥सनत्कुमारदृष्टोयं
मंत्रःशेषस्यकामदः॥दधानोहलसौनंदौश्वेतवर्णःकृतांजलिः॥८७॥सहस्रमूर्धाऽद्वितीयकर्णभूषःप्रियायुतः ॥
वनमालीनीलवासाध्येयोविष्णोस्तुपृष्ठतः॥८८॥व्यत्यस्तपक्षितारौचस्वाहांतोगारुडोमनुः ॥ कश्यपोस्यमुनि
र्ध्येयःसुधापूर्णंहिरण्मयं ॥८९॥ दधानःकुंभमभयंपीतःशुक्लोरुणोहरिः ॥ कृष्णश्चाजानुतोनाभेःकंठात्कादं
तएवच ॥९०॥प्रियायुक्पुरतोविष्णोःपक्षतुंडसमन्वितः ॥ जंगमस्थावरविषहृदयंसर्वकामदः ॥९१॥ मंत्राश्च
लोकपालानांनमोंताःसर्वकामदाः ॥ पीतरक्तासितश्वेतशुक्लरक्ताश्चवर्णतः ॥९२॥ सप्रियाःसाभयावज्रश
क्तिदंडासिपाशिनः ॥ गदाकुमुदशूलर्ष्टिखड्गिनोभूषणोज्ज्वलाः ॥९३॥ अग्निश्चस्वयमुद्देशीसनमःस्कंदवा
चकः॥कौशिकोस्यमुनिर्वह्निवर्णःषण्मुखउज्ज्वलः॥९४॥ धनुःशक्तिधरोध्येयःकामदोभयनाशनः॥ह्रस्वःकृपा
लुःसेतश्चस्वयमन्यःस्वयंतथा ॥९५॥ सतारोष्टाक्षरःसौरःक्रमव्युत्क्रमतःपदैः ॥ अंगानिपद्मयुगलधरोध्येयो

रुणोरविः ॥९६॥ सर्वव्याधिहरःश्रीदोवृष्टिदोयंमनुःस्मृतः॥मोनयदासाप्रप्रक्षिव्यत्यस्तोविघ्नराण्मनुः ॥९७॥
रक्तांबरोरक्ततनूरक्तमाल्यानुलेपनः॥महोदरोगजमुखःपाशदंतांकुशाभये ॥९८॥ बिभ्रद्ध्येयोविघ्नहरःकाम
दस्त्वरयाह्वयं ॥ तत्रतत्रस्थितोविष्णुस्तत्तच्छक्तीःप्रबोधयन् ॥९९॥ एकएवमहाशक्तिःकुरुतेसर्वमंजसा ॥ स्व
यमुद्देशवान्पूर्वपूर्वोह्रदयसंयुतः ॥१००॥ धान्वंतरोमहामंत्रःसंसृतिव्याधिनाशनः ॥ अत्रोक्तसर्वमंत्राणांना
यकोपलसन्निभः॥१०१॥ध्या॥चंद्रौघकांतिममृतात्मकरैर्जगंतिसंजीवयंतममितात्मसुखंपरेशं॥ ज्ञानंसुधाकल
शमेवचसंदधानंशीतांशुमंडलगतंस्मरतात्मसंस्थं ॥१०२॥ मूर्ध्निस्थितादमुतएवसुधांस्रवंतंभ्रूमध्यगाच्चततए
वचतालुसंस्थात् ॥ हार्दाच्चनाभिसदनादधरस्थिताच्चध्यात्वाभिपूरिततनुर्दुरितंनिहन्यात् ॥१०३॥ अज्ञान
दुःखभयरोगमहाविषाणियोगोयमाशुविनिहंतिसुखंचदद्यात् ॥ उन्मादविभ्रमहरःपरतश्चसांद्रस्वानंदमेवप
दमापयतिस्मनित्यं ॥ १०४ ॥ ध्यात्वैवहस्ततलगंस्वमृतंस्रवंतंदेवंसयस्यशिरसिस्वकरंनिधाय ॥ आवर्तय
न्मनुमिमंसतुवीतरोगःपापादपैतिमनसायदिभक्तिनम्रः ॥ १०५॥ शतंसहस्रमयुतंलक्षंवारोगसंक्षयात् ॥ ॥७८२॥
इममेवजपेन्मंत्रंसाधूनांदुःखशांतये ॥१०६॥ ज्वरदाहादिशांत्यर्थंतर्पयेन्मनुनामुना ॥ ध्यात्वाहरिंजलेस

सरात्रंजूर्तिर्विनश्यति ॥ १०७ ॥ अयुतामृतसमिद्धोमाद्गोघृतक्षीरसंयुतात् ॥ सर्वेरोगाविनश्यंतिविमुखो
नहरेर्यदि॥१०८॥भूताभिचारशांत्यर्थमपामार्गाहुतिक्रिया ॥ द्विगुणामृतयापश्चात्केवलेनघृतेनवा ॥१०९॥
आयुर्विवृद्धयेनित्यंजन्मनक्षत्रएववा ॥ चतुश्चतुर्भिर्दूर्वाभिःक्षीराज्याक्ताभिरिष्यते ॥११०॥ सर्वाःक्रियाहरौ
भक्तेहरिभक्तैःस्वनुष्ठिताः ॥ गुरुभक्तैःसदाचारैःफलंत्यद्धानचान्यथा ॥१११॥ ब्रह्मांतागुरवश्चैवसंप्रदायप्रवर्त
काः॥तत्तद्गुणानुसारेणपूज्यामान्याश्चकृत्स्नशः॥११२॥सर्वेभ्योभ्यधिकाभक्तिर्विष्णौस्यादतिनिश्चला॥लक्ष्मी
ब्रह्मादिषुततःक्रमेणस्यात्सुभाविता॥११३॥एवंविद्याःफलिष्यंतिनान्यथातुकथंचन॥शुभान्ध्यायंतियेकामा
न्गुरुदेवप्रसादजान् ॥११४॥ इतरानात्मपापोत्थांस्तेषांविद्याफलिष्यति ॥ मुक्तावपिचसंसारेनात्मनोविष्णु
तांक्वचित्॥११५॥ब्रह्मरुद्रादिभावंवासाम्यंवाधिक्यमेववा॥अतद्वशत्वमथवायःस्मरेत्सतुसिद्धिभाक्॥११६॥
नान्यथासिद्धिमाप्नोतिकल्पकोटिशतैरपि॥स्मृत्वागुरुंपूर्वगुरुमादिमूलगुरूंस्तथा॥११७॥देवतांवासुदेवंचवि
द्याभ्यासीतुसिद्धिभाक्॥अवज्ञातागुरूणांचदेवतानांनसिध्यति॥११८॥प्रयातिचतमोघोरंमंत्रावज्ञाकृदेवच॥
यस्तारतम्यवेत्तास्याद्गुरूणांदेवतास्वपि॥११९॥भक्तिमान्गुरुदेवेषुतद्भक्तेषुचसिध्यति ॥ गुरुदेवप्रतीपानांवि

मुखस्तत्प्रियेरतः॥१२०॥अकामक्रोधलोभश्चनचिरात्सिद्धिमाप्नुयात् ॥सकामेभ्योमितगुणाह्यकामैस्तुकृताः क्रियाः॥१२१॥तस्मादकामएवालंभजेद्विष्णुंसनातनं ॥ अयंमेहस्तइतिचमंत्रःपूर्वोक्तवत्स्मृतः॥१२२॥अत्रोक्तास्तुक्रियाःसर्वमंत्रेष्वप्युपलक्षणं॥विजयस्तंभनादीनिनारसिंहैर्विशेषतः॥१२३॥जामदग्न्यैश्चकार्याणिराघवैर्यादवैरपि॥वाराहैस्तंभनंक्षिप्रंश्रीकराःकथिताःपुरा॥१२४॥बहुबाहुंमहाकायमुद्युक्तंचोद्यतायुधं॥स्मरन्विजयमाप्नोतिस्तंभनादींश्चकारयेत् ॥ १२५ ॥ वसुपूर्णकरंरत्नपर्वतस्थंविभावयन् ॥ वसुसिद्धिमवाप्नोतिसेव्यमानमजादिभिः ॥ १२६॥ श्रियाविभूतिभिर्युक्तंभावयन्भूतिमाप्नुयात् ॥ यद्यन्मनोगतंतस्यतत्तदाप्नोत्यसंशयं ॥१२७॥ तथातथाहरिंध्यायन्क्रियास्तास्ताश्चसाधयन् ॥ श्रियेपद्मानिजुहुयात्संप्रीत्याउत्पलानिच ॥१२८॥ शरान्जयायजुहुयादभिमंत्र्यप्रयोजयेत् ॥ विद्यायैमंत्रितंवारिवचांवातुलसीमपि ॥१२९॥ ब्राह्मीं घृतं(घृष्टं)सुवर्णंवाशतावृत्त्यातुनित्यशः ॥ अकुर्वंश्चक्रियांभक्त्यानिरपेक्षोभजन्हरिं ॥ १३० ॥ सर्वमेतदवाप्नोतिविशेषेणनसंशयः ॥ सृष्टिस्थितिलयन्यासाःप्रातिलोम्यानुलोमतः ॥१३१॥ स्थित्यंताएववर्णानांश्रेष्ठाएवंचतुर्दश ॥ संहृत्यंतामोक्षिणांचएकविंशतिरेववा ॥१३२॥ पादहृत्केषुनाभ्यास्ययुक्तंचसललाटकं ॥ ॥७८३॥

सनासिकासदृग्जान्वासश्रोत्रंसोरुकंतथा॥१३३॥सोरस्कंचसकंठंचसभुजद्वयमेवच ॥सगंडयुग्मंसालीकंसतुंडक्रोडकंतथा ॥१३४॥ समूलंचसगुह्यंचसपार्श्वद्वयमेवच ॥ सदोर्द्वयंव्यापकंचगलपार्श्वद्वयेनच ॥१३५॥ ककुत्स्तनद्वयेनापिपृष्ठमूलेनसर्वशः ॥ न्यासोयथाक्रमंप्रोक्तोमंत्रेष्वेतेषुकृत्स्नशः ॥ १३६॥ प्रतिमायामात्मनिचन्यासोयंसन्निधानकृत्॥बीजांतःसाध्यमध्यंचविभक्तदलमंत्रयुक्॥१३७॥ वर्णानुप्रातिलोम्येनवृत्तंभूपुरसंयुतं ॥ बीजसंदृब्धकोणंचयंत्ररक्षादिसाधकं ॥ १३८॥ समंतत्सर्वमंत्रेषुजप्तंधार्यंतुवाभुवि ॥ विलिख्यमंडलेवातत्पूजयेद्धरिमंजसा ॥ १३९ ॥ प्रतिमालक्षणैर्याविव्यक्तआचार्यउत्तमः ॥ सर्ववित्तपसायुक्तआज्ञाशक्तियुतोहरेः ॥ १४० ॥ यावद्भक्तोयथालब्धैर्गुणैर्युक्तोथवैष्णवः ॥ गुरुःसत्संप्रदायज्ञस्तारतम्येनसिद्धिदः ॥१४१॥ उत्तमादुत्तमासिद्धिर्धर्ममोक्षादिषुस्फुटं ॥ तस्मादुत्तमआचार्यंलब्धेनातोवरंव्रजेत् ॥१४२॥ एकस्यशिष्यतांप्राप्यतदाज्ञांनविनासमं॥अवरंवाव्रजेदुच्चगुणश्चेन्नैवदुष्यति ॥१४३॥विशेषतोगुणश्चस्याद्देवेष्वप्येवमेवहि ॥ तस्मादुत्तममाचार्यंदेवेशंचाश्रयेद्धरिं ॥१४४॥ अपरोक्षदृशेरेवयस्मान्मोक्षोनचान्यथा ॥ अपरोक्षदृशिश्चैवश्रवणान्मननादनु ॥ १४५ ॥ सम्यङ्निश्चिततत्त्वस्यनिदिध्यासनयाभवेत् ॥ द्विविधासाचसंप्रो

क्ताविष्णुशास्त्रावमर्शनं ॥१४६॥ एकंध्यानंहरेरन्यच्चत्वार्यंगानितस्यच ॥ यमश्चनियमश्चासाप्राणायामइती
रितः ॥१४७॥ अहिंसासत्यमस्तेयंब्रह्मचर्यापरिग्रहौ ॥ यमाःशौचंतपस्तुष्टिःस्वाध्यायोहरिपूजनं ॥१४८॥
नियमावीरपद्मेचस्वस्तिकाद्यानिचासनं ॥ रेचकःपूरकश्चैवकुंभकश्चत्रिधास्मृतः ॥१४९॥ प्राणायामःस्मृतिं
विष्णोर्विनानियमउच्यते ॥ अधीतिस्मृतियुक्तोहिनिदिध्यासनमेवहि ॥ १५० ॥ प्राणायामेचविष्णोर्य
त्स्मरणंध्यानमेवतत् ॥ आसाशौचंप्राणयमोनिष्परिग्रहपूर्वकाः ॥१५१॥ तपआद्याःक्रमात्सर्वंउत्तरोत्तरतो
धिकाः ॥ सर्वतःश्रवणाद्यास्तुमुख्यामुक्तिप्रसाधने ॥ १५२ ॥ अज्ञस्यश्रवणंश्रेष्ठमयुक्तेर्मननंतथा ॥ ध्यानं
निश्चिततत्त्वस्यतस्माच्छास्त्रावमर्शनं ॥१५३॥ स्वयंदशगुणंतस्माद्व्याख्यैकस्यशतोत्तरा ॥ अपरोक्षदृशाप्ये
षाकर्तव्याविष्णुतुष्टिदा ॥१५४॥ यइमंपरमंगुह्यंमद्भक्तेष्वभिधास्यति ॥ भक्तिंमयिपरांकृत्वामामेवैष्यत्यसंश
यः ॥१५५॥ नचतस्मान्मनुष्येषुकश्चिन्मेप्रियकृत्तमः ॥ भवितानचमेतस्मादन्यःप्रियतरोभुवि ॥ १५६ ॥
शौचासनेत्वंगमात्रंनपृथग्धर्मकारणं ॥ प्राणायामादयस्तुष्टिपर्यंताद्विगुणाधिकाः ॥१५७॥ स्वाध्यायोतः
कोटिगुणस्ततोनंतगुणाहरेः ॥ पूजातत्रिगुणंध्यानमितिधर्मक्रमःस्मृतः ॥१५८॥ ऊर्वोरधःपदोरूर्ध्वंविभागे ॥७८४॥

नेतिचत्रिधा ॥ आसनत्रयमुद्दिष्टंमंत्रस्मरणपूर्वकं ॥१५९॥ द्विगुणोत्तररेचकादिषोडशादिक्रमेणतु ॥ मा
त्राणांह्स्ववर्णस्यकालोमात्रेतिशब्द्यते ॥ १६० ॥ क्रमेणैवाभ्यसेन्मात्रांवृद्धिमेकाग्रधीःपुनः ॥ रेचयित्वादक्षि
णतःपूरयित्वाचवामतः ॥१६१॥ कुंभकश्चसुषुम्नायांविष्णुंवायुंचसंस्मरेत् ॥ मूलाधारंसमारभ्यत्वामूर्धानमृजु
स्थिता ॥१६२॥ मध्येसुषुम्नाविज्ञेयावज्रिकार्याप्रकाशि(नी)का॥वैद्युताब्रह्मनाडीतिसैवपंचप्रभेदिनी ॥१६३॥
पृष्ठवामाग्रदक्षांतभेदास्तेषुक्रमेणतु ॥ हरिर्नीलःसितःपिंगोलोहितश्चात्रकेशवः ॥ प्रद्युम्नादिस्वरूपेणध्येयःसि
द्धिमभीप्सता॥१६४॥मूलेचनाभौहृदयेंद्रयोनिभ्रूमध्यमूर्धाद्विषडंतकेषु ॥ चतुःषडष्टद्विचतुर्द्विषट्कदलेषुपद्मे
षुसितारुणेषु॥१६५॥पंचात्मकोसौभगवान्सदैवध्येयोहृदंतान्यरुणानितानि ॥ त्रिकोणवह्नौचषडश्रवायौद्वि
स्तावदश्ररविवृत्तशशित्रिवह्नौ॥१६६॥वृत्तेविधावपिविचिंत्यमिदंदशार्धरूपंसितंतदखिलंहृदयात्परस्थं ॥ इडा
चपिंगळाचैववज्रिकाधारिणीतथा॥१६७॥सुषुम्नायाश्चतुर्दिक्षुवज्रिकाद्यासुतत्रच ॥ चतुर्मूर्तिःसभगवान्हृदये
संव्यवस्थितः॥१६८॥द्वासप्ततिसहस्राणिनाड्योन्यास्तुप्रधानतः ॥ बृहतीसहस्रस्पर्शानामृचांवाच्योत्रकेशवः
॥१६९॥रूपाणांलक्षणंतेषांरहस्यत्वान्नकथ्यते॥१७०॥विष्णुनाब्रह्मणेप्रोक्तंग्रंथसंकोचतस्तथा॥खंडस्मृतिर्धा

रणास्यादखंडाध्यानमुच्यते ॥१७१॥अप्रयत्नात्समाधिश्चदर्शनंचिरयानया ॥ अथवासततंशास्त्रविमर्शैनभ
विष्यति ॥१७२॥ परमस्नेहसंयुक्तयथार्थज्ञानतोभवेत् ॥ साभक्तिरितिविज्ञेयासाधनंभोगमोक्षयोः ॥१७३॥
मुख्यमेषैवनान्यत्स्यात्सर्वंव्यर्थंतयाविना ॥ सैकाप्यभीष्टफलदामोक्षोदर्शनयुक्तया ॥१७४॥ दर्शनंचतया
हीनंव्यर्थमन्यत्किमुच्यते ॥ योग्यंतुदर्शनंनैवतयाहीनंभविष्यति ॥१७५॥ आनंदचित्सदितिपूर्वगुणैःस
मस्तैर्मर्त्यादिभिर्विधिपरैर्भगवान्क्रमेण ॥ ध्यातोधिकैरधिगुणोधिकमेवसौख्यंमुक्तौददातिसततंपरमस्वरू
पः ॥१७६॥ निर्दोषाखिलसंपूर्णगुणेनहरिणास्वयं ॥ ब्रह्मणेकथितात्तंत्रसारादुद्धृत्यसादरं ॥१७७॥आनंदती
र्थमुनिनाकृतोग्रंथोयमंजसा ॥ ग्रंथोयंपाठमात्रेणसकलाभीष्टसिद्धिदः ॥१७८॥ किमुज्ञानादनुष्ठानादुभय
स्मात्पुनःकिमु ॥१७९॥ यस्यत्रीण्युदितानिवेदवचनेरूपाणिदिव्यान्यलंबट्तद्दर्शतमित्थमेवनिहितंदेवस्य
भर्गोमहत् ॥ वायोरामवचोनयंप्रथमकंपृक्षोद्वितीयंवपुर्मध्वोयत्तुतृतीयमेतदमुनाग्रंथःकृतःकेशवे ॥१८०॥
अशेषदोषोज्झितपूर्णसद्गुणंसदाविशेषापगतोरुरूपं ॥ नमामिनारायणमप्रतीपंसदाप्रियेभ्यःप्रियमादरेण ॥७८५॥
॥ १८१ ॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमत्तंत्रसारसंग्रहेचतुर्थोऽध्यायःसंपूर्णः ॥ ४ ॥

तंत्रसारसंग्रहःसंपूर्णः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीममध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ हरिः ॐ ॥ यस्मिन्सर्वाणिक
र्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसा ॥ निराशीर्निर्ममोयातिपरंजयतिसोच्युतः ॥१॥ स्मृत्वाविष्णुंसमुत्थायकृत
शौचोयथाविधि ॥ धौतदंतःसमाचम्यस्नानंकुर्याद्विधानतः ॥२॥ उद्धृतेतिमृदालिप्यद्विषडष्टषडक्षरैः ॥ त्रि
र्निमज्याऽऽप्यसूक्तेनप्रोक्षयित्वापुनस्तथा ॥३॥ मृदालिप्यनिमज्यत्रिस्त्रिर्जपेदघमर्षणं ॥ स्रष्टारंसर्वलोका
नांस्मृत्वानारायणंपरं ॥४॥ यतःश्वासोनिमग्नोप्सुप्रणवेनोत्थितस्ततः ॥ सिंचेत्पुरुषसूक्तेनस्वदेहस्थंहरिं
स्मरन् ॥५॥ वसित्वावासआचम्यप्रोक्ष्याचम्यचमंत्रतः ॥ गायत्र्याचांजलिंदत्वाध्यात्वासूर्यगतंहरिं ॥६॥
मंत्रतःपरिवृत्याथसमाचम्यसुरादिकान् ॥ तर्पयित्वानिपीड्याथवासोविस्तृत्यचांजसा ॥ ७ ॥ अर्कमंडल
गंविष्णुंध्यात्वैवत्रिपदींजपेत् ॥ सहस्रपरमांदेवींशतमध्यांदशावरां ॥८॥ आसूर्यदर्शनात्तिष्ठेत्ततस्तूपविशे
तवा ॥ पूर्वांसंध्यांसनक्षत्रामुत्तरांसदिवाकरां ॥९॥ उत्तरामुपविश्यैववाग्यतःसर्वदाजपेत् ॥ ध्येयःसदास
वितृमंडलमध्यवर्तीनारायणःसरसिजासनसन्निविष्टः ॥ केयूरवान्मकरकुंडलवान्किरीटीहारीहिरण्मयवपु
र्धृतशंखचक्रः ॥ १० ॥ गायत्र्यात्रिगुणंविष्णुंध्यायन्नष्टाक्षरंजपेत् ॥ प्रणम्यदेवान्विप्रांश्चगुरूंश्चहरिपार्ष

दान् ॥११॥ एवंसर्वोत्तमंविष्णुंध्यायन्नेवार्चयेद्धरिं ॥ ध्यानप्रवचनाभ्यांचयथायोग्यमुपासनं ॥१२॥ धर्मेणे
ज्यासाधनानिसाधयित्वाविधानतः ॥ स्नात्वासंपूजयेद्विष्णुंवेदतंत्रोक्तमार्गतः ॥१३॥ वैश्वदेवंबलिंचैवकु
र्यान्नित्यंतदर्पणं ॥ इष्टंदत्तंहुतंजप्तंपूर्तंयच्चात्मनःप्रियं ॥१४॥ दारान्सुतान्प्रियान्प्राणान्परस्मैसन्निवेदयेत् ॥
भुक्तशेषंभगवतोभृत्यातिथिपुरस्सरः ॥१५॥ भुंजीतहृद्गतंविष्णुंस्मरंस्तद्गतमानसः ॥ आचम्यमूलमंत्रेण
कोष्ठंस्वमभिमंत्रयेत् ॥१६॥ वेदशास्त्रविनोदेनप्रीणयन्पुरुषोत्तमं ॥ अहःशेषंनयेत्संध्यामुपासीताथपूर्ववत्
॥१७॥ यामात्परतएवाथस्वपेद्ध्यायञ्जनार्दनं ॥ अंतरालेततोबुद्ध्वास्मरेतबहुशोहरिं ॥१८॥ कायेनवाचाम
नसेंद्रियैर्वाबुध्यात्मनावानुसृतःस्वभावं ॥ करोतियद्यत्सकलंपरस्मैनारायणायेतिसमर्पयेत्तत् ॥१९॥ द्वावि
मौपुरुषौलोकेक्षरश्चाक्षरएवच ॥ क्षरःसर्वाणिभूतानिकूटस्थोक्षरउच्यते ॥२०॥ उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मे
त्युदाहृतः ॥ योलोकत्रयमाविश्यबिभर्त्यव्ययईश्वरः ॥२१॥ यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपिचोत्तमः ॥ अतो
स्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमः ॥२२॥ योमामेवमसंमूढोजानातिपुरुषोत्तमं ॥ ससर्वविद्भजतिमांसर्वभा
वेनभारत ॥२३॥ इतिगुह्यतमंशास्त्रमिदमुक्तंमयानघ ॥ एतद्बुद्ध्वाबुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्चभारत ॥२४॥

रुद्रंसमाश्रितादेवारुद्रोब्रह्माणमाश्रितः ॥ ब्रह्मामामाश्रितोनित्यंनाहंकंचिदुपाश्रितः ॥२५॥ येमेमतमिदं
नित्यमनुतिष्ठंतिमानवाः ॥ श्रद्धावंतोनसूयंतोमुच्यंतेतेपिकर्मभिः ॥२६॥ येत्वेतदभ्यसूयंतोनानुतिष्ठंति
मेमतं ॥ सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसः ॥२७॥ द्वौभूतसर्गौलोकेस्मिन्दैवआसुरएवच ॥ विष्णु
भक्तिपरोदैवोविपरीतस्तथासुरः ॥२८॥ स्मर्तव्यःसततंविष्णुर्विस्मर्तव्योनजातुचित् ॥ सर्वेविधिनिषेधाः
स्युरेतयोरेवकिंकराः ॥२९॥ धर्मोभवत्यधर्मोपिकृतोभक्तैस्तवाच्युत ॥ पापंभवतिधर्मोपियोनभक्तैःकृतो
हरेः ॥३०॥ मन्मनाभवमद्भक्तोमद्याजीमांनमस्कुरु ॥ नित्यंभवेच्चमन्निष्ठोबुभूषुःपुरुषस्तथा ॥३१॥ एषनि
त्यःसदाचारोगृहिणोवनिनस्तथा ॥ वैश्वदेवंबलिंदंतधावनंचाप्यृतेबटोः ॥३२॥ एवमेवयतेःस्वीयवित्तेनतु
विनासदा ॥ मूलमंत्रैःसदास्नानंविष्णोरेवचतर्पणं ॥३३॥ विशेषोनिष्क्रिययतेरजलांजलिनातथा ॥ तर्प
णंतुहरेरेवयतेरन्यस्यचोदितं ॥३४॥ समिद्धोमोबटोश्चैवस्मृत्वाविष्णुंहुताशने ॥ सर्ववर्णाश्रमैर्विष्णुरेकए
वेज्यतेसदा ॥३५॥ रमाब्रह्मादयस्तस्यपरिवारतयैवतु ॥३६॥ कविंपुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनु
स्मरेद्यः ॥ सर्वस्यधातारमचिंत्यरूपमादित्यवर्णंतमसःपरस्तात् ॥३७॥ वेदाहमेतंपुरुषंमहांतं आदित्यवर्णं

तमसस्तुपारे ॥ सर्वाणिरूपाणिविचित्यधीरः नामानिकृत्वाऽभिवदन्यदास्ते ॥३८॥ धातापुरस्ताद्यमुदाजहार शक्रःप्रविद्वान्प्रदिशश्चतस्रः ॥ तमेवंविद्वानमृतइहभवति नान्यःपंथाअयनायविद्यते ॥३९॥ आनंदतीर्थमुनिनाव्यासवाक्यसमुद्धृतिः ॥ सदाचारस्यविषयेकृतासंक्षेपतःशुभा ॥ ४० ॥ अशेषकल्याणगुणनित्यानुभवसत्तनुः ॥ अशेषदोषरहितःप्रीयतांपुरुषोत्तमः ॥४१॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितासदाचारस्मृतिःसंपूर्णा ॥ ॥ ॥ ॥

॥ संपूर्णेयंसदाचारस्मृतिः ॥

श्रीमद्धनुमद्भीमर्मध्वांतर्गतरामकृष्णवेदव्यासात्मकलक्ष्मीहयग्रीवायनमः ॥ सृष्टिस्थित्यप्ययेहानियतिदृशितमोबंधमोक्षाश्चयस्मादस्यश्रीब्रह्मरुद्रप्रभृतिसुरनरद्यवीशशश्वात्मकस्य ॥ विष्णोर्व्यस्ताःसमस्ताःसकलगुणनिधिःसर्वदोषव्यपेतःपूर्णानंदोव्ययोयोगुरुरपिपरमश्चिंतयेतंमहांतं ॥ जन्माद्यस्येत्यादि । तंपरंधीमहि ।अन्वयात्। यतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः।इतरतःतर्कतः। चेतनाद्धिपित्रादेःपुत्रादिरुत्पद्यते । अर्थेषु सर्वपदार्थेषु । अभिज्ञःसर्वज्ञः । अतोयुज्यते । यंकामयेतंतमुग्रंकृणोमि । मम योनिरित्यन्येषांतदपेक्षत्वात् । न चान्यापेक्षोसौ । स्वराट् । कुतः । तेनेब्रह्महृदायआदिकवये । सहिविश्वाजातानिपरिताबभूव । नान्यः । हृदास्नेहेन । योब्रह्माणंविदधातिपूर्वमितिच । स्वात्मतएवहितस्यबुद्धिप्रकाशः । नचप्रसादंविनाज्ञातुंशक्यः । मुह्यंतियंसूरयः । नचतृप्तःप्रवर्तते । किंतुमृषा । वृथैव । भित्वामृषाश्रुरितिवत्। देवस्यैषस्वभावोयमिति। यत्रेतिविशेषणान्नान्यत्र। स्वविषयएववृथा । जीवेश्वरजडासंसर्गस्त्रिसर्गः। एकस्यतेजसोबहुत्ववदीश्वरसर्गः । वारिनिमित्तप्रतिबिंबवज्जीवसर्गः। मृदोघटादिवदव्यक्ताज्जडसर्गः । नचमायामयीसृष्टिः । धाम्नास्वेनसदानिरस्तकुहकं । तद्धाम्नाश्रियोनिरस्तकुहकत्वंमुक्ता

म । नचमुक्तवत्पूर्वंबंधभाक्त्वं । सदानिरस्तकुहकत्वात् । सत्यंनिर्दुःखनित्यनिरतिशयानंदानुभवरूपं । परंसंपूर्णगुणं । परत्वसाधकंजन्मादीत्यादि । तंत्रभागवतेच । सृष्टिस्थित्यप्ययेहादेःश्रुतिस्मृतिसमन्वयात् । युक्तितश्चेतृपूर्वादेःश्रीब्रह्मभवपूर्विणः । सुरगंधर्वमनुजपितृदैत्यात्मनःपृथक् । कर्ताविष्णुरजोनित्यःसर्वज्ञत्वान्नचापरः । अनन्याधिपतिश्चासौगरीयान्ब्रह्मणोयतः । तत्प्रसादमृतेतस्यनान्योवेत्तास्तिकश्चन । तेजसोरूपवद्रूपंबहुधाकुरुतेहरिः । वारिस्थतेजःप्रतिमाजीवास्तस्माद्विनिर्गताः । कुलालेनमृदायद्वन्निर्मीयंतेघटादयः । विष्णुनैवंप्रकृत्यैवनिर्म्यतेजगदीदृशं । एषत्रिसर्गोविष्णोस्तुवृथालोकस्यचावृथा ॥ इंद्रजालविधांसृष्टिंमन्यंतेज्ञानदुर्बलाः । नित्यंनिरस्तेंद्रजालेस्वतएवकथंभवेत् । अक्षमाःसत्यसृष्टौहिमायासृष्टिंवितन्वते । अनंताचिंत्यविभवःकथंतामीहतेहरिः । निर्दुःखपूर्णानंदत्वाद्यमाहुःसत्यमच्युतं । निर्दोषगुणपूर्णत्वात्परंचाहुर्जनार्दनं । एवंविधानुभावोयःसकथंनिंदितंसृजेत् । स्वप्नादिकंपरोदेवःप्राणादिस्थस्तनोत्यसौ । केवलस्यपरस्यास्यमायासृष्टिर्नयुज्यते । तस्माद्बाधायुताःसर्वेस्वप्नाद्यायेत्वकेवलाः । इदंनबाध्यतेसर्वंजगत्केवलजंयतः । मोक्षवत्केवलस्यास्यशक्त्यासम्यग्विजृंभितं । एतद्रहस्यंपरमंब्रह्मसूत्रपदोदितं । ये

त्वेवंनविजानंतितेहियांत्यधरंतमः । येत्वेतदभ्यसूयंतोनानुतिष्ठंतिमेमतं । सर्वज्ञानविमूढांस्तान्विद्धिनष्टानचेतसः । येत्वेतदनुतिष्ठंतिपारंपर्यागतंमम । तेयांतिपरमंस्थानंमयैवोदितमंजसेत्यादि । वैधर्म्याच्चनस्वप्नादिवदितिच । प्रधान्वस्यमहतोमहानिसत्यासत्यस्यकरणानिवोचमित्यादि । ब्रह्मसूत्रमहाभारतगायत्रीवेदसंबंधश्चायंग्रंथः । उक्तंचगारुडे । अर्थोयंब्रह्मसूत्राणांभारतार्थविनिर्णयः । गायत्रीभाष्यरूपोसौवेदार्थपरिबृंहितः । पुराणानांसाररूपःसाक्षाद्भगवतोदितः । द्वादशस्कंधसंयुक्तःशतविच्छेदसंयुतः । ग्रंथोष्टादशसाहस्रःश्रीमद्भागवताभिधइति ॥१॥ अधिकारिविषयफलान्युच्यंते । धर्मइति । प्रोज्झितकैतवःफलानपेक्षया । ईश्वरार्पणेनपरमः । तितिक्षवःकारुणिकाःसुहृदःसर्वदेहिनां । अजातशत्रवःशांताःसाधवःसाधुभूषणाः । मय्यनन्येनभावेनभक्तिंकुर्वंतियेदृढामित्यादिसतांलक्षणं । सतांचमात्सर्यमर्जुनस्यैकलव्यइवकुत्रचिद्दृश्यते । तद्वर्जनीयमुत्तमेषुज्ञानार्थिना । महासंहितायांच । उत्तमेष्वात्मनोनित्यंमात्सर्यंपरिवर्जयेत् । कुरुतेयत्रमात्सर्यंतत्तत्स्यविहीयतइति । नित्यनिरस्तदोषपूर्णगुणंवास्तवं । नित्यसंहितायांच । निरस्ताखिलदोषंयदानन्दादिमहागुणं । सर्वदापरमंब्रह्मतस्माद्वास्तवमीर्यतइति । वस्तुअप्रतिहतंनित्यं ।

स्कांदेच । वसनाद्वासनाद्वस्तुनित्याप्रतिहतंयतः । वासेनेदंयतस्तुन्नमतस्तद्ब्रह्मशब्द्यतइति । किंवापरैः अर्थकामादिकथनैः । गारुडेच । धर्मार्थकाममोक्षाणामेकमेवपदंयतः । अवरोधोहृदीशस्यपृथग्वक्ष्येनतानहमिति । सद्यःशब्दआपेक्षिकइतितत्क्षणादिति । नचासंपूर्णाधिकारिणांतत्क्षणादवरुध्यतइतिसद्यःशब्दः । अधिकारिविषयफलानांस्मरणात्फलाधिक्यंभवति । वामनेच । अधिकारंफलंचैवप्रतिपाद्यंचवस्तुयत् । स्मृत्वाप्रारभतोग्रंथंकरोतीशोमहत्फलमिति ॥ २ ॥ ज्ञातफलस्यापिप्रशंसाविधिभ्यांक्षिप्रप्रवृत्तिर्भवतीतिप्रशस्यविधत्ते । निगमकल्पतरोरिति । भगवतागलितं । शुकेनद्रवीकृतं । उक्तंच ब्रह्मांडे । धर्मपुष्पस्त्वर्थपत्रःकामपल्लवसंयुतः । महामोक्षफलोवृक्षोवेदोयंसमुदीरितः । शातितानिफलानीहकृष्णद्वैपायनेनतु । भारतादीनियानीहतथाभागवतंभुवि । आर्द्रीकृतानितानीहशुकप्रभृतिभिर्जनैः । ख्यापयद्भिर्गुरुप्रोक्तान्वेदार्थान्ग्रंथनिष्ठितान् । कानिचिद्दर्शयामासवृक्षस्याग्रेफलानितु । व्याचक्षमाणोवेदार्थंभगवाँल्लोकपूजितः । एतेषामथतेषांवाररसंपिबतसज्जनाः । आमोक्षान्महतीप्रीतिरहोमेपश्यतोभवेदिति ॥३॥ प्रकारांतरेणपुरुषार्थशंकानिवृत्त्यर्थमाख्यायिका । पाद्मेच । आख्यायिकाःप्रदर्श्यंतेसर्ववेदेषुसर्वशः ।

द्योतयंत्यस्तुमहतांतात्पर्यंतत्रतत्रह । अलाभःपुरुषार्थस्यप्रोक्तमर्थमृतेत्विति । द्योतनायमहाराजश्रद्धावृद्ध्यर्थमेवचेति ॥ यानिभगवज्ज्ञातान्यन्यैरप्यृषिभिर्ज्ञायंतेतानिवेत्थ । उक्तंहिब्रह्मांडे । द्वैपायनेनयद्बुद्धंब्रह्माद्यैस्तन्नबुध्यते । सर्वबुद्धंसवैवेदतद्बुद्धंनान्यगोचरमिति ॥४॥ विवशःबह्वभ्यासात् । उक्तंचब्रह्मवैवर्ते । शारीराद्वाचिकाभ्यासोवाचिकान्मानसोभवेत् । मानसाद्विवशान्मुच्येन्नान्यथामुक्तिरिष्यतइति ॥१४॥ आत्ममाययास्वरूपभूतेच्छया । महामायेत्यविद्येतिनियतिर्मोहिनीतिच । प्रकृतिर्वासनेत्येवतवेच्छानंतकथ्यतइति स्कांदे । विष्णुसंहितायांच । इच्छाशक्तिर्ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिरितित्रिधा । शक्तिशक्तिमतोश्चापिनभेदःकश्चनेष्यतइति ॥१८॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यवि०श्रीम०तात्पर्यनिर्णयेप्रथमस्कंधेप्रथमोऽध्यायः१ अनुपेतंदेहादिभिः । अनभिमानात् । अकातरःकातरवद्दर्शयत् । उक्तंचस्कांदे । नित्यतृप्तःपरानंदोयोव्ययःपरमेश्वरः । यस्यपुत्रफलंनैवयज्जातंजगदीदृशं । यदधःनश्रियोपांगाद्ब्रह्मरुद्रादिसंस्थितिः । सपुत्रार्थंतपस्तेपेव्यासोरुद्रस्यचेश्वरः । कातर्यंदर्शयामासवियोगेलौकिकंहरिः । कुतःकातरतातस्यनित्यानंदमहोदधेरिति । ईशन्नपिहिलोकस्यसर्वस्यजगतोहरिः । कर्माणिकुरुतेविष्णुःकीनाशइवदुर्बलइतिचोद्योगे । देवत्वे

भागव० देववच्चेष्टामानुषत्वेचमानुषीतिविष्णुधर्मे । सर्वभूतहृदयं । अहंकारात्मकत्वात् । अहंकारात्मकोरुद्रःशुकोद्वै तात्पर्य०
॥ ३ ॥ पायनात्मजइतिस्कांदे ॥२॥ स्वानुभावंब्रह्म ॥३॥ अद्वयंअसमाधिकं । तथाचभाल्लवेयश्रुतिः । सपुरुषःसो १ । २
द्वयइतिनह्येनमभिकश्चननह्येनमतिकश्चनेति । सोद्वयःपुरुषस्तस्मान्नसमोनाधिकोह्यतइतिमहासंहितायां ।
तत्वशब्दार्थस्तत्रैवोक्तः । अतीतानागतेकालेयत्तादृशमुदीर्यते । कुतश्चिदन्यथानेयात्तत्तत्त्वंतत्त्वतोविदुरि
ति ॥११॥ सत्तामात्रमानंदमात्रं । तथाचपैंगिश्रुतिः । अथकस्मादुच्यतेसत्तेतिनंदतिनंदयतिचेतीति । न
कार्यकारणविषयविशेषितवैषयिकज्ञानं । केवलमेवतज्ज्ञानं । स्रष्टृत्वादिभिःकार्यकारणविशेषितंच । तंत्र
भागवतेच । विषयापेक्षिनज्ञानंविषयैश्चविशेषितं । यत्तदानंदमात्रंचतद्ब्रह्मेत्यवधार्यतामिति । यत्किंचिद
लोकसिद्धं ॥१२॥ यस्मात्परमात्मैवतत्त्वं । तस्मात्तमेवपश्यंतिमुनयः ॥१३॥ आत्मनीश्वरइतिनजीवैक्यमुच्य
ते । परेषामपिब्रह्मादीनांयतोऽवरत्वंसपरावरः । भेददृष्ट्याभिमानेनेतिहिकापिलेये । ब्रह्मप्रधानमुपयांत्यग ॥७९०॥
ताभिमानाइतिच । विद्यात्मनिभिदाबोधः । यत्रहिद्वैतमिवभवति । अन्यमीशमस्यमहिमानमिति । अन
श्व[illegible] । [illegible]विदोवदंति । एकोबहूनांयोविदधातिकामान् । सत्यःसोअस्यम

[illegible]

हिमा । सत्यमेनमनुविश्वमदंति । यत्रपूर्वेसाध्याःसंतिदेवाः । शृण्वेवीरउग्रमुग्रंदमायन्नित्यादिच । मन्नस्य
हिपरेऽज्ञानेकिंनदुःखतरंभवेत् । बहवःपुरुषाब्रह्मन्नुताहोएकएवतु । नैतदिच्छंतिपुरुषमेकंकुरुकुलोद्वहेति
मोक्षधर्मे । भेददृष्ट्याभिमानेनपश्यंतोयांतितत्पदमितिवायुप्रोक्ते । अनुपपत्तेस्तुनशारीरः । भेदव्यपदेशाच्च ।
शारीरश्चोभयेपिहिभेदेनैनमधीयते । पृथगुपदेशादित्यादिच । सत्यत्वंचभेदस्योक्तंभाल्लवेयश्रुतौ । स्थाणु
होंचक्रामसप्रजापतिमुवाचकोसिकेस्मःकःसइतिसहोवाच । योस्मियेस्थयःसइति । अथहैनमुपाक्रोशत् ।
सत्यंभिदासत्यंभिदासत्यंभिदा मैवारुवण्योमैवारुवण्योमैवारुण्यइतीति । सत्यमेनं । सत्यःसोअस्यमहिमे
तिचोक्तं । महासंहितायांच । त्रिविधंजीवसंघंचपरमात्मानमव्ययं । तेषांभेदंचयेसत्यंविदुर्मोहविवर्जिताः ।
तेयांतिपरमंस्थानंविष्णोरेवाचलंध्रुवं । जीवेश्वरभिदांभ्रांतिंकेचिदाहुरपंडिताः । अनारतंतमोयांतिपरमा
त्मविनिंदनात् । पराधीनश्चबद्धश्चस्वल्पज्ञानसुखेहितः । अल्पशक्तिःसदोषश्चजीवात्मानीदृशःपरः । वद
तातुतयोरैक्यंकिंतेनादुष्कृतंकृतं । अंतर्याम्यैक्यवाचीनिवचनानीहयानितु । तानिदृष्ट्वाभ्रमंतीहदुरात्मा
नोल्पचेतसः । अस्यस्मित्वमहंस्वात्मेत्यभिधागोचरोयतः । सर्वांतरत्वात्पुरुषस्त्वंतर्यामीनियामयन् । अतो

भ्रमंतिवचनैरासुरामोहतत्परैः । तन्मोहनेपराप्रीतिर्देवानांपरमस्यच । अतोमहांधकारेषुपतंत्यज्ञानमोहि
ताइत्यादि ॥२२॥ विष्णोरेवत्रिसंज्ञाः [२३] । वामनेच । ब्रह्मविष्णवीशरूपाणित्रीणिविष्णोर्महात्मनः । ब्रह्मणिब्रह्म
रूपोसौशिवरूपीशिवेस्थितः । पृथगेवस्थितोदेवोविष्णुरूपीजनार्दनइति । त्रयोपिगुणाविष्णवाश्रयाः ।
तथापिसत्वतनौजीवेश्रेयांसिस्युः ॥२४॥ मेघरूपत्वाद्धूमउत्तमः ॥२५॥ सात्विकानांवासुदेवेभक्तिरुत्पद्यते
॥२७॥ भूतेशप्रजेशादीन् ॥२८॥ आत्ममाययास्वेच्छया । सदसद्रूपयाप्रकृत्याच ॥३१॥ तयासदसद्रूपया ।
विज्ञानेनविजृंभितः । विज्ञानसंपूर्णः ॥३२॥ तद्गुणानेवभुंक्तेनदोषान् [३४] । सर्वत्रसारभुग्देवोनासारंसकदाच
नेतिवामनपुराणे । अनश्नन्नित्यशुभापेक्षयापरवशत्वापेक्षयाकृत्स्न्यपेक्षयाच । अकृत्स्न्याचस्वतंत्रत्वादशुभ
स्यचवर्जनात् । अभोक्ताशुभभोक्तृत्वाद्भोक्तेत्येवचतंविदुः । अन्यूनानधिकत्वाच्चपूर्णस्वानंदभोजनात् ।
विरागाच्चपरस्यास्यभोक्तृत्वप्रतिषेधनमितिस्कांदे ॥ ३४ ॥ इतिप्रथमस्कंधतात्पर्येद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥७९१॥
व्यक्त्यपेक्षयाजगृहइति । तथाहितंत्रभागवते । अहेयमनुपादेयंयद्रूपंनित्यमव्ययं । सएवापेक्ष्यरूपाणांव्य
क्तिमेवजनार्दनः । अगृह्णाद्व्यसृजच्चेतिकृष्णरामादिकांतनुं । पठ्यतेभगवानीशोमूढबुद्धिव्यपेक्षया । नमसाद्य

पञ्चूतस्यचनकपानमीशितुः । एतत्पुरुषरूपस्यग्रहणंसमुदी[illegible] । कृष्णरामादि[illegible]लोक[illegible]
ति । महदादिभिःसंभूतं । अंतर्गतमहदादि । नमहदादिशरीरं । यस्मिन्नेताःषोडशकलाःप्रभवंतीतिश्रु
तिः । यत्किंचिदिहलोकेवैदेहबद्धंविशांपते । सर्वंपंचभिराविष्टंभूतैरीश्वरबुद्धिजैः । ईश्वरोहिमहद्भूतंप्रभुर्ना
रायणोविराट् । भूतांतरात्माविज्ञेयःसगुणोनिर्गुणोपिच । भूतप्रलयमव्यक्तंशुश्रूषुर्नृपसत्तमेतिमोक्षधर्मे ।
नासीदहोनरात्रिरासीन्नसदासीत्तन्महद्भपुस्तदाभवद्विश्वरूपंसाविश्वरूपस्यरजनीतिभाल्लवेयश्रुतिः । नत
स्यप्राकृतामूर्तिर्मांसमेदोस्थिसंभवा । नयोगित्वादीश्वरत्वात्सत्यरूपोच्युतोविभुरितिवाराहे । सर्वेनित्याः
शाश्वताश्चदेहास्तस्यपरात्मनः । हानोपादानरहितानैवप्रकृतिजाःक्वचित् । परमानंदसंदोहाज्ञानमात्राश्च
सर्वशः । सर्वेसर्वगुणैःपूर्णाःसर्वेभेदविवर्जिताः । अन्यूनानधिकाश्चैवगुणैःसर्वैश्चसर्वतः । देहिदेहभिदाचै
वनेश्वरेविद्यतेक्वचित् । तत्स्वीकारादिशब्दस्तुहस्तस्वीकारवत्स्मृतः । वैलक्षण्यान्नवातत्रज्ञानमात्रार्थमीरितं ।
केवलैश्वर्यसंयोगादीश्वरःप्रकृतेःपरः । जातोगतस्त्विदंरूपंतदित्यादिविलक्ष्यतेइतिमहावाराहे । एकमेवा
द्वितीयं । नेहनानास्तिकिंचन । एवंधर्मान्पृथक्पश्यन्नित्यादिच । तस्यैवास्थूलत्वाद्यैश्वर्ययोगात् । तथाचकौ

मे । अस्थूलश्चानणुश्चैवमस्थूलोणुश्चैवसर्वतः । अवर्णःसर्वतःप्रोक्तःश्यामोरक्तांतलोचनः । ऐश्वर्ययोगाद्भग
वान्विरुद्धार्थोभिधीयते । तथापिदोषाःपरमेनैवाहार्याःकथंचन । गुणाविरुद्धाअपितुसमाहार्याश्चसर्वतइ
ति । विष्णुधर्मोत्तरेच । गुणाःसर्वेपियुज्यंतेह्यैश्वर्यात्पुरुषोत्तमे । दोषाःकथंचिन्नैवात्रयुज्यंतेपरमोहिसः ।
गुणदोषौमाययैवकेचिदाहुरपंडिताः । नतत्रमायामायावीतदीयौतौकुतोह्यतः । तस्मान्नमाययासर्वंरूपमै
श्वर्यसंभवं । अमायोहीश्वरोयस्मात्तस्मात्तंपरमंविदुरिति ॥१॥ येस्यावयवसंस्थानैः । नाभ्याआसीदंतरि
क्षमित्यादि । सत्वंसाधुगुणं । ज्ञानबलरूपंवा । बलज्ञानसमाहारःसत्वमित्यभिधीयतइतिमात्स्ये ॥३॥ नि
धानं । अत्रैकीभवंत्यंततइति । अंशांशेनसामर्थ्यैकदेशेन । ब्राह्मेच । यच्छक्त्यैकांशसंभूतंजगदेतच्चराचर
मिति ॥५॥ कुमारोनामभगवान्स्वयंस्वस्मादजायत । दिदेशब्रह्मणेब्रह्मब्रह्मचर्येस्थितोविभुः । यस्मात्तानःकु
मारश्चब्रह्मचर्यमपालयत् । यःस्थाणोःस्थाणुतांप्रादाद्भगवानव्ययोहरिरितिब्राह्मे ॥६॥ अवतारस्तृतीयोस्य ॥७१२॥
देवर्षिःप्रथितोदिवि । महिदासस्त्वैतरेयोश्वसंत्रंनारदेऽवददितिच ॥८॥ धर्मकलासर्गःधर्मेरवांशात्ततः ।
लोकत्रयात्स्वशमोपेतं ॥९॥ तंत्रंसांख्यंवेदानुसारं । पाद्मेन । कपिलो....तंसांख्यंजगादह ।

ब्रह्मादिभ्यश्चदेवेभ्योभृग्वादिभ्यस्तथैवच । तथैवासुरयेसर्ववेदार्थैरुपबृंहितं । सर्ववेदविरुद्धंचकपिलोन्योज
गादह । सांख्यमासुरयेन्यस्मैकुतर्कपरिबृंहितमिति ॥१०॥ आन्वीक्षिकींतत्त्वविद्यां । आन्वीक्षिकीकुतर्का
ख्यातथैवान्वीक्षिकीपरेतिमात्स्ये ॥११॥ पृथुशरीराविष्टरूपं । आविवेशपृथुंदेवःशंखीचक्रीचतुर्भुजइति
पाद्मे । उशइच्छायां । सत्यकामः ॥१४॥ रामात्पूर्वमप्यस्तिव्यासावतारः । तृतीयंयुगमारभ्यव्यासोबहु
षुजज्ञिवानितिकौर्मे ॥२१॥ आवेशोबलभद्रे । शंखचक्रभृदीशेशःश्वेतवर्णोमहाभुजः । आविष्टःश्वेतकेशा
त्माशेषांशंरोहिणीसुतमितिमहावाराहे ॥२३॥ मोहनार्थंदानवानांबालरूपंपथिस्थितं । पुत्रंतंकल्पयामा
समूढबुद्धिर्जिनःस्वयं । ततःसंमोहयामासजिनाद्यानसुरांशकान् । भगवान्वाग्भिरुग्राभिरहिंसावाचिभि
र्हरिरितिब्रह्मांडे ॥ २४ ॥ विदासिनःउन्नतात्भिन्नाद्वा । त्रिविधाःपुरुषालोकेनीचमध्यविदासिनइति
ब्राह्मे । चतुर्धावर्णरूपेणजगदेतद्विदासितमितिच ॥२६॥ एतेप्रोक्ताअवताराः । मूलरूपीकृष्णःस्वयमेव ।
जीवास्तत्प्रतिबिंबांशावराहाद्याःस्वयंहरिः । दृश्यतेबहुधाविष्णुरैश्वर्यादेकएवत्विति ब्रह्मवैवर्ते ॥२८॥ एत
ज्जडरूपं । नारायणवराहाद्याःपरमंरूपमीशितुः । जैवंतुप्रतिबिंबाख्यंजडमारोपितंहरेः । एवंहित्रिविधं

तस्यरूपंविष्णोर्महात्मनइतिपाद्मे ॥२०॥ दृश्यत्वंजडरूपत्वं । अविज्ञायपरंदेहमानंदात्मानमव्ययं । आरोप
यंतिजनिमत्पंचभूतात्मकंजडमितिस्कांदे ॥२१॥ अतःपरंजडेश्वरयोःपरं । अव्यक्तगुणसंहितं । अनादिका
लेकदाचिदप्यनपगतसत्वादिगुणसंहितं । अदृष्टाश्रुतवस्तुत्वात्पुनर्भवः ॥२२॥ अविद्ययाजीवेकृतेपरमेश्व
रेप्रतिषिद्धेइतिब्रह्मदर्शनं ॥२३॥ विशारदःपरमेश्वरः । तन्मतिर्माया । यदानैनंशोचयामीत्युपरतातदासं
पन्नएव ॥२४॥ अप्रयत्नात्स्वतंत्रत्वात्फलानांचविवर्जनात् । क्रियायाश्चस्वरूपत्वादकर्तेतिचतंविदुः । कर्तृ
त्वंभ्रांतिजंप्राहुरतस्तत्त्वविदोजनाः । ऐश्वर्यंजंतुकर्तृत्वंसम्यक्तत्त्ववेदिनइतिपाद्मे ॥२५॥ धर्मःकंशरणंगत
इत्यस्यतामेवव्यासरूपिणमितिपरिहारउच्यतेइदंभागवतमित्यादिना ॥४०॥ इतिप्रथमे तृतीयोऽध्यायः॥३॥
निर्विकल्पकः । मदीयंतदीयमितिभेदमपहायसर्वमीश्वराधीनमितिविज्ञायस्थितः । साम्यमीश्वररूपेषुसर्व
त्रतदधीनतां । पश्यतिज्ञानसंपत्त्याविनिद्रोयःसयोगविदितिब्राह्मे ॥४॥ तृतीयेद्वापरेयुगेपर्यवसानंप्राप्तेस
ति॥१३॥ [illegible] ॥१२-१७॥ [illegible] विदार्थपरि[illegible]

तुस[illegible]मितिस्कांदे ॥२४॥ अतोषेऽनलंबुद्धिः । श्रुत्वाकथा[illegible]तुष्यामिहरेरच्युतस्य[illegible]मात्स्ये ॥२५॥ अ
[illegible]दश्वरसएव । कःप्रसन्नोभवेद्दिव्यांकथांशृण्वन्हरेःपरामितिच ॥२६॥ आचारापेक्षयाधृतव्रतत्वादिपरिपू
र्णस्य ॥२७॥ देही । देहरूपः । आत्मनाविभुःस्वतएवव्यासः । तस्यसर्वावतारेषुनविशेषोस्तिकश्चन । दे
हदेहिविभेदश्चनपरेविद्यतेक्वचित् । सर्वेवताराव्याप्ताश्चसर्वेसूक्ष्माश्चतत्त्वतः । ऐश्वर्ययोगाद्भगवान्क्रीडत्ये
षजनार्दनइतिमहासंहितायां । अवतारप्रयोजनासंपत्त्यासंपन्नइव । ब्रह्मवर्चसयुक्तानामुत्तमः ॥२९॥ पुन
रपेक्षितत्वान्नप्रायेणनिरूपिताः । यथातुभारतेदेवोनतथान्येषुकेषुचित् । उच्यतेनतथापीशंजानंत्वज्ञाज
नार्दनमितिस्कांदे ॥३०॥ खेदोऽनलंबुद्धिः । अतुष्टिरप्रसादश्चखेदोतृप्तिस्तथैवच । अनलत्वंवदंत्येतेपर्या
यवाचकाइतिब्राह्मे । मन्यमानस्यस्वेच्छया ॥३१॥ इतिप्रथमतात्पर्येचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ ॥
शारीरमानसयोरभेदादुभयथापियुज्यते । स्वतंत्रत्वादात्मनैवस्वलंबुद्धिः ॥२॥ शोचंसिप्रकाशयसि । अज
स्रेणशोचिषाशोशुचानइतिहिश्रुतिः ॥४॥ ज्ञानशक्तिस्वरूपोभिव्यज्ञाशक्तंमदेवहरिः । अज्ञानांमोहनायेशस्तो
नशुश्रुतिमोहिताइतिपाद्मे ॥५॥ धर्मादीनामल्पकथनेनस्फूर्तिः । नवासुदेवमहिम्नोतिकथितास्यापि ॥९॥

वायसंतीर्थं । वयोमात्राद्युजीविशास्त्रं ॥१०॥ परोक्षज्ञानंनशोभते । अपरोक्षज्ञानंनभक्त्याविनोत्पद्यते ।
यस्यदेवेपराभक्तिः । यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः । यद्वासुदेवशरणाविदुरंजसैवेत्यादेः ॥१२॥ शुचिश्रवाःविष्णुः ।
समाधिना समाधिभाषया । स्मरणंग्रंथकृतिः । स्मरंतिचेत्यादेः ॥१३॥ प्रवृत्तिधर्मकृते ॥१५॥ अनंतपार
स्यविभोःसकाशाद्यत्सुखं ॥१६॥ इतरोपिभगवान्विश्वमिव । स्वातंत्र्यात् ॥२०॥ मयिस्थितेब्रह्मणिस्थीय
तामत्रेतीश्वरेच्छयापरिकल्पितं ॥ २७ ॥ त्वमीश्वरोपि ॥ ४० ॥ इतिप्रथमतात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥
मृगयाजीविनांखेटोवाटीपुष्पोपजीविनां । ग्रामोबहुजनाकीर्णोराजराजाश्रयंपुरं । जलस्थलमतिस्फीतं
पत्तनंकीर्त्यतेबुधैरितिस्कांदे ॥११॥ उभयंद्वितीयंनापश्यंतमेवापश्यं॥२१॥ इतिप्रथमतात्पर्येषष्ठोऽध्यायः॥६॥
शम्यांप्रास्यतत्रशालांकृत्वायत्रयज्ञःक्रियतेसशम्याप्रासः ॥ २ ॥ भक्तियोगेनसम्यक्प्रणिहितेलोकानांमन
सिस्वोत्मनएवविप्रियंनभर्तुः । प्रयोजनाभावाद्विप्रियमिवचतस्यप्रियमितिहिप्रस्वापोक्तं॥१४॥ स्वप्नोयं ।
पार्थानुयातमात्मानंद्रौणिःस्वप्नेददर्शह । बंधनंचात्मनस्तत्रद्रौपद्याचैवमोक्षणमितिस्कांदे । तस्मान्नैषीकवि
रोधः ॥१५-५७॥ इतिप्रथमतात्पर्येसप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥ ॥ ॥

भक्तियोगविधानविषयं ॥२३॥ अपुनर्भवंदर्शयति ॥२८॥ तच्चयोग्यतयासमत्वं ॥३१॥ यर्हिभवतोदर्शनं
तदायदूनामस्माकंनामरूपे ॥४१॥ इतिप्रथमतात्पर्येअष्टमोऽध्यायः ॥८॥ ॥ ॥
यःपदातिंहंतिसभवतिचातुर्मास्ययाजीयःसादिनंसोग्निष्टोमस्ययोहंतिगजरथौसोश्वमेधराजसूयाभ्यामित्या
दिशाश्वतंवचः ॥५॥ असंगश्चाव्ययोऽभेद्योनिग्राह्योशोष्यएवच । विद्धोसृगंचितोबद्धइतिविष्णुःप्रदृश्यते ।
असुरान्मोहयन्देवःक्रीडयैवसुरेष्वपि । मानुषान्मध्ययाद्दष्यानमुक्तेषुकथंचनेतिस्कांदे ॥४५॥ इतिप्रथम
तात्पर्येनवमोऽध्यायः ॥९॥ ॥ ॥ ॥
अमात्यामंत्रिणोदूताःश्रेणयश्चपुरोहिताः । पुरंजनपदंचेतिसप्तप्रणिधयःस्मृताइतिब्राह्मे ॥५॥ पालनानुग्र
हजयानुगौणेंडेसंस्थितोहरिः । करोत्यसौबहिःसंस्थोनकरोतीवनिर्गुणइतिपाद्मे । अतोनानुरूपानुरूपाश्च
॥२०॥ सत्वादिशक्तिषु ॥२२॥ श्रीर्भूर्दुर्गेतियाभिन्नाजीवमायामहात्मनः । आत्ममायातदिच्छासागुणमा
याजडात्मिकेतिमहासंहितायां ॥ अप्रसिद्धेस्तद्गुणानामनामासौप्रकीर्तितः । अप्राकृतत्वाद्रूपस्याप्यरूपो
सावुदीर्यतइतिवासुदेवाध्यात्मे ॥२३॥ सात्विकानामनुग्राहकः । अगुणोपिपरोदेवोह्यनुगृह्णातिसात्विका

न्देवास्तुमानवान्मध्यानुपेक्ष्यक्लेश्यतेसुरानितिब्रह्मदर्शने।सात्वतःसात्विकस्नेहात्सत्वोह्यानंदरूपतइतिब्रह्म
वैवर्ते । धारकत्वाद्धर्मरूपोह्यैश्वर्यादेर्भगोह्यसौ । सत्यमानंदरूपत्वादृतोज्ञानस्वरूपतः । यशोह्यलंप्रसिद्ध
त्वाद्दयाहिकरुणाकरइतितंत्रभागवते । एवंविधगुणस्वरूपाणिरूपाणिदधद्युगेयुगे ॥२६॥ [३१]अग्निपुत्रामहा
त्मानस्तपसास्त्रीत्वमापिरे । भर्तारंचजगद्योनिंवासुदेवमजंविभुमितिमहाकौर्मे ॥३१॥ [३३]स्नेहमात्रात् ॥३३॥
[३७]गविष्ठआदित्यः । असौवावगविष्ठोप्सूदेत्यप्स्वस्तमेतीतिमाध्यंदिनायनश्रुतिः ॥३७॥ [४६]कुरूणांमधूनांचनः
॥४६॥ [७५]तदाश्रयाबुद्धिः । तज्ज्ञानिनामपिप्रकृतिस्थानांनतत्संगःकिमुतस्येतिव्यत्यासदृष्टांतः । व्यत्यासो
नन्वयश्चैवप्रसिद्धोभूतएवच । सर्वसांहारकश्चेतिदृष्टांतःपंचधास्मृतइतिब्राह्मे ॥७५॥ मतयोयथा ।
यथामतिमेनिरे ॥७६॥ इतिप्रथमतात्पर्येदशमोऽध्यायः ॥१०॥ ॥ ॥
[१२]रामोदाशरथिर्यथाअधिकदृष्टांतः । ऊर्णनाभ्यादिकोविष्णोर्विष्णुर्विष्णोस्तथैवच । विष्णुर्जीवस्यदृष्टांताऊ
नसाम्याधिकाःक्रमादितिब्राह्मे ॥१९॥ [२१]पूरयंतिदिशःसोमंदेवागावःसरस्वतीतिगारुडे॥ २१ ॥इतिप्रथम
तात्पर्येएकादशोऽध्यायः ॥११॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्मांणेप्रपन्नउदतिष्ठदितिश्रुतिः ॥५॥ [१२]यदुकुलक्षयमेष्यत्।शापंश्रुत्वाब्राह्मणानामुद्धवःखिन्नमानसः। उदा
सीनंतथाकृष्णमिवसुप्रीतमेवच । नशिष्यमाणंस्वकुलंस्वर्यियासुंचकेशवं । ज्ञात्वापप्रच्छभगवत्स्वरूपंतमु
पह्वरे । मैत्रेयोपितदैवागाज्जिज्ञासुस्तत्त्वमुत्तमं । तयोरदात्सभगवान्ज्ञानंनिर्मलमंजसा। षड्विंशद्वत्सरात्पू
र्वंस्वर्गतेःपुरुषोत्तमः । प्रेषयामासचहरिरुद्धवंबदरीमनु। कलापग्रामिणांवक्तुमेतत्तत्वमशेषतः । विदुरंतीर्थ
यात्रास्थमंतरालेसउद्धवः। दृष्ट्वानशिष्यमाणंचकुलंजिगमिषुंहरिं ।कथयित्वाबदर्यांचकलापग्रामवासिनां।
प्रोच्यतत्त्वमशेषेणवासुदेवमुखोद्गतं । षड्विंशद्वर्षगमनेपुनरागतिमात्मनः। तेषामुक्त्वापुनःकृष्णसन्निधौवि
चचारह । मैत्रेयोविदुरायैतदूचिवान्कृष्णचोदितः । विदुरःपांडवानांचविनायदुविनाशनं । षट्त्रिंशद्वर्ष
तःपूर्वंज्ञात्वाप्यप्रियमेवतत् । नावोचद्विदुरोधीमांस्तस्मान्नाप्रियमावदेदितिपाद्मे । तावच्छशासक्षितिमेक
चक्रामेकातपत्रामजितेनपार्थइतिचोपरि । विदुरंचागतंपुनरितिच। भारतेचैकत्रिंशद्वर्षात्पूर्वंविदुरस्ययुधि
ष्ठिरभावउक्तः॥१२॥[१५]योर्यमोदंडमबिभ्रत्सवर्षशतंयावच्छूद्रत्वंबभार। नदेवानांनदेवीनांसामस्त्येनजनिर्भुवि।
अंशांशेनैवजायंतेसर्वेत्वाजानजादयः ॥१५॥ संहर्ताभगवान्विष्णुःकालइत्यभिधीयते । अथवागुणसर्वस्वं

कालशब्दोव्यनक्तिहीतिस्कांदे ॥२०॥ स्वैरज्ञातगतिः । विविक्तगतिः ॥२८॥ पितरौ[३१]कुंतीधृतराष्ट्रौ । नचा पश्यत् । तस्यमनसितेषांविपद्भावोबभूव । अन्यथामहाभारतविरोधात् । स्कांदेच । भीमसंतर्जितोराज्ञ स्त्वनुज्ञांप्राप्ययत्नतः । धृतराष्ट्रोवनवासमकरोद्वत्सरत्रयं । विदुरस्तद्दिदृक्षार्थमागतेषुवनंपुरा।पांडवेषुतुराजा नंप्रविश्यैकत्वमागतः । ततोदावाग्निनादग्धंधृतराष्ट्रंचसौबलीं । श्रुत्वाकुंतींचचिंतांतेप्रापुःपांडुसुतास्तदा । तांस्तदानारदोविद्वान् शमयामासधर्मवित् । उक्त्वोत्तमांगतिंतेषांनिष्ठांतात्कालिकींतथेत्यादि ॥३१॥ ब्रह्मां[३२]डेच । धृतराष्ट्रेमृतेसूतःसंजयःपांडुसूनवे । गतिंशशंसकुंत्याश्चगांधारीधृतराष्ट्रयोरित्यादि । पितृव्योपिधृ तराष्ट्रएव । द्विरुक्तिस्तात्पर्यार्थं । यत्राधिकंतत्परताबहुवारमपिध्रुवं । तद्वदंतिमहाप्राज्ञालोकवेदानुसार तइतिब्रह्मतर्के ॥३२॥ पितृव्यौ[३४]गांधारीधृतराष्ट्रौ ॥३४॥ मुषितो[३७]स्मीतिप्रलापः ॥३७॥ कर्गता[४०]वित्यदृष्ट्यपे क्षया ॥४०॥ अपरिहार्य[४४]त्वादशोच्याः ॥४४॥ गर्भे[५१]नकालेसहभ्रात्रा ॥५१॥ आस्त[५३]इत्याद्यतीतार्थे । सए षएतस्यध्यास्तआसनंपार्थैवोचितमित्यादिवत् ।सुप्तिङुपग्रहलिंगनराणांकालहलच्स्वरकर्तृयङांच । व्यत्यय [illegible]छतिशास्त्रकृदेषांसोपिचसिध्यतिबाहुलकेनेतिमहाभाष्यकारणे । व्यासादयो[illegible]तेतथा ।

व्यत्यस्यापिवदंत्यद्धामोहनार्थंदुरात्मनां । पौर्वापर्यंयतोनैवसदैवपरिवर्तनात् । अंतश्चव्यत्ययादेतद्वदंतिज्ञा नचक्षुषइतिब्राह्मे ॥ ५३ ॥ विज्ञानात्मा[५५]विरिंचोयंयस्तस्मिँल्लीयतेजगत् । यादांसिसागरेयद्वत्सक्षेत्रज्ञेजनार्द ने । हृदिस्थेचसचव्याप्तेस्वात्मन्येकीभवत्युत । प्रलयेभेदवंतौतुपूर्वोक्तौब्रह्मकृष्णयोः । अंतस्थस्यबहिष्ठेतुतस्य तस्मिन्नभेदतइतिब्रह्मवैवर्ते । कालेतस्यतत्रलयोभविष्यतीतिध्यानमात्रंविलापनं । अविद्यमानमपियोध्या येत्तैवंविनिश्चितः । उच्यतेतस्यकर्तेतितथैवमुनयोमलाः । जगद्विलापयामासुरित्युच्यंतेथतत्स्मृतेः । नच तत्स्मृतिमात्रेणलयोभवतिनिश्चितमितिनारदीये । स्वरूपंजायमानंचआकाशंचघटेद्विधा । स्वरूपंजाय मानंतुघटेनिर्भेदमेवतु । भिन्नवद्व्यवहारायसमर्थंतल्लयेभवेत् । तद्वदेवावतारेषुदेहस्थश्चहरिःस्वयं । भिन्न वद्व्यवहारायशक्तोलीनेजगत्यपि । सएवपूर्ववज्ज्ञेयोनिर्विशेषेणकेशवः । जायमानंघटेजातेजायतेतल्लयेन तु । तस्माद्भिन्नंमहाकाशादेवंजीवोपिकीर्तितः । उपाधेश्चैवनित्यत्वान्नैवजीवोपिनश्यति । स्वरूपत्वादुपा धेश्चनभिन्नोपाधिकल्पनं । नचाभिन्नत्वमीशेननचिन्मात्रत्वंचयुज्यतइतिब्रह्मतर्के ॥५५॥ त्रिगुणात्मिकात थाज्ञानंविष्णुशक्तिस्तथैवच । मायाशब्देनभण्यंतेशब्दतत्वार्थवेदिभिरितिनाममहोदधौ । अत्रसत्वादयो

मायागुणाः । परावरेतथैवारादुभयार्थाभिधायिनइतिच ॥५६॥ एतत्सर्वंपूर्वमेवज्ञात्वातस्मादेवकारणाद्वि
दुरस्तीर्थानियया ॥६०॥ इतिप्रथमतात्पर्येद्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ ॥ ॥
[2]मासेशब्देनाहान्युच्यंते । तथाहिमहाभारते । अहस्तुमासशब्दोक्तंयत्रचिंतायुतंव्रजेत् । एवंवत्सरभाद्यंच
विपरीतेविपर्ययइतिनाममहोदधौ ॥२॥ अंगंपृथिवीं । यदात्यागादिरुच्येतपृथिव्याद्यंगकल्पना । तदाज्ञेया
नहिस्वांगंकदाचिद्विष्णुरुत्सृजेदितिब्रह्मतर्के ॥८॥ [34]अभ्रौपदंकरोति । यदुलूकोवदतिमोघमेतद्यत्कपोतःप
दमग्नौकृणोतीतिहिश्रुतिः ॥१४॥ [34]यथान्येषांसुखंभविष्यतितथा । नित्यसुखत्वाद्धरेः । अत्युत्तमानांकुशल
प्रश्नोलोकसुखेच्छया । नित्यदाप्तसुखत्वात्तुनतेषांयुज्यतेक्वचिदितिनारदीये ॥३४॥ [39]पूर्वंचिरोषितः ॥३९॥
इतित्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥[10]यत्पदयोःपतितायाअश्रुप्रधानः।यैःकबरंस्पृष्टंतत्स्त्रियःतत्पदयोःपतितत्वादेव ।
सविमुक्तकेश्योन्यकृत ॥१०॥ [21]सरथोहयास्तेतादृशाइत्यर्थः।तइषवइतीव। सदृशेवाप्रधानेवाकारणेवातदित्य
यं।शब्दःसंघटतेभेदेविद्यमानेपितत्त्वतइतिब्रह्मतर्के । तद्रथहयानांदाहोक्तेः॥२१॥ इतिप्रथमतात्पर्येचतुर्दशः
॥१४॥ ज्ञानिनांप्रारब्धस्यैवविनिर्मथनंयोग्यस्य।महताकारणेनैवप्रारब्धान्यपिकानिचित्।कर्माणिक्षयमायां

तिब्रह्मदृष्टिमतःक्वचिदितिभविष्यत्पर्वणि । तेषामपिकाम्यकर्मफलदृष्टेश्च॥१॥तमआदिनिरोधश्चप्रारब्धकर्म
णैव । ज्ञानादिव्यक्तिरव्यक्तिःसुखदुःखादिकंतथा । सुदृष्टब्रह्मतत्त्वानांभवत्यारब्धकर्मणेतिब्रह्मवैवर्ते ॥२॥
ब्रह्मसंपत्तिरवगतिः । भगवंतंविनान्यत्रप्रवृत्त्यादिप्रकाशनं । प्रारब्धकर्मणैवस्यात्कदाचिज्ज्ञानिनामपि । तां
द्वैतदृष्टिंमेदेवछिंधिज्ञानवरासिनेतिब्राह्मे । तदेवसंछिन्नद्वैतसंशयत्वं । लीनप्रकृतित्वंनैर्गुण्यंचलीनप्रकृति
नैर्गुण्यं । तस्मादसूक्ष्मशरीरत्वादनारब्धकर्ममूलत्वात् । असंभवःपुनरुत्पत्तिवर्जितः । ज्ञानोदयकालएवै
वंभूतःसन्पुनरध्यगच्छत् । प्रकृतिंस्वात्मसंश्लिष्टांगुणान्सत्वादिकानपि । कर्माणिसूक्ष्मदेहंचजायमानाहरे
र्दृशिः । दहेदथापिसंदग्धेंधनवत्तत्पुनःपुनः । यावदारब्धकर्मस्यादाविर्वापितिरोव्रजेदितिब्रह्मतर्के ॥ ३ ॥
पौत्रत्वेयोग्यत्वमनवमत्वं । इंद्राद्युत्तमतान्येषांसमतावास्वकेकुले । उत्तमत्वमुपास्त्यादियोग्यतावानिगद्य
तइतिब्रह्मतर्के ॥७॥ [10]प्राणं[11]मपानेतंव्याने । समानोदानौतेषु । तांश्चमूलप्राणे । आत्माहृदिस्थोविष्णुः । ब्रह्म
सर्वगतं । उमावागात्मिकारुद्राज्जातासामनआत्मनः । प्राणाह्वयात्सवायोश्चसोपानादात्मरूपतः । स्वरूपा
देवसव्यानादुदानोव्यानतस्तथा । तस्मात्समानोव्यानाच्चाप्यपानःप्राणएवच । अपानात्तिसृभिश्चापिसमा

नोदानयोर्जनिः । त्रयाणामथपंचानामनाद्यात्प्राणतोभवः । एकस्यैवस्वरूपाणिप्राणस्यैतानिपंचच । सच
प्राणोहरेर्जातोहृदिस्थादात्मनोमतः । सआत्माब्रह्मणोजातोविश्वरूपाज्जनार्दनात् । एतेषांब्रह्मपर्यंतंविलयो
त्पत्तिचिंतनं । ब्रह्मयज्ञइतिप्रोक्तःसर्वसंसारमोचकइतिनारायणाध्यात्मे । अस्यास्मिन्विलयोभवतीत्येवंवि
ज्ञानमाहुतिः । नतुतत्कालविलयस्त्वन्योवातस्यदर्शनादितिब्रह्मतर्के ॥ १०।११ ॥ [13]नावर्तेतवीरगतिं ॥१३॥
[15]आत्मनःस्वरूपमात्यंतिकंज्ञात्वा ॥१५॥ पंचदशोध्यायः ॥१५॥ कोसावित्याक्षेपः । कलिमित्युक्तत्वात् ॥५॥
अथेतिपक्षांतरे । वायदि ॥६॥ अन्यथाचेदायुषोसद्ययइत्यर्थः । यद्यर्थेचविकल्पार्थेवाशब्दःसमुदीर्यतइतिना
ममहोदधौ ॥७॥ एतदर्थंहिमृत्युराहूतः । अहोनृलोकेपीयेतेति ॥९॥ [17]स्निग्धेषुपांडुषुविष्णोःसारथ्यादिभिर्वि
शेषतोभक्तिंकरोति ॥१७॥ [27।3]त्यागोमिथ्याभिमानवर्जनं । मिथ्याभिमानविरतिस्त्यागइत्यभिधीयतइतिना
रायणाध्यात्मे ॥२७॥ [27]एकांततःशुभभागित्वंसौभाग्यं । शुभैकभागीसुभगोदुर्भगस्तद्विपर्ययइतिगीताकल्पे
॥२८॥ [27]शमःप्रियादिबुद्ध्युज्झा ॥२७॥ [27]क्षमाक्रोधाद्यनुत्थितिः ॥२८॥ [27]महाविरोधकर्तुश्चसहनंतुतितिक्षणमि
तिपाद्मे । स्वयंसर्वस्यकर्तृत्वात्कुतस्तस्यप्रियाप्रियेइतिच । प्रियमेवयतःसर्वमप्रियंनास्तिकुत्रचित् । स्वयमे

वयतःकर्ताशांतोतोहरिरीश्वरइतिब्रह्मतर्के ॥२७॥ [29]मौनःपरेषां ॥२९॥ [30]गुणैःस्वरूपभूतैस्तुगुण्यसौहरिरीश्वरः ।
नविष्णोर्नचमुक्तानांकोपिभिन्नोगुणोमतइतिब्रह्मतर्के ॥ ३० ॥ इतिप्रथमतात्पर्येषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
[2]बिभ्यंतमिवमेहंतं ॥२॥ [21]असतांसूचकस्यनदोषस्तथापिसतांनसूचनीयमितिदर्शयितुं । ज्ञातुंशक्यत्वाच्चरा
ज्ञः । यद्यधर्मःकृतःसद्भिःसनवाच्यःकथंचन । असत्कृतमधर्मंतुवदन्धर्ममवाप्नुयादितिव्यासस्मृतौ ॥२१॥
तस्यगोचरत्वेपिभूतानामगोचरेतिज्ञापयितुंवा ॥२२॥ [32]ब्रह्मयज्ञावितानयज्ञाश्च ॥ ३२ ॥ इष्टात्ममूर्तिरिच्छा
तनुः ॥३३॥ [4]विहितांतिरेकेणनसेवेत ॥४०॥ इतिप्रथमतात्पर्येसप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ ॥
[3]विज्ञानमात्मयोग्यंस्याज्ज्ञानंसाधारणंस्मृतमितिभागवततंत्रे ॥३॥ [13]सम्यक्स्वरूपाभिव्यक्तिरभावोजननस्य
च । अप्रयत्नात्ततोवृद्धिहेतोःसत्संगतिर्वरेतिवायुप्रोक्ते ॥१३॥ [19]अनंतोदेशतःकालतश्च ॥१९॥ [22]परमहंसाश्र
मप्राप्यं । सत्यंब्रह्म ॥२२॥ [26]स्वतोमनःस्थितिर्विष्णौब्रह्मभावउदाहृतइतिब्रह्मांडे ॥२६॥ [29]अप्रीतिर्मद्धशोनाय
मितिमत्सरईरितइतिनाममहोदधौ ॥२९॥ [36]कौशिकीकुशपाणिः ॥३६॥ [43]सेनापराकिणीप्रोक्तावरूथोगु

सिरुच्यतइत्यभिधानं ॥ ४३ ॥ विड्राष्ट्रंपशुरुत्सेकोभ्रमरश्चेतिकथ्यतइतिच ॥ ४४॥ स्वंकृतोगुणस्तस्यैव
यतः ॥५०॥ इतिप्रथमतात्पर्येअष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥ ॥ ॥ ॥
गंगायामुदकएवकिंचिद्दक्षिणभागेप्रासादे।तथाहिमहाभारते॥१७॥इतिप्र०ता०एकोनविंशोऽध्यायः॥१९॥
कैशोरयौवनाभ्यंतःकालआपीच्यमुच्यतइत्यभिधानं ॥४॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयेप्रथमस्कंधेविंशोऽध्यायः ॥२०॥ ॥ प्रथमस्कंधःसंपूर्णः ॥१॥ ॥
श्रीगुरुभ्योनमः ॥ यःपरइति ॥१॥ अपश्यतांनिद्रया ॥२॥ असत्सुअभद्रेषु । सद्भावेसाधुभावेचेतिवचनात्
॥४॥ ध्यानापेक्षयाप्रायेण । नैर्गुण्यस्थामुक्ताः । एतत्सामगायन्नास्तइतिश्रुतेः ॥७॥ द्वापरेच । आदौकृ
ष्णावतारापेक्षया । व्यासःषट्शतवर्षीयोधृतराष्ट्रमजीजनदितिस्कांदे ॥८॥ परिनिष्ठितोपिमुक्तिरस्यभवि
ष्यतीतिनिश्चितोपि । उदरंसंशयःप्रोक्तःपरिनिष्ठाविनिश्चयइत्यभिधाने । ऋष्युत्तमादेवताश्चविमुक्तौपरिनि
श्चिताः । तथाप्यधिकसौख्यार्थंयतंतेशुभकर्मसु । विमुक्तास्तुस्वभावेननित्यंध्यानादितत्पराइतिगारुडे ॥७९९॥
॥९॥ शुभार्थेभगवति ॥१८॥ विषयेभ्योनिर्गत्यतत्रैवमनोयुङ्क्त्वान्यन्नस्मरेत् ॥१९॥ भद्रंहरिं ॥२१॥ यच्छ

ब्दःप्रश्ने । यतश्चोदेतिसूर्यइत्यादिवत् । यच्छब्दस्तुपरामर्शेप्रश्नार्थेचाभिभण्यतइत्यभिधाने ॥२२॥ यथेत्यस्य
जितासनइत्यादि । यत्रस्थूले ॥२३॥ यादृशीत्यस्यविशेषइत्यादि । विशेषआंडकोशः । शिलावत्तस्यदे
होयमंडकोशस्तुसावृतिः । तत्तंत्रत्वान्नतत्संस्थदुःखभोगोस्यनक्वचिदितिब्रह्मवैवर्ते ॥२४॥ अंडकोशोविराट्
प्रोक्तोविशेषेणप्रकाशनात् । वैराजस्तद्गतोविष्णुरथवासर्वतोवरइतिभागवततंत्रे ॥२५॥ प्रतिमापेक्षयांगा
निस्वरूपापेक्षयातज्ज्ञानितदाश्रितानिच ॥ बहुरूपत्वाद्दंष्ट्रार्यमेंदूइत्यादि ।प्रतिमापेक्षयांगानिभूरादीनिस्व
रूपतः।तदाश्रितानितज्ज्ञानिबह्वंगत्वंबहुत्वतइतिब्रह्मतर्के॥२६-३१॥इतिद्वितीयतात्पर्येप्रथमोऽध्यायः॥१॥
एषहरिः । यदपार्थैर्ध्यायति । तत्रार्थान्नविंदते । सर्वनामायतोविष्णुस्तदन्यार्थान्नतुस्मरेत् ॥२॥ स्मरंस्तुया
वदर्थःस्यादन्यथास्वात्महास्मृतइतिब्रह्मांडे ॥३॥ एतमितस्तंप्रेत्याभिसंभवितास्मीतिनियतार्थः ॥६॥ यथै
कस्तुबहून्सुप्तानसुप्तःपश्यतिप्रभुः । एवमीशोबहूञ्जीवानज्ञान्पश्यतिनित्यदृगितिव्योमसंहितायां । स्वप्नेनशा
रीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीतीतिच । यथेष्टभवनाद्विष्णुरनुभूःपरिकीर्तितः । उदधिःकर्मणामी
शःसर्वःपूर्णगुणोयतः । सत्यःकेवलसारत्वान्नियमोनियतेरजइतिबृहत्संहितायां॥७॥चिंतामयंचिंताप्रधानं।

यस्मात्संचिंतितोविष्णुश्चिंतितंप्रददात्यजः । तस्माच्चिंतामयंदेवंवदंतिज्ञानचक्षुषइतिच ॥१३॥ [१५]स्थवीयःपा
तालमेतस्येत्यादि ॥१५॥ [१६।१७]भक्त्याप्राणंवशंनीत्वाजितप्राणोभवत्युतेतिषाड्गुण्ये । जीवस्थोभगवान्विष्णुः
क्षेत्रज्ञइतिगीयते । देहस्थोपिसएवात्माव्याप्तोप्यात्मेतिभण्यतइतितत्त्वनिर्णये । हरौहरेर्भवेन्नीतिस्तदेकत्वस्य
चिंतनं । अन्यत्रतन्नियम्यादिचिंतनंनीतिरुच्यतइतिप्रकाशसंहितायां ॥१६-१७॥ कालोवायुः । हरिश्चप्र
कृतिश्चैवब्रह्मवायूतथैवच । सुपर्णशेषरुद्राश्चशक्रःसूर्ययमावपि । अग्निर्यमानुजश्चैवकालशब्देरिताःक्रमात् ।
पूर्वोक्तास्त्वपरोक्तानांप्रभवःसर्वशोमताइत्युद्दामसंहितायां ॥१८॥ [२१]उदानगत्याब्रह्मनाड्या । अथैकयोर्ध्व
उदानइतिश्रुतेः । प्राणापानाविडायांचपिंगलायांचवर्ततः । व्यानःसंधिषुसर्वत्रउदानोब्रह्मनाडिगः । सर्व
त्रैवसमानस्तुसमंचरतिसर्वगइतिभारते ॥२१॥ परंचिंतयन् ॥२२॥ [२३।२४]चिन्मात्राणींद्रियाण्याहुर्मुक्तानामन्यदैवतु ।
तान्येवजडयुक्तानिह्यभिन्नानिस्वरूपतइतिब्राह्मे । पवनस्याप्यंतरात्मायःतं । पवनश्चांतरात्माचेतिवा ।
ईयुस्त्रीन्कर्मणालोकाञ्ज्ञानेनैवतदुत्तरान् । तत्रमुख्याहरिंयांतितदन्येवायुमेवतु । अपक्वायेनतेयांतिवायुं
वाहरिमेववा । स्थानमात्राश्रितास्तेतुपुनर्जनिविवर्जिताइतिब्रह्मतर्के ॥२३।२४॥ हरेःशैंशुमारंचक्रं । वैश्वा

नरोदस्तात् । वैश्वानरेद्युनद्यांवासूर्येवादेहएववा । विधूयसर्वपापानियांतिकिंस्तुग्रकेशवमितिब्रह्मांडे ॥२५॥
पितृयानंदेवयानंब्रह्मयानमितित्रिधा । गच्छन्वैश्वानरंयातितस्मान्मार्गःसईरितः ॥२६॥ दक्षिणाःपिंगलाः
सर्वाइडावामाःप्रकीर्तिताः । नाड्योथमध्यमाःप्रोक्ताःसुषुम्नावेदपारगैरितिभागवततंत्रे । देवयानस्यमार्ग
स्थाअहःशब्दाभिसंज्ञिताः । पितृयानस्यमार्गस्थारात्रिशब्दाह्वयामताइतिबृहत्तंत्रे । शतायुर्मरणंचैवकालि
कंपरमावृतिरित्यभिधाने । पिंगलाभिःशतायुषाअहःसंज्ञंदेवयानमेति । इडाभीरात्रिसंज्ञंपितृयानं । विषु
वत्ताब्रह्मयानोविशेषेणसुखंयतः । पिंगलादेवयानंस्यात्पिंगाख्यसुखदंयतः । इडान्नदानात्पितृणामेवंमा
र्गाःप्रकीर्तिताइतिब्रह्मतर्के ॥२७॥ अशेषजगदाधारःशिंशुमारोहरिःपरः । सर्वेब्रह्मविदोनत्वातंयांतिपर
मंपदमितिब्रह्मांडे । तद्विष्णोर्विश्वाधारंरूपंप्रतिपद्ययत्रकल्पायुषस्तंमहर्लोकमुपैति । मन्वंतरायुषःस्वर्ग्या
महर्लोकेतुकाल्पिकाः । आब्रह्मणोजनाद्यास्तुमहर्लोकेपियेवराइतिब्राह्मे ॥२८॥ [३]ऋतेसत्यलोके । अनिदं
विदांअब्रह्मविदां । दुरंतदुःखंचप्रभवश्च । सर्वदुःखविहीनायेमुक्ताःप्रायस्तुतादृशाः । अमुक्तास्तुजनाद्ये
षुविशेषेणतुसत्यगाइतिवाराहे । विष्णोर्लोकंतदैवैकेयांतिकालांतरेपरे । आज्ञयैवहरेःकेचिदपूर्तेःकेचिदंज

सा । विहृत्यैवान्यलोकेषुमुच्यंतेब्रह्मणासहेतिवामने ॥३०॥ ब्रह्मणासहविशेषंपृथिवीं । तेनात्मनापृथिव्या
त्मना । ज्योतिर्मयोग्निप्रधानः । आकाशवत्सर्वगतश्चनित्यइतिपरमात्मसदृशंकिंचित् । ज्ञानिनःप्रलयेसर्वे
ब्रह्मणासहपार्थिवं । परमात्मानमाविश्यवारिस्थंतत्समन्विताः । अग्निस्थंतद्युताश्चैवतेननीताश्चवायुगं ।
नभोगतंतेननीतामनस्थंतद्युतास्तथा । ततोबुद्धिस्थमीशेशंततोहंकारगंहरिं । ततोविज्ञाननामानंमहत्त
त्वगतंहरिं । ततआनंदनामानमव्यक्तस्थंजनार्दनं । प्राप्यनावृत्तिमायांतिशांति(ती)भूतानिरामयाः ।
येषांपदांतरापेक्षावाय्वादीनांमहात्मनां । आवृत्यतेपुनर्यांतिज्ञानिनोपिनिरामयाः । अनावृत्तिमसंमूढाःप
रानंदैकभागिनइतिब्रह्मतर्के । भूम्यब्गमन्ननामानंप्राणमग्न्यादिसंस्थितं । मानसंमनआदिस्थंविज्ञानंमह
तिस्थितं । आनंदमव्यक्तगतंक्रमशोयांतिदेवताः । ब्रह्माद्याःकेचिदेवात्रतदन्येक्रमशोपरानितिबृहत्तंत्रे
॥३१॥ पंचेंद्रियैर्येविषयाएष्टव्याःसर्वतोवराः । मानसांश्चाखिलान्प्राप्यमुक्तौमोदंतिदेवताः । तथोद्रिक्तानि
जानंदाअसंवृताइतिषाड्गुण्ये ॥३२॥ भूतसूक्ष्मेंद्रियैश्चसहअनादिर्भगवानाकाशगोमनोमयंयाति । नादव ॥८०१॥
त्वात्सनानतः। नादेनतेनमहतासनातनइतिस्मृतइतिमोक्षधर्मे । विविधकार्ययुक्तंविकार्यं । देवमयंदेवप्रधा

नं । मनस्थितोहरिर्नित्यंसर्वदेवेषुसंस्थितः। देवप्रधानकाँल्लोकान्करोत्यनुगतःसदेतिवाराहे । भूतसूक्ष्माणिपं
चभूतानिजीवाश्च । पंचभूतैश्चशब्दाद्यैरिंद्रियैर्जीवराशिभिः । युक्तआकाशगोविष्णुर्मनस्थमुपगच्छतीति
वामने । योसावनादिर्मनोमयस्तमितिवा । विपर्ययश्चेत्तस्यैवगंतृत्वमितिज्ञापयितुं । मतिस्थेनतेनमनस्थे
नचसहविज्ञानतत्वंयाति ॥३३॥ गुणसंनिरोधंनिर्गुणंवासुदेवं ॥३४॥ एतांगतिंगतोनविषज्जते । वासुदेवा
श्रितादेवाब्रह्माद्यामुक्तबंधनाः। भेददृष्ट्याभिमानेनचावृत्तिंनैवयांतिते । भुंजतेतुपृथग्भोगान्नानंदंतत्स्वरू
पकं । स्वरूपंचपृथक्तेषामाविष्टग्रहवद्भवेदितिब्रह्मांडे ॥ यद्भगवानाह ॥३५॥ अतोभागवताख्याद्ग्रंथा
च्छिवःपंथान ॥३६॥ तद्भागवतंपुराणमपश्यत् । नित्यज्ञानेनसिद्धंचपुनःपुनरवेक्षते । लीलयैवहरिर्देवोदुष्टा
नांमोहनायचेतिब्रह्मतर्के ॥३७॥ लक्षितश्चास्मिन्पुराणे । बुद्ध्यादीनांपारवश्यदर्शनादन्योनियंतास्तीति ।
समाधावसमाधौचनिःस्वतंत्रस्यदेहिनः । अन्योनियंताभगवान्वासुदेवःपरःप्रभुरितिब्रह्मतर्के ॥३८॥ यस्मा
द्भगवतैषएवोक्तस्तस्मात्सएवश्रोतव्यादिः ॥३९॥ इतिद्वितीयतात्पर्येद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥
अकामोधर्मकामोवामोक्षकामोपियोभवेत् । अथवासर्वकामोयःसविष्णुंपुरुषंयजेदितिस्कांदे ॥८॥ तस्याँ

युषः उत्तमश्लोकवार्तयाऋतेयःक्षणःसनीतएववृथा ॥ ॥ इतिद्वितीयतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
अन्येषांनित्यंनिरूढां । तदाविशेषतोजहौ ॥२॥ आप्तेःसर्वगुणानांयआत्मनामतयाहरिं । उपास्तेनित्यशो
विद्वानाप्तकामस्तदाभवेदितिवामने ॥४॥ [12] गृहीतशक्तित्रितयायेति । इच्छाज्ञानंक्रियाचेतिनित्याःशक्तय
ईशितुः । स्वरूपभूताअपितुभेदवद्व्यावहारिकाइतिप्रकाशसंहितावचनान्नित्यगृहीतशक्तित्वमेव ॥ १२ ॥
अखिलसत्वमूर्तये । पूर्णसाधुभावस्वरूपाय । निःशेषगुणपूर्णत्वात्सत्वइत्येवतंविदुरितिमहासंहितायां
॥ १३ ॥ [19] वेदांनुसारिवशगःस्वेच्छयातुहरिर्यतः । अतःस्वतंत्रमप्याहुःप्राज्ञावेदमयेतिहेत्यध्यात्मे ॥१९॥
इतिद्वितीयतात्पर्येचतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥
विजानीहिविज्ञापय । व्यत्ययोभेदस्वातंत्र्यकरणेष्वितिवचनात् ॥१॥ तद्वशत्वादिदंरूपंहरेर्नैवस्वरूपतइ
तिमानससंहितायां । अधिष्ठानमितिप्रोक्तंमूलाधारंविचक्षणैः । यत्स्थितंदृश्यतेवस्तुसंस्थानंतदुदीरितं । उभ
यंहरिरेवास्यजगतोमुनिपुंगवेतिवामने । हरिःपरोस्यजगतोह्यव्यक्तादेश्चकृत्स्नशः । अतस्तत्परमेवेदंवद
तिमुनयोमलाइतिसात्वतसंहितायां । यदधीनायस्यसत्तातत्तदित्येवभण्यते । विद्यमानेविभेदेपिमिथोनि

त्यंस्वरूपतइतिभविष्यत्पर्वणि ॥२॥ तदधिकंज्ञातुंपूर्वपक्षंदर्शयति । एकःसृजसीत्यादिना ॥ ४ ॥ त्वदधी
नायतःसत्ताअवरस्यापिकेशव । अतःस्वरूपतःसम्यक्सतिभेदेपितद्भवानितिमात्स्ये ॥ ८॥ नांनृतमित्या
क्षेपः ॥१०॥ [12,13] मुख्यमायाहरेःशक्तिरमुख्याप्रकृतिर्मता । अथामुख्यतमाचैवमायाहीनाप्रकीर्तिता ॥१२॥१३॥
परःअधिकः । तद्वदेवस्थितंयत्तुतात्वतंतत्प्रचक्षतइतिकौर्मे ॥१४॥ वेदप्रतिपाद्येषुसपरइत्यादि । गम्येज्य
ज्ञेयवाच्येषुयोज्येषुचपरोहरिः । तपसायुज्यमानानांसर्वलोकेभ्यएवचेतिवाराहे ॥१५॥१६॥ युगपत्क्रमशोपि
वेत्यस्यपरिहारः सत्वंरजस्तमइति । नित्यंगृहीताःसत्वाद्याःस्थित्यादिषुविशेषतः । युगपत्क्रमशश्चैवगृह्णा
तिभगवान्स्वयमितिब्रह्मवैवर्ते ॥१८॥ ज्ञानेंद्रियैश्चमनसासत्वंबध्नातिपूरुषं । रजःकर्मेंद्रियैर्नित्यंशरीरेणतम
स्तथा । आंतरंयत्तुकर्तृत्वंतत्सत्वेनाभिमन्यते । रजसात्वभिमन्येतकरणैःकर्मकारणैः । शारीरंवेदनाद्यंतु
तमसाह्यभिमन्यते । अकर्ताकरणैर्हीनःशरीरेणविवर्जितः । नित्यज्ञानस्वरूपोसौगुणैरेवाभिमन्यते । एवं
जीवःपरेणैवप्रेरितःसंसृतिंव्रजेत् । नपरःसंसृतिंक्वापिस्वातंत्र्यादधिकत्वतः । एवंजीवपरौभिन्नौकिमन्यच्छ्रो
तुमिच्छसीतिपाद्मे । मायिनंज्ञानिनंस्वतः ॥१९॥ लिंगैर्ज्ञापकैः । त्रिगुणैः । एतैर्लिंगैः । स्वप्रसादाज्जीवेन

लक्षितगतिः । स्वप्रसादादिमंजीवःपश्येत्तेनस्वलक्षितइतिषाड्गुण्ये ॥२०॥ स्वयामाययास्वशक्त्या । यत्रा
न्यहेत्वभावःस्यादीश्वरेच्छादिनाविना । तदिच्छाहियदृच्छास्यादतस्तत्रयदृच्छयेतिब्रह्मतर्के । कालकर्मस्व
भावादिनित्ययेशेच्छयासदा । प्राप्तमेवविशेषेणसृष्ट्यादावुन्नयत्यजइतिच । विबुभूषुः । बहुधाबुभूषुः । ईशो
बह्वीःपुरःसृष्ट्वातत्रैवबहुरूपतां । तत्तन्नियामकतयाप्राप्तुंकालाद्युपाददइतिच ॥२१॥ प्रकृतेःपरिणामस्वभा
वतः । गुणकालस्वभावेभ्यईशेनाधिष्ठितत्वतः । जगदादिमहत्तत्त्वमभूत्तस्येच्छयाहरेरितिषाड्गुण्ये ॥२२॥
[२३] भूतानिद्रव्यनामानिज्ञानंज्ञानेंद्रियाण्यपि । क्रियांकर्मेंद्रियाण्याहुस्तन्मूलत्वादहंत्रिधेतिगारुडे ॥२३॥ विशि
ष्टकार्यशक्तित्वाद्देवावैकारिकाःस्मृताः ॥२४॥ अतिजाज्वल्यमानत्वात्तैजसानींद्रियाण्यपि । तामसानितु
भूतानियतस्तावन्नतूभयमितिपाद्मे । ज्ञानेंद्रियाणांदेवानांज्ञानशक्तिरुदीरिता । क्रियाकर्मेंद्रियाणांचभूता
नांद्रव्यशक्तितेतिस्कांदे । द्रव्यंतुद्रवणप्राप्यंद्वयोर्विवदमानयोः । पूर्ववेगाभिसंबंधादाकाशस्तुप्रदेशतइतिप्रका
शसंहितायां ॥२५॥ पंचेंद्रियाभिमेयत्वान्मात्रागुणइतीरितइतिमात्स्ये । शब्देनैवपरोद्रष्टाज्ञायतेजगदेवचे ॥८०३॥
तिविष्णुसंहितायां ॥२६॥ सर्वचेष्टयितृत्वात्तुप्राणोभिभवशक्तितः । ओजस्त्वनभिभाव्यत्वात्सहश्चस्वेच्छ
याकृतेः । बलंविधारकत्वाचविधृतिर्वायुरुच्यतइतिभारते ॥२७॥ [३०] अनाद्यनंतोपिहरिर्वैकारिकगणेष्वजः ।
अवतीर्णःपदांगुष्ठमध्यास्तेविश्वभुग्विभुः । पाददेवस्तुयज्ञोन्यस्तंप्रविश्यहरिःस्वयं । सर्वविधारयन्देहेवर्ततेतेनं
तशक्तिधृगितिवह्निपुराणे ॥३०॥ [३२] सदसत्त्वंव्यक्ताव्यक्तत्वं । नःभयं । अदोब्रह्मांडं । ब्रह्मांडंहिवदंतीतिजी
वानांभयकारणं । तत्रहिसंसृतिः । आकाशवायूत्वव्यक्तावितरेंडेप्रकाशिताः । तथात्वाद्बाह्यभूतानामंड
स्थानांचसागतिरितिमात्स्ये ॥३२॥ कालकर्मस्वभावस्थअजीवःपरमेश्वरः । अजीवःस्वात्मानमजीजनत् ।
तदंडंयथास्वात्मानंप्रसूतेतथाचकार । यःप्राणधारणंप्राणप्रसादात्कुरुतेनिशं । सजीवइतिसंदिष्टस्तदन्यो
जीवउच्यते । यत्प्रसादात्सतुप्राणःकुरुतेस्वस्यधारणमितिवायुप्रोक्ते । कालकर्मस्वभावस्थोवासुदेवःपरःपु
मान् । अकरोदंडमुद्बुद्धमात्मप्रसवकारणमितिब्रह्मांडे । जीवइतिवा । प्राणंधारयतेयस्मात्सजीवःपरमेश्वरः ।
अजीवोपिमहातेजास्त्वथवाजीवयञ्जगदितिस्कांदे ॥३४॥ अंडेजातोपुमांसोद्वौहरिर्ब्रह्मातथैवच । अनादि
स्तुहरिस्तत्रब्रह्मासादिरुदाहृतइतिच ॥३५॥ हरेरवयवैर्लोकाःसृष्टाइतिविकल्पनं । साक्षात्सत्यमतोन्यस्माद्वा

वहारिकमुच्यतइतिमात्स्ये ॥३६॥ ब्राह्मणोमुखमित्येवमुखाज्जातत्वहेतुतः । यथावदच्छुतौतद्वज्जीवोब्रह्मे
तिवाग्भवेदितिब्राह्मे ॥३७॥ इतिद्वितीयतात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥५॥ ॥ ॥
[३]तीर्थानांशास्त्राणां ॥३॥ [४]यांज्ञिकारोममूलस्थारोमांतस्थास्तुतत्परे। उद्भिदोवासुदेवस्यलिंगगास्तुजरायुजा
इतिपाद्मे । हरेःश्मश्र्वाश्रयाविद्युच्छिलालोहानखाश्रयाइत्याग्नेये ॥५॥ ब्राह्मणवैश्यादीन्वर्जयितुंप्रायश
इति । मोक्षःशांतिश्चशरणंनिर्वाणंचाभिधीयतइतिब्राह्मे । भेजेखगेंद्रध्वजपादमूलमितिच । स्वोत्पत्त्यंगे
षुदेवानामन्येषांपादमूलतः । मुक्तिस्तुविहिताविष्णोर्निर्दिष्टेषुयथावचइत्यध्यात्मे ॥६॥ [११।१२]कुमारब्रह्मरुद्राद्या
हरेर्मध्यात्समुद्गताइतिवामने।आत्मेतिमध्यदेहश्चसर्वदेहोपिवाभवेत्।मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तंजीवश्चकथ्यते।
अथवास्वयमेवेतिवायुर्ब्रह्मेतिवाभवेत् । मुख्यतोब्रह्मपरममात्मशब्देनभण्यतइतिनाममहोदधौ ॥११।१२॥
देहेंद्रियादिभेदेननिर्भेदोपिहरिःस्वयं । भण्यतेकेवलैश्वर्यादनाद्यानंदचिद्घनइतिगारुडे ॥१-१४॥ सर्वपुरुष
एवेतिभण्यतेभेदवज्जगत् । तदधीनंतुसत्तादियतोह्यस्यसदाभवेदितिब्रह्मतर्के। वितस्तिमात्रंहृदयमास्थाय
व्याप्नुतेजगदितिगारुडे ॥१५॥ [१६]पश्यन्स्वधिष्ण्यंदेहंसबहिष्ठान्विषयानपि । एवमंडांतरंपश्यन्बहिःसर्वंचप

श्यतीतिवामने ॥१६॥ अव्यक्तमात्मनोन्नंचमहदादिविनाशिच । यदतीतःपरोविष्णुःसएवातोविमोक्षदइ
तिनारदीये ॥१७॥ स्वरूपांशोविभिन्नांशइतिद्वेधांशइष्यते। अनंतासनवैकुंठपद्मनाभाःस्वयंहरिः। जीवा
इमेविभिन्नांशाधर्माधर्मादिसंयुताइतिवामने। सर्वस्ययथावत्स्थितिविदः ॥ १८ ॥ त्रिमूर्धासन्हरिर्धत्तेह्युत्र
यंमूर्धभिस्त्रिभिः । अनंतासनवैकुंठनारायणपुराणितु । बहुलक्षोच्छ्रितेष्वेषुसवसत्यमृतोहरिरितिमात्स्ये।
अनंतासनवैकुंठनारायणपुराणितु । त्रीणिधामानिवैविष्णोस्त्रिलोकाद्बहिरेवच। अदायदास्तुपुत्राणामुद्रि
क्तज्ञानचक्षुषः । नारायणपरादेवाएवंतान्याप्नुवंतिच ॥१९॥ सएवान्यस्वरूपेणशक्रलोकसमीपगः । इज्यो
यज्ञपुमान्नामज्ञानिनांगृहिणांपदं । यतीनांध्रुवलोकस्थोवनिनांमेरुमध्यगः। आदित्यमंडलस्थस्तुज्ञानिनांब्र
ह्मचारिणामितिब्रह्मांडे । त्रिपात्सएवभगवान्सर्वप्राणिषुसंस्थितः । निरन्नेषुचविद्वत्सुत्रिदशेष्वितरेषुचेत्य
ध्यात्मे । तस्माद्धरेरंडमभूदंडादपिचतुर्मुखः । सविराण्नामकस्तस्मादधिकोहरिरेवतु ॥२०॥२१॥ अंडाज्जा
तस्यतस्यान्यद्रूपंपद्मादभूद्धरेः । यदोभयात्मकोजज्ञेब्रह्मालोकपितामहः । तदैवसोतिरिक्तोभूच्छर्वपूर्वपरा
ज्जनात् ॥२२॥ त्रिलोकस्थानगंविष्णुमयजच्चसमाहितः । तद्रूपभूतांस्त्रींल्लोकान् पशून्कृत्वामहामनाइति

गारुडे ॥२३॥ [२६]सूत्रंमीमांसासूत्रं ॥२६॥ [२८]यस्मात्तमेवायजन् तस्मादिदंतस्मिन्नाहितं । नित्यंगृहीताःसत्त्वा
द्याजीववज्जडवन्नतु । मिथ्यामानात्स्वरूपत्वात्स्वातंत्र्याद्वहिरेवत्विति ब्रह्मतर्के ॥२८–३०॥ [३२]सदितिव्यक्तमु
द्दिष्टमसदव्यक्तमुच्यते । गम्यागम्यस्वरूपत्वात्तत्सत्तादिर्हरेर्यतः । अतस्तस्मादन्यदेवह्यनन्यदितिभण्यतइ
तिच ॥३२॥ [३४]सर्वजीवनिकायेषुब्रह्मवायूहरेर्विदौ । नचान्यस्तादृशोवेत्तायावद्वेत्तिहरिःस्वयं । तावत्तावपिनो
विष्णुंजानीतोलोकवंदितावितिब्रह्मांडे ॥३५॥ [३६]स्वयमेवस्वरूपाणिमत्स्यकूर्मादिकान्यजः । स्वात्मन्येवेच्छ
यासृष्ट्वातैर्देवादीन्प्रपात्यसौ॥संयच्छत्यसुरान्विष्णुःकल्पेकल्पेजगत्प्रभुः।तिरोहितंस्वरूपंचप्रकाशयतिशास्त्र
तइतिभागवततंत्रे ॥३८॥ ऋतंतदात्मनाज्ञप्तेःसत्यंसाधुत्वतःपरं । सम्यक्संस्थमदूष्यत्वाच्छुद्धंदोषोज्झितत्व
तः । केवलंतादृशाभावात्प्रत्यगंतरवस्थितेः । एतदेतादृशंतत्त्वंयोवेदसविमुच्यतइतिब्रह्मतर्के ॥३९।४०॥
यःशेतेप्रलयेविष्णुःशून्यनामामहाकृतिः । सतुनारायणोनामनराणामयनत्वतः । रूपंद्वितीयंभवतिदीपा
द्दीपांतरंयथा । सिसृक्षोस्तस्यपुरुषइत्याहुस्तद्विदोजनाः । सरमायाद्वितीयेतुरूपेप्रकृतिसंज्ञिते । वीर्यमाध ॥८०५॥
त्तपुरुषोमहांस्तस्मादजायत । योसौहिरण्यगर्भाख्यःपुरुषःसोपिभण्यते । श्रद्धेत्युक्तातुतत्पत्नीसापिप्रकृति
रुच्यते । प्रलयेत्वशरीरौतौविभागेनव्यवस्थितौ । शरीरंप्राप्यपुरुषात्संयोगंतौप्रचक्रतुः । ततःपुनर्महत्तत्त्वं
प्रजातंजगदंकुरं । स्वस्यैवपुत्रतांयातमहंकारस्ततोजनीतिव्योमसंहितायां । पुरुषस्तस्यैवाद्योवतारः । का
लादयोरूपवदस्वरूपमपिप्रियत्वात् । पुरुषाद्याहरेरूपंब्रह्माद्यास्तत्प्रियाःस्मृताः । स्वरूपभूतानैवैतेतत्सन्नि
धियुताअपीतिपाद्मे । कालोवस्तुस्वभावश्चप्रकृतिःप्राणएवच । मनश्चपंचभूतानिविकारस्त्रिगुणाअपि । न
स्वरूपंहरेरेतत्तथाप्येषुहरिःस्थितइतिपाद्मे । सत्प्राणः । सदितिप्राणइतिश्रुतेः । द्रव्यंतुपंचभूतानिविकारोंड
मुदाहृतं । विराजंगरुडंप्राहुःस्वराडिंद्रउदाहृतइतिषाड्गुण्ये । सर्वंतुरूपवद्विष्णोर्विशेषेणविभूतिमत् । अ
तिप्रियत्वान्नैवैतत्स्वरूपमपिभण्यतइतिस्कांदे । स्वतोमहत्वंतुमहोविशेषप्राप्तिशक्तिता । विभूतिर्लक्षणोन्ना
होलक्ष्मीशब्देनभण्यतइतिब्रह्मतर्के । प्रधानत्वेनसर्वस्मान्मत्स्यकूर्मादयोहरेः । अवताराःश्रुतौख्याताःस
एवैतेततःस्मृताः । नस्वरूपंतुब्रह्माद्याःस्मृतामायाविभूतयः । स्वेच्छयैषांविशिष्टत्वंकुरुतेतत्तथास्मृतइति
व्योमसंहितायां । यज्ञशब्दोदितौद्वौतुदेवौलोकपुरस्कृतौ । एकोनारायणस्तत्ररुद्रच्छिन्नस्तथापरः । सतुय
ज्ञाभिमानीस्यात्तत्पतिःकेशवःस्मृतइतिपाद्मे ॥४१-४५॥ इतिद्वितीयतात्पर्येषष्ठोऽध्यायः ॥६॥ ॥

[३]क्रियाभिमानाद्यज्ञोसाविंद्रसूनुःप्रकीर्तितः । यज्ञेशत्वात्स्वयंविष्णुर्यज्ञोरुचिसुतःस्मृतइतिपाद्मे । हरिरिति
ज्ञात्वेशावास्यमित्यादिनानूक्तः । त्रयीश्रुतिर्नित्यवाक्यवेदोनुवचनंतथेतिह्यभिधानं ॥ २ ॥ अमयींविष्णुप्र
धानां ॥४॥ मेतपतःसतः । सःनःअर्थे । सनात्पूर्वं । ब्रह्मणस्तपतःपूर्वंविष्णुर्जातउरुक्रमः । सर्वलोकहितार्था
ययेनरूपंप्रकाशितं । यश्चपातिसदालोकानजितोजयतांवरः । तस्माद्रुद्रःसमुत्पन्नःसर्वसंहारकृद्विभुः । एते
त्रिपुरुषाःप्रोक्ताःसृष्टिस्थित्यंतकारिणः । निमित्तमात्रंतौदेवौविष्णुःसर्वस्यकारणमितिस्कांदे ॥५॥ नरोनारा
यणश्चैवहरिःकृष्णस्तथैवच । चत्वारोधर्मतनयाहरिरेवत्रयोमतः । अनंतोनरनामात्रतस्मिंस्तुनरनामवान् ।
विशेषेणस्वयंविष्णुर्निवसत्यंबुजेक्षणः । तस्माच्चतुर्धाधर्मस्यजातोविष्णुरितीरितइतिषाड्गुण्ये ॥६॥ अवता
रोमहाविष्णोर्वासुदेवइतीरितः । योध्रुवायनिजंप्रादात्स्थानमन्यानधिष्ठितमितिप्रकाशसंहितायां ॥८॥ पृथु
र्नाममहाराजस्तत्रविष्णुःस्वयंप्रभुः । पृथुनामाचतुर्बाहुःप्रविष्टस्तेनचार्थितइतिमहासंहितायां ॥९॥ यद्रूपंप
रमहंसप्राप्यंपदमामनंति ॥१०॥ छंदांसिचमखाश्चैवदेवालोकाश्चसर्वशः । सर्वेविष्णौस्थितायस्मादतःसर्व
मयोह्यसावितिमहासंहितायां ॥११॥ क्षोणीमयनौकाश्रयत्वात्क्षोणीमयः ॥१२॥ [१६]हरिस्तापसनामासौजा

तस्तपसिवैमनुः । गजेंद्रंमोचयामाससंसर्जचजगद्विभुरितिमात्स्ये॥१६॥ ऐंद्रं[१७]पदंनांतरीयंफलंतुहरितोषणं ।
जगद्दातुर्बलेर्यस्मादानंदोद्रिक्तताभवेदितिब्रह्मतर्के । शीर्षाख्यंमानं ॥१८॥ ऐतरेयोहरिःप्राहनारदायस्व
कांतनुं । यत्प्रापुर्वैष्णवानान्येयद्दतेनसुखंपरमितिब्राह्मे ॥१९॥ मन्वंतरेषुभगवान्चक्रवर्तिषुसंस्थितः । च
तुर्भुजोज्रुगोपैतद्दुष्टराजन्यनाशकः । राजराजेश्वरेत्याहुर्मुनयश्चक्रवर्तिनं । वीर्यदंपरमात्मानंशंखचक्रगदा
धरमितिसत्यसंहितायां ॥२०॥ [२३]प्राणादिकलेशः ॥२३॥ दूरस्थासुहृद्यस्यभगवतःसदूरेसुहृत् । सुशोषोग्निः ।
अग्निःसुशोषःकक्षघ्नस्तिमिरारिर्हिरण्यदइतिह्यभिधाने ॥२४॥ विनेष्यतिविनाशमेष्यति । दारहर्तुःभगव
तः ॥ धनुर्विस्फूर्जितैर्नष्टोरावणःपूर्वमेवतु । पुनःशरैराममुक्तैःसानुबंधोविनश्यतीतिस्कांदे ॥२५॥ रामए
कोह्यनंतांशस्तत्ररामाभिधोहरिः । शुक्लकेशात्मकस्तिष्ठन्नमयामासवैजगदितिब्राह्मे । विष्णोर्नान्येनकर्मा
णिपरेषांतन्निबंधनमितिमात्स्ये ॥२६॥ सहस्रधनुषस्तूर्ध्वंद्युशब्देनापिभण्यतइतितंत्रमालायां । इतरथावि
ष्णुर्नचेत् । स्वमहिमनिबंधनत्वेननभाव्यं ॥२७॥ [२९]दिव्यंमिवस्तुल्यमिव । तदपेक्षया । अन्येषांस्तुल्यमेवयत्त
स्यतच्चदिव्यमिव ॥२९॥ [३१]अन्यथाज्ञानहेतुर्यावाक्सजल्पिःप्रकीर्तितेतितंत्रमालायां ॥ यत्तुसर्वात्मनाज्ञानं

निशासापरिकीर्तितेतिकौर्मे ॥३१॥ [३३]कलपदंचआयतंच । सप्तस्वरसमाहारोमूर्च्छनेतिप्रकीर्तितेतिगांधर्वे
॥३३॥ विद्वेषिणोप्युदासीनाभक्ताअपिनसंशयः । हरेर्हिसदनंयांतिव्यक्तंभक्तैस्तुगम्यते । आरभ्यतमआ
मुक्तेःकृष्णस्यसदनंयतः । अव्यक्तहरिलोकत्वादन्येषामन्यलोकतेतिबृहत्संहितायां ॥३४॥ रामभीमार्जुना
दीनिविष्णोर्नामानिसर्वशः । रमणाभयवर्णाद्याःशब्दवृत्तेर्हिहेतवः । हरिर्हितत्रतत्रस्थोरमणादीन्करोत्य
जः ॥ अतस्तस्यैवनामानिव्याजादन्यगतानितु । व्यवहारप्रवृत्त्यर्थंदुष्टानांमोहनायचेतिस्कांदे ॥३५॥ तृती
येसप्तमेचैवषोडशेपंचविंशके । अष्टाविंशेयुगेकृष्णःसत्यवत्यामजायत । व्यासाचार्यस्तुपूर्वेषुचरमेस्वयमेव
तु । विव्यासवेदांश्चक्रेचभारतंवेदसंमितमितिच ॥३६॥ [३९]हरीच्छयाविभूतिर्याब्रह्मादीनांसदाभवेत् । इच्छया
वाबहुविधस्तेषुविष्णुःस्वयंस्थितः । अतोमायाविभूतित्वंतेषांमत्स्यादिकाःस्वयमित्यध्यात्मे ॥३९॥ [४१]विदुर्नां
तं अनंतत्वात् ॥४१॥ देवमायांविदंति । संसारमतितरंतिच ॥ ४२ ॥ [४६]तत्परायणास्तच्छीलास्तच्छिक्षाश्च
॥४६॥ अव्यक्ताद्यनहंमानादात्मतत्त्वंहरिःस्मृतः । अशब्दश्चाप्रसिद्धत्वाच्छांतःपूर्णसुखत्वतइतिब्रह्मतर्के
॥४७॥ [४९]भावस्वभावोभक्तिस्वभावः । तेननिर्मितस्यसत्पुरुषस्यप्रसिद्धः । भावोभक्तिःप्रणामश्चप्रावण्यमपि

चादरइत्यभिधानम् ॥४९॥ सत्तादिर्यत्स्वतोविष्णोस्तस्मादन्यःससर्वतः । यत्सत्तादिरतोन्यस्यनान्यत्वंभे
दिनोपित्वितिब्रह्मांडे ॥५०॥ [५३]आक्षिप्यतेकिमित्येतद्यत्राल्पफलताभवेत् । वस्तुनोयस्यचाल्पत्वंपुंसोवानेति
चोच्यतइतिप्रकाशसंहितायां ॥५३॥ इतिद्वितीयतात्पर्येसप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥
[११]निजावयवैःसृष्टाः बाह्यावयवालोकैःकल्प्यंते ॥११॥ जीवे[१४]कर्मसमावापःपरमेश्वरेणगृह्यते । गुणिनांमहदा
दिजीवानांसामर्थ्येपरिमाणं देवासुरेभ्योमघवानित्यादि ॥१४॥ श्रेणी[१८]र्नामंगरक्षकाणांयुद्धेषूच्यते ॥ [१९]हेतुल
क्षणंब्रह्मलक्षणं ॥१८।१९॥ योगतोलिंगभंगःपूर्वोक्तः । पानेनतेदेवेत्यादिपश्चात् ॥२०॥ [२३]द्वेधावावात्ममा
यातद्रूपातद्वशाचेति । तद्वशयासंसारयति स्वरूपयाविमोचयत्युदास्तेतद्वशांविमुक्तस्यइतरयैनंरमयत्येष
आत्मैषआनंदइतिसौकारायणश्रुतिः ॥२३॥ [२५]यस्मादनुतिष्ठंतितस्मात्परमेष्ठीप्रमाणं ॥२५॥ [२७]बालोपिसगुरु
त्वेनमुनिभ्योब्रह्मणायतः । दत्तोऽतोब्रह्मरातेतिनामवैयासकेरभूदितिब्राह्मे ॥२७॥ यत्रब्रह्मांतरोत्पत्तिःब्रह्म
कल्पःसईरितइतिच ॥२८॥ इतिद्वितीयतात्पर्येअष्टमोध्यायः ॥८॥ ॥ ॥
[१]परस्यअर्थव्यतिरिक्तस्य । यदधातुमतइत्यस्यह्युत्तरं ॥ अशरीरस्यजीवस्यशरीरोत्पत्तिकारणं । ईश्वरेच्छा

प्राथमिकातांविनानहिंकिंचन ॥१॥ द्वितीयाप्रकृतिःप्रोक्तातद्रूपाहिगुणास्त्रयः । तेषांसंपातजोभावोममा
हमितियामतिः । देहात्परस्यदेहित्वमहंभावमृतेकुतः । यथारजस्तमोभावैर्विनास्वप्नोनजायते । निद्राका
माद्यभावेनतद्वद्देहःकृतान्विना । तस्मात्प्रकृत्यैवपुमान्मानुषादिविकारया । मानुषादिरिवाभातिनित्यचै
तन्यरूपवान् ॥ २ ॥ यदास्वरूपंजानातिकालप्रकृतिवर्जितं । वासुदेवप्रसादेनतदामुक्तोभवत्यसावितिभ
विष्यत्पुराणे ॥३॥ यतोभगवदुक्तंप्रमाणमतस्तदुक्तंपुराणंत्वत्प्रश्नानामुत्तरत्वेनवक्ष्ये ॥४॥ तपोब्रह्म । तपसो
ध्यजायतेतिश्रुतेः । अखिललोकप्रकाशनंततत्तदालोचयामास । तपतांतपीयानित्यनेनात्युत्तमोत्तमत्वमु
क्तंभवति । महान्महीयसामादिंब्रूयादत्युत्तमोत्तमं । यत्राधिकंवदेत्किंचिज्ज्ञेयोर्थस्तत्रचाधिकइतिव्यासनि
रुक्ते । तपोरूपंपरंब्रह्मब्रह्माचिंतयदंजसेतिषाड्गुण्ये ॥८॥ यत्यतः । यत्तदित्यादयःशब्दाःपंचम्यंताःप्रकी
र्तिताइतिच ॥९॥ मायातीतत्वात् ॥१०॥ प्रेंखस्थि[14]ताःयाःविभूतयः । सत्वंतुशोभनत्वंस्यात्तद्युक्ताःसात्व ॥८०८॥
तामताइत्यध्यात्मे ॥ १४ ॥ मुक्तैःस्वपार्षदैःपूर्वैर्ब्रह्माद्यैश्चैवसंयुतं । ब्रह्माददर्शतपसाभगवंतंहरिंप्रभुमिति
गारुडे ॥१५॥ इच्छाद्यामोचिकाद्याश्चअणिमाद्याश्चशक्तयः । प्रदिष्टावासुदेवाद्यादामोदरपरास्तथा । अं

गानिविमलाद्यास्तुप्रह्व्याद्यात्मादिकामताः । एवंषोडशभिश्चैवपंचभिश्चहरिःस्वयं । चतुर्भिश्चवृतोनित्यंत
त्स्वरूपाश्चशक्तयइतिभागवततंत्रे ॥१६॥ [22]मनीषितंतपः ॥२२॥ कर्मविमोहिते । इदंकार्यमित्यजानति ।
हृदयंप्रियं । प्रियंहृदयमुद्रिक्तंकांतमित्यभिधीयतइत्यभिधानात् ॥२३॥ तपःप्रियंसदाविष्णोस्तपसैवाप्यते
हरिः । स्वयंचतपसैवेदंबिभर्तिज्ञानमेवहि । तपःशब्दाभिधंप्रोक्तंज्ञानरूपोहरिर्यतः । ज्ञानवीर्योज्ञानबलोज्ञा
नानंदउदाहृतइतिबृहत्संहितायां ॥२४॥ [31]येनयेनयथाज्ञात्वानियतंमुक्तिराप्यते । तद्विज्ञानमितिप्रोक्तंज्ञानं
साधारणंस्मृतमितिवामने ॥३१॥ [33]परंस्वतंत्रंन । विष्णोरधीनंप्राक्सृष्टेस्तथैवचलयादनु । अस्यसत्वप्रवृ
त्त्यादिविशेषेणाधिगम्यते । स्वातंत्र्यंस्थितिकालेतुकथंचिद्बुद्धिमोहतः । प्रतीयमानमपितुतस्मान्नैवेतिगम्य
ते । जनिष्येहंलयिष्येहमितिनह्यभिसंधितः । अतोजीवनमप्येतद्भवेदीशाभिसंहितं । अतःस्वरूपभेदेपि
ह्यात्मैवेदमितिश्रुतिः । वदत्यस्येशतंत्रत्वाद्यथाशक्तस्त्वसन्निति । विद्यंतेहितदाजीवाःकालकर्मादिकंतथा ।
क्वान्यथाहिपुनःसृष्टिःपूर्वकर्मानुसारिणीतिब्रह्मतर्के । त्वमेतच्चपरंनभवेत् । स्वतंत्रंन ॥३३॥ अर्थविदिवप्र
 तीयते । नचपरमात्मन्यर्थवत्प्रतीयते । अर्थप्रयोजनमृते । नहिजीवप्रकृतिभ्यामीश्वरस्यार्थः । मुख्यतोवि

ष्णुशक्तिर्हिमायाशब्देनभण्यते । उपचारतस्तुप्रकृतिर्जीवश्चैवहिभण्यंतइतिच । यथाभासोजीवः। सर्वंपरे
स्थितमपिनैवतत्रेतिभण्यते । यतोहरेर्नजीवत्वेनजीवनंनहरौततः । जीवःप्रकृतिरप्यत्रयतोनैवहिबंधकृत् ।
कर्मचाफलदातृत्वात्कालश्चापरिणामनात् । यथाछत्रधराद्यास्तुरथस्थाअपिसर्वशः । रथिनोनैवभण्यंतएवं
हरिगताअपि ॥३४॥ यथामहांतिभूतानिशरीरेषुबहिस्तथा। एवंहरिश्चभूतेषुबहिश्चव्याप्तिहेतुतः । तस्मात्त
त्स्थोनतत्स्थश्चप्रोच्यतेहरिरीश्वरइतिच ॥३५॥अन्यभावाभावकालेदेशेचतद्विद्यमानाविद्यमानशक्तिमांश्चे
त्यन्वयव्यतिरेकौ॥३६॥[३९]सर्वस्यापिप्रधानत्वात्सर्वमयईर्यतइतिच॥३९॥[४२]मायांमाहात्म्यंविविदिषुः।अन्येषांमा
हात्म्यपतेः । मुख्यतोविष्णुमाहात्म्यंमायाशब्दोदितंभवेत् । प्रधानत्वाच्चमातृत्वान्मेयत्वंचैवतस्यहीतिच
॥४२॥ [४५]हरिर्व्यासादिरूपेणसर्वज्ञोपिस्वयंप्रभुः । शृणोतिनारदादिभ्योमोहायैषांप्रसिद्धयइतिपाद्मे ॥४५॥
विराड्ब्रह्मासमुद्दिष्टस्तद्गतःपरमोयतः । अतोवैराजमित्येनमाहुरीशत्वतोविराडितिबृहत्संहितायां ॥४६॥
इतिद्वितीयतात्पर्येनवमोऽध्यायः ॥९॥ ॥ ॥ ॥ ॥८०९॥
[३]महदाद्यंडपर्यंतःसर्गोंडेब्रह्मणस्तुयः । अनुसर्गइतिप्रोक्तःपौरुषश्चेतिकथ्यते । पंचभूतसमूहेनजातःपुरुषउ

च्यते । बहुत्वात्तत्रभूतानांतावत्त्वात्तत्त्वमेकजमितिव्योमसंहितायां ॥३॥ [६]अनुप्रविश्यपरमंजीवस्यशयनंतु
यत् । सहैवशक्तिभिःस्वीयैरिच्छाद्यैरप्रकाशितैः । सन्निरोधइतिप्रोक्तोविमुक्तिर्यत्रमोक्षिणामितिनारदीये
॥ ६ ॥ सृष्टिस्थित्यप्ययाभासायद्बलाद्यत्रचस्थिताः । तद्ब्रह्मजगदाधारंवासुदेवेतितद्विदुरितिभागवततंत्रे
॥७॥ आधिभौतिकेनरूपेणहिचक्षुःप्रकाशयोःसम्यंक्त्वपरिज्ञानं ॥८॥ सुप्तावपियःसर्ववेत्तिजीवानांसपरः ।
स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीतीतिश्रुतेः । सुप्ताश्रयाणामप्याश्रयः ॥९॥ विनिर्गतःप्रका
शितः । अंडंप्रविष्टोयोविष्णुःसोंडंभित्त्वाप्रकाशितः ॥१०॥ सोपोसृजत्ततोनारानरोनाशात्परोयतइतिना
रायणाध्यात्मे ॥११॥ [१३]तंत्तन्नियामकत्वेनबहुत्वंप्राप्तुमीश्वरः । अंडंस्ववीर्यंतत्स्थःसन्कामादंतस्त्रिधाव्यधादि
तिच ॥ १३ ॥ अंतस्थितहरेःकामादंडेब्रह्माततोजनि । तत्रदेवाश्चसंजाताःपुनस्तत्त्वात्मकाःप्रभोरितिच
॥१४॥ [२७]मलादिकंकदाचित्तुब्रह्मालोकाभिपत्तये । आत्मनोनिर्ममेकामात्सर्वेषामभवत्ततः। वशित्वात्तस्यदि
व्यत्वादिच्छयाभवतिप्रभोरितिच ॥२७॥ [३३]स्थूलंभगवतोरूपंब्रह्मदेहउदाहृतः । तत्तंत्रत्वाच्चसूक्ष्मंचशंखचक्र
गदाधरमितिचाध्यात्मे ॥३३॥ निर्विशेषणं । निरतिशयं । अस्यकाव्यस्यकवयोनसमर्थाविशेषणइति

भागव० वत् ॥३४॥ मायासृष्टेजगतियेअविपश्चितः ॥३५॥ नामैववाचकत्वेननामरूपक्रियाअपि । वाच्यत्वेनहरि तात्पर्य०
र्देवोनियामयतिचैकराडितिच । कर्तृत्वात्तुसकर्मासौनिष्फलत्वादकर्मकइतिच ॥३६॥ प्रजापत्यादी २ । १०
॥ २३ ॥ न्धते ॥३७-४०॥ तामसास्तामसादैत्याःप्रधानादेवशत्रवः । तामसाराजसास्तेषामनुगास्तेषुसात्विकाः ।
अनाख्यातासुराःप्रोक्तामानुषादुष्टचारिणः । राजसास्तामसाश्चैवमध्याराजसराजसाः । राजसाःसा
त्विकास्तत्रमानुषेषूत्तमागणाः । देवाःपृथगनाख्याताःस्मृताःसात्विकतामसाः । अतात्विकास्तथाख्या
ताःस्मृताःसात्विकराजसाः । सात्विकाःसात्विकास्तत्रतात्विकाःपरिकीर्तिताः । तेषांचसात्विकाःशेषग
रुत्मद्रुद्रतत्स्त्रियः । ततोपिदेवीब्रह्माणीब्रह्माचैवततःस्वयं ॥४१॥ सात्विकेषुत्रिषुयदात्वेकस्यप्रतिबाधनं ।
रजस्तमोभ्यांविष्णुर्हितदाप्रादुर्भवत्यजः । राजसांस्तामसान्हत्वासात्विकान्वर्धयिष्यतीतिस्कांदे ॥४२॥
मत्स्यादिरूपीपोषयतिनृसिंहोरुद्रसंस्थितः । विलापयेद्विरिंचस्थःसृजतेविष्णुरव्ययइतिवामने ॥४३॥ भग
वत्तमः । नापुरुषः ॥४४॥ जन्मकर्माणिविधीयतइतिक्रियाविशेषणं । प्रतिषेधायबंधस्यजीवानांपरमेशि ॥८१०॥
तुः । स्वेच्छयैवतुकर्तृत्वंनित्यारूढंचिदात्मकमितिभविष्यत्पुराणे । रुपउपरिभावइतिधातुः । सुभद्रांरथमा

रोप्येत्यादिवच्च । स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाचेतिच ॥४५॥ अन्यकल्पानांसाधारणः । यत्रैवप्राकृतवैकृताः
सर्वसर्गाःअन्यब्रह्मकल्पानांचसाधारणः॥४६॥इतिद्वि०ता०दशमोऽध्यायः॥१०॥ द्वितीयस्कंधःसंपूर्णः॥२॥
श्रीगुरुभ्योनमः ॥ युद्धकालेतुविदुरस्तीर्थयात्रांगतोपिसन् । प्रायआस्तेगजपुरेपांडवानांव्यपेक्षयेतिस्कांदे
॥३॥ यदाददाह।यदाकेशाभिमर्शःप्रासइतियदाशब्दोहेत्वर्थः।यदातदेतिहेत्वर्थेकालार्थेचापिभण्यतइत्यभि
धानं ॥६।७॥ सुहृद्विनष्टिंयदुकुलविनष्टिमैष्यां । विदुरस्तुप्रभासस्थःशापंसंक्षेपतोऽशृणोत्।यदूनांविस्तरात्प
श्चादुद्धवाद्यमुनामन्वितिस्कांदे । भारतविरोधाच्चान्यथा ॥ २१ ॥ प्रत्यंकंमुख्योविष्णुः । ब्रह्माप्रत्यंकवान्
विष्णुःसम्यग्लक्षणवत्तमइतितंत्रमालायां ॥२३॥ पैद्मोब्रह्मासमुद्दिष्टःपद्माश्रीरपिचोच्यतइतिब्राह्मे । लोका
नांसुखकर्तृत्वमपेक्ष्यकुशलंविभोः । पृच्छ्यतेसततानंदात्कथंतस्यैवपृच्छ्यतइतिपाद्मे ॥२६॥ वरतर्पणेनभ
र्तृतर्पणेन ॥२७॥ आधिर्मनोवरूथंचआत्मास्वमितिचोच्यतइत्यभिधानं ॥२९॥ अघंव्यमुंचत् । पुनरपरा
धबुद्धिंहित्वाऽऽस्ते ॥ नदेहयोगोहिजनिर्विष्णोर्व्यक्तिर्जनिःस्मृतेत्याग्नेये । हरिःकर्ताप्यकर्तेतिफलाभावेन
भण्यतइतिच ॥४४॥ ॥ इतितृतीयेप्रथमोऽध्यायः॥१॥ ॥ त्रिलोकस्याज्ञानंबत । आनंदरूपंदृष्ट्वापि

लोको भौतिकमेवतु।मन्यतेविष्णुरूपंचअहोभ्रांतिर्बहुस्थितेतिस्कांदे॥१३॥ [१९]असुराअपियेविष्णुंशंखचक्रधरं
रणे । भक्तिपूर्वमवेक्षंतेज्ञेयाभागवताइति । विद्विषंतितुयेविष्णुमृषिपुत्राअपिस्फुटं । असुरास्तेपिविज्ञेया
गच्छंतिचसदातमः।जीवद्वयसमायोगाद्धिरण्यकमुखाःपरे।भक्तिद्वेषयुताश्चस्युर्गतिस्तेषांयथानिजा ॥१९॥
[२३]कंसपूतनिकाद्याश्चबांधवादियुतायतः । जीवद्वयसमायोगाद्गतिद्वयजिगीषवः । सर्वथाभक्तितोमुक्तिर्द्वे
षात्तमउदीरितं । नियमस्त्वनयोर्नित्यंमोहायान्यवचोभवेदितिब्राह्मे ॥२४॥इतितृतीयतात्पर्येद्वितीयोऽध्यायः
॥२॥ ॥ [३]भीष्मककन्यायाअर्थेसवर्णमात्रतयाआहूताः । एषांश्रियोजिहीर्षयाह्वानबुद्धिर्भगवताकृता ।
सुपर्णःसुपरानंदात्काकुत्स्थोवाचिसंस्थितेरितिपाद्मे ॥३॥ [४]उत्तमैःसर्वतःसाम्यंकिंचित्साम्यमुदीर्यतइत्याग्नेये
॥९॥ [११]केवलंभगवज्ज्ञानंसांख्यमित्यभिधीयतइत्यध्यात्मे ॥१९॥ [२२]सर्वदापिविरक्तःसन्भासयीतविरागिवत् ।
कादाचित्कःकुतस्तस्यलोकशिक्षार्थमिष्यतइतिपाद्मे । तेनापिविरागःप्रदर्शितः ॥२२॥ अतःकोन्योविस्रं
भंकुर्यात् ॥२३॥ [२५]ऐश्यच्चनिश्चितंयत्तदतीतत्वेनभण्यते । चक्रवत्परिवृत्तेर्वादुष्टानांमोहनायवेतिस्कांदे ॥२५॥
इतितृतीयतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः ॥३॥ ॥ [३]आत्ममायायाःआत्मसामर्थ्यस्यगतिंपूर्वमेवावलोक्य । ज्ञात्वा

कतिपयैर्वर्षैःपूर्वमेवजनार्दनः । मौसलंज्ञानसंतत्याउद्धवंबदरींनयत् । सज्ञानंतत्रविस्तीर्यपुनर्द्वारवतींय
यौ । पूर्वमेवोपदिष्टोपिहरिणाज्ञानमुद्धवः । स्वर्गारोहणकालेतुपुनःपप्रच्छकेशवं । पुनःश्रुत्वाबदर्यांतुवर्ष
त्रयमुवासह । ज्ञानंसंस्थाप्यपश्चाच्चस्वेच्छयास्वर्गतःप्रभुरितिगारुडे ॥३-९॥ [३]आकृतिंपृथिवीं ।शरीरमाकृ
तिर्देहःकुःपृथ्वीचमहीतथेत्यभिधानं । पृथिवीलोकसंत्यागोदेहत्यागोहरेःस्मृतः । नित्यानंदस्वरूपत्वाद
न्योनैवोपलभ्यते । दर्शयेज्जनमोहायसदृशींमृतकाकृतिं । नटवद्भगवान्विष्णुःपरज्ञानाकृतिःस्वयमिति
स्कांदे । राजन्परस्यतनुभृज्जननाप्ययेहामायाविडंबनमवैहियथानटस्येतिच ॥२८-२९॥ [३१]उत्तमैरधिकत्वंवा
साम्यंवाविजयोपिवा । उच्यतेपितुनीचानांमोहार्थंवाप्युपेक्षया । मूढदृष्ट्यनुसाराद्वाकिंचित्साम्येनवाक्वचि
दितिब्रह्मतर्के ॥३१॥ इतितृतीयतात्पर्येचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ ॥ [१०]ऋतंतेअवगमे । ऋगतावितिधातोः । ते
षांतात्पर्यावगमेकृष्णकथामृतौघएवासौयतः ॥ १० ॥ [१२]यस्मिन्भारतेहरेःकथायाग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्नगृ
हीता । भारतान्नाधिकंविष्णोर्महिमावाचकंक्वचित् । भारतान्नविरागायभारतान्नविमुक्तयइतिपाद्मे ॥१२॥
साग्राम्यसुखानुवादैर्नगृहीता । हरेःकथायांविवर्धमानामतिः ॥१३॥ पंचमोऽध्यायः ॥५॥ ॥ [१]आत्मनां

विभुर्जीवाधिपतिः ॥१॥ [२]परमात्मायतोजीवंमेनेऽसंतमशक्तितः । असन्नसावतोनित्यंसत्यज्ञानोयतोहरिरि
त्याग्नेये ।शक्यत्वाच्छक्तयोभार्याःशक्तिःसामर्थ्यमुच्यतइतिब्रह्मतर्के।सुप्तिस्तुप्रकृतेःप्रोक्ताअतीवभगवद्रतिः।
अनास्थान्यत्रचप्रोक्ताविष्णोश्चक्षुर्निमीलनमितिव्योमसंहितायां ॥२॥ [६]अंशोजीवः । कालजीवगुणादीना
मभिमानीचतुर्मुखः । सर्वजीवाभिमानित्वादंशइत्येवचोच्यतइतिब्राह्मे ॥६॥ [१३]कालमायांशयोगतः । काला
त्परिणामात् । प्रकृतेर्हिरण्यगर्भाच्च ॥१३॥ [१६]कालमायांशलिंगिनः । तन्निमित्तशरीराः । हिरण्यगर्भस्यैव
कालाभिमानीजीवाभिमानीतिद्विविधंरूपं । कालजीवाभिमानेनरूपद्वंद्वीचतुर्मुखइतिपाद्मे ॥ १६ ॥ [१८]ब्रह्म
विद्याहरेश्छायातदंशोहिसुरेष्वपि । सर्वविद्याःश्रियःप्रोक्ताःप्रधानांशश्चतुर्मुखइतिब्राह्मे ॥१८॥ द्युसरितो
धरायाश्च ॥१९॥ [२५]वीर्योश्चप्रकृतेर्विष्णोर्जयोभक्त्यैवनान्यथेतिदत्तात्रेययोगे ॥२५॥ त्रिभिरात्मभिःकालमा
यांशैः ॥२६॥ [२९]सत्प्रमुखामहदादयः ॥२९॥ इतितृतीयतात्पर्येषष्ठोऽध्यायः ॥६॥ ॥शक्यत्वाच्छक्तयोवि
ष्णोर्महदाद्यारमातथा । स्वरूपशक्तिःशक्तित्वान्मुख्यशक्तिर्हिसायतइतिब्रह्मतर्के । समेत्याऽसतीनांअस
मेतानांप्रसुप्तलोकतंत्राणां।अनाविर्भूतलोकसृष्टिशक्तीनां । तनुतेयेनकार्यंयत्तंत्रंसाधनमुच्यते । कारणानां ॥८१२॥

स्वशक्तिर्वाप्रधानंसाधनंयतइतिब्रह्मतर्के ॥१॥ शब्दाद्यानभआद्याश्चमनोयुक्तेंद्रियाणिच ।अहंकारोमहांश्चै
वत्रयोविंशतिकोगणः । देवतेंद्रिययोरैक्यान्नपृथग्गणनंतयोः । प्रकृतिस्तुचतुर्विंशापंचविंशोहरिःस्वयं ।
यदाजडांशस्वीकारोजीवस्तत्पंचविंशकः । षड्विंशकोमहाविष्णुःश्रियावासप्तविंशकइतितत्त्वनिर्णये । त्रयो
विंशतितत्त्वानिप्राविशद्रमयासह । कालाख्ययास्वयंविष्णुःशक्यत्वाच्छक्तिरूपया ॥२॥ सर्वचेष्टकरूपेणस्व
सामर्थ्येनकेशवः । तानिभिन्नानितत्त्वानियोजयामासचांशतइतिच ॥ ३॥ मात्राभिरंशैः । ईश्वरोदैवमु
द्दिष्टंसर्वस्यापिप्रभुत्वतइतिच ॥४॥ आँत्मशक्तिःप्रकृतिः ॥७॥ पुरुषेणात्मभूतेनेतियोंडमसृजत्सएषइत्युक्तः।
आद्योवतारोविष्णोस्तुपुरुषोनामकीर्तितः । असृजत्समहत्तत्त्वंसएवांडंसमाविशत् ॥ ८ ॥ सब्रह्मणोहृदि
स्थत्वाद्धृदयंचेतिकीर्त्यतइतिच । प्राणादिपंचकंचैवतथानागादिपंचकं । सनागकूर्मकृकलदेवदत्तधनंजयाः ।
एवंतुदशधाप्राणअध्यात्मादित्रिधाखिलाइतिचव्योमसंहितायां । प्राणःप्रथमजोयस्तुप्रधानोवायुरीरितः ।
त्वगात्माद्यास्तुतत्पुत्राद्विधाभूतमुदाहृतमितितत्त्वनिर्णये ॥ ९ ॥ अँहंसत्वमितिद्वेधाब्रह्मनाड्याअवांतरं ।
कर्तृनामाह्यहंकारस्त्वहंनाड्यांव्यवस्थितः । तत्त्वनाड्यास्तथाचित्तमभिमानोहरस्तथा । अहंनाड्यांसत्वना

भागव० ॥ २६ ॥

ज्यांब्रह्माचैवव्यवस्थितः । आत्मनाज्यांतथाबुद्धिस्तत्रस्थश्चबृहस्पतिरितिच ॥२४-२६॥ ब्रह्माभिमानीतुभृ तात्पर्य०
गुरजनिब्रह्मणोमुखात् ॥ ३० ॥ क्षत्राभिमानीतुमनुर्ब्रह्मबाह्वोरजायत ॥ ३१ ॥ ऊर्वोर्विडभिमानीचवास्तुः ३ । ८
॥३२॥ पादात्कृतिस्तथा।एतेपूर्वंहरेर्जाताब्रह्मणस्तदनंतरं । एवंरुद्राच्चवायोश्चतदंतस्थहरेर्यतइतिषाड्गुण्ये
॥३३॥ अधिकत्वाद्देवशब्दोदैवतेष्वधिकोयतः । दैवंहरिःकर्ममूलंकृतिरित्येवभण्यते । व्याप्तत्वादात्मशब्द
श्चश्रीपतित्वाच्चमाधवइतिच ॥३५॥ आत्माब्रह्मानवेद । अहंरुद्रः । गुणपूर्तेरात्मशब्दोब्रह्माहीनत्वतोहरः ।
अहंशब्दस्तथाप्येतौनजानीतोहरिंपरमितिब्राह्मे । भगवतोमायांभगवतोमहिमानं । मायातुमहिमाप्रोक्ता
प्राचुर्येतुमयज्यतइतिपाद्मे । आत्मवर्त्मापरमात्मगतिः ॥३९-४०॥ इतितृतीयतात्पर्येसप्तमोऽध्यायः ॥७॥
क्रीडायाः । अर्हस्यापूर्णसुखस्य । अन्यतःअरतेः ॥३॥ दुर्भगक्लेशशरीरस्थत्वात्तस्यापिभाव्यं । नचतद्यु
ज्यते ॥६॥ सेयंभगवतोमाया । अयंहिभगवन्महिमा । तस्यकार्पण्यंबंधनादिनयुज्यतइतियदुक्तंतन्न्याय्य
मेव । दुर्भगादिशरीरस्थस्यापितद्दोषास्पर्शएवतन्महिमेत्यर्थः । कथंदेहपरोदेवोनलिप्येतहिबंधनैः । कथं ॥८१३॥
नदुःखीसभवेद्दुःखीचेदीश्वरःकुतः । महिमापरमस्यैषयद्देहस्थोनबाध्यते । यद्दुःखीसईशानोमायेतिमहि

मोच्यते । प्रधानंमयइत्याहुःप्राधान्यान्मयताभवेत् । अतोमायामयंप्राहुर्महामायमनामयमितिभाल्लवेय
श्रुतिः । अलुप्तबोधरूपत्वान्नासौप्राकृतदेहवान् । नचसृष्ट्यादिकंभ्रांतिर्भ्रांतिवादाहिदानवाः । अतोभ्रां
त्यादिसंबंधोनास्यक्वचनयुज्यते ॥९॥ भ्रांत्याजीवस्यसंसारईशज्ञानाद्विलीयते । भ्रांतिर्देहाद्यभिमतिरीश
ज्ञानाद्विनश्यतीतिब्रह्मांडे ॥१०-१२॥ इंद्रियोपरामाख्यःपुरुषार्थोमुक्तिः ॥ १३ ॥ स्वरूपसामर्थ्याश्रयं । य
द्याहृतं । अपार्थंनिर्मूलंचदेहसंबंधित्वाद्याभाति । विश्वमूलंब्रह्मचयन्ममज्ञानाद्बहिर्नभवति । तस्मादुभय
त्रधावति । तस्मादंतरितोस्मि । तथापितांप्रतीतिंपराणुदे । आत्मनस्तुगुणाभावंवदतोनत्वसत्यता । अपृ
ष्टस्यदमार्थंचगुणायैवभवत्यपीतिव्याससमृतेः । विद्यमानमप्यनुभवमन्यथावदतिविदुरः । द्रोणद्रौणिकृपाः
पार्थाभीष्मोविदुरसंजयौ । येचान्येतत्रदेवांशाःसम्यक्तत्त्वापरोक्षिणइतिस्कांदे ॥१५-१८॥ विराजंब्रह्मा
णं । ब्रह्माणंप्राविशद्विष्णुःसहस्राक्षःसहस्रपादितिब्राह्मे ॥ अनुप्रविश्यब्रह्माणंप्राणंदशविधंतथा । इंद्रिया
णींद्रियार्थांश्चवर्णांश्चैवासृजद्धरिरितिगारुडे ॥२१॥विकर्षणंविभागः॥२९॥ इतितृतीयतात्पर्येअष्टमोऽध्यायः
॥८॥ आधारआश्रयोधिष्ण्यंनिधानंचाभिधीयतइत्यभिधानं ॥४॥ उदकंवायुनाशुष्कंभिन्नंपद्ममभूद्धरेरि

तिपाद्मे ॥१३॥ आत्माविष्णुरस्ययोनिः ॥१४॥ पद्मसंस्थाद्धरेस्तत्रब्रह्माजनिचतुर्मुखइतिच । सर्वगुणावभा
संपृथिव्यात्मकं । पृथिव्यांहिसर्वेशब्दादयोगुणाअवभासंते । तस्यासनविधानार्थंपृथिवीपद्ममुच्यतइतिमो
क्षधर्मे ॥१५-१६॥ प्रधानवाचकस्त्वेकश्चानन्यःकेवलःस्वयमितिब्राह्मे ॥ सताब्रह्मणा । सब्रह्माचिंतयत् कुतो
नुपन्नंब्रह्मणःस्यादितीतिमैत्रायणश्रुतिः॥१८॥भिन्नंमन्येभ्योविलक्षणं॥२६॥ तस्मादव्यक्तमुत्पन्नंत्रिगुणंद्विज
सत्तमेतिमोक्षधर्मे॥२९॥सूर्येंदुवाय्वग्न्यादिभिस्त्रिधाम्नोविष्णोरगच्छद्भिःप्राधानिकैः। मुक्तवाय्वादिभिर्विष्णु
वृतंब्रह्माददर्शह।तदन्याभावतोनान्यदतस्तत्स्रष्टुमैच्छतेतिब्रह्मांडे॥३१॥इतितृतीयतात्पर्येनवमोऽध्यायः॥९
स्वतोनास्तितदधीनविद्यमानमप्यशुद्धं । यच्चस्वनानात्वंतदपिस्थानभेदादसदेवभाति । एकोपिस्थानना
नात्वान्नानेवहरिरीयते । सर्वांतर्यामिणस्तस्यनभेदोविद्यतेक्वचिदितिब्रह्मवैवर्ते ॥१॥ यन्नाभिपद्मभवनाद
हमाविरासं । यच्चेदंभगवत्स्वरूपमानंदमात्रंपश्यामि । यच्चाश्रितोस्मिअतःपरंनास्ति । अतोनज्ञायतइति
अवद्यमत्युत्तमापेक्षया । अनादिगृहीतमेवनेदानींगृह्यते । यत्तद्दिव्यंहरेरूपंक्षीरसागरमध्यगं । ज्ञानानंदै ॥८१४॥
कमात्रंचनततःपरमंक्वचित् । अनादिनित्यादव्यक्तात्तस्माज्जज्ञेचतुर्मुखइत्यध्यात्मे । भूतेंद्रियाणामात्मकं ।

यच्चाप्नोतीत्यादेः ॥२-३॥ हेदिव्यकंतुयद्रूपंहरेर्गंधःसउच्यते । उत्तमानांतुपादेनसर्वरूपंतुभण्यते । गंधगंध
वतोर्यस्मान्नभेदःक्वचनेष्यतइतिब्रह्मतर्के ॥५॥ मायाबलंभगवदिच्छाबलं । ज्ञेयत्वंदुर्घटस्यापिघटनाधि
कशक्तिता । अभेदईश्वरेणापिसृष्ट्यादावंतरंगता । उच्यतेयस्याःसामायाहरेरिच्छाथवाबलं । भगवत्तंत्र
तायस्यास्तद्भार्यात्वंसुरूपता । उच्यतेमायासातुश्रीर्दोषयुक्ताजडास्मृता । परिणामिनीचयस्यास्तुदोषा
श्चेतनतातथा । शैवलीनामसामायाजगद्बंधात्मिकासदेतिब्रह्मतर्के । ध्यायेमंस्येतथापश्येश्रृणोमीतिविभ
क्तता । जीवस्यतुहरेरिच्छाबलादिंद्रियभुक्तयइतिषाड्गुण्ये । इंद्रियाणांभोगार्थं । व्यर्थापियज्ञादिक्रियार्था
॥९॥ अर्थैरध्याहृतानिकरणानियेषां । अज्ञानंतुनिशाप्रोक्तादिवाज्ञानमुदीर्यतइतिस्कांदे ॥१०॥ तत्तद्वपु
स्तेषांप्रणयसे । यादृशोभावितस्त्वीशस्तादृशोजीवआभवेदितितंत्रसारे । तंयथायथोपासतेतदेवभवती
तिच ॥११॥ सर्वभूतदययासुरगणैर्हृद्याराधितस्त्वंबद्धकामैर्जनैरुपचितोपचारैर्नातिप्रसीदसि । आराधि
तोयोब्रह्माद्यैर्भक्तिज्ञानदयादिभिः । किंतस्यकामुकजनैःकृतयापरिचर्ययेतिसत्यसंहितायां॥१२॥ ईशैस्या
पूर्णताज्ञानंविष्णोरन्यस्यचेशता । भेदस्तस्यावतारेषुजीवस्येशत्वमेवच । तथाजीवत्वमीशस्यजडाभेदस्त

योरपि । भेदमोहइतिप्रोक्तःससदानहरौक्वचित् । अन्येषांतत्प्रसादेनशनैर्यातिसतामपीतिस्कांदे ॥ १४ ॥
भक्तिविवशाः । येभक्त्याविवशाविष्णोर्नाममात्रैकजल्पकाः । तेपिमुक्तिंव्रजंत्याशुकिमुतद्ध्यायिनःसदेति
व्योमसंहितायां ॥१५॥ ब्रह्मादिभावोविष्णोस्तुतन्नियामकताभवेत् । मत्स्यादितातत्स्वभावोनान्यथाक्व
चिदिष्यतइतिवामने । अनंतासनवैकुंठक्षीराब्धिस्थोहरिस्त्रिपादितिच ॥१६॥ नित्यज्ञानदृशानित्यंलवका
लमपीश्वरः । पश्येत्तात्कालिकंचैवतस्मादनिमिषोहरिः । कालस्यानिमिषत्वंचलवादेर्नित्यवीक्षणादितितं
त्रसारे ॥१७॥ [१९]अनिरस्तरतिर्नित्यरतिः ॥१९॥ [२३]स्वसामर्थ्यात्स्वकर्माणिरमयासहकेशवः । कुरुतेस्वयमेवै
षकानिचित्पुरुषोत्तमइतिनारदीये ॥२३॥ [२२]आत्मशब्दस्यमुख्यार्थोविष्णुरेकःसनातनः । संदोहदेहमनसोबु
द्धिजीवाःस्वयंतथा । ब्रह्माप्यमुख्याःक्रमशउत्कर्षोह्यात्मताभवेदितिप्रकाशसंहितायां ॥२२-२३॥ [२९]प्रार्थनम
पिमत्प्रेरणमेव ॥२९॥ तपआलोचनंप्रोक्तंविद्यानिष्ठाप्रकीर्तितेतिकपिलसंहितायां ॥ ३० ॥ देहेदेहेहरिस्त
स्मिंल्लोकाःसर्वेप्रतिष्ठिताः । अंगुष्ठमात्रेपिपरेपरशक्तिर्यतोविभुरितिच । आत्मनिस्थितेमयि ॥३१॥ [३३]स्वरू ॥८१५॥
पेणमयोपेतंहृदिस्थंजीवरूपंहिपरमेश्वरसहितंभवति । त्यक्त्वादेहाद्यात्मभावंजीवरूपेहृदिस्थिते । दृष्ट्वात्म

भावंतंचापिहरिपादाब्जसंस्थितं । यदापश्यत्यापरोक्ष्यात्तदामुक्तिंव्रजत्यसावितिदत्तात्रेययोगे ॥३३॥ [३६]भूतें
द्रियमनोबुद्धित्रिगुणादिषुसर्वशः । युक्तंनियामकतयापश्यञ्जानातिकेशवमितिच ॥३६॥ [३९]सार्वज्ञादिगुणैर्यु
क्तंसत्वादिगुणवर्जितं । योजानातिहरिंतस्यप्रीतोभवतिकेशवइतिव्योमसंहितायां ॥३९॥ आधिकारिक
देवानांस्वाधिकाराधिकामनं । भवतिप्रीतयेविष्णोर्भक्त्याद्यैरपियत्सदेतिच ॥४०॥ निःश्रयेसंराज्यं । मो
क्षेपिरंजनीयामत्प्रीतिरेव । मुक्तस्यापिहरेःप्रीतिःसर्वतोप्यनुरज्यतइतिवामने ॥४१॥ सर्वतोपिप्रियोह्यात्मा
तस्यापिप्रियतांहरिः । आपादयतियत्तस्मात्स्वात्मनोपिप्रियोहरिरितिब्रह्मवैवर्ते ॥४२॥ इतितृतीयतात्पर्ये
दशमोऽध्यायः ॥१०॥ ॥ [४]आत्मनिपरमेश्वरेमनआवेश्य ॥४॥ [९]अनिमित्तस्यब्रह्मार्पणबुद्ध्याकृतस्य । अः
इतिब्रह्मेतिश्रुतेः ॥९॥ लक्षणंलक्ष्यमात्माचस्वरूपमितिकथ्यतइत्यभिधानं ॥ १० ॥ गुणव्यतिकरमाकरो
तितद्रष्टा । अप्रतिष्ठितोन्यत्र । सभगवःकस्मिन्प्रतिष्ठितइतिस्वेमहिम्नीतिश्रुतिः । तदुपादानं । गुणव्यति
करोपादानकर्तारं ॥११॥ सृष्ट्याद्यर्थत्वेनतस्यपुरुषस्य । ब्रह्मविष्णुमहेश्वरंइतित्रीणिरूपाण्यात्मनासृष्टानि ।
ब्रह्मनिर्मातृकं । माययासामर्थ्येन । तत्रयत्संहर्त्रीश्वराख्यंरूपंतत्कालाख्यं । कलछेदनइतिधातोः । अथ

त्रयीवावप्रकृतिःसत्वंरजस्तमइतितांनारायणःपर्यपश्यदनन्यप्रतिष्ठःतंवाएतमाहुःपुरुषइतिपूर्णोह्येषभवति
सत्रेधाबभूवैषांगुणानामुपादानायविष्णुर्वावसत्वस्यरजसोब्रह्मेशोनामतमसःसआविवेश । ब्रह्माब्रह्माणंना
मचतुर्मुखंईशईशानंनामपंचमुखंयोवाईशईशानमाविवेशतंवाएनंकालइत्याचक्षतेकालइत्याचक्षतइतिसौ
करायणश्रुतिः ॥१२॥ सृष्टिश्चप्रलयश्चैवसंसारोमुक्तिरेवच । देवाऋषिप्रभृतयोलोकाभूरादयस्तथा । अना
द्यनंतकालीनाःसर्वदैकप्रकारतः । जगत्प्रवाहःसत्योयंनैवमिथ्याकथंचन । येत्वेतदन्यथाब्रूयुःसर्वहंतारए
वते । देवैर्ब्रह्मादिभिःशप्ताऋषिभिर्मानुषादिभिः । सेतिहासैस्तथावेदैःसर्वैयांत्यधरंतमः । सर्वब्रह्मत्ववेत्ता
रोजीवब्रह्मत्ववेदिनः । अन्यसाम्यविदोविष्णोर्विष्णुद्वेष्टारएवच । सर्वेयांतितमोघोरंनचैषामुत्थितिः
क्वचिदितिस्कांदे ॥ १३ ॥ तामसस्यपदार्थस्यसत्वंहिलयकारणं । सात्विकस्यतमश्चैवतयोरपिरजःक्वचि
त् । गुणतोयंलयःप्रोक्तोद्रव्यतस्तुविरोधिना । कालतःकालसंख्याकोलयःसर्वस्यवस्तुनइतिब्रह्मतर्के । तम
सोरजस्तुद्विगुणंरजसःसत्वमेवच । परिमाणतएवंस्युस्त्रयःप्रकृतिजागुणाः । तत्रसत्वंकेवलंस्याद्रजस्यपिश
ताधिकं । सत्वंरजःशतांशंतुतमस्तत्रप्रकीर्तितं । तमस्यपितथासत्वंतमसस्तुदशोत्तरं । तद्दशांशेनतुरजो

मूलजंयद्रजस्तुतत् । विलयेदशांशतःसत्वएकांशेनतमस्यपि । मिश्रितंभवतिह्येतांसाम्यावस्थांविदुर्बुधाः ।
यदातुतद्रजःसर्वंतमसासहसंगतं । तदात्वाहुर्महत्तत्त्वंतच्चतुर्भागसंभवं । तत्रत्रिभागोरजसएकोंशस्त
मसस्तथा । तदाहुर्ब्रह्मणोरूपंगुणवैषम्यनामकं । तदेवकेवलंसत्वमितरापेक्षयाभवेत् । श्रीमूलसत्वंविज्ञेया
भूर्मूलंरजउच्यते । मूलंतमस्तथादुर्गामहालक्ष्मीस्त्रिमूलिका । गुणेभ्योगुणमूलाच्चयोतीतःसजनार्दनः
॥१४॥ यद्रजोमूलरजसिमूलेतमसियद्रजः । तमश्चमूलेतमसिमहत्तत्त्वंतदात्मकं । दशांशास्तत्रसत्वंस्युरेकां
शोरजएवतु । तद्दशांशंतमोज्ञेयमहंकारस्तदात्मकः । सरुद्रस्तामसोज्ञेयोविरिंचापेक्षयैवतु । इतरापेक्षया
सत्वंसत्वाद्यास्तद्वदस्यच । तत्तमोंशात्सात्विकांशोमनआद्याःप्रकीर्तिताः । रजसोंशस्त्विंद्रियाणितमसों
शश्चखादयइत्यादितत्त्वविवेके ॥ भूतानिद्रव्यशक्तीनिभूतेषुद्रवणंयतः । तथातन्मात्रशक्तीनिशब्दाद्यात्म
कतायतः । क्रियाशक्तीनिवागाद्यानींद्रियाणीतराणितु । ज्ञानशक्तीनिमनसादेवाश्चज्ञानशक्तयः । एते
षांमूलभूतत्वादहंकारस्त्रिशक्तिमान् । मानुषापेक्षयादेवाःसात्विकाःपरिकीर्तिताः । तत्रापिसात्विकाःप्रो
क्तास्तात्विकायास्तुदेवताः । तत्रापिसात्विकोरुद्रस्तत्रापितुचतुर्मुखः । अविकारौब्रह्मरुद्रौदेहभेदादिसंभ

वे । विकारवंतइंद्राद्यास्तस्माद्वैकारिकामताः । तएवेंद्रियरूपेणयतस्त्वतिविकारिणः । ज्ञानमात्रगुणोद्रि
क्तास्तस्मात्तैजसनामकाः । अविकारित्वयोग्यत्वंनिवृत्तंहींद्रियेषुतु । वैकारिकत्वनामापिततस्तेषांनविद्यते ।
यथाविप्रकुलेमूर्खोमूर्खइत्यभिधीयते । विद्यायोग्यत्वतःशूद्रोनमूर्खोमूर्खएवसन् । तामसानिहिभूतानि
किंचिद्व्यवहितत्वतः । ज्ञानस्यसुष्ठुज्ञत्वेपिपूर्णज्ञानोहरिःस्वयमितिच ॥१५।१६॥ अबुद्धिपूर्वमिवतुब्रह्मणोह
रिबुद्धितः । अविद्यापंचपर्वैषाप्रादुर्भूतामहात्मनः । तामसानांतुभूतानांसहस्रंसत्वभागिनां । शतांशरज
सामेकतमसांसर्ववेदिनां । केवलस्तामसोयोंशःसाविद्यापंचपर्विका । जातातिकृष्णातदेहाद्दैत्यरक्षःपिशा
चकाः ॥ १७ ॥ [२५] यैंद्रजोभौतिकंतेनमानुषाणांसदाजनिः । तमोगूढेनरजसात्वितरस्थास्नुचारिणां ॥ २५ ॥
भौतिकेनतु[२७।२८]सत्वेनगूढंब्रह्मणआंडजं । रूपंतत्रापितुतमःशतांशेनप्रकीर्तितं । तज्जोरुद्रस्ततस्त्वेवमिंद्रादी
नांपुनर्जनिः । गूहितंभूतरजसातत्सत्वंमानुषायदा । देवाएवंगुणास्त्वेतेसर्वंव्याप्यव्यवस्थिताः । गुणातीतं
चयद्रूपंब्रह्मादीनांसुखात्मकं । चिद्रूपंतच्चसत्वस्यैवोत्कर्षोयत्रविद्यते । तच्चोत्कृष्टंतमोयत्रहीनंतत्रस्वभावतः । ॥८१७॥
उपगूहनेतुनैवास्तिविशेषोनित्यचिन्मये । प्रकृतेर्गुणरूपायामूलिकायाश्चनकचित् । विशेषःपरमेतत्त्वेवासु

देवेकुतःपुनरितिच ॥२७-२८॥ [१३] अव्यक्ताद्याःपृथिव्यंताःसर्वाःप्रकृतयःस्मृताः । तदुपादानकःसर्गःप्रकृतः
परिपठ्यते । अंडंतुविकृतंज्ञेयंतज्जोवैकृतउच्यते ॥१३॥ [१७] पंचपर्वात्वविद्यातुभूतेभ्योहरिणापुरा । उद्धृत्यब्रह्म
णिक्षिप्तासापुनस्तेननिःसृता । तत्स्रष्टृत्वज्ञापनायतस्मात्साप्राकृतामतेतिच ॥१७॥ एतेगुणाहरेःसम्यक्स्वा
तंत्र्यविषयाःसदा । स्वतंत्राःप्रकृतेश्चापिब्रह्मणोन्येषुतुक्रमात् । देवेष्वेवतदन्येषुपरतंत्राहितेमताइतिच ।
स्थास्नुभिर्नियमान्मुख्यास्थितेर्गतिरवाप्यते । प्रायःपरोपकर्तृत्वात्तेमुख्यस्रोतसःस्मृताः ॥१८॥ [२०] नांधोनो
र्ध्वंतिरश्चांतुपुनस्तत्रैवयज्जनिः । यज्ञोपयोगंचसतामुपकारंविनापिच । तिर्यक्स्रोतसइत्येवप्रोच्यंतेज्ञानिभि
स्ततः ॥२०॥ [२५] प्रायोधोगमनंयस्मात्प्रयत्नेनविनाभवेत् । अर्वाक्स्रोतसइत्येवमानुषाःपरिकीर्तिताः ॥ २५ ॥
[१९] नियमादूर्ध्वगंतारोदेवामोक्षैकभागिनः । ऊर्ध्वस्रोतसइत्येवतस्मात्तेपरिकीर्तिताइतिब्राह्मे ॥१९॥ [२५] तिरश्चां
स्थावराणांचबुद्धिपूर्वप्रवर्तिनां । असुराणांरक्षसांवापिशाचानांतथैवच । अर्वाक्स्रोतस्त्वमुद्दिष्टंनियमाद
सुरादिनामितिच ॥२५॥ [१९] मुख्यस्रोतसइत्यस्यार्थउत्स्रोतसइति । ऊर्ध्वइत्येवयैस्तूच्चतमएवाभिधीयते । ऊर्ध्व
स्रोतसएतस्माद्देवाएवनततपरे । उच्छब्दउच्चमात्रेपितस्मात्स्थास्नुषुभण्यतइतिच ॥ १९॥ तिरश्चीनाःस्थाव

राश्चअंतस्पर्शाइतीरिताः । यत्प्रत्यक्षानुमानाभ्यांहृद्ज्ञानंनशास्त्रतइतिपाद्मे । यदप्रयत्नाद्धृदयंगमंतदेवजा
नंतिनोशास्त्रयुक्तिभ्यामित्यर्थः ॥ अष्टाविंशद्विशेषेणयज्ञेषूपकृतंयतः । तिरश्चांतावदेतस्माद्गण्यंतेशास्त्रवे
दिभिः ॥२०॥ [21] गौरंजोमहिषःकृष्णःसूकरोगवयोरुरुः । अव्युष्ट्रौचखराश्वौचतथैवाश्वतरोपरः । गौरश्च
शरभश्चैवचमरीश्वसृगालकौ । वृकोव्याघ्रश्चमार्जारोहरिश्चशशशल्यकौ । कपिर्गजश्चगोधाद्याजलजाःपक्षि
णस्तथेतिब्रह्मांडे । कूर्मोजलजत्वेनाष्टाविंशत्स्वंतर्भूतोपिपंचनखत्वप्रदर्शनार्थंपृथगुक्तः । तत्तदाकारसंयु
क्तान्सृज्यान्स्त्रष्टारमेवच । यःसदासंस्मरेद्योगीनसभूयोभिजायतइतिस्कांदवचनात्प्रसिद्धानामपिद्विशफा
दीनांस्मरणविधानार्थमुक्तिः । उच्यतेसुप्रसिद्धंचस्मरणार्थंचकुत्रचित् । अप्रसिद्धज्ञापनार्थंद्विधाशास्त्रवचः
स्मृतमितिषाड्गुण्ये । वल्गूरोनृत्तपक्षीचसलल्लकश्चकथ्यतइत्यभिधाने॥२१-२४॥ [20] अष्टाविंशत्प्रधानास्तुतिरश्चां
यास्तुजातयः । योयस्यसदृशस्त्वन्यःसतत्रांतर्गतोभवेत् । जलजांतर्गताःसर्पाःकीटाद्यायाश्चजातयः । ते
षांजलप्रधानत्वाच्छरीरस्यतुसर्वशइतिसत्यसंहितायां ॥२०॥ [25] रजोनिष्ठास्तमोनिष्ठाद्वेधार्वाक्स्रोतसःस्मृताः । ॥८१८॥
असुराद्यास्तमोनिष्ठामानुषास्तुरजोधिकाइतिव्योमसंहितायां । दुःखेचसुखमानिनोसुराः । सर्वार्थान्विप

रीतांश्चबुद्धिःसापार्थतामसीतिवचनात् । सुखेसुखैकभावास्तुदेवानैवंतुदानवाइतिषाड्गुण्ये॥२५॥कुमारंती
तिकौमारोदेवानामंडजोद्भवः । वैकारिकाणांजननात्प्राकृतोवैकृतश्चसः । वैकारिकेष्वेवान्येषामीषद्भोगि
त्वहेतुतः । उभयात्मकत्वंतेनैवप्रोच्यंतेष्टगणाअपीतिच । देवसर्गश्चेतिचकारार्थउभयात्मकइतिवैकारिक
स्तुदेवसर्गःप्राकृतत्वेनोक्तः ॥२६॥ प्रोक्ताअष्टविधादेवाविबुधाःसर्वएवतु । पितृणांशतमेवात्रअसुरास्त्रिंश
देवच । गंधर्वाप्सरसांचैवद्विशतंपरिकीर्तितं । सप्ततिर्यक्षरक्षस्सुत्रिंशच्चारणजातिषु । शतंसिद्धास्तथान्या
सुसप्ततिःसर्वजातिषु । ऊर्ध्वस्रोतसएतेवैअन्यैर्वाक्स्रोतसःस्मृताः । वैकारिकेषुदेवेषुएतेवैमुख्यभोगिनः । अ
भोगिनस्तदन्येतुदेवाएतेततःस्मृताः । सर्वज्ञास्तेसहाराध्याभक्तास्तेष्वंतरेवच । नृत्तगानादिकर्तारोवाह
नादिकृतस्तथा । सिद्धसिद्धेतिवक्तारश्चाराश्चैषांक्वचित्क्वचित् । सेवाकराइतिह्येतैर्भेदैरष्टविधामताः । अ
न्येचयेतुसर्वज्ञाविबुधास्तेप्रकीर्तिताः । तथान्येकर्मभिस्तैस्तैरष्टभेदांतरंगताइतितत्त्वविवेके । यदिदेवादयो
दोषाज्जायेरन्मानुषादिषु । तथापिदेवाविज्ञेयाअसुराद्यास्तथाध्रुवमितिच ॥२७-२८॥ गुणाप्लुतोहरिर्नित्यं
गुणानांमध्यगोयतः । अनहंवेदनात्तस्यगुणासंस्पर्शएवचेतिच । सृष्ट्वादेवादिदेहान्सआत्मानंबहुधाकरोत् ।

तन्नियंतृतयात्मानंप्रकृतिंदेहभेदतइतिनारदीये । कर्ताचकरणंचैवकर्मचैवस्वयंहरिः । आत्मनोबहुधाभावेप्र
कृतेस्तुस्वतंत्रतेत्याग्नेये ॥२९॥ इतितृतीयतात्पर्येएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ कालपरिमाणंदर्शयितुंद्र
व्यपरिमाणंदृष्टांतत्वेनदर्शयति । मनुष्यादेवलोकेपिविशेषेणैवदर्शने । अंशांशित्वविशेषंतुयस्यद्रष्टुंनशक्नु
युः । चरमोविशेषइतितंमुनयोब्रूयुरंजसा । परमाणुःसविज्ञेयःकणादाद्यानिरंशिनं । अनंतांशयुतत्वेपियं
ब्रूयुर्भ्रांतिदर्शनात् । ततोपिपरमाणुत्वंतदंशानांतुयद्यपि । अनंतत्वाद्विवेकार्थमस्योक्तापरमाणुतेतितत्त्व
विवेके । अनेकांशैरासमंताद्युतः ॥ १ ॥ कालतोदेशतोगुणतश्चपरममहत्त्वंसतःपरब्रह्मणएव । सच्छब्दो
न्यत्राप्युपचारतोभवतीत्यतःपदार्थस्येति । सत्पदस्ययोमुख्याभिधेयस्तस्य । मुख्याभिधेयस्त्वर्थःस्याद्वाच्य
मन्यच्चभण्यते । अमुख्येष्वर्थशब्दस्तुनीचोपरिहितोभवेदितिब्रह्मतर्के । यद्वेवसमप्लुषिणेत्यादिनान्यत्रस्थित
स्यतत्परिमाणत्वमप्यस्तीत्यतःस्वरूपावस्थितस्येति । जगदावरकस्यस्वरूपस्यततःकिंचिन्महत्वमित्यतःकै
वल्यमिति । तत्रापिबहुविधानिरूपाणितस्यसंतीत्यविशेषइति । सर्वगतेप्रादेशमात्रमपिविद्यतइत्यतोनि
रंतरइति । परब्रह्मणोयःकेवलभावः । अंडाद्यंतःप्रविष्टंतदावरकंतस्यैवपरमपुरुषादिरूपांतरंतदेकदेशं

(प्रादेशःप्रादेशमात्रादिविशेषं)चविनायत्सर्वगतंरूपंतदेवपरममहान् । कालकोटिविहीनत्वंकालानंत्यंविदु
र्बुधाः । देशकोटिविहीनत्वंदेशानंत्यंतथैवच । गुणानामप्रमेयत्वंवस्त्वानंत्यंविदोविदुः । आनंत्यंत्रिविधंनित्यंहरे
र्नान्यस्यकस्यचित् । तस्यसर्वस्वरूपेष्वप्यानंत्यंतुत्रिलक्षणं । तथापिदेशतस्तस्यपरिच्छेदोपिविद्यते । परि
च्छेदस्तथाव्याप्तिरेकरूपेपियुज्यते । तस्याचिंत्याद्भुतैश्वर्याद्व्यवहारार्थमेवच । गुणतःकालतश्चैवपरिच्छेदो
नकुत्रचित् । व्याप्तत्वंदेशतोप्यस्तिसर्वरूपेषुयद्यपि । नचभेदःक्वचित्तेषामणुमात्रोपिविद्यते । तथापिविद्य
तेणुत्वंयस्मादैश्वर्ययोगतः । तस्माद्व्युवतारार्थमव्याप्तत्वंचभण्यते । यत्तस्यव्यापकंरूपंपरंनारायणाभिधं ।
शून्यंब्रह्मेतितत्प्राहुर्द्वितीयंस्रष्टृयत्ततः । परमःपुरुषोनाममितंतद्देशतोविभोः । तृतीयंवासुदेवाख्यंजगदा
वरकंमितं । देशतोजगदाविष्टंतुरीयंविष्णुनामकमितिब्रह्मतर्के । सर्वगतस्यापिब्रह्मरूपस्यकालादिरूपया
प्रकृत्यासमव्याप्तावपिदार्ष्टांतिकांतर्भावात्तदन्यस्मिन्नवस्थानाच्चस्वरूपावस्थितस्येत्युक्तं । देव्यांकालादिरूपि
ण्यांस्थितब्रह्मापिसर्वगं । उच्यतेऽनन्यगंयस्मादात्मवत्साहरेर्विभोः । महदादिगतंयत्तुतदन्यगतमुच्यतइति
ब्राह्मे ॥२॥ अनुमितःशास्त्रलोकानुसारेणज्ञातः । अनुमेतिद्वयंप्राहुर्यथाज्ञानंचलिंगजमित्यभिधानं । यावं

भागव० तंदेवलोकस्थोमानुषस्त्ववधारयेत् । महाप्राज्ञोदेवजूकःसकालःपरमाणुकः । सर्गाद्यैरनवच्छिन्नस्तदनंतरइ
॥ ३३ ॥ त्यपि । तथैवपरमाण्वादिविशेषात्मापिनोभवेत् । पूर्वापरादिभेदोनसकालःपरमोमहानितिब्रह्मतर्के । स्व तात्पर्य०
रूपावस्थितस्यकैवल्यमविशेषोनिरंतरइत्येतानिविशेषणानिक्रमेणपरममहतःकालस्याप्यत्रोक्तानि । देश ३ । १२
तःकालतश्चैववस्तुतश्चत्रिधाहरेः । यथानंत्यंनचान्यस्यप्रकृतेर्देशकालतः । तथाशब्दस्यकालस्यदेशानंत्यंन
कालतः । कालशब्दात्मिकासैवतथापितुहरेःसदा । नास्याःसामर्थ्यलेशोपिज्ञानानंदगुणेष्वपि । ज्ञेयस्त
दवरोवायुःशेषवींद्रहरास्ततः । अवरास्ततइंद्राद्यागुणैःसर्वैर्नसंशयइतिब्रह्मवैवर्ते । अण्वादिकालसंस्थान
भोक्तृत्वात्परमेश्वरः । अण्वादिनामवाच्योसौकालश्चेत्यभिधीयतइतिच । सतोब्रह्मणःअविशेषंस्वरूपंयःका
लःकालांतर्यामीतदेवब्रह्मभुंक्ते । तदपिब्रह्मपरममहान् । तस्यापित्रिधापरिच्छेदाभावात् । सर्वंसर्वत्रभोक्ता
पिविशेषादेकभोक्तृवत् । स्थितोहरिरचिंत्यात्मानिजैश्वर्यादजोविभुरितिब्रह्मतर्के ॥३-४॥ अगात्द्दष्टिविष
यंप्राप्यज्ञातइत्यर्थः । राशिभेदात् ॥५॥ ऊनातिरिकात्ससवेति ॥८॥ काकणिकाचतुष्कंतुविंशांशेत्यभिधी
यते । कृष्णलेत्यपितंत्रयस्तैश्चतभिस्तमाषकं । चतुरंगुलदीर्घंतुकृतेमाषचतुष्टये । यावत्स्यात्परिणाहेनताव ॥८२०॥

द्वारंविधीयते । प्रस्थस्यनाडीपात्रस्यषट्दलस्यशुभेजले । भाराधिक्येनोदकेनक्षिप्रंपूर्तिर्भविष्यति । अति
शैत्येकलंकेचनाद्येनैवतुपूरणं । तस्माद्वसंतकालेतुप्रयागस्थोदकेनतु । नाडीशुद्धिपरीक्षास्यादन्यथानसमं
भवेदितिपाद्मे । निर्मलेनसमोष्णेननित्यसूर्यांशुवारिणा । प्रवाहगेनकार्यास्यात्कालशुद्धिःसदैवत्विितिब्र
ह्मांडे ॥९॥ यत्रोभयोःसशब्दःस्यात्तत्रद्विवचनेप्युभइत्यभिधानं ॥ १० ॥ [१४]ईडावत्सरनामासौनक्षत्रद्वादशे
स्थितः । तिथीनांद्वादशावर्तेयोहरिःसोनुवत्सरः । वत्सरोयःस्थितस्त्वह्नांषष्ट्युत्तरशतत्रये । गुर्वावर्तेद्वाद
शांशेयःस्थःसपरिवत्सरः । सौरद्वादशकेमासेयःस्थःसंवत्सरोहरिः । एवंसकालनामापिकालस्थःपरमेश्वर
इतिब्रह्मतर्के ॥१४॥ [१३]सर्वदादर्शनात्तस्यानिमिषत्वंविदुर्बुधाः । सततंगमनाद्वापिकालस्थस्यमहात्मनइतिच
॥१३॥ [१५]अभ्रमायभूतभेदकः । क्रतुभिःस्वप्रज्ञाभिः । भूतानांज्यैष्ठ्यकानिष्ठ्यज्ञस्यैयज्ञादिवृत्तये । बोधयन्सृ
ज्यशक्तिंचकालस्थोवर्ततेहरिरितितंत्रप्रकाशिकायां ॥१५॥ [२३]दिनेस्थोभगवान्भोक्ता ॥२३॥ युगैकसप्ततेरू
र्ध्वंसार्धाष्टादशलक्षकं । वत्सराणांमनोर्भुक्तिःसहस्रंचतुरुत्तरं । शतानांप्रलयश्चैवपंचोत्तरमथापिच । आद्येषु
१३८ षट्सुप्रथमेद्विसहस्रंप्रकीर्तितं । वत्सराणांमनोरंतरेवमिंद्रादिनांभवेदितिमहावाराहे ॥२४॥ [२७]ब्रह्मणाकालना

म्नातुसहशेतेहरिर्निशीतिब्राह्मे ॥२७॥ [३२]अस्यब्रह्मणः । ब्रह्मणोदिनमित्युक्तत्वात् । नायुर्मानंभगवतःकस्मि
न्रूपेपिविद्यते । अनादित्वादमध्यत्वादनंतत्वाच्चसोव्ययइतिहरिवंशेषु ॥३२॥ [३]यैमःकालोमानुषाणांतस्य
कालःसुदर्शनः । तस्यापिरुद्रस्तत्कालोब्रह्मादुर्गापितस्यतु । साब्रह्मप्रलयेदेवीवर्ततेचक्ररूपिणी । संहरंती
सदालोकान्सैवब्रह्मादिषुस्थिता । तस्यानियामकोविष्णुःपरःकालःसउच्यते । कालाभिमानिनीसैवप्रभुर्न
जगदीशितुः । तस्याःप्रभुःसएवेशोविष्णुःसर्वेश्वरेश्वरइतिच ॥३८॥ दशेंद्रियाणिचमनोभूतान्यंडगतानि
तु । विकाराइतिविज्ञेयाभूताहंमहतःपरइतिच । पृथिवींविशेषइत्याहुःशब्दादीनांबहुत्वतः । सासूक्ष्मत्वा
द्गुणोत्यंडंद्विगुणातुदशोत्तराः । अबादयःप्रकृत्यंताअष्टप्रकृतयःस्मृताइतिच । अंतर्गताःशरीराणि । शरी
राणांबहुत्वेनअतीतानागतैस्तथा । अस्यैवदेवकायेषुप्रतिप्रतिचदर्शनात् । विष्णुसामर्थ्यतोंडानांबहुत्वं
नान्यथाभवेदितिब्रह्मतर्के । एकमंडंबहुत्वेनप्रत्येकंरोमकूपगं । ब्रह्मापश्यत्तथात्मानंहरेस्तेषुपृथक्पृथगितिब्र
ह्मांडे [illegible] भूदेकमितिचभारते ॥ ३९-४० ॥ धामगृहमंडराशयः ॥ ४१ ॥ इतितृतीयतात्पर्येद्वा[illegible]
॥ [३]तमस्तुशार्वरंप्रोक्तंमोहश्चैवविपर्ययः।तदाग्रहोमहामोहस्तामिस्रःक्रोधउच्यते। म[illegible]

त्वंधतामिस्रमविद्यापंचपर्विकेतिभारते । तमोज्ञानंविपर्यासोमोहोन्येतुतदाग्रहाइतिहरिवंशेषु ॥२॥ [३]कौल
तोबलतश्चैवज्ञानानंदादिकैरपि । सर्वैर्गुणैर्विष्णुरेवश्रेष्ठस्तदवमारमा । अनंतांशेनकालात्तुसमातस्याश्चतु
र्मुखः । अवरोबहुलांशेनतत्समोवायुरुच्यते । नियमाद्वायुरेवैकोब्रह्मत्वंयातिनापरः । तस्मात्समानतामु
क्तौवायुत्वेकिंचिदूनता । दशवर्षंतुतत्पश्चाज्जननंतत्स्त्रियोरपि । आनंदादिस्तद्दशांशःकालःसंवत्सरात्परः ।
यावत्पश्चाज्जनिस्तावत्पूर्वंदेहक्षयोभवेत् । ब्रह्मवाय्वोस्तुयेदेव्यौतद्दशांशःसुखादिकः । शेषस्यगरुडस्यापि
कालोदिव्यसहस्रकः । शेषरुद्रौब्रह्मवायूयथातद्वत्परस्परं । तद्देव्यस्तद्दशांशाःस्युस्ततस्त्विंद्रादयोमताः । एवं
मुक्तौचपूर्वंचनान्यथाक्वचिदिष्यते । अन्यथोक्तिर्यत्रचस्यात्तन्मोहार्थंभविष्यति । पूर्वापरविपर्यासोबहुरू
पत्वहेतुतइतिविष्णुकृततत्त्वविवेके । अथातआनंदस्यमीमांसा । देवासुरेभ्योमघवान्प्रधानइत्यादिच । इंद्रा
द्याःसनकाद्याश्चदक्षाद्यायेपिचापरे । ऋषयोमनवोदेवास्तद्दशायेचकेचन । उमायाअवराःसर्वेगुणैःसर्वैर्न
संशयः । तत्समोनभविष्योवानभूतोद्यतनोपिवा । ऋतेहरिब्रह्मवायुशेषवींद्रान्सभार्यकान् । शंकरंचेतिवे
त्तव्यमन्यन्मोहार्थमुच्यतइतिविष्णुकृततत्त्वनिर्णये ॥ ४-२७ ॥ [३३]यांतत्याजविभुर्ब्रह्मामानुषीवाक्रसास्मृता ।

सरस्वतीनिजाभार्यांदेवींवाचंतुताविदुरितिच॥३३।[३५]अभिमानितःशब्दतश्चब्रह्मावेदान्ससर्जहायज्ञादींश्चक्लृपे
वाचातथासर्वाभिमानिनः । इतिहासपुराणेतुश्रुत्वाहरिमुखात्स्वयं। भारतादीन्विनापश्चाद्धरिणान्यैश्चनि
र्मितानिति ॥३५॥ [४२]प्राजापत्यंब्रह्मचर्यमेकभार्यंतुगामितेतिव्यासस्मृतौ । वार्तायायावरंज्ञेयमेकाहित्वमसं
चयइतिच ॥४२॥ वैखानसामूलभक्षाःफलभक्षाउदुंबराः । वालखिल्याःसर्वभक्षाःफेनपावत्सफेनपाइतिच
॥४३॥ आन्वीक्षिकीतंत्रविद्यासाचवेदानुसारिणी । विष्णुप्रोक्ताशिवाद्युक्ताज्ञेयावेदबहिष्कृता। दंडनीती
राजधर्मस्त्रयीवेदाःप्रकीर्तिताः । वार्तावाणिज्यकादिःस्यादेताभिर्यत्तुजीवनं । तदान्वीक्षिक्यादिनामब्रह्म
णानिर्मितंपुरेतिच। प्रणवःपूर्ववक्रात् । प्रणवःपूर्ववक्रेणभूंराद्याश्चमुखत्रयात् । प्रदक्षिणमवर्ततवेदाश्चैवाश्र
मास्तथेतिब्राह्मे ॥४४॥ [४६]स्पर्शास्तस्याभवञ्जीवात्स्वरादेहात्प्रजज्ञिरे । ऊष्माणइंद्रियेभ्यश्चअंतस्थाबलतोवि
भोरितिच। यस्माद्यज्जायतेचांगात्तत्तदंगाभिधंभवेदितिच ॥४६॥ शब्दब्रह्मात्मकोब्रह्मासर्वशब्दाभिधोयतः ।
ऋतेनारायणादीनिनाम्नांसविषयोयतः। व्यक्तंब्रह्मांडमुद्दिष्टमव्यक्तंमहदादितिच। तद्व्यापकत्वाद्ब्रह्मातुव्यक्ता ॥८२२॥
व्यक्तात्मकःस्मृतइतिच ॥४७॥ [४९]ऋषीणांभूरिवीर्याणामितिसिंहावलोकनं । यत्रपश्चात्तनःश्रेष्ठस्तत्रसिंहाव

लोकनमितिब्रह्मतर्के ॥ ४९ ॥ [५१]केनंप्राप्तत्वात्कायः ॥५१॥ इतितृतीयतात्पर्येत्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
[३३।३४]ब्रह्मजस्तुहिरण्याक्षःप्रथमंदंष्ट्रयाहतः । सएवपार्षदाविष्टोद्वितीयः(यं)कर्णताडनात्। पूर्वंलयोदकेमग्नांद्वि
तीयंतेनमज्जितां । भुवमुद्धरतैवासौहरिणाक्रोडमूर्तिनेतिब्रह्मांडे । व्यत्यासेनापिचोच्यंतेअविवेकेनकुत्र
चित् । दुष्टानांमोहनार्थायतत्रतत्रकथाःक्वचिदितिस्कांदे । अविवेकेनेत्यस्यविविच्यनोच्यतइत्यर्थः । ननु
कर्तुरविवेकः । सर्वज्ञस्यकुतोऽज्ञानंव्यासस्योदारकर्मणः । दुष्टानांमोहनार्थायेतिच ॥३३-३४॥ इतितृतीय
तात्पर्येचतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ ॥ [२८]पिशाचचर्यामचरद्रुद्रोविष्णवाज्ञयैवतु। गर्भिणीवधनोदार्थमहोविष्णु
र्विडंबकृदितिवाराहे ॥२८॥ [४१]विष्णुहस्तवधाल्लोकोभक्तस्यान्यस्यनक्वचित् । तथाप्यसुरमोहायनविविक्तंक्व
चित्क्वचिदितिस्कांदे । हिरण्यकशिपुश्चापिभगवन्निंदयातमइतिच ॥४१॥ [५०]स्वतःसद्गतियोग्यस्यपुत्रादेर्हेतु
ताभवेत् । योग्यतानादिभक्तिःस्यादयोग्यस्यकुतोगतिरितिब्रह्मतर्के ॥ ५० ॥ इतितृतीयतात्पर्येपंचद
शोऽध्यायः ॥१५॥ ॥ [१४]अनिमित्तेनविष्णवर्पणेन ॥१४॥ [१७]मुक्ताश्चैवाधिकारस्थाद्वेधावैकुंठलोकगाः । अ
मुक्तानांभ्रमःक्वापिनमुक्तानांक्वचिद्भवेदितिभविष्यत्पुराणे । कृष्णात्मनांनरजआदधुरितिच ॥१७॥ तिर

श्रीनाःस्थावराश्चसर्वेज्ञानाद्विकुंठगाः । अमुक्तामुक्तिमायांतिनियमात्कर्मणःक्षयइतिच ॥१८॥ भक्तैरर्चि
तेसतिभगवतातुलसिकाभरणेकृतेतस्यागंधार्थंतपोबहुमानयंति ॥१९॥ अरचनानुवादाः ॥२३॥ येनृग
तिंज्ञानादियोग्यांनप्रपन्नाः । तेमोहाद्भगवदाराधनंनकुर्वंति । धर्मज्ञानवर्जितामानुषाएवनभवंतीत्यर्थः
॥२४॥ वैक्रस्थयाश्रुवासहनिर्गतेन ॥२८॥ जयस्यविजयस्यापिकदाचिद्ब्रह्मशापतः । कृष्णावतारपर्यंतंप्रा
तिकूल्यंचजायतइतिनारदीये ॥३०॥ युवयोर्यथाविरुद्धस्वभावत्वंतद्भगवद्विषयइहशंकनीयःकः । तस्मा
न्निषेधोव्यर्थइत्यर्थः ॥३२॥ समस्तकुक्षौस्थितेभगवतिनहिभेदः । अस्मिंल्लोके । अंतस्थभगवद्रूपंबहिष्ठैक्ये
नपश्यंतिनभोनभसीव । तत्रप्रत्युदरभेदनिमित्तंभयंयुवाभ्यांव्युत्पादितंकिं । सर्वांतर्यामित्वेनाभयस्यभय
मस्तीतिभावःकृतः । अन्यथाकिमितिनिवारणं । सर्वोदरगतंब्रह्मयेभयेनविचक्षते । सर्वत्रापिभयंतेषांमृ
तानांतमएवचेतितत्त्वविवेके ॥३३॥ त्रयोरिपवोदेहत्रये । सुरहेलनस्यापिदंडोभवति ॥३४॥ अत्रस्थित
योःपुनःपूर्ववन्मोहोनस्यादंशिनोः ॥३६॥ केसरारश्मयः ॥३८॥ कौस्तुभोब्रह्मणोरूपंप्राणश्चूडामणिस्तथेति ॥८२३॥
च॥३९॥अविद्यमानकरणंविद्यमानस्मृतिस्तथा । उभयंरचनंप्रोक्तंपूर्वसिद्धेषुतुस्मृतिरितिशब्दनिर्णये॥४२॥

अक्षरजुषामपितद्रूपसेवाभ्यासिनामपि ॥४३॥ भक्तिज्ञानपरीपाकात्किंचित्पूर्वंचमुच्यते । दर्शनेनहरेस्त
त्रनानंदःपूर्णतांव्रजेदितिब्रह्मतर्के । अतोनपेक्षाणामानंदोद्रेकोमोक्षेच्छुभ्यः । तेषांपरिपाकतःपूर्वंब्रह्मदृष्ट्या
मुक्तिप्राप्तेः । मुमुक्षोःकेवलोभक्तोमुक्तावपिसुखीभवेदितिच ॥४८॥ यावत्परमभक्तैस्तुभुज्यतेदुःखमुल्बणं ।
तावन्मुक्तौसुखोद्रेकस्तत्रचेद्भक्तिवर्धनमितिच ॥४९॥ इतितृतीयतात्पर्येषोडशोऽध्यायः ॥१६॥ ॥ सर्वो
त्तमोपिभगवान्विप्रादेःपूजनायतु । गुणलब्धिततोब्रूतेनित्यपूर्णगुणोपिसन् । ब्रूयुश्चान्येक्वचित्तत्तुतदुक्तेर
नुसारतः । उपादत्तेवरांश्चापिलोकानांमोहनायचेतिकौर्मे ॥६॥ विप्राणांचरणपद्मपवित्ररेणोःसेवयाप्रतिल
ब्धशीलंश्रीर्नजहातीतियत् । अतश्छिद्यां । अनुक्ताश्चगुणाविष्णोरुक्तादोषानतस्यतु । अज्ञानाद्दोषवि
ज्ञानंगुणज्ञानंयथार्थतइतिपैंगिश्रुतिः । विप्राणांचापिभक्तानामन्येषांचजनार्दनः । ब्रह्मणःशंकराद्वापिदेव
ताभ्यस्तथैवच । आत्मनश्चश्रियश्चैवसकाशात्प्रियतामपि । पूज्यतामत्ययुक्तंचवदेत्क्वापिविमोहयन्निति
स्कांदे ॥७॥ देवींद्योतमानां । ऋषिकुल्यां ऋषिकुलस्तुतिपरां ॥१३॥ तद्भ्रूविजृंभःपरमेष्ठिधिष्ण्यमित्यु
क्तं ॥१५॥ धर्मस्यापिदुर्ज्ञेयः ॥१८॥ मधुव्रतपतेः सारग्राहिणांपतेः । अंघ्रिस्थतुलसीलोकंस्थानमुरसिस्था

पिस्पर्धयेवकामयाना । लब्ध्वापिवक्षसिपदमितिच ॥२०॥ परमभागवतत्वेनतस्यामत्यादरः । नतुकामा
त् । हरिभक्तिर्हरेःप्रीतिर्ज्ञानानंदादयोगुणाः।अधिकारेचमुक्तौचब्रह्मवाय्वोश्चतत्स्त्रियोः। शेषवींद्रहराणांच
तत्स्त्रीणांवासवादिनां। यथाक्रमंतुविज्ञेयाभूमौकारणतोन्यथा। देहस्यलक्षणंचैवभूमावप्यन्यथाभवेत्। ब्रह्मा
दिषुक्रमेणैवनित्यंस्याद्देहलक्षणं । श्रियोधिकागुणाःसर्वेसर्वेभ्योनियमेनतु । उक्ताश्चैवाप्यनुक्ताश्चततोवि
ष्णोर्नसंशयइतितत्त्वनिर्णये ॥२१॥ धारणाद्भगवान्धर्मोयमनाद्यमउच्यतइतिशब्दनिर्णये । अनंतासनवै
कुंठक्षीरसागरगैस्त्रिभिः । रक्षांकरोतिभगवान्कपिलःसत्ववर्धनात् । असत्वोपिरजश्चैवतमश्चापिनिरस्य
त्विति मूर्तिभेदे । कपिलोवरदश्चैवविकलश्चेतिकथ्यतइतिच । अतःसत्वस्यकारणत्वमात्रं कपिलोवरदात
नुः ॥२२॥ आत्मैवगोपोगोपकोयस्यतदात्मगोपं ॥२३॥ असुराअप्रियाश्चापिनित्यानंदान्नलोकवत् । निषे
ध्यबुद्धिविषयमप्रियंहिहरेर्मतमितिच । तस्मादनभीष्टमिव ॥२४॥ [२६]अंतर्भक्ताबहिःक्रुद्धाहिरण्याद्याहरिंप्र
ति । सर्वक्रुद्धाःशंबराद्याअंतःक्रोधवशास्तथेतिच ॥२६॥ [२८]स्वैरूपश्रीस्तथाभार्याद्वेधाश्रीस्तुहरेर्मतेतिच॥२८॥ ॥८२४॥
[३१]अंतर्भक्ताबहिर्वैराहिरण्याद्याहरेर्मताः । तत्रभक्त्याभवन्पूताद्वेषआवेशकान्गतः । ब्रह्मजाअसुरायेतुवि

ष्णोःपार्षदतांगताः । कल्याद्याश्चहरेर्द्वेषमंतःकृत्वातमोगताइतिच । तस्मात्संरंभोल्पफलःकथ्यतएव ।
भक्तियोगएवब्रह्महेलननिस्तारकः ॥३१॥ इतितृतीयतात्पर्येसप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ ॥ फट्कारश्चैवफू
त्कारस्तथाकिलकिलादयः । अनुकारशब्दाविज्ञेयायेचान्येतादृशामताइत्यभिधानं ॥५॥ टंकारोप्यनुका
रशब्दः । नाशस्तत्रसृगालानांशिवानांचान्यथास्वरइत्याग्नेये ॥९॥ [११]खात्कारोप्यनुकारशब्दः ॥ ११॥ नंदे
[२२]वानांप्रजापानांविजेतावरतोविना । बलेनविद्ययावापिनसमस्तपतीन्विना । वरोपितादृशोयावच्छरीरं
नान्यदेहगइतितत्त्वनिर्णये ॥२२॥ इतितृतीयतात्पर्येअष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥ [२१]अनेककल्पजननेतृत्वात्स
हस्रणीः ॥२१॥ [२५]अक्षतःक्षतवद्विष्णुरसमःसमवत्तथा । अजितोजितवच्चैवज्ञोऽज्ञवच्चप्रकाशयेत् । सर्वरूपेष्व
नंतोपिब्रह्माद्याश्चैवतन्मतेः।अनुसारितयाब्रूयुःकुर्युश्चसनदुःखभागितिब्रह्मांडे ॥२५॥ आदरंतुमुखंविंद्याच्छं
बट्कारंतुभक्षणमित्यभिधानं ॥२६॥ मध्याह्नस्त्वभिजित्प्रोक्तआषाढोत्तरएवच । श्रवणस्यापिपूर्वार्धोविषु
वंचाभिजित्स्मृतमितिच ॥२७॥ इतितृतीयतात्पर्येएकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥ ॥ धर्मःसत्यइतिप्रोक्तो
धर्मश्चापिहरेःप्रियइतिब्राह्मे ॥ यथेच्छयैवसर्वंतुमनसादेहतोपिवा । कर्तुंशक्तोपिशस्त्राद्यालीलैवानंतशक्ति

तइतिवाराहे ॥५।२२॥ इतितृतीयतात्पर्येविंशोऽध्यायः ॥२०॥ ॥ सृष्टौलयेतारतम्यंदेवानांज्ञायतेस्फुटं ।
तारतम्यपरिज्ञानेमहातात्पर्यमिष्यते । अतस्तद्बहुशस्तूक्तमन्यच्चैतत्प्रकाशकमितिवामने ॥१०॥ महतोब्र
ह्मवायूचतद्भार्येचाभिमानिनः ॥१२॥ अहमःशेषवींद्रौचरुद्रेंद्रौकामतत्स्त्रियः । मनसस्त्वनिरुद्धश्चचंद्रश्चा
न्येयथोदितं । एवंक्रमोव्यत्ययस्तुसूक्ष्मस्थूलविभेदतः । सृष्टौगुणेचज्ञानादौमुक्तिस्थेवाप्ययंक्रमः । नियमे
नान्यथोक्तिस्तुमोहायासुरजन्मनामितिवाराहे ॥१३॥ निरात्मकःनव्यक्तस्तत्रात्मा ॥१५॥ संस्थयास्वयाभ
गवतिस्थितसामर्थ्येन ॥१७॥ ज्ञानन्नपिसमर्थोपिकचिद्ब्रह्माहरेःप्रियं । ज्ञात्वाकरोतिकर्माणिह्यज्ञवच्चाप्यश
क्तवदितिच ॥२८॥ व्यंसृजन्मलवद्देहंबाह्यंनतुनिजंपुरा । ब्रह्मातच्चाहरादित्वंप्रापदेवादिदैवतमितिकौर्मे
॥४१॥ ऊर्जसारान्नमुद्दिष्टंतदेवपितृभक्षणमितिब्राह्मे ॥४२॥ येपुंरासृष्टादेवाः । दृष्ट्वातुपौरुषींसृष्टिंदेवाःसुक्त
तमूचिरइतिच ॥५०॥ यत्रापितुहरेर्नामतदन्यत्रप्रयुज्यते । तदांतरहरेस्तत्रगृहीतिर्नान्यथाभवेत् ॥ स्वातं
त्र्यादवरत्वंचपरस्यापिप्रयुज्यते । स्थितस्यापियथाराज्ञःस्वानांजयपराजयावितिपाद्मे । अतोहृषीकेशोब्र
ह्मांतर्यामी ॥५२॥ इतितृतीयतात्पर्येएकविंशोऽध्यायः ॥२१॥ ॥ शब्दविषयंब्रह्म ॥ ८ ॥ अनंतछदि ।

अनंतावयवं । तृतीयोतिशयइतिमहाव्याकरणे । मथनान्मिथिलोजातइत्यादिवच्च ॥१८॥ स्वायंभुवोमनु
श्चैवपृथुश्चैवार्जुनावपि । ब्रह्मशेषविपारुद्रइंद्रऋष्यादयस्तथा । विष्णवावेशयुताःसर्वेनतुविष्णुस्वरूपकाइ
तितत्त्वनिर्णये ॥५०॥ इतितृतीयतात्पर्येद्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥ ॥ स्वयाकांत्याऽन्याःक्षिपंतीश्रीर्यथात
द्वत्स्थितां ॥१६॥ ज्ञानानंदस्वरूपेभ्योरोमभ्योस्यकुशादयः । विधुन्वतःप्रयागेतुवराहवपुषोऽभवन् । रोमा
णितानिदेवस्यरूपाण्यासन्सहस्रशइतिस्कांदे । तएवासन्तेभ्यएवासन् । सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात् ॥२९-३०॥
गतसारंयातयामंयामःसारइहोच्यतइतिनारदीये ॥३५॥ पर्यासेमानुषत्वेनावस्थानेपि ॥३७॥ इतितृतीय
तात्पर्येत्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥ ॥ देहलीद्वारबंधः ॥३०॥ कृत्रिमान्शोभार्थंकृतान् ॥२०॥ आदर्शेद
र्शे ॥१८॥ उद्धुणपानवीच्यः । उत्तमामृतवीचीयुक्तः ॥३८॥ प्राप्तषोडशवर्षःसन्नावीच्यइतिकथ्यतइत्यभि
धानं ॥४५॥ इतितृतीयतात्पर्येचतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥ ॥ मालिनीशालिनीमाल्याचार्याभार्येतिचोच्य
तइतिच ॥१५॥ नावतारेष्वपिहरेर्देहःशुक्लादिसंभवः । तथापिशुक्लसंस्थःसन्मातृदेहंप्रविश्यच । विलाप्य
शुक्लंतत्रैवकेवलज्ञानरूपकः । उदेतिभगवान्विष्णुःकालेलोकंविमोहयन्नितिमहावाराहे । अग्निरिवदारुणी

तिव्यक्तिस्थानमात्रत्वेदृष्टांतः ॥९॥ [१०]महागुणाभिपूर्णत्वंसत्वमित्युच्यतेबुधैरितिवामने ॥१०॥ [१७]सम्यग्ज्ञानंतु
सांख्यंस्यात्तदर्थोयोगउच्यतइतिकापिलेये ॥ १७ ॥ [२६]युगत्रयावतारेणत्रियुगश्चेतिकथ्यतइतिपाद्मे ॥ २६ ॥
[३१]यानियानिब्रह्मादिरूपाणिरोचंतेस्वजनानांतान्येवतेव्यक्त्यर्थमभिरूपाणि । व्यक्तोभवेद्धरिस्तत्रयत्स्थानंर
चितंसतामितिकौर्मे ॥३१॥ वेदै[३३]र्वृतत्वाद्भगवांस्त्रिवृदित्युच्यतेबुधैरितिच ॥३३॥ [३५]सत्यलौकिके । यथार्थज्ञा
नविषये । आभासोज्ञानमालोकोलोकाभासश्चकथ्यतइत्यभिधानं ॥३५॥ [३९]विश्वमेतदेतादृशंअसारंयतः ।
अतईश्वरंविज्ञाय । नख्यात्युपप्लवःदुःखाज्ञानाद्युपद्रवोन ॥ ४० ॥ [४५]अनन्याधीनशक्तित्वाद्धरिःस्वइतिचोच्य
तइतिमात्स्ये । प्रत्यग्रःप्रत्यग्रतिः ॥४५॥ भूतगर्भश्चभूतस्थःपूर्णएवंद्विरूपवान् । अतआत्मेतितंप्राहुःसदै
वाप्तगुणोयतइतिच ॥४६॥ इतितृतीयतात्पर्येपंचविंशोऽध्यायः ॥२५॥ ॥ [११]नारायणोब्रह्मवायूवींद्रशेषौ
हरस्तथा । कामःशक्रोगुरुर्दक्षोमन्वाद्याभास्करादयः । सर्वजीवाश्चक्रमशःपुरुषाख्याभिशब्दिताः । एत
त्पत्न्योबंधशक्तिःस्त्रियःसर्वास्तथाजडा।क्रमात्प्रकृतिशब्दोक्तास्तज्ज्ञानाद्विप्रमुच्यतइतिदत्तात्रेययोगे॥११॥ [१३]पं
रमात्मादिकंदेहेयदध्यात्मंतदीरितमितिच । सुखंशरीरभोग्यंतुदुःखंसर्वंतथैवच। मुक्तौविलयमायातिनित्या

नंदस्तुभुज्यतइतिच ॥१३॥ [१६]बाह्येसुखेत्वनासक्तेरसुखंदुःखवर्जनात् । अदुःखंहरिभक्त्यैवनित्यानंदंयदाम
नः । तदातंपरमात्मानंपश्यत्यात्मप्रसादतइतिकापिलेये । अभेदात्स्वावतारेषुनिरंतरउदाहृतः । गुणदेहें
द्रियाभेदात्केवलोसदृशत्वतः । अखंडपूर्णशक्तित्वादहमेकःसदामतइतिच ॥१६॥ [१९]बंधशक्तिःप्रकृत्याख्या
विष्णुशक्त्यावियुज्यतइतिच ॥१८॥ [२२]यादृशीमयिभक्तिःस्यात्तादृश्यन्यत्रनैवचेत् । अनन्यभक्तिरुद्रेकात्सा
ययैवतरेत्सृतिमितिच ॥२२॥ एकःपूर्णोहरिर्नान्यस्तदन्येतद्वशामताः । इतिज्ञानंस्थिरंयत्तदैकात्म्यज्ञानमु
च्यतइतिब्रह्मांडे ॥२३॥ [३१]शुक्लेनजनिरन्येषांहरेःस्वतनुवैवतु । नित्योदितज्ञानतनोःकुतःस्याच्छुक्लतोजनिरि
तिगारुडे॥३१॥आनुश्राविककर्मासौश्रुत्युक्तंयोनलंघयेदितिभविष्यत्पर्वणि । सदासर्वगुणाढ्यत्वात्सत्वोवि
ष्णुरुदीर्यतइतिकापिलेये । अपूर्णभक्तेर्मुक्तौतुनसुखंपूर्तिमेष्यति । अतस्तादृशमुक्तेश्चभक्तिःपूर्णागरीय
सीतिच ॥३२-३३॥ नेच्छंतिसायुज्यमपिफलत्वेनहरिर्यदि । ददातिभक्तिसंतुष्टआज्ञात्वेनैवगृह्णते । तादृ
शानांसुखाधिक्यंपुनर्मुक्तौभविष्यतीतिच ॥३४॥ [४१]आदानादिकर्तृत्वादात्मा ॥ ४१ ॥ इतितृतीयतात्पर्येष
ड्विंशोऽध्यायः॥२६॥ ॥[१]सपरमोनजायतेनम्रियतइतिप्रसिद्धंहि । देहाद्युपाधिभिरात्तधर्मोजीवोपिस्वप्नवद्भ्रां

त्याजायतेम्रियतेच । भ्रांतित्वाद्देहात्मत्वस्य । किमुसर्वज्ञत्वस्वतंत्रत्वादिवैलक्षण्ययुक्तईश्वरः । परस्यजन्म
मृत्याद्याःस्युःस्वतंत्रस्यकिंपुनः । जीवस्यापियतोभ्रांत्याजन्ममृत्यादिसंगतिरितिमहाकौर्मे ॥४॥ उपगतां
समीपस्थां ॥५॥ मुमुहेमोहयामास । तदेतन्मेविजानीहि । कृत्वाविवाहमित्यादिवत् । यत्रकारयितातो
वस्वतंत्रस्तत्रकर्तृता । प्रोच्यतेतुयथाब्रह्मत्वज्ञंसंसारभागितीतिच । लयेवाप्यथवासृष्टौत्वंतरालेपिनक्वचित् ।
प्रकृत्यारहितंब्रह्मकदाचिदपितिष्ठतीतिकापिलेये ॥६॥ एवंपराभिध्यानेनपरात्मेच्छया । प्रकृतेःकर्तृत्वंजी
वआत्मनिमन्यते ॥७॥ विष्णोःसुराणांगुरूणांनित्याजीवस्वतंत्रता । यत्तुतस्यान्यतंत्रत्वंतज्ज्ञानाद्विनिव
र्ततइतिच । अकर्तुरीशस्यसकाशात् । अक्लिष्टत्वादकर्तासावकार्यत्वादथापिवेतिच । एषकर्तानक्रियते
कारणंचजगत्प्रभुरितिभारते ॥८॥ ब्रह्मादिभिःसर्गकरीश्रीर्विष्णुबलसंश्रयात् । सुखदुःखप्रदोविष्णुःस्वय
मेवसनातनः । कर्तृत्वंसुखदुःखानामन्येषांतुतदाज्ञया । भोक्तृत्वंसुखदुःखानांकरोत्येकोहरिःस्वयं । भोक्तृ
त्वमात्वहेतुत्वंजीवेनान्यत्रकुत्रचिदितिभविष्यत्पर्वणि । प्रकृतिंपुरुषंचैवविद्ध्यनादीइतिच ॥९॥ [११]व्यक्ताव्यक्ता
त्मकंयत्तद्विद्यात्सदसदात्मकं । असर्गाकेवलाव्यक्तासिसृक्षुरुभयात्मिका । व्यक्तैवकार्यरूपातुप्रकृतिस्त्रिवि

धामता । कार्यतःसाप्रधानत्वात्प्रधानमितिकीर्त्यते । अविशेषाह्यकार्यत्वात्साचश्रीर्विष्णुसंश्रयेतिहरिवं
शेषु । विशेषःकार्यमुद्दिष्टंविशेषाद्दृश्यतेयतइतिपाद्मे ॥११॥ [१५]बुद्धिरध्यवसानायसंशयंकुरुतेमनः । अभि
मानोह्यहंकारश्चित्तंस्मरणकारणमितिस्कांदे ॥१५॥ हरिस्तुनिर्गुणंब्रह्मश्रीर्ब्रह्मसगुणंस्मृता । तदंगजानित
त्त्वानितस्मात्तद्रूपमुच्यतइतिहरिवंशेषु ॥१६॥ पुरुषोहृदिस्थःपरमःकालःसर्वगतोहरिः । अथवारुद्रदेहस्थो
हरिःकालइतीरितइतिब्राह्मे । पौरुषंप्रभावं । पुरुषस्यप्रकर्षेणभावंव्याप्तंरूपं । एकेसम्यग्ज्ञानिनः । अप्रा
कृताः ॥१७॥ [२०]प्रकृतेःक्षोभकंरूपंदैवंनारायणाभिधं । प्रकृतौमहतःस्रष्टापरमःपुरुषोमत ॥२०॥ [२२]तंदेववासु
देवाख्यंमहत्तत्त्वनियामकं ॥२२॥ [२७]संकर्षणाख्यस्तुहरिःसूक्ष्माहंकारयामकः । स्थूलाहंकारनियमीविष्णुःप्र
द्युम्ननामकः । अनिरुद्धोमनस्तत्त्वनियंताभगवान्हरिः । महत्तत्त्वादिजीवास्तुब्रह्मशेषांगजास्तथा । सूक्ष्म
स्थूलविभेदेनकामजश्चानिरुद्धकइतिकापिलेये ॥२७॥ [२१]अंकेरमयतेयस्मात्केशवोजगदंकुरः । महांतंयो
सृजज्जीवमोहकंचतमोग्रसदितिच ॥२१॥ यद्वासुदेवाख्यंभगवद्रूपंततोमहदात्मकंचित्तंजायते । सत्वशब्दे
नचोच्यंतेपूर्णानंदादयोगुणाइतिच । महत्तत्त्वगतोयोसौवासुदेवाभिधोहरिः । सचित्तजनकःप्रोक्तःप्राणि

नांचपृथक्पृथगितिच ॥२२॥ चित्तस्यस्वच्छत्वादयःपृथग्गुणाउच्यंतेस्वच्छत्वमित्यादि । स्तिमितोदकचित्तादेरविकारोल्पविक्रियेतितत्त्वविवेके । वृत्तिःस्वभावोवृत्तंचस्थितिरित्यभिधीयतइतितत्वनिर्णये । वृत्तिभिर्लक्षणंप्रोक्तमितिस्वाभाविकंलक्षणमित्यर्थः ॥२३॥ ज्ञानप्रधानस्तुमहानहंकारःक्रियाधिकः । इतरापेक्षयासोपिज्ञानाधिकउदाहृतइतिच ॥२४॥ [२६]देवताधिकृतंयत्तदधिदैवमितिस्मृतमितिच । वैकारिकोधिदैवमित्यादिपंचम्यर्थे । सप्तसुप्रथमातत्रस्वातंत्र्यंयद्विवक्षितमितिशब्दनिर्णये ॥२६॥ [२८]मनोरूपेणकर्तृत्वंदेहरूपेणकार्यता । इंद्रियात्मतयाचैवकरणत्वमहंकृतेः । यतोमनस्यहंभावस्तस्मात्कर्तृमनःस्मृतं । स्वभावकर्तुर्जीवस्यत्वासन्नोपाधितद्यतः । कर्मज्ञानेकरणतायतःकरणमिंद्रियं । कार्यंदेहःसमुद्दिष्टउत्पाद्यत्वात्पुनःपुनरितितत्त्वविवेके । शांतरूपोदेवपिताघोरःकरणसृड्मतः । तावज्ज्ञानस्याप्रकाशान्मूढोभूतपितास्मृतः । त्रिरूपोयमहंकारःशेषइत्येवतंविदुरितितत्त्वविवेके ॥२८॥ [३१]द्रव्यस्फुरणेयद्विशेषज्ञानं । सामान्यंमनसाजातं (ज्ञानं)विशेषाद्बुद्धिजंभवेत् ॥३१॥ अचलःसंशयोबुद्धेश्चलोमानसउच्यते । चंचलातुस्मृतिर्बुद्धेश्चित्तजैवस्थिरास्मृतिरितिच । येनयज्ज्ञायतेवस्तुतत्तल्लक्षणमुच्यते । तत्स्वरूपंथकृचेतिद्विविधंकवयोविदुरितिकापिले

ये ॥३२॥ प्रधानवायुःसूत्रात्मामहतासहजायते । तैजसश्चखजःस्पर्शइत्याद्यास्तत्सुताःस्मृताः । तदाविष्टाअन्यजीवास्तदाधाराश्चतद्वलाइतिच ॥३३॥ [३५]अर्थाश्रयत्वंअर्थविषयत्वं । शब्देनैवयतोज्ञेयोहरिर्लिंगंतुतस्यतत् । स्पर्शाद्यभावात्तन्मात्रानभसश्चेतिकीर्त्यते । स्पर्शादयश्चतन्मात्राइतरेपूर्वसंस्थितेः । तिष्ठत्येकोगुणोभूतेप्रत्येकंपंचसुस्थितः । शब्दोवर्णात्मकोनित्योध्वनिराकाशसंभवः । आकाशएवसूक्ष्मस्तुध्वनिरित्येवशब्द्यते । सएवव्यज्यमानस्तुभवेत्कर्णैकगोचरइतिच ॥ ३५॥ [३७]नभसःशब्दतन्मात्राच्छब्दमात्रगुणादभूत् । स्पर्शादयोपिवाय्वादेःसूक्ष्मावस्थाप्रकीर्तिताइतिच । सूक्ष्मेंद्रियाणिसंत्येवस्युःस्थूलान्यप्यहंकृतेः । भूतेभ्यश्चोपचीयंतेपुनर्ब्रह्मशरीरतइतिच ॥३७॥ [३९]प्राप्नोतिवायुःसर्वंतुस्वतएवहरेस्तथा । अतःप्राप्तिरितिप्राहुर्वायुंभूतपतिंप्रभुं । प्रधानवायुरन्येषुनित्याविष्टोयतस्ततः । तद्गुणास्तेषुचोच्यंतेनीचतानास्यतत्कृतेतिब्रह्मवैवर्ते । स्वरूपमपिकर्मेतिविषयत्वादुदीर्यतइतिशब्दनिर्णये ॥३९॥ [४१]व्यक्तिसंस्थात्वंव्यक्तत्वेनस्थितिः । गुणताप्रकाशत्वं । आलोकोगुणइत्येवप्रकाशश्चेतिकथ्यतइत्यभिधानं । तेजस्त्वमथचोग्रत्वंक्रौर्यमित्यपिचोच्यतइत्यभिधानं ॥४१॥ [४५]उदनंबिंदुभावःस्यात्स्यंदनंस्रवणंस्मृतमित्यभिधानं । पृथिव्यम्न्यपेक्षयाभूयस्त्वंदेहे ॥४५॥ [४८]भावनमुत्पादक

त्वं । ब्रह्मस्थानंतुपृथिवीशरीरेब्रह्मदर्शनादितिकापिलेये । सद्विशेषणं । विशेषेणव्यक्तत्वं । असदव्यक्तनामस्याद्यक्तंसदितिचोच्यतइतिब्राह्मे । सर्वसत्वगुणोद्भेदः शरीरेहिसर्वप्राणिनांगुणाव्यज्यंतेसंसारावस्थायां । शरीरंपार्थिवंज्ञेयमिंद्रियाण्यौदकानितु । तैजसःकोष्ठगोवह्निश्छिद्रमाकाशसंभवं । प्राणावायुमयाःसर्वेप्रत्येकंपंचधापुनरितिकापिलेये ॥४८॥ [५४]अँचेतनाद्यतस्त्वंडाद्ब्रह्मासमजनिस्फुटं । अतोब्रह्मांडमित्याहुर्विराड्ब्रह्मप्रकाशनादितिच ॥५४॥ [६१]यँज्ञनामातुदेवोन्योविज्ञेयःपाददेवता । तमाविष्टोहरिर्नित्यंतमाहुःपाददैवतं । तस्येंद्रियाभिमानित्वंकुतःपूर्णामलात्मनइतिच ॥ ६१ ॥ [६४]चैँत्योपिभगवान्विष्णुरंतर्यामीचतुर्मुखात् । स्वेच्छयाव्यक्तिमगमत्ततोसौब्रह्मजःस्मृतइतिच ॥६४॥ [७०]यँज्ञांतस्थःस्वयंपादौविशन्नोत्थापयद्धरिः । शक्तोपिब्रह्मावाय्वोस्तुबलज्ञप्त्यैजनार्दनः । तत्स्थउत्थापयामासब्रह्मदेहंविशन्प्रभुरितिच ॥७०॥ [७२]ब्रँह्माबृहस्पतिः । यस्मिन्ब्रह्माराजनिपूर्वएतीतिश्रुतिः । बृहस्पतिःपुरोधाश्चब्रह्माचब्रह्मणस्पतिरित्यभिधानं ॥७२॥ अंशेनसुप्तोब्रह्मापिअंशेननिरगात्तथा । स्वदेहाद्वायुसहितोविष्णुनाचजगत्प्रभुः । तमुत्थापयितुंदेवास्तानृतेत्रीन्महाबलान् । नाशक्नुवन्नेकसंस्थास्ततस्तेत्वविशंस्त्रयः । उदतिष्ठद्ब्रह्मदेहस्तदातेषांप्रभावतः । विशेषेण

हरेरेवप्रभावेनश्रियःपतेः । चित्ताभिमानीब्रह्मैवक्षेत्रज्ञस्तद्गतोहरिः । प्राणोवायुरितिप्रोक्तस्तयोरीशोहरिःस्वयमितिच ॥७३॥ इतितृतीयतात्पर्येसप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥ ॥ अँज्ञानंसुप्तिशब्दोक्तंस्वप्नश्चैववविपर्ययइतिभारते ॥५॥ [११]बुँद्धेरवस्थानंनिद्रादि ॥ ११ ॥ असतिप्रलये । शेषस्यप्रतिबिंबास्तुदेवाःशेषस्तुब्रह्मणः । सपरब्रह्मणश्चैवतेस्वबिंबप्रदर्शकाः । ततःस्वबिंबद्वारेणपरमात्मप्रदर्शनमितिब्रह्मतर्के ॥१२॥ योविनिद्रः[१४]सँसत्यदृक् ॥ १४-१५ ॥ यःअनष्टोनष्टवन्नाज्ञासिषमितिमन्यमानः । सआतुरोद्रष्टाजीवः ॥१६॥ साहंकारंद्रव्यंजीवःतस्यावस्थानमनुग्राहकश्चपरमात्मा । नित्यदृक्परमात्मासौमृतवद्योनकिंचन । जानातिजीवःसज्ञेयःपरमात्मातदाश्रयइतिहरिवंशेषु ॥१७॥ इतितृतीयतात्पर्येअष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ ॥ [१]सँबीजोवैष्णवोयोगोनिर्बीजस्त्वन्यदैवतः । बीजंविष्णुर्हिजगतःशाखाद्याश्चान्यदेवताइतिकौर्मे ॥१॥ [६]सँमाधिरप्रयत्नेनमनसःसंस्थितिर्भवेदितिच ॥६॥ सर्वस्मँरणाशक्तावेकांगे । यावन्नच्यवतेमनइत्युक्तत्वात् । सर्वंस्मर्तुमशक्तःसन्नेकांगंचिंतयेद्बुधइतिच ॥१८-२०॥ [२७]ब्रँह्माचित्ताभिमानेनचैत्यस्तन्नियमाद्धरिः । सचब्रह्माहरेःकंठेकौस्तुभत्वेनभासतइतिभागवततंत्रे ॥२७॥ [२९]सँाक्षाच्छ्रीस्तुहरेरूपमिंदिरातुतदाश्रयादितिच ॥२९॥ [३२]नँपृ

थग्दिदृक्षेत् । तमेवदिदृक्षेदित्यर्थः ॥३२॥ चित्तबडिशवियोगोध्यानानंतरसमाधिः ॥३३॥ मुक्ताश्रयंविष्णुविषयं । स्वचित्तंजीवचैतन्येततंनिर्वाणमृच्छति । शरीराभिमानंजहाति । स्वचिदभिमानेन ॥ ३४ ॥ असत्कर्तातुजीवःस्यात्सत्कर्तापरमेश्वरइतिशब्दनिर्णये । दुर्दुःखमितिविज्ञेयंखंसुखंचतयोर्यतः। प्रदातापरमोविष्णुस्तस्माद्दुःखादिनामवानितिहरिवंशेषु॥३५॥[४१]अनन्यभावेनतद्रूपाणामभेदेन । तदात्मतांतस्यादानादिकर्तृत्वंचभूतविषये ॥४१॥ [४३]प्रकृतिंपराभाव्यतदुत्तमत्वेनैवसदावतिष्ठतेपरः । सर्वभूतस्थमीशेशंजेतारंप्रकृतेरपि । अविशेषंसदैवैकंचिंतयन्विप्रमुच्यतइतिच ॥४३॥ इतितृतीयतात्पर्येएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२९॥ [२]यथासांख्येषूक्तंतथाकथितं । यत्सांख्यमूलंतल्लक्षणंप्रचक्षते । तद्रूपाणांपृथग्भावः ॥२॥ [३]अपृथग्भावःसात्विकः। अज्ञोर्चयेदेवार्चायामन्यथादोषवान्भवेत्। ज्ञस्त्वर्चयन्सगुणवानन्यथादोषवान्नत्वितिकापिलेये॥१०॥ [२६]अंतरोदरंभिन्नंब्रह्म । आत्मस्थमन्यस्थंचब्रह्मयोभेदेनपश्यति । उदरंब्रह्मेतिश्रुतेः ॥ २६ ॥ [२८]प्राणभृतश्चलनयुक्ताः । पशुवृक्षादिभेदेनजीवाएवस्वतःस्थिताः । संसृतौव्यत्ययस्तेषांमुक्तौतत्तत्स्वरूपता । तत्रस्थावरमुक्तेभ्योवराजंगममुक्तकाः । तेभ्योमानुषमुक्ताश्चविप्रमुक्तास्ततोधिकाः। तत्रोपदेशमात्रेणमुक्तेभ्योवेदवेदि

नः । अर्थज्ञाऋषयस्तेभ्योतोदेवाःसंशयच्छिदः । पूर्णधर्मास्ततस्त्विंद्रोनिःसंगोगरुडस्ततः । भक्तिपूर्णोहरेर्ब्रह्मातस्मान्नान्योधिकस्ततः । मुक्तौवासंसृतौवापिसम्यगेषुहितेगुणाइतिकापिलेये ॥२८॥ [३४]जीवैकलयासंहभूतानिबहुमानयंस्तदालयत्वेनेश्वरंप्रणमेत् ॥३४॥ एकतरभावेन्यतरस्यानियतत्वादेकतरेणैव ॥३५॥ सर्वकर्माणियस्यविचेष्टानिमित्तानितत्कर्मविचेष्टितं ॥३६॥ भिन्नदृशां । ईश्वरापेक्षयाल्पदृशां । भिन्नमल्पंविजानीयादभिन्नंपूर्णमिष्यतइतिशब्दनिर्णये ॥ ३७॥ [३९]यथायोग्यातिरेकेणनद्वेष्यश्चप्रियोहरेरितिकापिलेये ॥३९॥ इतितृतीयतात्पर्येत्रिंशोऽध्यायः॥३०॥ ॥ [१३]कीनाशःकर्षकोमतः॥१३॥[१६]उत्तारमुद्गतिविंद्यात् ॥१६॥ त्रिभि[२४]र्मुहूर्तैर्द्वाभ्यांवादिनैर्दशभिरेववा । पक्षान्मासेनवायातियमलोकमितोमृतइतिनारदीये ॥२४॥ [२९]अंत्रैवेत्येवशब्दःसामीप्यार्थे । सामीप्येचप्रधानेचएवशब्दोवधारणइतिशब्दनिर्णये । अत्राप्यस्तीत्यर्थः ॥२९॥ इतितृतीयतात्पर्येएकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥ [२]नानाविधागर्भवृद्धिःकर्मभेदाद्भविष्यति । अतोनानाविधंग्रंथेगर्भसंस्थानमुच्यइतिषाड्गुण्ये ॥२॥ [१२]वंध्रयस्त्विंद्रियाण्याहुर्हृषीकाणीतिचाप्युतेतिशब्दनिर्णये ॥ १२ ॥ [१७]कंतमःसुखतमः ॥ [२०]अशरीरवत्परमात्मवत् । परमात्मनएवदेहोपितद्वशत्वात् ॥ तत्त्वज्ञानंतुदेवानांगर्भस्थानां

भविष्यति । उत्तमानामृषीणांवाप्यन्येषाबहुजन्मगमितिस्कांदे ॥२०॥ खंडितांत्मावसायिषुजीवमात्रज्ञानि
षु ॥३६॥ मैंयःप्रधानउद्दिष्टोमायातद्वशउच्यतइतिषाड्गुण्ये ॥४०॥ सत्पुंस्सुचतथास्त्रीषुनसंगोदोषमावहे
त् । यथायोग्यंगुणायैवदोषकृद्दुष्टजंतुष्वितिवाराहे ॥४१॥ जीवैंर्भूतेनजीवकर्मभूतेन ॥ ४५ ॥ चैंक्षुःसका
शाद्द्रष्टुर्द्रष्टृत्वमक्ष्णोर्योग्यता ॥४८॥ केवैंलंज्ञानंपुरुषार्थः । देहादिष्वसंगिनोजीवस्यतन्निमित्तसुखदुःखाद
योनसंतिकिमुतदेहस्याचेतनत्वात् ॥५०॥ इतितृतीयतात्पर्येद्वात्रिंशोऽध्यायः ॥३२॥ ॥ ईषद्भक्तोभग
वतिसुकर्मास्वर्गमेष्यति । अभक्तोनिरयंयातिसुकर्मापिनसंशयइतिवामने ॥ ३ ॥ अँभिमानेनपूर्णज्ञानेन
॥१२॥ संगत्यलयेपरमेश्वरंप्रविश्य । यथापूर्वंप्रजायते । उच्चनीचादिभावेनजायते । अगुणव्यतिकरेबहिः
श्वेतद्वीपेनिर्गच्छति ॥ गुणव्यतिकराभावेप्युच्चनीचादिपूर्ववत् । विष्णोश्चैवविमुक्तानांनकदाचनगच्छती
तिगारुडे ॥१३॥ गुणव्यतिकरेअसति । प्रलयेप्राप्तेपुनःपरमेश्वरमायांति ॥ ब्रह्मादेवैःपरिवृतःप्रलयेपरमे
श्वरं । प्रविश्यसर्गेतुपुनःश्वेतद्वीपेप्रमोदते ॥ ज्ञानधर्मफलांस्तत्रभोगान्भुक्त्वालयेपुनः । नारायणंसमावि
श्यज्ञानंव्यक्तंनिजंसुखं । भुंजतेत्वेवमेवैषांकालेसंसर्गनिर्गमौ । नित्यौनित्यसुखंचैवसृष्टौभोगास्तथोत्तमाः ।

यथापूर्वंहरेःसर्वगुणैर्नीचोच्चतातथा । ब्रह्मणश्चतथान्येषामन्येषांचयथापदमितिस्कांदे ॥ १४ ॥ अँत्यल्पभ
क्ताविष्णौचसदाश्राद्धादिकारिणः । पितृलोकंसमाविश्यस्वसंतानेपुनःपुनः । क्षिप्रमेवप्रजायंतेयेतुभक्ति
विवर्जिताः । अन्यसामान्यवेत्तारस्तदन्योत्तमवेदिनः । तद्भक्तनिंदकाश्चैवयांत्येवनिरयंध्रुवं । अपिधर्मैक
नियमानात्रकार्याविचारणेतिच ॥ मुक्तियोग्यास्तुदेवाद्यामानुषायज्ञभोगिनः । मनुष्यभेदाःश्राद्धादिकृ
तोविद्वेषिणोसुराइतिच ॥१६-२१॥ मैंत्स्यकूर्मादिरूपंचविष्णोर्ज्ञानैकमात्रकं । तन्मन्यंतेभौतिकंतुयेगच्छं
त्यधरंतमइतिब्राह्मे ॥ २८ ॥ एकादशेंद्रियात्माचपंचभूतात्मकस्तथा । सर्वाभिमानीभगवान्स्वराडिंद्रःपुरं
दरः । इदमंडंजगत्सर्वंशक्रदेहंविदुर्बुधाः । तत्पतिस्त्रिगुणोरुद्रस्तस्यब्रह्माततोहरिरितिवामने ॥ यथैतान्प
श्यंतितद्वदेवज्ञानात्मकंमत्स्यादिरूपंपश्यंत्यज्ञाः ॥२९॥ ज्ञाँनभक्तीविनानैवमुक्तिःकस्यापिविद्यते । तयोरे
कतरेणापिविष्णुगेनोभयंविना । एवमप्येतयोरेकभावेन्यनियतेर्ध्रुवं । एकेनापिभवेन्मुक्तिस्तदर्थंत्वन्यसा
धनमितिहरिवंशेषु ॥३२॥ इतितृतीयतात्पर्येत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३३॥ भूँतेंद्रियार्थात्ममयं । तेभ्यःप्रधानं ।
त्वंप्रधानमयोदेवप्रधानादधिकोयतइतिवाराहे ॥२॥ देहंतंत्रःदेहप्रकाशः । ततिःप्रकाशोविस्तारस्तंत्रंचेत्य

भिधीयतइतितंत्रमालायां ॥५॥ जीवो[२७]पाधिप्रभृतयआमुक्तेःसर्वदेहिनां । नियमात्संत्यभावस्तुनिष्फलत्वा
दुदीर्यतइतिवाराहे ॥ २७ ॥ इतिश्रीमद्भागवततृतीयस्कंधतात्पर्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचि
तेचतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥२४॥ तृतीयस्कंधःसंपूर्णः ॥३॥ ॥ ॥ ॥
श्रीवेदव्यासायनमः ॥ पुनःपुनःकथांप्राहुरभ्यासादुत्तमंफलं । विज्ञापयितुकामास्तुविद्वांसस्तत्रतत्रत्विया
श्रेये ॥१॥ [२८]ब्रह्मस्थश्चैवरुद्रस्थःस्वयंचापिहरिःप्रभुः । प्रजांत्रिपूरुषसमांयच्छत्वित्यविरेच्छत । तस्मात्सब्रह्मरु
द्राभ्यांसहविष्णुर्जगत्पतिः । आगत्यतुत्रिमूर्त्यंशान्पुत्रान्प्रादाज्जनार्दनः । भावित्वाच्चैवकार्यस्यलोकानां
मोहनायचेतिब्रह्मवैवर्ते ॥२८॥ [३०]तत्स्थविष्णवपेक्षयातेवयमिति ॥३०॥ [३३]ब्रह्मणोनावतारोस्तिसन्निधानंतुकेव
लं । ऋतेविष्णोरात्मनश्चतदंशोक्तिःप्रवेशतइतिच । सृष्टिभेदाद्विरूपंतुकथापंचोत्तरंशतं । वैरूप्यमन्यद्वि
ज्ञेयंतात्पर्यान्मोहनायचेतिस्कांदे।ऋतेतुपांडवकथांकार्ष्णरामायणंतथा । विष्णोर्ब्रह्मादिनांचैवक्रमाद्व्यत्यस्त
शक्तितां । एतदापादकंचान्यद्दतेकल्पादिभेदतः।कथाभेदस्तुविज्ञेयोमोहायैतेषुभिन्नतेतिवाराहे ॥३३॥ [५९]नरे ॥८३२॥
विष्णुःसमाविष्टःस्वयंनारायणोहरिः । अर्जुनेचनरावेशःकृष्णोनारायणःस्वयमितितत्त्वविवेके ॥५९॥ खे

---

[५६]रूपभेदो (वाय्वादिकः) आदिः । यथाकाशस्थितोनित्यमित्यादिच । यथाकाशेविमानादिरूपभेदःप्रतीय
ते । तथाहरौजगदिदंतत्सामर्थ्यात्प्रतीयतइतिब्राह्मे ॥५६॥ [६६]अप्रौढेवअस्वीकृतेव ॥६६॥ इतिचतुर्थतात्पर्ये
प्रथमोऽध्यायः॥१॥ ॥ये[२३]ज्ञानविषयाःशापामुक्तिगाश्चाधिकारिणां । कादाचित्कास्तेभवंतिनैवतेसार्वकालि
काः । तेषांज्ञानस्यमुक्तेश्चतारतम्यस्यचैवहि । भगवन्नियतत्वात्तुशापादिर्नात्रकारणमितिवाराहे ॥ २३ ॥
गिरिः[२६]प्राणःसमुद्दिष्टस्तत्सुतावेदवाक्स्मृता । पुष्पंस्वर्गादयःप्रोक्ताःफलंमोक्षउदाहृतमितिवामने । अनंगो
मन्मथोमंथाःकामोंगजउदाहृतइतिशब्दनिर्णये ॥२६॥ इतिचतुर्थतात्पर्येद्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ ॥ [२३]वि
शेषेणधीयतेचिंत्यते । रुद्रेणधीयतेविष्णुर्विष्णोर्ध्येयोनकश्चनेतिब्रह्मवैवर्ते ॥ २३ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येतृती
योध्यायः ॥३॥ ॥ [१५]ब्रह्मरसासवार्थिभिःशिष्याणांमनोलिभिः । सनकादयोरुद्रशिष्यास्तेषामन्येतुयोगि
नः । ब्रह्मशिष्यस्तथारुद्रोब्रह्मानारायणस्यचेतिब्राह्मे ॥१५॥ ब्रह्मादयोब्रह्मपुत्राः । सुपर्णशेषप्राणेशब्रह्मविष्णू
न्गिरंश्रियं । ऋतेनमंतिनोरुद्रंकएवपुरुषार्थभागितिगारुडे ॥१६॥ [२०]आब्रह्मणिसम्यग्ज्ञानिनि । आब्रह्मस्थि
तधीर्जीवन्मुक्तश्चेत्यभिधीयते । यस्तस्यननिवृत्तंचप्रवृत्तंकर्मचेष्यते । यत्तुदेवाःप्रकुर्वंतिसमहानियमःस्मृतः ।

स्वर्गाद्यर्थंप्रवृत्तंस्यान्निवृत्तंमुक्तयेतुयत् । समहानियमोनामकर्मयत्त्वाधिकारिकं । महतोनियमाद्विष्णोःप्री
त्यामुक्तौसुखोन्नतिः । केचिन्निवृत्तमित्याहुर्महानियममप्युतेतिभविष्यत्पुराणे । यदिदेवाश्चऋष्याद्यानिंद्यंते
यत्कुत्रचित् । नतावतागुणैर्हीनाःस्थितप्रज्ञाहितेमताः । यथायोग्यंतुतात्पर्यंनिंदायाअन्यदेवत्विति गा
रुडे ॥२०॥ इतिचतुर्थतात्पर्येचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ ॥ नैचापरंतस्मादवरंनाचिंतयती । परंतुविष्ण्वादि
कंचिंतयतीचशब्दात् । रुद्रंचब्रह्मवायूचविष्णुंचैवश्रियंगिरं । उमाचिंतयतीदेहंतत्याजान्यंनचास्मरदिति
तत्त्वनिर्णये ॥४॥ इतिचतुर्थतात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥५॥ ॥ वीर[२२]भद्राख्यरूपेणस्वेनपूर्वंययौहरः । मूल
रूपेणपश्चात्तुगत्वादक्षमथावधीत् । तत्रोपेंद्रेणहरिणाजितोधर्मात्मजेनच । अन्याञ्जिगायप्रययौकैलासंस्वं
निकेतनमितिब्राह्मे ॥२२॥ इतिचतुर्थतात्पर्येषष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ त्रि[३]मूर्तिंगेनरूपेणनारायणोनाययौ
॥ ३ ॥ यज्ञइंद्रः । यज्ञोयज्ञपतिस्त्विंद्रःपुरुहूतःपुरुष्टुतइत्यभिधानं । तस्यात्मतंत्रस्य । तस्यविष्णोर्मनोवश
स्य । नाहंचेंद्रोनचैवान्येयत्तत्त्वंनविदुःपरं । तस्यविष्णोर्वशेरुद्रोममवायोरथापिवा । नान्यस्यकस्यचित्पुं ॥८३३॥
सस्तस्येत्थंवःकुतःकृतमितिब्रह्मवैवर्ते । मुमुक्षवोब्रह्मणश्चशिवादिंद्रादिभिस्तथा । श्रुत्वाज्ञानंपरंगुह्यंमुच्यं
तेब्रह्मणासहेतिकौर्मे ॥७॥ म[४०]हत्तमस्तेजस्वितमोर्कस्यसकाशादपि । तेजोर्थउत्तमार्थेचपूज्यार्थेचप्रयुज्यते ।
महच्छब्दोमहःशब्दोमान्यशब्दस्तथैवचेतिशब्दनिर्णये ॥४०॥ अंत[४३]र्याम्यपेक्षयाशक्तेःशिवस्यचपरमिति ।
क्रियंतेस्तुतयोन्यत्रतदंतर्याम्यपेक्षया । नजीवेषुगुणाःपूर्णायथायोग्याहितद्गताइतिब्राह्मे । तद्वशत्वात्स्व
रूपंतुविष्णोःसर्वमुदीर्यते । स्वरूपंसचसर्वस्यबिंबत्वादेवतूच्यते । साक्षात्स्वरूपंमत्स्याद्याविष्णोर्नान्येकथं
चन । तस्मादन्यगतादोषानतस्मिन्पुरुषोत्तमइतितत्त्वनिर्णये ॥४३॥ अभिपत्तयेप्रतीकाराय । सूत्रेणदो
षसूचकेन ॥४४॥ त[४६]वत्वां । चतुर्थुषष्ठीतिसूत्रात् ॥ विष्ण्वधीनाजगत्सत्ताप्रतीतिश्चेष्टितंगतिः । इतियन्नि
यतंज्ञानमपृथग्दर्शनंस्मृतं । मिथ्याज्ञानंपृथग्ज्ञानमितिवेदविदोविदुः । यथैवार्थस्तथाज्ञानमपृथग्दृष्टिरुच्य
तइतिगारुडे ॥४६॥ य[४८]दायस्मात् । हृदयस्यद्रवीभावस्त्वनुकंपेतिकथ्यते । उपकारंकर्तुमिच्छाकृपेत्याहुर्म
नीषिणइतिशब्दनिर्णये ॥ ४८ ॥ मा[४९]ययाविष्ण्वधीनयाबंधकशक्त्या । विष्णुमायाहरेरिच्छाबंधशक्तिश्चत
द्वशा । सर्वत्रगाहरेरिच्छाबंधशक्तिर्ज्ञवर्जितेतिशब्दनिर्णये ॥४९॥ इतिचतुर्थतात्पर्येसप्तमोऽध्यायः ॥७॥
उ[२६]त्पत्तिर्हरिरूपाणांव्यक्तिरेवनसंशयः । उत्पत्तिरेवजीवानांदेहोत्पत्तिरितीर्यतइतितत्त्वनिर्णये । जडमाया

नतस्यास्तिशरीरत्वेनकुत्रचित् । सृष्टत्वातयाशरीराणिततस्थितेःपुरुषःस्मृतः । मायामयशरीरायामपिविष्णुः
स्वयंस्थितः । तस्मात्प्राकृतइत्येवजीववत्तंवदंतिहि । अस्पृष्टत्वेपितद्धर्मैस्तद्गत्वादेवकारणादितितत्त्वविवे
के ॥२६॥ अधिदैवंउत्तमदैवं । यद्यज्ञभागार्थंयज्ञभुग्देवताशरीरेआस्थाः । भुंक्तेयज्ञभुजोदेवानाविश्यपुरु
षोत्तमइतिच ॥२७॥ [२९]आशिषोपिततएवभवंतीत्यतश्चशब्दः ॥ २९ ॥ [३१]अव्यक्तादिपदार्थानांविशेषज्ञानिना
पितु । नदेहोवैष्णवोज्ञेयआनंदःप्राकृतोनहीतितंत्रसारे । पदार्थभेदग्रहःपदार्थविशेषज्ञः । भेदोंतरंविशेष
श्चसूक्ष्मेक्षाचाभिधीयतइतितत्त्वनिर्णये ॥३१॥ [३४]ईश्वरान् ॥३४॥ [३७]मायाह्येषाभवदीया । भगवत्सामर्थ्यमे
व । भगवन्महिमैवासौयद्दृश्योभगवान्स्वयमितिच ॥ ३७ ॥ नपृथग्यआत्मनः । अन्यथायोनपश्यति ।
पृथग्ज्ञानंतदित्याहुर्यत्किंचिद्वीक्ष्यतेन्यथा । ज्ञानज्ञेयाविरोधेनत्वपृथग्वस्तुनोदृशिः । केचिद्भेदंविनिंदंति
ह्यासुरज्ञानवृत्तयः । निराकुर्वंत्यथोमंदाभेदस्यपरमार्थतां । येतुतत्त्वविदोमुख्याभेदंब्रह्मान्यवस्तुनोः । पर
मार्थमितिज्ञात्वानित्यंविष्णुमुपासतइतिगारुडे । हेभृत्येश । तयानन्यवृत्त्योपधावतामस्माकमनुग्रहोस्त्येव । ॥८३४॥
तथापिपुनरनुगृहाण । यथार्थज्ञानिनोनान्यःप्रियोविष्णोस्तुकश्चन । तथाप्यधिकसंतुष्ट्यैप्रसीदेत्यर्थनंपुन

रितिच ॥३८॥ प्रकृत्याजडयामिथ्याज्ञानंजनयतीश्वरः । तस्यभ्रमश्चसत्वाद्यानसंतिपरमेशितुरितिच ॥३९॥
[४१]यज्ञोयज्ञपुमांश्चैवयज्ञेशोयज्ञभावनः । यज्ञभुक्चेतिपंचात्मायज्ञेष्विज्योहरिःस्वयं । आश्रावयास्तुश्रौषड्यजा
थोयेयजामहे । वषट्कारांतकैर्नित्यंयजुर्भिःपंचभिर्विभुरितितंत्रसारे ॥४१॥ [४४]सर्वशब्दाभिधेयत्वंसर्वांतर्या
मिकत्वतः । नतुसर्वस्वरूपत्वात्सर्वभिन्नोयतोहरिरितिमात्स्ये । अंतर्यामिस्वरूपेणब्रह्मरुद्राद्यभिन्नता । न
तुजीवस्वरूपेणजीवाभिन्नायतोहरेः । विशेषाभेदवचनंसन्निधानविशेषतः । सन्निधानंतुतत्प्रोक्तंसामर्थ्य
व्यंजनंहरेरितिभविष्यत्पर्वणि ॥ ४५ ॥ [५४]हरेर्वशत्वदृष्टिस्तुभूतानामपृथग्दृशिः । प्रियत्वदृष्टिरथवाब्रह्मादी
नांविशेषतइतिगारुडे । सर्वभूतात्मना सर्वभूतांतर्यामित्वेन ॥५४॥ उभयतःसोमतोहविषश्च ॥ ५५ ॥
[५९]शक्तत्वाद्विष्णुशक्तिस्तुशक्तिशब्देनचोच्यते । शक्यत्वात्प्रकृतिश्चापिस्वापःसृष्टिंविनाहरौ । रतिस्तस्यास्तु
कथितोनह्यन्यःस्वापउच्यतइतितंत्रसारे ॥५९॥ [६४]स्वाहाद्वारेणनदीतीरेशरकाननेचच्छर्दइतिभारतोक्तेः ॥
॥६४॥ इतिचतुर्थस्कंधतात्पर्येअष्टमोऽध्यायः ॥८॥ आविष्टाहरिणाजीवाब्रह्मादक्षोमनुःपृथुः । शक्राद्याऋ
षयश्चैवमत्स्यव्यासादयोहरिरितिब्रह्मवैवर्ते ॥ ७ ॥ प्रियव्रतोत्तानपादप्रमुखेषुहरिःस्वयं । आविष्टःसर्वभूते

पुऋषभाद्याःस्वयंहरिरितिहरिवंशेषु ॥ ८॥ विविधंकल्पनेविद्यमानेपि ॥ ३१ ॥ परिणततयाएकस्मिन्ने
वभूतेन ॥ ५४ ॥ मंत्रैर्हृदयेन । मंत्रेणचनमःशब्देनच ॥ ६१ ॥ तस्यैवयोग्यत्वाल्लोकपालानांदुष्करं ।
नाशक्यंदेवतानांतुयदन्यैःशंकितंक्वचित् । शक्ताअपिनकुर्वंतियदन्यविहितंबुधाइतिब्राह्मे ॥ ७२ ॥ दृष्ट्या
निरूपणया । आदेशेनउपदेशेन ॥ ७४ ॥ यंत्रदेवैःकृतेविघ्नेखंडितोनपुमान्भवेत् । तत्रतद्यशसेविघ्नंकुर्यु
र्नतुविघातने । यत्रखंडिततातत्रखंडनायैवकेवलं । सत्यकामायतोदेवास्तेचित्ताद्यभिमानिनः । अतो
विमोहनायैवप्राप्नुयुस्तेपराजयं । तेषामशक्तितोक्तिश्चविमोहायसुरद्विषामितिब्रह्मांडे ॥ ८० ॥ भूतेंद्रि
याश्रयंभगवद्रूपं ॥ ८१ ॥ विश्वंभगवंतं । आत्मनोद्वारंसर्वजीवोत्पत्त्यादिद्वारं । लोकानामेवनिरुच्छ्वा
सःलोकपालास्तदर्थमेवशरणंययुः । ध्यातुर्ध्रुवस्यकीर्त्यर्थंहरिणासहदेवताः । लोकोच्छ्वासंनिरुध्याथश्वा
सार्थंचहरिंययुः । अन्यप्रवृत्तयस्तेभ्योनतेषामन्यतःक्वचित् । स्वोत्तमेभ्यस्तुदेवेभ्यस्तेषांस्युःस्वप्रवृत्तयइति ॥८३५॥
तत्त्वनिर्णये ॥ ८४ ॥ अखिलसत्वसमूहस्य । तेजःशक्तिःसमूहश्चगृहंधामेतिकथ्यतइतितत्त्वनिर्णये ॥
॥८५॥ इतिचतुर्थतात्पर्येनवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ परंब्रह्मणिस्थितस्यापिध्यानादिकंविनानभवति ।

सुप्तौदृष्टत्वात् ॥१०॥ येस्वाःसंपदःस्मरंतितेत्वांनस्मरंति । येभगवद्भक्तसंगाःतेस्वाःसंपदोनस्मरंति ॥१२॥
पश्यमानोपितुहरिंनतुवेत्तिकथंचन । वेत्तिकिंचित्प्रसादेनहरेरथगुरोस्तथेतिब्रह्मतर्के ॥ १३ ॥ वधिं
अवधिं । अल्लोपेन । संसारस्यावधिभूतंत्वामास्थिताः । तैःसहैवास्ते ॥ १५ ॥ आनुपूर्वीश्रुतिश्चैवत्रयी
चाम्नायउच्यतइत्यभिधानं ॥१६॥ तवपादमूलंभजतआचार्यस्याशिष्टयःशिक्षाःसत्याशीःप्रदाएव । तथा
पिअस्मान्शिष्यान्विशिष्टफलप्राप्तयेपुनःपरिपातिभवान् ॥ १७॥ आधिपत्यमनित्यंतुध्रुवलोकस्ययद्ध्रुवे ।
नतुतत्स्थानगंतॄणांयतीनांगतिरुत्तमा । तस्यापिमुक्तिर्नियतानियतंचापितत्पदं । तथापिकामनानिंदाध्रु
वेणसुकृताबतेतिभविष्यत्पर्वणि ॥३१॥ द्वितीयस्यस्वतंत्रस्यत्वभावाद्भयवर्जितः । ईश्वरश्चेशितव्यस्यभा
वात्सपरमेश्वरइतिहरिवंशेषु ॥३३॥ हरौनियतचित्तत्वाद्गृहवत्तत्प्रवेशनात् । मोक्षंतादात्म्यमित्याहुर्नतद्रू
पत्वतःक्वचिदितिभविष्यत्पर्वणि । तच्चित्ततैवतादात्म्यं । नैकात्म्यतांमेस्पृहयंतीत्युक्तत्वात् । हरीच्छितेच्छु
तैकात्म्यंनतेनैकस्वरूपतेतिच । कामेनमेकामआगादितिचश्रुतिः ॥३५॥ कलभश्चैवकन्यानांकारिणीबा
लमंगलेतिराजनीतौ ॥५३॥ इतिचतुर्थतात्पर्येदशमोऽध्यायः ॥१०॥ ॥ हरिरक्लिष्टकारित्वादयस्कांत

वदुच्यते । कामकर्मस्वभावेषुकालेचावस्थितोहरिः । सर्वकारणभूतःसंस्तत्तन्नाम्नाभिधीयतइतिसत्यसंहि
तायां ॥ ४८ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येएकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ परमेश्वरंविनाहंत्वंकर्तेतिभ्रांतिः ।
॥ ४९ ॥ नाहंकर्तानकर्तात्वंकर्तायस्तुसदाप्रभुरितिमोक्षधर्मे । विपर्ययोदुःखादिःसुखादिरूपस्य ॥ ४ ॥ आत्म ४ । १३
सामर्थ्याख्ययाशक्त्यायुक्तं । गुणमय्याविरहितं ॥ ६ ॥ निरंतरंभगवत्पादमानसं ॥ ७ ॥ द्रव्यक्रिया
देवतानांविषयं । अकर्मफलप्रदंमोक्षप्रदं ॥ १० ॥ विश्वःपूर्णस्तथासर्वःसमस्तश्चाभिधीयतइत्यभिधानं
॥११॥ अन्यथात्वात्क्षिप्रनाशाज्जगत्स्वप्नादिवत्स्मृतं । वर्तमानंनियत्यैवसदैवपरमात्मनीतिवाराहे । महा
मायेत्यविद्येतिनियतिर्मोहिनीतिच । प्रकृतिर्वासनेत्येवंतवेच्छानंतकथ्यतइतिस्कांदे ॥ स्थूलेपातालादिके ।
शिलावत्प्रतिमारूपे । शिलावत्प्रतिमैषाहिविष्णोर्लोकचतुर्दशीतिच ॥१७॥ शिंशुमारोध्रुवश्चैवसंस्थितौ
यत्पुरेसदा । तत्पश्यंतिनयांत्यन्येलोकंयांतिसुरान्विनेतिच ॥२६॥ मनसापरमात्मानंप्रतिसंतुष्टः ॥ ४९ ॥
इतिचतुर्थतात्पर्येद्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ ॥ स्वरूपंजीवस्यबिंबरूपंपरमात्मानं । भिन्नस्वरूपमभिदंस्व ॥८३६॥
रूपंतुद्विधाहरेः । भिन्नस्वरूपंब्रह्माद्यामत्स्याद्यभिदमुच्यतइतिगारुडे ॥९॥ कल्पःकल्पाभिमानीसन्शिंशु

मारानुगःस्थितः । वत्सरोराज्यमकरोत्पित्रादत्तंमहाबलइतिब्राह्मे । चक्रेनारायणःसाक्षात्किंस्तुघ्नःकल्पमा
त्मजमितिपाद्मे ॥११॥ अनपत्योपिसद्धर्मालोकजिन्नात्रसंशयः । देवैस्तुपृथुजन्मार्थेहविरंगस्यनोहृतं॥२३॥
अनपत्यत्वकर्मासौबालहत्याकृतेःपुरा । अतोदुष्टोभवत्पुत्रइष्टोविष्णुरतःपृथुरितिवामने ॥ ४९ ॥ मृत्युर्दे
वोयमभ्रातावेनमातामहोसुरः ॥३९॥ पीडांवेनेतिचप्राहुर्वेनोसौपीडनादभूदितिच ॥४०॥ इतिचतुर्थता
त्पर्येत्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ ॥ सर्वलोकान्संगृह्णातीतितत्संग्रहः । सर्वस्यग्रहणाद्विष्णुःसर्वसंग्रहउच्य
ते । वेदस्यतद्वक्तृकत्वात्प्राधान्यंतुत्रयीमयः । सर्वतद्विषयत्वेनमुख्यंसर्वमयस्ततइतिस्कांदे ॥२२॥ विष्णोः
सन्निहितत्वात्तुसर्वेदेवाहरेःकलाइतिच ॥२३॥ अहंब्रह्मेतिवेनस्तुध्यायन्नापाधरंतमः । तद्राद्धांतोमहींव्या
प्नोभेर्याख्यापयतोनिशं । असुराराक्षसाश्चैवपिशाचास्तत्पथिस्थिताः । भूमौतत्पृथुनासर्वंनिरस्तंमहिता
त्मना । पुनःकलियुगेप्राप्तेअष्टाविंशतिमेमनोः । वैवस्वतस्यसमयेजाताःक्रोधवशाभुवि । ख्यापयंतिदुरा
त्मानोमणिमांस्तत्पुरःसरइतिभविष्यत्पुराणे ॥३५॥ यंशोवेनःसमुद्दिष्टःसत्वांशःपृथुतामगात् । रजोंशश्च
दिवंयातोनिषादस्तामसोभवत् । स्वयंवेनश्चतुर्थस्तुमहातमसिपातितइतिकौर्मे । पापरूपीपृथग्जातोनिषा

॥५०॥ दोवेनदेहतः । यस्मात्तस्मात्पृथोःपुत्राद्रजोवेनोदिवंययाविति गारुडे ॥ ४७ ॥ पृथुहैहयादयोजीवास्तेष्वा ४ । १६
विष्टोहरिःस्वयं । विशेषावेशतस्तेषुसाक्षाद्धर्यंशतावचः । किंतुध्रुव्यासऋषभकपिलामत्स्यपूर्वकाः । आकू
तिजैतरेयौचधर्मजत्रयमेवच । धन्वंतरिर्हयग्रीवोदत्तात्रेयश्चतापसः । स्वयंनारायणस्त्वेतेनाणुमात्रविभेदि
नः । बलतःस्वरूपतश्चैवगुणैरपिकथंचनेतितत्त्वनिर्णये । तत्रसन्निहिताश्रीश्चयत्रसन्निहितोहरिः । नास्यस
न्निधिमात्रेणरमापत्नीत्वमाव्रजेत् । साक्षादेवतुसाक्षाचहरेःसन्निधितःक्वचित् । गोप्यादिरूपाभवतिविपरी
तंनतुक्वचिदितिच ॥५०॥ इतिचतुर्थतात्पर्येचतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ ॥ तत्रसन्निहितःसाक्षाद्भगवान्
॥३॥ ब्रह्मण्यंतेगरुडेरुद्रेकामेशचीपतौ । अनिरुद्धेमनौचैवपृथौचकृतवीर्यजे । नारदेचैवमाद्येषुविशेषात्स
न्निधिर्हरेः । सुदर्शनादिष्वस्त्रेषुतथासन्निहितोहरिः । नरलक्ष्मणौबलश्चैवशेषस्यांशाःप्रकीर्तिताः । तथा
भरतशत्रुघ्नौचक्रशंखावुदाहृतौ । प्रद्युम्नश्चकुमारश्चस्कंदःकामांशकाःस्मृताइतिस्कांदे । वैन्येपृथौसन्निहि
तोराजरूपीजनार्दनइतिब्राह्मे ॥१॥ इतिचतुर्थतात्पर्येपंचदशोऽध्यायः ॥१५॥ ॥ यल्लोकेनिरर्थकंतद्भग ॥८३७॥
वद्रूपेषुप्रतीतनानात्वदृष्टांतेनपश्यंतिसंतः । मत्स्यरूपादिनानात्वदृष्टिवद्यन्निरर्थकमितिपाद्मे । एवंधर्मा

न्पृथक्पश्यन्निति च ॥२०॥ इतिचतुर्थतात्पर्येषोडशोऽध्यायः ॥१६॥ ॥ राज्ञासमानवयसःश्रेणयस्त्वंगर
क्षकाइत्यभिधानं ॥२॥ पूर्वतनानांकथासंबंधेनहरेर्यशः ॥६॥ ब्रह्मादिजीवदेहास्तुमायादेहाःप्रकीर्तिताइ
तिवाराहे ॥२९॥ सपरतःईश्वरइत्याक्षेपः ॥३२॥ विरुद्धशक्तयोयस्यनित्यायुगपदेवच । तस्मैनमोभगवते
विष्णवेसर्वजिष्णवइतिच ॥३३॥ इतिचतुर्थतात्पर्येसप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ ॥ गुणाःस्वरूपभूताश्चबा
ह्याश्चेतिद्विधामताः । स्वरूपभूताव्यज्यंतेहरेर्बाह्यान्दुदुहुःपयइतिब्राह्मे ॥१५॥ प्रतिमन्वंतरंप्रायःप्रह्लादाद्या
बभूविरइतिच ॥१६॥ गोष्ठंघोषइतिप्रोक्तोव्रजस्तत्पालसंस्थितिरित्यभिधानं ॥ ३१ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येअ
ष्टादशोऽध्यायः ॥१८॥ देवाःशक्ताश्चमोहायदर्शयेयुरशक्तवत् । ऋषीणांचैवराज्ञांचनहितेदेवतासमाः । आ
ज्ञयावाहरेःक्वापिकार्यतोवाक्वचित्क्वचिदितिगारुडे । प्रणिपातादिकंदेवैर्ऋष्यादिषुजनार्दने । क्रियतेतोन
तेषांहितेजोभंगःकथंचन । अत्युत्तमानामवरेतेजोभंगोनविद्यते । यथानराणांतिर्यक्षुप्रायःसाम्येहिसस्मृ
तइतिस्कांदे ॥१७॥ धर्मोपमस्त्वधर्मोयमुपधर्मःसउच्यतइतिहरिवंशेषु ॥२५॥ इतिचतुर्थतात्पर्येएकोनविं
शोऽध्यायः ॥१९॥ ॥ अन्येषामावृतोविष्णुःस्वस्यानावृतएवच ॥७॥ आत्मासर्वस्यजगतःस्वस्यात्मान्यो

नविद्यते । सुषुप्तवच्चनिर्दुःखोजाग्रद्वच्चप्रवृत्तिमान् । अनन्यसदृशत्वाच्चकेवलोसौहरिःस्मृतइतितंत्रसारे ।
आत्मनैवावगम्यत्वाद्धरिरेषसुषुप्तवत् । केवलत्वेनविज्ञेयोमुक्तिस्तद्वद्दुःखतेत्यध्यात्मे ॥८॥ [१२]हरिरक्लिष्टका
रित्वादुदासीनइतीर्यतइतिच ॥१२॥ जीवाद्भिन्नस्यमनसोगुणाःसत्वादयोमताः । तज्ज्ञात्वानविकुर्वीतस्व
स्वरूपंमनस्तथेतिषाड्गुण्ये ॥१३॥ [१९]आयासदुःखव्रीडादीन्प्रायशःसुखिनोपितु । नियमाद्दृषिभूतेषुमोहाया
दर्शयन्सुराइतिब्रह्मतर्के ॥१९॥ अपक्कभक्तियुक्तायेनतेषांविष्णुदर्शनं । प्रायोभवतिदुःखस्यत्वभावःप्राय
शोभवेदितिप्रकाशसंहितायां । जगत्समस्तंविश्वंचनिखिलंपूर्णमुच्यतइत्यभिधानं ॥ २० ॥ [२१]धिष्ण्यंतेजश्च
सामर्थ्यंमहिमाधामचोच्यतइत्यभिधानं । अल्पपुण्यत्वान्नमद्भक्तियोग्यइतिनमंतव्यं । यतःफल्ग्वप्युरुकरो
षिवात्सल्यात्।विनावात्सल्यंश्रियापिकिंतव॥२९॥अथान्यच्च।अतःवात्सल्यादेव॥३०॥ [३७]भूतेषुहरिरित्येवहर्ष
र्पणधियातथा।सर्वभूतेषुचहरेःपूजाकार्यात्मवेदिभिरितिपाद्मे॥३७॥इतिचतुर्थतात्पर्येविंशोऽध्यायः ॥२०॥
[१०]देवेभ्यंऋषयोभूपाश्चोच्यंतेशक्तिमत्तया । क्वचित्क्वचिन्मोहनार्थंकादाचित्काच्चहेतुतइतिनारदीये ॥ १० ॥ ॥८३८॥
[२६]प्रकाशत्वद्भुवोदेवामानुषाश्चापिकेचनेतिवाराहे ॥ २६ ॥ [२९]एकात्माहरिरुद्दिष्टःप्रधानत्वात्समस्ततइतिच ।

प्रायइत्यवधारणाक्षेपः । प्रायःपदंस्यात्प्राचुर्येचाक्षेपात्मावधारणे । अर्थतोवधृतिःक्षेपोमुखाक्षेपोवधारणमि
तिच ॥२९॥ [३३]संपद्यतेप्राप्यते ॥३३॥ प्रधानादीन्गृहीत्वाजीवंप्राप्यपुण्यकर्मभिर्ज्ञायते । यथागुणवदिंधने
ग्निर्मथनादिना ॥३४॥ [३७]हरिरिंद्रोयच्चरणाभिवंदनादनपायिनींलक्ष्मीमाप । सोपिविष्णुर्ब्राह्मणप्रियः । यत्प्र
सादेनदेवेंद्रोवेदोदितयशाअभूत् । सोपिविष्णुरमेयात्मासदाब्राह्मणवत्सलइतिहरिवंशेषु ॥ ३७ ॥ [३९]तस्मा
न्मोक्षसुखात्परंहविर्भुजांदेवानामप्यत्रसंसारेस्तिकिं ॥३९॥ पारमहंस्यवर्यागावोयस्य ॥४०॥ [४५]वेनंस्थोराज
सोजीवःपृथुनास्वर्गतिंगतः । स्वयंतुतमएवापसात्विकःपृथुतामगादितिब्रह्मांडे ॥४५॥ [४८]अहोवयमित्यादि
तत्स्थपरमेश्वरापेक्षया । योब्रह्मक्षत्रमाविश्येतिवचनात् ॥४८॥ इतिचतुर्थतात्पर्येएकविंशोऽध्यायः ॥२१॥
[९]सर्वज्ञाश्चविरिंचाद्यानजानीयुर्हरिंपरं । हेतवोजगतोप्यस्ययथासौवेदकेशवइतितंत्रसारे ॥९॥ [१६]हरेस्तुप्रति
माप्राज्ञास्तत्रस्थःकेशवःस्वयं । ददातिज्ञानमीशेशःपरमात्मास्वयंविभुरितिच ॥१६॥ [२०]कषणेनगच्छतीतिक
षायःपापंतदुभयमेवमलं । रतिःपरात्मनिहरावन्यत्रारतिरेवच । पुमर्थसाधनंज्ञेयंनातोन्यन्मुख्यमिष्यतइ
ति ॥२०॥ [२६]अबीजंहृदयं । बीजहृदयंविना । जीवोपाधिर्द्विधाप्रोक्तःस्वरूपंबाह्यमेवच । बाह्योपाधिर्लयंया

तिमुक्तावन्यस्यतुस्थितिः । सर्वोपाधिविनाशेहिप्रतिबिंबःकथंभवेत् । कथंचात्मविनाशायप्रयत्नःसेत्स्यति
क्वचित् । अपुमर्थताचमुक्तेःस्यादभावात्पुंसएवतु । ज्ञानज्ञेयाद्यभावाच्चसर्वथानोपपद्यते । तस्मादेतन्मतं
येषांतमोनिष्ठाहितेमताइतिस्कांदे ॥ २६॥ दग्धाशयः । बीजाशयनाशेतद्गुणानांज्ञानादीनामभावान्नकिं
चिद्विचक्षीत । परात्मनोर्यदाव्यवधानंसंसारावस्थायांतदास्वप्नइवेत्येतावद्बीजहृदयनाशेत्वपुरुषएव । आ
त्मनाशएवेत्यर्थः । अतःसंसारावस्थैवोत्तमास्यात् । भिदायदिनदृश्येतजीवात्मपरमात्मनोः । मुक्तौतदा
विमोक्षायकोयत्नंकर्तुमर्हतीतिब्रह्मांडे । मग्नस्यहिपरेऽज्ञानेकिंनदुःखकरंभवेत् । प्रवृत्तिधर्ममेवाहंमन्येभरत
सत्तमेतिमोक्षधर्मेषु ॥२७॥ एवंविधाज्ञानकारणमाह । इंद्रियैर्विषयाकृष्टैरित्यादि । बहुस्मरणशक्तिस्तुचेत
नेत्युच्यतेबुधैरितिशब्दनिर्णये ॥३०॥ स्वपक्षपातस्त्वभ्यासाद्योगार्थव्यापृतस्यतु । भवेत्ततोनेकशास्त्रयथार्थ
स्मरणेशिता । नश्यत्यतःस्मृतेर्नाशाद्भगवत्पक्षपातिता । विनश्येत्तेनचैवास्यभवेज्ज्ञानविपर्ययः । नचज्ञा
नविपर्यासादन्यन्नाशकरंक्वचित् । सर्वस्यैतस्यमूलंहिदुष्टसंसर्गएवतु । दुष्टसंगोविरक्तस्याप्यन्यथाज्ञानका ॥८३९॥
रणं । दुष्टसंगाद्धिविष्णोश्चस्वातमत्वंमन्यतेबुधः । अभावंस्वात्मनोन्यस्यमुक्तिंचापिनिरात्मतामित्यादिस्कां

दे ॥३१-३५॥ मनोमात्रंहरेर्यस्मान्मनसामीयतेजगत् । व्याप्तेमनसिविष्णोश्चस्थितत्वाद्वासनामयं । वस
आच्छादनेत्यस्माद्धातोर्वावासनामयं । अतोविष्णोरनीहायांलीयतेसकलंजगत् ॥३७॥ अनीहावस्थए
वासौमुमुक्षुभिरवाप्यते । एवंविद्वान्बंधशक्तिंव्युदस्यहरिमाप्नुते । प्रकृतिर्भिदाचमायाचभ्रमश्चेत्यभिधीय
ते । बंधशक्तिर्ययालोकोबंभ्रमीत्यनिशंभुवीतितंत्रसारे ॥३८॥ अनुवृत्तिरितिप्राज्ञैर्जीवन्मुक्तिरुदीर्यतइति
शब्दनिर्णये ॥३९॥ सर्वसत्ताप्रदत्वात्तुसर्वतत्त्वंहरिःस्मृतः । सर्वत्रविततत्वाद्वासोहंत्वमितिचोच्यते । सर्वां
तर्यामकत्वात्तुनजीवात्मत्वतोहरिरितितत्त्वनिर्णये । त्वमनयोःस्थावरजंगमयोर्मध्येएकोजीवःविष्वगाधिः
नानादुःखःसन् । हृदिस्थितमवेहिअहंचसजीवोस्मिज्ञानान्महान्भवामियःक्षेत्रवित् ॥ सर्वस्यप्रत्यक्कास्ति
सभगवानिति । व्यवधानेनान्वयोपियोग्यतापेक्षयाभवेदितिशब्दनिर्णये । अभिमानस्त्वहंकारआत्माचेत्य
भिधीयतइतिच ॥ ४० ॥ यत्स्वरूपतयाभातमज्ञानांगगनादिकं । विवेकज्ञानिनांरज्जौसर्पमावद्विधूयते ।
तन्नित्यमुक्तभावेननिरस्तप्रकृतिंभजेदितिज्ञानविवेके । नभ्रांतिर्जगतोदृष्टिर्नभ्रांतिर्हरिदर्शनं । अन्योन्या
त्मतयादृष्टिर्भ्रांतिरित्यवधार्यतामितिच । मायेतिज्ञाननामस्यान्मायेतिप्रकृतिस्तथा । ज्ञानंस्वरूपंविष्णोस्तु

प्रकृतिर्नहरेस्तनुः । एवंविवेकिनोविश्वंब्रह्मरूपेणनेष्यतइतिवाराहे । ज्ञानप्रकृत्याख्यमायाद्वयस्यविवेकज्ञा
नात्सदसतोर्विष्णवात्मतयाप्रतीतिःस्रज्यहिबुद्धिरिवविधूयतइत्यर्थः । पंचभूतात्मकंदेहंविष्णोःपश्यंत्ययोगि
नः । तथानयोगिराद्धांतोज्ञानंदेहोयतोहरेरितिषाड्गुण्ये ॥४१॥ द्विमतयःजगतिभगवतिचप्रतीतियुक्ताअ
पिभक्तिविशेषात्तत्त्वंनोद्ग्रथयंति । प्रतिसंसारंगुणास्तेषांविरुद्धाएवप्रतीयंतेयतः । नैजःसर्वगुणोत्कर्षःसर्वे
भ्योमहदुच्यतइतिशब्दनिर्णये॥४२॥[49]अनाद्यंतंपरंब्रह्मनदेवाऋषयोविदुः । एकस्तद्वेदभगवान्प्रभुर्नारायणः
स्वराडितिमोक्षधर्मेषु ॥४९॥ [64]गुरुविप्रेषुभक्त्याचपरेषांहितकृत्तया । प्रश्रयेणचकीर्त्याचपृथूराममनुव्रतइति
ब्रह्मांडे । नगुरुर्नचधर्मोस्तिरामदेवस्यकुत्रचित् । तथापिधर्मरक्षार्थंगुरुभक्तिमदर्शयदितिवाराहे ॥६४-६५॥
इतिचतुर्थतात्पर्येद्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥ ॥ [11]आविर्भावतिरोभावौज्ञानस्यज्ञानिनोपितु । अपेक्ष्याज्ञस्त
थाज्ञानमुत्पन्नमितिचोच्यतइतितंत्रसारे ॥११॥ अपरोक्षतयावृत्तिज्ञानभेदनिरीक्षणं । स्वरूपज्ञानसंस्थित्या
ज्ञानत्यागउदीर्यते । स्वरूपज्ञानतःसम्यग्रतिर्विष्णुकथासुचेतिब्रह्मतर्के ॥१२॥ ब्रह्मणिभूतः ॥१३॥ [15]अस्येदं
कारणमितिज्ञानमेवविलापनं । समाधिकालेविज्ञेयंदेहादेर्दर्शनात्पुनरितिच ॥१५॥ मायेतिप्रकृतिश्चेतिमा

याजीवश्चकथ्यते । शेतेनुकेशवंयस्मात्तस्मादनुशयोपिच । एतैस्तुनामभिर्वाच्याश्रीर्विष्णोरनपायिनी ।
तयैवानुशयीजीवस्तयाबद्धोयतःसदा । पुरुषःशयनात्पूर्षुतथाहानादहंस्मृतः । अप्राकृततनुत्वात्तुस्वरूपं
हरिरुच्यते । नित्यचिद्दर्शनान्नित्यंब्रह्मपूर्णत्वतःसदेतिभागवततंत्रे ॥१८॥ [25]अनपेक्षोगुणैःपूर्णोधन्यइत्युच्य
तेबुधैरितिशब्दनिर्णये ॥२५॥ इतिचतुर्थतात्पर्येत्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥ ॥ [11]राजपुत्रींशुकीमग्निरावर्त
तींप्रदक्षिणं । आदायांतरधाद्दानसमयेमन्मथातुरइतिब्राह्मे ॥११॥ [29]मांश्रियं । ऋजवोनामयेदेवायोग्या
ब्रह्मपदस्यतु । तएवशतजन्मानिविशेषोपासकाहरेः । प्राप्यब्रह्मपदंपश्चाच्छ्रियंप्राप्यानुमोदिताः । तया
ततोहरिंयांतिवसंतिहरिसन्निधौ । अनादिकालभक्ताश्चज्ञानिनस्तेनसंशयः । विशिष्टाज्ञानभक्त्यादौसर्व
जीवनिकायतः । सर्वदापिविशेषेणशतजन्मप्रयत्नतः । स्वपदप्राप्तिरुद्दिष्टाततोमुक्तिरवाप्यते । तथैवचत्वा
रिंशद्भिःपदंशैवंचजन्मभिः । विंशद्भिरैंद्रंदशभिरन्येषामप्युदीरितमितिषाड्गुण्ये ॥२९॥ [30]अथएवमनादिभ
क्तोहंयतःअतःप्रियायूयं ॥३०॥ [33]सर्वांतर्यामिकत्वात्तुसर्वनामाजनार्दनः । नतुसर्वस्वरूपत्वात्सर्वेशोसौहरि
र्यतइतिब्रह्मतर्के ॥३३॥ [55]स्वाराज्यस्यइंद्रादेः ॥५५॥ [58]संगोभागवतैर्भूयानपुनर्भवमात्रतः । यतोविशिष्टमा

भागव० नंदंमुक्तौजनयतिस्फुटमितिच ॥५८॥ अंघ्र्योर्जातयोःकीर्तितीर्थयोः ॥५९॥ विश्वंस्मिंस्थितमपिनभात्य तात्पर्य०
॥ ५४ ॥ ज्ञानां ॥६१॥ यस्यजीवादिभ्योभेदबुद्धिः । सदिवासम्यग्ज्ञानंसम्यग्ज्ञानिविषयासत्यैवेत्यर्थः । रात्रिरज्ञा ४ । २५
नमुद्दिष्टंसम्यग्ज्ञानंदिवास्मृतमितिशब्दनिर्णये । जीवेभ्योजडतश्चैवभेदज्ञानंहरेःसदा । वास्तवंज्ञानमुद्दिष्टं
तेनमुक्तिरवाप्यतइतिषाड्गुण्ये ॥६२॥ भूतेंद्रियांतःकरणैरुपलक्ष्यते ॥६३॥ सुप्तशक्तिःस्वात्मन्येवाप्तशक्तिः ।
प्रकृतेःस्वापउद्दिष्टोहर्यन्यस्यत्वदर्शनं । विशेषेणहरौचापिरतिर्ज्ञानात्मिकायतइतिसत्यसंहितायां ॥ ६४ ॥
अवधारणेघशब्दःस्यात्सारमात्रंतुसारघमितिशब्दनिर्णये ॥६५॥ अस्मादेतद्भवतीत्युपपत्त्यपेक्षांविनापिस्व
भावतएव ॥६८॥ अहरहःक्लेशमोक्षःसुप्तौ । तावद्देदेत्याक्षेपोदौर्लभ्यज्ञापनार्थः ॥६९॥ इतिचतुर्थतात्पर्ये
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥ ॥ यथावत्कर्मकर्तुस्तुज्ञानंसाहाय्यकारकं । अन्यथाकुर्वतःकर्मनिरयायभवि
ष्यति । तथापिकर्मनिंदंतिनयतःकर्तुमंजसा । शक्यंज्ञानफलस्यापिबहुत्वान्मोहनायचेतिब्रह्मांडे ॥७॥
देवंजीवाभिमानीतुब्रह्मैवतुचतुर्मुखः । मानुषाणांतुजीवानामभिमानीपुरंजनः । सतुराजाहरेःपुत्रस्त्वसुरा ॥८४१॥
णांकलिःस्वयं । जीवसंसृतिवत्तस्मात्पुरंजनकथापितु । तस्माज्जीवसृतिज्ञस्यैपुरंजनकथांमुनिः । नारदो

श्रावयद्विद्वान्नृपंप्राचीनबर्हिषं । प्रायस्तुतत्कथाजीवेस्थिताप्रत्येकशोपितु । प्रत्येकंयत्तुयुज्येततदुन्नेयंयथा
तथा।उक्तंभागवतेप्येतत्पुराणेयावदिष्यते । प्रत्येकशस्तुजीवानांतदन्यत्तस्यकेवलमितितंत्रभागवते ॥१०॥
येपुरंजनभृत्याद्याभार्याद्याःसर्वएवच । तेपिमानुषबुद्ध्यादेर्विज्ञेयाअभिमानिनः । गायत्र्याद्यास्तुदेवानाते
पिचैतेषुसंस्थिताः । अलक्ष्मीद्वापराद्यास्तुअसुरास्तेपिमानुषाइतिच ॥२१॥ दक्षिणश्रोत्रमार्गेणदेवलोकंव्र
जत्यसौ । वामश्रोत्रेणपितॄणामितिवेदविदोविदुरितिप्रवृत्तितंत्रे ॥ ५२ ॥ इतिचतुर्थतात्पर्येपंचविंशोऽध्या
यः ॥२५॥ ॥ अलुब्धोलोकोपकारार्थंप्रन्नात्मार्थादधिकमपिहन्यात् । उपकारःसतांयेनतत्कृत्वानैवदु
ष्यति । अतीवनिंदितमपिबहुहिंसायुगेववा । अथवाज्ञानिनःकर्मनदुष्टमपिलिप्यतइत्यध्यात्मे ॥६॥ इतिच
तुर्थतात्पर्येषड्विंशोध्यायः ॥२६॥ ॥ लौकिकंचशास्त्रीयंकर्तव्यंलौकिकंकुतः । लोकार्थंशास्त्रहायाति
निरयंत्वितरःसुराननितिपाद्मे ॥२५॥ इतिचतुर्थतात्पर्येसप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥ ॥ स्वप्नेनशारीरमभिप्र
हत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीतीतिश्रुतिप्रसिद्धःस्वप्नइवेतिदृष्टांतत्वेनोच्यते । स्वप्नेहिजीवस्यास्वातंत्र्यंप्रसि
द्धं । अतस्तत्रपरमेश्वराधीनत्वंसिद्धमेव । अतोजीवव्यतिरिक्तईश्वरःसिद्धः । स्वप्नोयतोनस्वतंत्रस्ततस्त

दर्शकःपरः । जीवादन्यस्तुविज्ञेयःसविष्णुरवधार्यतामितिवाराहे ॥४०॥ [५७]इंद्रियाणियत्रसंगृह्यंतेसगोलकइं
द्रियसंग्रहः ॥५७॥ [६२]जीवसत्ताप्रदत्वाच्चसदृशत्वाच्चकेशवः । कथ्यतेतदभेदेननतुजीवस्वरूपतइतिच ॥६२॥
इतिचतुर्थतात्पर्येअष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ ॥ [२०]सुखवद्दूरतोदृश्यंतत्कालेदुःखमेवयत् । मृगतृष्णेत्यतः
प्राहुर्भोगंवैषयिकंबुधाइतिशब्दनिर्णये ॥२०॥ [३३]तत्प्रतिक्रियापितत्दुःखं ॥३३॥ [३६]संसृतेःस्वप्नसाम्यंतुयथार्थ
ज्ञानवर्जनमितिच। जाग्रत्यविद्यमानंतुदेहात्मत्वंतुकेवलं । अविद्यमानंस्वप्नेतुजाग्रत्त्वज्ञानमेवचेतिषाड्गुण्ये
॥३६॥ [४३]प्रजापतिपतिर्ब्रह्माविरिंचश्चेतिकथ्यतइतिशब्दनिर्णये ॥४३॥ [४६]मंत्रैर्लिंगैर्व्यवच्छिन्नंवेदशब्दोक्तमात्र
कं । वेदोवदन्नपिहरिंनसम्यग्वक्तिकुत्रचित् । नारोहयत्यनुभवमप्रसिद्धस्वरूपतः । अथाप्यनुभवारोहःप्र
सन्नेकेशवेभवेत् । किंचिदेवसुसम्यक्चस्वयंत्वनुभवत्यमुमितिवाराहे ॥४६॥ [४९]यदात्वनुभवीभूयाच्छब्दमात्रा
नुरोधनं । त्यक्त्वाथतंविदुःप्राज्ञास्त्यक्तवेदइतिस्मह । यदैवत्यक्तवेदःस्यादथास्मान्मुच्यतेभयात् । प्रायस्तुवै
दिकाएवरुद्राद्याअपिवैपुरा । वैदिकस्त्यक्तवेदश्चब्रह्मैवैकःप्रजापतिः । ततस्तुकेशवंभक्त्यासंपूज्यबहुजन्म
सु । त्यक्तवेदत्वमापन्नाःप्रसादात्परमेष्ठिनइतिमहासंहितायां । केवलंवेदशब्देनजानन्वैदिकउच्यते । वेदं

विनाप्यनुभवाज्जानंस्तुत्यक्तवैदिकइत्यध्यात्मे । तत्त्वंवेदानुसारेणचिंतयन्वैदिकोभवेत् । वेदऊहामनुसरेद्य
स्यसत्यक्तवैदिकइतिषाड्गुण्ये ॥४९॥ चित्ति [५७]र्बुद्धिरितिज्ञेयाचित्तंतुस्मृतिकारणमितिशब्दनिर्णये ॥ ५७ ॥
[७६]प्राणेंद्रियांतःकरणभेदेनत्रिविधंमतं । पंचपंचैवतेसर्वेप्राणाबुद्धींद्रियाणिच । कर्मेंद्रियाणिचतथातस्मात्पंच
विधंस्मृतं । लिंगंषोडशकंप्राहुर्मनसासहतत्पुनरितिब्राह्मे ॥७६॥ [२]देहादिव्यतिरेकेणचिद्रूपोहमितिस्फुटं ।
सदैवानुभवोभक्तिर्विष्णौतद्दर्शनादनु । यस्यासौमुच्यतेक्षिप्रंसंसारान्नात्रसंशयइतिहरिवंशेषु ॥८२॥ संसा
रस्थमिदंसर्वमनित्यत्वाद्वृथायतः । अतःप्राहुःस्वप्नसमंप्राज्ञाजगदिदंमृषेतिविष्णुसंहितायां । सुषुप्तिस्वप्नयो
श्चैवस्वर्गव्योम्नोस्तथैवच । अन्योन्यनामताज्ञेयामनोबुद्ध्योस्तथैवचेतिशब्दनिर्णये । अतोभूतंभवद्भविष्यच्च
स्वप्नइत्यर्थः । रहोब्रह्मतथायज्ञःस्वःसत्यमितिगीयतइतिच ॥८३॥ इतिएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२९॥ ॥[३]पुं
रेषुत्वंजनाज्जीवःपुरंजनइतीरितः। पुराणांजननाद्विष्णुर्व्यंजकत्वंतयोरपीति तंत्रभागवते ॥३॥ [१७]दिव्यंवर्षस
हस्राणामितिसहस्रशब्दोबहुत्ववाची । मानुषाणांवत्सराणांलक्षद्वाशकंपुरा । प्रचेतोभिरियंपृथ्वीपालिता
व्याहतेंद्रियैरितिब्रह्मांडे ॥१७॥ [२०]यज्ञोब्रह्मविष्ण्वाख्यंब्रह्मयथानुभवंनव्यवह्रियते । सूक्ष्मेणमनसाविज्ञोवाचा

वक्तुंनशक्नुमइतिभारते ॥२०॥ [२३]सुंअनिष्ठमनसि । अनवस्थितबुद्धीनांद्वितीयंदृश्यतेहरेः । सम्यक्स्वस्थित
बुद्धीनामिदंसर्वंहरेर्वशइतिच । नित्यंगृहीताःसत्वाद्याविग्रहाश्चत्रयःसदा । ज्ञानानंदात्मकास्तेतुविग्रहानि
र्गुणास्तथा । द्वौतत्रब्रह्मरुद्रस्थावेकोवैकुंठधामगइतिप्रवृत्तसंहितायां ॥२३॥ [२४]हरंणाज्ज्ञानरूपत्वाद्धरिमेधा
विभुःस्मृतइतिच।हरिःसर्वगुणात्मत्वात्सत्वइत्यभिधीयतइतिषाड्गुण्ये॥२४॥ इतिचतुर्थतात्पर्येत्रिंशोऽध्यायः
॥३०॥ ॥ [२]पारिव्राज्यंब्रह्मसत्रंन्यासइत्यभिधीयतइत्यभिधानं। सर्वभूतात्मनिहरौमेधायत्रतद्ब्रह्मसत्रंसर्वभू
तात्ममेधः । हरिमेधास्तुसंन्यासोहरौमेधात्रयद्भवेदितिषाड्गुण्ये ॥२॥ [१३]तावत्पर्यंतमेवफलमित्यवधिः ॥ १३ ॥
[१६]आत्मभावःशरीरेतुद्रव्यभ्रमउदाहृतः । क्रियाभ्रमस्त्वहंकर्तामदीयानींद्रियाणितु । कारकभ्रमइत्युक्तस्तएते
विभ्रमायदा । श्वासादिवृत्तिलोपेनप्राणाउद्योगिनस्तदा । विलीयंतेप्राणभक्त्यानित्यंस्वापवतांस्फुटं । उद्यो
गएवजाग्रत्स्याद्योगिनांमुक्तिसिद्धयइत्यध्यात्मे ॥१६॥ पूर्णोविष्णुःसएवैकइतिभावोयईरितः। आत्मैकभा
वइतितंविदुर्ब्रह्मात्मदर्शिनइतिसत्यसंहितायां ॥१८॥ संकल्पश्चविकल्पश्चऋतेविष्णुप्रसादतः । नैवसंभव
तोविष्णोःसमाभावात्तुसोद्धयइतितंत्रभागवते ॥१९॥ [२२]अधनाश्चतएवात्मधनाश्चाधनात्मधनाः ॥२२॥ श्रि

यंदेवांश्चभृत्यत्वान्मनुतेबहुकेशवः । नात्मार्थाययतस्तेतुभक्त्यासर्वोत्तमोत्तमाइतिच ॥ २३ ॥ [२६]सर्वोत्तमत्वा
द्विष्णुर्हिमायइत्येवशब्द्यतइतिव्योमसंहितायां । देवानत्युत्तममुनीन्विनाकेशैंशुमारकं । हरेर्गृहंप्रविष्टास्तु
ध्रुवोदेवाश्चतद्गताइतिमात्स्ये ॥ २६ ॥ ॥ इतिश्रीमद्भागवतचतुर्थस्कंधतात्पर्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पा
दाचार्यविरचितेएकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥ ॥ संपूर्णश्चतुर्थस्कंधः ॥४॥ ॥ ॥
हरिःॐ ॥ [१९]विहितोयस्ययोधर्मोविष्णुनाप्रभविष्णुना । तेनमुक्तिर्भवेत्तस्यतंगुरुर्वेदसर्वविदितिप्रवृत्तसंहि
तायां ॥ [३१]पूर्वसृष्टान्रथावृत्त्यास्थूलांश्चक्रेप्रियव्रतः । समुद्रांस्तेनतत्कर्तेत्याहुरेनंप्रियव्रतमितिगारुडे ॥३१॥
इतिपंचमस्कंधतात्पर्येप्रथमोऽध्यायः ॥१॥ ॥ [१७]परिहासप्रलापादिष्वनर्थावाग्भवेत्कचिदितिशब्दनिर्णये
॥१७॥ इतिपंचमस्कंधतात्पर्येद्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ नास्तिविष्णोःसमइतिजानंतोप्यृषयःसदा ॥
तज्ज्ञापनायलोकानामन्येषांप्रार्थयन्सममितिब्रह्मांडे ॥१८॥ इतिपंचमतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥
[१]दुष्टानांमोहनार्थाययज्ञइंद्रपदेस्थितः । पस्पर्धऋषभेणैवस्वरूपेणहरिःस्वयमितिवाराहे ॥ ३ ॥ इतिपंचमता
त्पर्येचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ ॥ क्रियाफलंतावदेव । कर्मात्मकंकर्मवशं ॥५॥ [६]अविद्ययाप्रयुङ्क्ते ॥६॥ ब्रह्माद्या

याज्ञवल्क्याद्यामुच्यंतेस्त्रीसहायिनः । बध्यंतेकेचनैतेषांविशेषंचविदोविदुरितिसत्यसंहितायां ॥८॥ [१०]आत्म
नोविहितंकर्मवर्जयित्वान्यकर्मणः । कामस्यचपरित्यागोनिरीहेत्याहुरुत्तमाइतिच ॥१०॥ [१२]सर्वस्मादुत्तमो
विष्णुरितिज्ञानमुदाहृतं । प्रतिजीवंयेनमुक्तिस्तद्विज्ञानंविदांमतमितिच । ज्ञानंविष्णोरुत्तमत्वेतदेवप्रतिपू
रुषं । विशेषेणतुविज्ञानंतच्चजानातिसर्ववित् । द्वात्रिंशल्लक्षणैर्युक्तस्तीक्ष्णदंष्ट्रश्चसौम्यदृक् । घोररुक्केतिपु
रुषःससर्वज्ञउदाहृतइत्यध्यात्मे । षण्णवत्यंगुलोयस्तुन्यग्रोधपरिमंडलः। सप्तपादश्चतुर्हस्तःसदेवैरपिपूज्यतइ
तिवायुप्रोक्ते । न्यग्रोधमंडलोव्यामोबाहून्यग्रोधउच्यतइतिच ॥१२॥ [२०]नाभिरित्यथनामस्याद्धरेःसर्वाश्रयो
यतइतिकौर्मे । तत्तस्यममशुश्रूषणं ॥२०॥ [२२]द्विजंदेवानांदेवः ॥२२॥ [२६]विविक्तंदृष्टिर्जीवानांधिष्ण्यतयापरमे
श्वरस्यभेददृष्टिः । उपपादयेत्परात्मानंजीवेभ्योयःपदेपदे । भेदेनैवनचैतस्मात्प्रियोविष्णोस्तुकश्चनेतिपाद्मे ।
योहरेश्चैवजीवानांभेदवक्ताहरेःप्रियइतिच ॥२६॥ इतिपंचमस्कंधतात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥५॥ ॥ [२]मेहैश्वर्य
स्वरूपोहिभगवानृषभोविराट् । नैश्वर्याणिस्वकीयानिख्यापयामाससर्ववित् । उत्तमानांज्ञापनार्थंधर्मतत्त्व
स्यकेशवः । तेषामैश्वर्यभोगेहिमनःसक्तिंव्रजेद्यदि । आनंदोमुक्तिगोह्रासंविकर्मकरणाद्व्रजेत् । धर्माधर्म

विहीनोपिभगवानृषभस्ततः । तेषांधर्मस्थापनार्थंनाविश्चक्रेपरांस्थितिं । देवानांनाशुभाद्ध्रासःशुभात्काचि
त्सुखोन्नतिः । आधिकारिकजीवानामेवमन्येषुतद्द्वयं । अल्पाधिकारिणांतत्रह्रासोपिभवतिध्रुवं । अशुभा
भावजोन्नाहोमहाधीकारिणामपि । अशुभेकृतेनभवतितारतम्याच्चसस्मृतः । प्रजापाश्चतथादेवामहाधी
कारिणःस्मृताः । ऋष्यशीतिस्तथासप्तपितरोप्सरसांशतं । गंधर्वाणांतथाराज्ञांविंशदन्यासुजातिषु । अ
ल्पाधिकारिणःप्रोक्ताअनधीकारिणःपरइतिब्रह्मांडे ॥२॥ [६]विष्णोःकलेवरत्यागोभूत्यागोन्योनविद्यते । कले
वरत्यागोऽन्येषांपंचत्वंसमुदीरितमितिकौर्मे । अनर्थांतरभावेनअर्थांतरंनास्तीतिमनसा ॥६॥ अभिमाना
भासेन । अभितोज्ञानप्रकाशेन ॥७॥ [७]ज्ञानानंदात्मकोदेहोऋषभस्यमहात्मनः । तादृशेनैवमनसाक्रमंस्तु
कुटचाचले । दावाग्निमनुविश्याथतत्रस्थःप्रादहज्जगत् । एवमग्नेरभिव्यक्तस्तस्थौविष्णुःसनातनः। ऋषभत्वे
नसंगोप्यधर्मानद्यापितत्रगः । आस्तेसवासुदेवात्मावासुदेवोहमित्यजः ॥९॥ सदास्थितःस्थितिंतांतुसुश्रा
वार्होदुरात्मवान् । पूर्वंतुपौंड्रकोनामवासुदेवःसुदुर्मतिः । जातिस्मरोद्विधाशास्त्रंपाषंडंनिर्ममेनृपः । एकं
तुवासुदेवाख्यंवासुदेवोहमित्यपि । कुत्सितंवासुदेवत्वप्रतिपादकमात्मनः । लोकार्थंचापरमपिचकाराहं

तनामकं ॥१०॥ तत्प्रशिष्यःक्रमुर्नामनजानंस्तन्मतंपरं । वासुदेवात्मतांसर्वजीवानामवदत्कुधीः । क्रम्वाख्यंशास्त्रमकरोदभेदप्रतिपादकं । कुशास्त्रंसर्ववेदानांविरुद्धंतामसालयं । तद्दृष्ट्वाद्यापिवर्ततेवर्तिष्यंतिकलौतथा । अशौचाअव्रताचारावासुदेवोहमित्यपीतिब्राह्मे ॥११॥ विशेषैं[१४]द्धारतेपुण्यंचरेयुःपापमप्यथ । तथैवभगवद्भक्तिंपृथिव्यांनान्यवर्षगाइतिब्रह्मांडे ॥१४॥ योगं[१६]मायांयोगमायाफलंबाह्यं । नित्योदस्तायोगशक्तिरनपेक्ष्यंफलंयंतः । नित्यस्वरूपभूतापिबहिःफलविवर्जनात् । अकर्मेत्युच्यतेयद्वन्मोक्षःफलविवर्जनादितिपाद्मे ॥१६॥ नैं[१८]द्रियंतेतुयेमोक्षंपूर्वंतेषांपरंसुखं । स्वयोग्यंव्यज्यतेमुक्तौतच्चोक्तंतारतम्ययुगितिव्योमसंहितायां ॥ ब्रह्मणोन्यस्यनोपूर्णाद्द्याद्भक्तिंजनार्दनः । मुक्तिंददातिसर्वेषांमुक्तानांकोह्यधीशितेतिब्रह्मतर्के ॥१८-१९॥ इतिपंचमतात्पर्येषष्ठोध्यायः॥६॥ ॥ प[१३]रोरजाऽरजस्कत्वात्त्रयीज्यत्वात्त्रयीस्तुतः । गुणात्ययात्तुरीयश्चजातवेदाश्चसर्ववित् । हंसोदुःखादिहानेनजीवेशत्वाच्चगृध्रराट् । कालःसर्वनियंतृत्वात्परमात्माप्रकीर्तितइतितंत्रनिरुक्ते ॥१३॥ इतिपंचमतात्पर्येसप्तमोऽध्यायः॥७॥ ॥ अशेषभगवत्प्रियाणांनिकेतः सएवभरतोमानुषापेक्षया । तत्कालस्थितभक्तेषुमानुषेष्वृषभात्मजः । वरोपिधिक्कृतोराज्ञासुहृदावैष्णवेष्व

पीतिगारुडे ॥९॥ भरणादिकृद्धरिरितिचिंतयन्नृपमब्रवीदितिच ॥१०॥ देहेनजातस्यदेहाभिमानिनः । देहमानीदेहजातोविदेहोमानवर्जितइतिच ॥११॥ प्राणयुक्तेररत्याचजडंजीवन्मृतंस्मृतमितिच । स्वामित्वंतुहरेरेवमुख्यमन्यत्रभृत्यता ॥१२॥ देवेषुतन्नियत्याचत्वदादेर्व्यावहारिकं । मनुष्येषुविशेषःकोव्यवहारमृतेवद । व्यत्यासान्नहिदेवेषुव्यत्यासःस्वामितांगतइतिच ॥१३॥ (ब्र[२६]ह्महत्यासहस्रस्यपापंशाम्येत्कथंचन । न पुनःसदवज्ञानेकल्पकोटिशतैरपि) । स्वतोमहदवज्ञानाद्रुद्रोप्यात्मानमादहेदितिच ॥ २६॥ इतिपंचमतात्पर्येदशमोऽध्यायः ॥१०॥ ॥ नै[२]वेदेष्वल्पबुद्धीनांब्रह्मतत्त्वंसमीक्ष्यते । महाबुद्धिस्तुवेदेषुपश्येद्ब्रह्मैवकेवलमितिच ॥२॥ सं[५]मायारचितअंतरात्मामनः ॥५॥ क्षेत्रं[७]वित्तुहरिःप्राणःसाक्षीताभ्यांपुमान्सरेदितिच ॥७॥ प[८]दंविषयं । एकादशेंद्रियद्वारास्युरेकादशवृत्तयः । शब्दाद्यास्तदभीमानास्तदिच्छाश्चैवपंचशः । स्पर्शांतभा[९]वतःकर्मखानांनैवपृथग्गतिः ॥९॥ एकादशैवचेष्टाःस्युरिंद्रियाणांपृथक्पृथक् । गोलकास्तदधिष्ठानंचैकादशनिगद्यते ॥१०॥ एषसंसृतिसंभारोद्वादशैवाथवाभवेत् । दशकंविषयाणांचममाहमितिचद्वयं । द्वयमेवममाहंवासंसृतिस्त्वहमेववेतिच । अतिरूपस्थविषयः ॥११॥ द्रव्यंदेहादि । स्वभावोयोग्यता । जीवस्यक्षेत्र

भागव० ज्ञतःस्युःमिथःस्वतश्चनस्युः ॥१२॥ स्वमाययात्मन्व्यवधीयमानःस्वेच्छयास्वस्मिन्नेवतिरोहितत्वेनस्थितः । तात्पर्य०
॥ ५९ ॥ स्वात्माधारःस्वेच्छयैवजीवदृष्टेस्तिरोहितः।क्षेत्रज्ञेत्युच्यतेविष्णुर्जीवस्थःपुरुषोत्तमइतिच ॥१४॥ अभिमानादे
वसंसारोन्यथानेतिपरिहारः॥१८॥ इतिपंचमतात्पर्येएकादशोऽध्यायः॥११॥ ॥ यस्मान्मूलकारणभूतोविष्णु ५ । १२
रेव । अतोमुख्यंसर्वकारणत्वंतस्यैव । मूलाश्रयविवक्षायदिनस्यात्कुतःपृथिव्यांचलतीतिव्यवहारःयतोवां
तराश्रयाबहवःसंत्यंघ्याद्याः ॥५॥ एवंमूलगोप्तृत्वंचविष्णोरेव ॥७॥ आश्रयत्वात्क्षितिरितिनिर्वचनेक्षिति
शब्दोपितस्मिन्नेव । परमाणुमात्रायाःपृथिव्याअयुक्तत्वात्परमाणवोप्यस्याविद्ययैवाधारत्वेनकल्पिताः॥९॥
एवंसर्वंतथाप्रकृत्यैवकल्पितंविष्णोरन्यत् । एवंप्रकृत्याधारःस्वयमनन्याधारोविष्णुरेव । अतःसर्वशब्दाश्च
तस्मिन्नेव । राजागोप्ताश्रयोभूमिःशरणंचेतिलौकिकः । व्यवहारोनतत्सत्यंतयोर्ब्रह्माश्रयोविभुः । गोप्ता
चतस्यप्रकृतिस्तस्याविष्णुःस्वयंप्रभुः । तवगोप्त्रीतुपृथिवीनत्वंगोप्ताक्षितेःस्मृतः । अतःसर्वाश्रयश्चैवगोप्ता
चहरिरीश्वरः । सर्वशब्दाभिधेयश्चशब्दवृत्तेर्हिकारणं । सर्वांतरःसर्वबहिरेकएवजनार्दनः । शिरआधारता ॥८४६॥
यद्वद्ग्रीवायास्तद्वदेवतु । आश्रयत्वंचगोप्तृत्वमन्येषामुपचारतइतिच ॥१०॥ इतिपंचमतात्पर्येद्वादशोऽध्यायः

॥१२॥ ॥ ऋतेहैहयवैन्यादीनार्षभस्येहकःसमः । यस्योपदेशात्सिंध्वीशोददर्शकपिलंप्रभुमितिच ॥ २६ ॥
युज्यतेअनेनेतियोगोहरिः ॥ सांख्यशिरसेउत्तमज्ञानस्वरूपाय ॥२९॥ इतिपंचमतात्पर्येत्रयोदशोऽध्यायः
॥१३॥ ॥ प्रियंव्रतोगयश्चैवकर्मदेवसमौगुणैरितिषाड्गुण्ये ॥७॥ इतिपंचमतात्पर्येपंचदशोऽध्यायः ॥१५॥
यथाभागवतेतूक्तंभौवनंकोशलक्षणं । तस्याविरोधतोयोज्यंसर्वग्रंथांतरस्थितं । मंडोदेपूरणंचैवव्यत्यासंक्षी
रसागरे । राहुसोमरवीणांचमंडलाद्विगुणोक्तितां । विनैवसर्वमुन्नेयंयोजनाभेदतोत्रत्वितिब्रह्मांडे ॥७॥
इतिपंचमतात्पर्येषोडशोऽध्यायः ॥१६॥ ॥ वाराहेवामपादंतुतदन्येषुतुदक्षिणं । पादंकल्पेषुभगवानुज्ज
हारत्रिविक्रमइतिच ॥१॥ अनंतांतस्थितोविष्णुरनंतश्चसहामुना । पूज्यतेगिरिशेनेशइलावृतगतेनत्विति
च । जीवव्यपेक्षयाचैवतथांतर्याम्यपेक्षया । मिश्रास्तुस्तुतयोज्ञेयाविष्णोरन्यत्रकेवलमितिच ॥१६॥ इतिपं
चमतात्पर्येसप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ ॥ अप्रयासेनकर्तृत्वमकर्तृत्वमिहोच्यते । महाशक्तित्वतस्तच्चयुज्य
तेपरमस्यत्वितितंत्रसारे ॥५॥ कामदेवस्थितंविष्णुमुपास्तेश्रीरतिस्थिता । कामदेवंरतिश्चापिविष्णोस्तुप्रा
कृतांतनुमितिब्रह्मांडे ॥१७॥ स्पर्धंतइवदेवास्तुहरिणायत्रकुत्रचित् । हरेरेवाज्ञयाक्वापिदैत्यावेशादथापिवे

तिच ॥२७॥ उपलंभनादयथा । यथादृष्टंतथानतिष्ठत्यन्यथाभवतीत्यर्थः ॥३१॥ सर्वांतर्यामिकत्वात्तुसर्व
नामाहरिःस्वयं । नतुसर्वस्वरूपत्वाद्रूपत्वमुपचारतइतिच ॥३२॥ दशावतारइत्यादिसंख्याविनीयतेविशेषे
णनीयतेतज्ज्ञानंतद्रूपमेवहि ॥३३॥ क्रियार्थैर्यज्ञाद्यर्थैरिंद्रादिनामभिरीरितात्मने ॥ ३६ ॥ मायागुणैस्तदि
च्छानुसारिभिः । द्रव्येशःशंकरःप्रोक्तःक्रियेशोगरुडःस्मृतः । करणेशस्तथाब्रह्मावायुराधारपःस्मृतइतिब्र
ह्मतर्के ॥३७॥ इतिपंचमतात्पर्येअष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ यस्यसम्यक्भवतिज्ञानंभक्तिस्तथैवच ।
निश्चितस्तस्यमोक्षःस्यात्सर्वपापकृतोपितु । योममत्वादिनादोषःसत्वन्यविषयःस्मृतइतिच ॥७॥ अनधी
कारिणोदेवाःस्वर्गस्थाभारतोद्भवं । वाञ्छंत्यात्मविमोक्षार्थमुद्रेकार्थेधिकारिणइतिकौर्मे ॥ २८ ॥ इतिपंचम
तात्पर्येएकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥ ॥ सूर्यसोमाग्निवारीरविधातृषुयथाक्रमं । प्लक्षादिद्वीपसंस्थास्तुस्थि
तंहरिमुपासतइतिच ॥५॥ अनाम्लंतुदधिक्षीरंक्षीरंसांद्रंतथादधीतिशब्दनिर्णये ॥२४॥ इतिपंचमतात्पर्ये
विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ ज्ञानानंदात्मकेविष्णौशिशुमारवपुष्यथ । ऊर्ध्वलोकेषुसंव्याप्तआदित्याद्यास्त
दाश्रिताइतिब्रह्मांडे ॥३२॥ इतिपंचमतात्पर्येद्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ ईलावृतस्थस्तुतिवत्पातालमू
लस्थस्तुतिर्योजनीयानंतविषया ॥ ३८ ॥ इतिपंचमस्कंधतात्पर्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचिते
त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥ ॥ पंचमस्कंधःसंपूर्णः ॥ ॥ ॥ ॥
हरिःॐ ॥ वेदानांप्रथमोवक्ताहरिरेवयतोविभुः । अतोविष्ण्वात्मकावेदाइत्याहुर्वेदवादिनइतिशब्दनिर्णये
॥४०॥ इतिषष्ठतात्पर्येप्रथमोऽध्यायः ॥१॥ ॥ नारायणोयमित्यन्यहेलनविषयत्वेनोक्तमघहरं । सर्वथाऽघ
हरंविष्णोर्नामतद्भक्तिपूर्वकं । अभक्त्योदाहृतंनैवफलदातृभविष्यति । नामस्वामितयातस्यस्मरणंजायते
यतः । भक्तस्यातोनामकीर्तिःसंकेतादावपीरिता । अजामिलोपिस्मरणाद्भक्त्यामृत्योरमुच्यतेतिनारदी
ये ॥१४॥ इतिषष्ठतात्पर्येद्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ ॥ ओतंप्रोतंपटवत् । यथाकंथापटाःसूत्रओताःप्रोता
श्चसंस्थिताः । एवंविष्णाविदंविश्वमोतंप्रोतंचसंस्थितमितिस्कांदे ॥१२॥ इतिषष्ठतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः ॥
॥३॥ ॥ गुणोयथागुणिनः । कश्चित्पुरस्थितोगुणभूतःप्रधानभूतस्यराज्ञःममासौसखेतिराज्ञाचिंतितम
पिनजानाति । यथाराज्ञःप्रियत्वंतुभृत्योवेदनचात्मनः । तथाजीवोनयत्सख्यंवेत्तितस्मैनमोस्तुतइतिस्कां
दे ॥२४॥ देहाभिमानीवैश्रवणोमरुतःप्राणमानिनः । इंद्राद्याइंद्रियात्मानोरुद्रोंतःकरणात्मकः । नैतेविदं

तिस्वात्मानंपरंवापिविमोहिताः । जीवाभिमानीब्रह्मातुसर्ववेदप्रजापतिः । सोपिवेदहरिंनैवसम्यक्सैवहि
सर्वविदितिच ॥२५॥ केवलयास्वसंस्थया । स्वप्नसुषुप्त्यादौमनसउपरमाज्जीवस्यास्वातंत्र्यदर्शनेपिस्वप्नप्रबो
धादिदर्शनादन्यईश्वरस्तन्नियामकोस्तीतिज्ञायते । जीवेच्छाभावात्केवलत्वं । यदोपरामोमनसःस्वप्नसुप्ति
लयादिषु । तदावस्थाप्रबोधादिकारणत्वेनकेशवः । अस्वातंत्र्यात्तुजीवस्यविद्यतेन्योनियामकः । जीवप्र
वृत्त्यानुकूल्याज्ज्ञायतेसौतदाविभुरितिहरिवंशेषु ॥२६॥ इच्छादिरूपेणत्रिवृद्धिः । इच्छादित्वेनत्रिविधावि
मलाद्यास्तुशक्तयः । विष्णोःस्वरूपभूतायास्ताभ्यस्तन्नामिकाःपराः । जायंतेतत्प्रसादेनताश्चपीठेप्रपूजये
त् । तद्भिन्नजीवास्तस्यैवप्रसादात्तत्समीपगाइतितंत्रनिर्णये । दशेंद्रियाणिचमनोबुद्धिप्राणप्रधानकाः । च
तुर्दशैषांपरमःपांचदश्योहरिःस्मृतः । बुद्धेर्भेदेनचैतेषुपांचदश्योथसंस्थितेरितिच ॥ २७ ॥ इयत्तातुविशेषः
स्यादानंदादौतदुज्झितेः । सर्वैर्विशेषैरहितउच्यतेहरिरव्ययः । अप्राकृतस्वरूपत्वान्निर्मायश्चेतिकथ्यतइति
च । तद्रूपसदृशंरूपंयतःसर्वस्यसर्वदा । सर्वरूपोयतःशब्दमुख्यार्थःसर्वनामकइतिच ॥२८॥ अलौकिकत्वा
न्नोविष्णुर्निरुक्तोतोनिरूपितः । तथापिवेदेषूक्तत्वादुक्तोरूपीसएवचेतिव्योमसंहितायां ॥ २९ ॥ सप्तविभ

क्त्यर्थस्यकालस्यप्रकारस्यचहेतुर्ब्रह्मैव । विभक्त्यर्थस्यकालस्यप्रकाराणांचकारणं । एकएवपरोविष्णुःसर्व
सत्ताप्रदत्वतइतिभविष्यत्पर्वणि । अनन्यःसदृशाभावादेकोरूपाद्यभेदतइतिच ॥३०॥[३२]मदन्योनास्तिसर्वेश
इतिविद्यासुरंमतं । अस्तीतिदैवमुभयोर्हरिरेवह्यपेक्षितः । निषेधविध्योर्विषयःफलदाताचकेशवः । तादृ
ग्बुद्धेःकारणंचस्थानयोश्चोच्चनीचयोरितिच ॥३२॥ तत्कर्मणामदृष्टत्वादनामाचाप्यदर्शनात् । अरूपस्त्वव
तारेणरूपकर्माणिदर्शयेत् । नित्यरूपोनित्यकर्माप्यव्यक्तत्वमपेक्ष्यतु । अरूपकर्मेत्युदितोरूपकर्मोज्झितेर्न
त्वितिप्रकाशसंहितायां । अनामासोधिकार्थत्वादव्यक्तत्वादरूपकः । कंसारित्वादिसामर्थ्योव्यक्तरूपोवता
रगइतिच । लोकदृष्ट्याधिकार्थानिमूलनामानिकेशवे । अथदामोदरादीनिलोकदृष्ट्यासमानितु । आनं
दोव्यक्तरूपस्तुमूलरूपमुदाहृतं । सएवव्यक्तिमापन्नःप्रादुर्भावउदीरितइतिच ॥३३॥ स्वदेहस्थंहरिंप्राहुरध
माजीवमेवतु । मध्यमाश्चाप्यनिर्णीतंजीवाद्भिन्नंजनार्दनं । पूर्णानंदादिगुणकंसर्वजीवविलक्षणं । उत्तमा
स्तुहरिंप्राहुस्तारतम्येनतेषुच । बुद्धिशुद्ध्यनुसारेणयथाप्राणंशरीरगं । श्वासमात्रंजनाःप्राहुरनिर्णीतंचमध्य
माः । देवदेवेश्वरंसूत्रमानंदंप्राणवेदिनइतिच ॥३४॥ विशेषैर्व्यक्तिपात्रत्वाद्ब्रह्माद्यास्तुविभूतयः । तदंतर्या

मिणश्चैवमत्स्याद्याविभवाइतीतितंत्रनिर्णये ॥४५॥ तपोभिमानीरुद्रस्तुविष्णोर्हृदयमाश्रितः । विद्यारू
पातथैवोमाविष्णोस्तनुमुपाश्रिता । शृंगाराद्याकृतिगतःक्रियात्मापाकशासनः । अंगेषुकृतवःसर्वेमध्यदे
हेचधर्मराट् । प्राणोवायुश्चित्तगतोब्रह्माद्याःखेषुदेवताइतिच । यदाश्रितंयद्भवतितत्तन्नामकमीरितमिति
शब्दनिर्णये ॥४६॥ संज्ञानमात्रंयदिदंत्वयातपसाद्दष्टंममरूपंतदेवाग्रआसीत्। नानावर्णोहरिरेकोबहुशी
र्षभुजोरुपात् । आसील्लयेतदन्यत्तुसूक्ष्मरूपंश्रियंविना । असुप्तःसुप्तइवचमीलिताक्षोभवद्धरिः । अन्यत्रा
नादराद्विष्णौश्रीश्चलीनेवकथ्यते । सूक्ष्मत्वेनहरौस्थानाल्लीनमन्यदपीष्यतइतिमाहात्म्ये ॥ ४७॥ गुणतः
अनंते । प्रत्येकशोगुणानांतुनिःसीमत्वमुदीर्यते । तदानंत्यंतुगुणतस्तेचानंताहिसंख्यया । अतोनंतगुणो
विष्णुर्गुणतोनंतएवचेतितंत्रभागवते॥४८॥ इतिषष्ठतात्पर्येचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥–॥७॥ ॥ [१७]सनत्कुमारोव
तुकामदेवात् । सनत्कुमारनामातुब्रह्मचर्यवपुर्हरिः । सनत्कुमारमपरंब्रह्मपुत्रंविवेशयः । समांयोग्येतरा
त्कामात्पातुविश्वेश्वरःप्रभुरितिच । देवर्षिवर्यःपुरुषांतरार्चनात् । विष्णोरपरिवारत्वद्दष्ट्यादेवांतरार्चनात् । ॥८४९॥
महिदासोदेवऋषिःपातुमांविष्णुरव्ययः । तदनर्पितकर्मभ्यस्तदस्मरणतस्तथेतिच॥१७॥[३१]यथाहिभगवानेव ।

सदसन्नियामकतयासदसद्रूपउच्यते । सत्येनानेनमांदेवःपातुविष्णुश्चतुर्भुजइतिच ॥३१॥ [३३]एकएवपरोवि
ष्णुर्भूषाहेतिध्वजेष्वजः । तत्तच्छक्तिस्वरूपेणस्वयमेवव्यवस्थितः । सत्येनानेनमांदेवःपातुसर्वेश्वरोहरिरिति
च ॥३३॥ [४३]गुरुशिष्ययोरयोग्यत्वाद्गुरुवृत्तेरपूर्तितः । अप्रसादाद्गुरोर्विद्यानयथोक्तफलप्रदेतिच । विद्याःक
र्माणिचसदागुरोःप्रसाःफलप्रदाः । अन्यथानैवफलदाःप्रसन्नोक्ताःफलप्रदाइतिच ॥ ४३ ॥ इतिषष्ठतात्पर्ये
अष्टमोऽध्यायः ॥८॥ ॥ [२०]कालोंतकःप्रधानंचमृत्युरव्यक्तमित्यपि । उच्यतेप्रकृतिःसूक्ष्माश्रीर्भूर्दुर्गेतिनाम
भिः । सैवब्रह्मादिभयदाविष्णोश्चवशवर्तिनी । अभयापिबिभेतीवतद्वशत्वादुदीर्यतइतिमात्स्ये ॥ २० ॥
[२३]यत्रवायूदपद्मादिरूपेणप्रकृतिःस्थिता । एकस्तत्राबिभेद्ब्रह्माविचार्यभयमत्यगात् । अंतर्गतोहरिस्तस्यध्या
तोभयमपानुददितिच । जनिष्यतांजनानांतुस्वभावानांप्रसिद्धये । ज्ञानादिगुणपूर्णस्यब्रह्मणोपिक्षणार्ध
गाः । भयादिकाभवंतीवकथंतस्मिन्स्थिरालयाइतिच । भगवत्प्रीतयेनित्यंब्रह्मणोयेभयादयः । नवृथातस्य
भावःस्यात्कश्चित्तेपिक्षणार्धगाः । अज्ञानंचचतुर्वारंद्विवारंभयमेवच । शोकोपितावान्नान्यत्रकदाचिद्ब्रह्मणो
भवेत् । तत्रापिभगवत्प्रीत्याउन्नत्यैवास्यतद्भवेदितिब्रह्मतर्के ॥२३॥ लिंगमेवपश्यामः । कदाचिदभिमान

स्तुदेवानामपिसन्निव । प्रायःकालेषुनास्त्येवतारतम्येनसोपित्वितिच ॥२४॥ श्री[२६]वत्सःप्रकृतिर्ज्ञेयाब्रह्माख्यः
कौस्तुभःपुमान् । तदतीतैःषोडशभिःस्वरूपैरप्युपास्यतइतिच । श्रीवत्सकौस्तुभौविनाऽऽत्मतुल्यैःप्रकृतिपु
रुषातीतत्वात्सप्तदशरूपाण्यपितुल्यानीत्यर्थः । आत्मभूतैश्चतुल्यैश्चआत्मतुल्यैः । अपुंप्रकृत्यधीनत्वाद्वासु
देवादिकाहरेः । तुल्याश्चकेशवाद्याश्चनचभिन्नाःकथंचनेतितंत्रसारे । श्रीवत्सकौस्तुभाभ्यांतुविनाभावंप्रद
र्शयन् । पुंप्रकृत्यात्मकाभ्यांसधत्तेनित्यंजनार्दनः । यदस्याभ्यामतीतत्वंयद्वशोनानयोर्हरिः । श्रीवत्सकौ
स्तुभाभ्यांतुविनाभावःसएवत्वितिच । आत्मैवसप्तदशधास्वयंभूत्वाजनार्दनः । मध्यस्थावृतिरूपेणक्रीडते
पुरुषोत्तमइतिच ॥२८॥ [३०]वयंःसर्वस्यवयनाद्भगवान्पुरुषोत्तमइतिच । मातंतुश्छेदिवयतोधियंमइतिश्रुतिः
॥३०॥ देवलोकात्पितृलोकान्निरयाच्चापियत्परं । तिसृभ्यःपरमंस्थानंवैष्णवंविदुषांगतिरितिमाहात्म्ये ॥३१॥
[३३]अथतत्रभगवान्किंदेवदत्तवदित्याक्षेपः । अचिंत्यशक्तेरनंतगुणस्यकुतःपारतंत्र्यादिकमित्यभिप्रायः । उप ॥८५०॥
रतसमस्तमायामये । प्राकृतस्वभाववर्जिते । केवलंस्वात्ममायांनिजसामर्थ्यं । स्वरूपद्वयाभावादित्यादि
समाधानं । स्वतंत्रःपरतंत्रोवाज्ञोऽज्ञोदुःखीसुखीनुकिं । इत्यादिसंशयःकस्याज्ज्ञानिनांपुरुषोत्तमे । तस्या
नंतगुणत्वाच्चपूर्णशक्तित्वतोहरेः । स्वातंत्र्यादिकमेवास्यविदोजानंतिनिश्चयात् । घटकत्वाद्दुर्घटस्यदुर्ज्ञेय
त्वाच्चसर्वशः । तच्छक्तेरविदोजीवंपरतंत्रंवदंत्यमुं । एवंदुर्घटयाशक्त्याज्ञोज्ञानांपरमेश्वरः । यथारज्जुःसर्प
धियारज्जुबुद्ध्यावगम्यते । तथायथार्थबुद्ध्याचमिथ्याबुद्ध्यावगम्यते । स्वेच्छयैवमहाविष्णुःफलदश्चानुसार
तइतितंत्रभागवते । त्रिनयनोनृसिंहरूपी । विष्णोर्नृसिंहनामानित्रिनेत्रोग्रादिकानित्वितिशब्दनिर्णये ।
विविधंभावपात्रत्वात्सर्वेविष्णोर्विभूतयइतिच ॥३३॥ [३५]निरुपक्रमोहरिर्नित्यमप्रयत्नोह्युपक्रमेदितिच ॥३५॥
[३९]यदिसोपितथाविधः । अत्युत्तमोनभवतिचेत् ॥३९॥ युष्मत्कामोमत्प्रियएव । अन्यथानदद्यामितिभावः ।
विष्णोःप्रियंकामयंतिदेवानैवाप्रियंक्वचित् । यद्यप्रियंकामयंतिनरातीशोहितोहिसइतितंत्रभागवते ॥४०॥
[४५]समर्थाअपियाचंतेदेवामुन्यादिकान्क्वचित् । आज्ञयैवहरेस्तेषांयशोर्थमपिनान्यथेतिच ॥ ४५ ॥ इतिषष्ठता
त्पर्येनवमोऽध्यायः ॥९॥ ॥ [६]आज्ञयैवमहाविष्णोःकार्यार्थमपिचक्वचित् । नीचानपियाचंतेस्वात्मनोगु
णवत्तराः । नीचवाक्यंवदेयुश्चसुरानैतावताक्वचित् । तेजःक्षितिर्भवेदेषांजनकस्ययथार्भकादितितंत्रमाला
यां ॥६॥ इतिषष्ठतात्पर्येदशमोऽध्यायः ॥१०॥ ॥ मन्यतेनीशमीश्वरं । अनीशंजीवरूपेणपरमात्मानमी

श्वरं । येमन्यंतेतान्समीक्ष्यस्वेहान्निरयभाग्भवेदितिच । हिरण्यगर्भःपुरुषआत्मावायुरुदाहृतः । शेषोव्य
क्तस्तथैवेंद्रआशयःसमुदाहृतइतिच॥११॥[३३]संधितैःसमयेनेंद्रोवृत्रेणाथोकरग्रहः। समुद्रतीरेविचरन्फेनेनवधम
स्यतु । नर्मणाजहिफेनेनवाचयित्वासुरेश्वरः। पादस्पर्शविवादंचकृत्वायुद्धायदंशितः । फेनेवज्रंसमावेश्य
विष्णुर्युक्तंव्यसर्जयत् । अपानुदच्छिरस्तस्यध्यायतोवत्सरेणसइत्याग्नेये ॥ ३३ ॥ इतिषष्ठतात्पर्येद्वादशोऽ
ध्यायः॥१२॥ ॥[११]प्रारब्धकर्मणैवैषांक्लृप्तदुःखस्यसूचकं। तदानींतनकर्मस्याद्व्रणहेतुर्यथारणः। देवादीनांस्थि
तप्रज्ञभावान्नैवान्यथाभवेत्। प्रारब्धमपितुक्वापिकिंचिद्विघटितंभवेदितिच ॥११॥ इतिषष्ठतात्पर्येत्रयोदशोऽ
ध्यायः॥१३॥ ॥[६]नवकोट्यस्तुदेवानामृषयःशतकोटयः। नारायणायनाःसर्वेयेकेचित्तत्परायणाइतिच। ना
रायणायनादेवाऋष्याद्यास्तत्परायणाः । ब्रह्माद्याःकेचनैवस्युःसिद्धोयोग्यसुखंलभन्निति तंत्रभागवते ॥५॥
[५४]संतापक्रोधरागादिष्वनर्थकवचःक्वचिदितिशब्दनिर्णये ॥५४॥ इतिषष्ठतात्पर्येचतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ ॥
[१२]मनसोद्वेषरागाभ्यांपुण्यपापसमुद्भवः। पुत्रादिपुण्यपापाभ्यांतस्मात्सर्वंमनोभवमितिनारदीये ॥१२॥[२१]द्रव्या
त्मकःस्थूलदेहःक्रियाकर्मेंद्रियाणिच । ज्ञानेंद्रियाणिचमनोज्ञानात्मकमुदाहृतमितिब्रह्मवैवर्ते । कार्यकारण ॥८५१॥

योरेकशब्दव्यवहृतिर्भवेदितिशब्दनिर्णये ॥२९॥ अनन्यापेक्षतस्त्वेकोहरिरन्यद्द्वयंस्मृतं । अन्यापेक्षत्वतस्त
न्प्राप्तत्वाद्द्वैतमुच्यतइतिच ॥३०॥ [३५]रुद्राद्याःशेषदेहस्थंविष्णुंसंकर्षणाभिधं । शेषांतर्यामिणंज्ञात्वास्वपदंप्रा
पुरंजसेतितंत्रभागवते ॥३५॥ द्वैतेनबंधसंत्यागाद्द्वैतत्यागीभवत्युतेतिशब्दनिर्णये । देहाद्येहंममाभिमानो
भ्रमः । तेषांतेषांपदान्येववैष्णवानिपदानितु । तेषांमहित्वंचतथाहरेस्तद्वशगंयतः । अतुल्यानधिकंचैवत
स्यतस्यैवमुक्तिगं । स्वस्यैवपूर्वमाहात्म्यमपेक्ष्यनहरेःक्वचित् । माहात्म्यमन्यप्राप्यंस्यान्नतेविष्णाविति श्रुते
रितितंत्रभागवते । ब्रह्मेशानादिभिर्देवैर्यत्प्राप्तुंनैवशक्यते। तद्यत्स्वभावःकैवल्यंसभवान्केवलोहरइतिस्कां
दे । तत्प्रसादलभ्यत्वात्तदीयमपितेनातुलमनधिकंचान्यमाहात्म्यं ॥३६॥ इतिषष्ठतात्पर्येपंचदशोऽध्यायः
॥१५॥ ॥ [१]एषनित्योव्ययः । अनित्यसंबंधयुताःपित्राद्यानित्ययुग्घरिरितिच । आत्मानंचावताररूपेण
सृजते ॥९॥ [११]भोक्तासद्गुणभोक्तृत्वान्नभोक्तातद्वृद्धितः। अचिंत्यशक्तितस्तच्चयुज्यतेपरमेशितुरितिच॥११॥
[२१]बाह्यमनस्युपरतेचिन्मात्रमनसासहप्राप्यः ॥२१॥ मृन्मयेष्विवमृज्जातिः । पृथिवीपर्वताश्चैवमृन्मयाःसमु
दीरिताः । तेषुमृज्जातयःसर्वेजायंतेस्थावरादयइतिच ॥२२॥ [३१]अन्यांतर्यामिणंविष्णुमुपास्यान्यसमीपगः ।

भवेद्योग्यतयातस्यपदंवाप्राप्नुयान्नरइतिनारदीये । अनेनप्रकारेणमुहुस्तत्सकाशमभ्ययात् । शेषांतर्या
मिणंविष्णुंचित्रकेतुरुपास्यतु । शेषाविष्टहरेश्चापिवरान्प्राप्यापसद्गतिमितितंत्रमालायां ॥२९॥ [५१]हरिस्तुस
र्वभूतानितदंतर्याम्यपेक्षया । तिङ्पदान्यपिसर्वाणिसुप्पदानितथैवच । तस्मिन्नेवप्रवर्ततेमुख्यवृत्त्याविशेष
तइतिच ॥५१॥ लोकंचात्मनिसंततंवासनारूपेण ॥५२॥ [५४]मायामात्राणिप्रकृतिनिर्मितानि ॥ ५४ ॥ [५६]प्रति
बोधेऽन्वेतिस्वयमपिप्रतिबुद्धः । सुप्तावस्वपन्व्यतिरिच्येत ॥५६॥ सर्वभिन्नंपरात्मानंविस्मरन्संसरेदिह । अ
भिन्नंसंस्मरन्यातितमोनास्त्यत्रसंशयइतिच ॥५७॥ इतिषष्ठतात्पर्येषोडशोऽध्यायः ॥१६॥ ॥ [१३]एषांपक्षेत
दवताराणामनुध्येयपदाब्जयुग्मं । विष्णुब्रह्मप्राणवींद्रांस्तद्दारानप्यृतेहरः । ध्येयोहरेःपार्षदाद्यैर्ध्यायन्हरिच
तुर्मुखौ । प्राणमेषांतथादारान्नस्वतंत्रतयाक्वचिदितितंत्रमालायां ॥१३॥ [२२]सेवायोग्यातिरेकेणस्वानामपिन
दास्यति । अपराधातिरेकेणनान्यस्यातःसमोहरिरितिमाहात्म्ये ॥२२॥ [१९]यत्तद्भगवताक्लृप्तंतदेवनियतंभवेत् ॥८५२॥
॥१९॥ अतोन्येषांवरःशापोगुणदोषप्रकर्तृता । स्वतःप्राप्ताभेदकृतिर्वासनारूपिणोयथा । विद्यमानस्यमन
सिपुनःस्वप्नेषुदर्शनं । भगवद्वशतायस्मात्सर्वेषांज्ञेयमेवतदितिप्रकाशसंहितायां ॥२०॥ [३७]प्रतिशप्तुमलंतमः ।

देवाएवतदन्येभ्यःशक्तानास्त्यत्रसंशयः । अशक्ताअपिशक्तानांशक्ताःशापादिषुस्फुटं । तथाप्यशक्तैर्विहि
ताःशापाद्याःशक्तिमत्सुवै । अत्यल्पाश्चाल्पकालाश्चनसम्यक्प्रभवंतिच । यत्नेनापोहितुंशक्याउत्तमैस्तुनसं
शयः । उत्तमेषुकृताःशापाःकर्तॄणांज्ञानपुण्ययोः । निःशेषेणनिहंतारस्तदनुग्रहमंतरा । सदारयोर्ब्रह्मविष्ण्वो
र्वरशापादयोखिलाः । तदन्येनकृताःसर्वेनिष्फलाएवनिश्चयात् । नचाप्यवांतराःशापाभवंत्येषांतुकुत्रचित् ।
वराविष्णोःश्रियश्चस्युर्ब्रह्मणश्चयथाक्रमं । उत्तमैरधमानांतुवराःशापायथोदितं । संपूर्णफलदाएवनात्रका
र्याविचारणेतिस्कांदे ॥३७॥ इतिषष्ठतात्पर्येसप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥१८॥ ॥ ईज्याक्रिया । अंतर्यामीतु
यज्ञादेर्विष्णुरिज्यादिनांरमा । तत्तच्छब्दैस्ततोवाच्यौनतुसर्वस्वरूपतः । अंतर्यामीश्रियश्चापिविष्णुरेवन
संशयः । नांतर्यामीकश्चिदस्तिविष्णोःक्वापिकुतश्चनेतिब्रह्मतर्के ॥११॥ इतिश्रीमद्भागवतषष्ठस्कंधतात्पर्ये
श्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेएकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥ ॥ षष्ठस्कंधःसंपूर्णः ॥६॥ ॥
श्रीगुरुभ्योनमः ॥ [६]बाध्यादिस्थोहरिर्नित्यंबाध्यताविगतेत्यपि । गीयतेनतुबाध्यत्वाद्यद्दोषयुतत्वतइति
भविष्यत्पर्वणि ॥६॥ दधिस्थंघृतवत्काष्ठेवह्निवच्चजनार्दनः । देहेंद्रियासुजीवेभ्योविविच्यज्ञायतेनत्वितिच

॥९॥ [११]प्रधानपुंभ्यांसह ॥११॥ कालेकालविषयेपीशिता । देहादिकारणत्वात्सुरानीकमिवस्थितंसत्वं । स्व
भावतःप्रियत्वात्तुसदादेवप्रियोहरिः । अप्रियश्चासुराणांसस्वभावात्तूभयंनृणां । देशकालौगुणाश्चैवभक्त्या
दीनप्यपेक्ष्यतु । योग्यतांचतथाकर्मसमइत्यभिधीयते । स्वतःप्रियोपिदेवानामुत्पाद्यैवगुणानिमान् । इत
रेषांतथादोषान्सुखदुःखेददात्यजः । उभयंतुमनुष्याणामतःसमइतीरितः । अनादिनियताश्चैवगुणदोषाः
सुरादिषु । यथाक्रमंपुनश्चैवनियमाद्वर्धितास्तथा । विष्णुनैवततोनित्यंविषमश्चजनार्दनइतिब्रह्मतर्के । न
विष्णोर्विषमत्वंतुयोग्यतापेक्षयाक्वचित् । योग्यतायास्तन्नियत्याविषमत्वंभवेदितीतिस्कांदे । विषमत्वंतुदो
षायशुभाशुभविपर्यये । अतस्तादृशवैषम्यंब्रह्मसूत्रेनिराकृतं । शुभाशुभनियंतृत्वंनदोषोगुणएवसः । अत
स्तदिष्टंकृष्णस्यब्रह्मसूत्रकृतोविभोरितितंत्रनिर्णये ॥१२॥ [२१]नियमाद्भुज्यतेपुंभिर्धर्माधर्मफलंमृतौ । कैश्चिदत्रा
पिभुज्येततस्मान्नाधर्ममाचरेदितिभारते ॥२१॥ [२६]कैवल्याद्देहाद्यभावादेव ॥२६॥ अकर्तुस्तस्यान्यःकर्तानवि
द्यते । इदंएषा । व्यत्ययोतिशयकृत्सनभेदेष्वितिसूत्रात् । कथंचिन्नेक्षतेपृथक् । तत्रैवमनसोभिनिवेशेन
तदन्यंनेक्षते । वैरादीनामेकतमेनापियोयुंज्यात् । सनेक्षतइतिस्वभावकथनंनविधिः । कर्मणामनसावा ॥८५३॥

चायोद्विष्याद्विष्णुमव्ययं।मज्जंतिपितरस्तस्यनरकेशाश्वतीःसमाः । तानहंद्विषतःक्रूरान्संसारेषुनराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेवयोनिषु । आसुरींयोनिमापन्नामूढाजन्मनिजन्मनि । मामप्राप्यैवकौंतेय
ततोयांत्यधमांगतिं । अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितं । परंभावमजानंतोममभूतमहेश्वरं । मोघा
शामोघकर्माणोमोघज्ञानाविचेतसः । राक्षसीमासुरींचैवप्रकृतिंमोहिनींश्रिताः । यदनिंदत्पितामेत्वामवि
द्वांस्तेजऐश्वरं । तस्मात्पितामेपूयेतदुरंताद्दुस्तरादघात् । हिरण्यकशिपुश्चापिभगवन्निंदयातमः । विविक्षु
रत्यगात्सूनोःप्रह्लादस्यानुभावतः । वरतोपिनमुच्यंतेद्वेषिणःशापतोपितु । भक्तानैवनिपात्यंतेधर्माधर्मैस्त
थेतरैः । अन्यावेशकृतंयत्तुतद्वराद्यैरपोह्यते । तद्विरुद्धस्वभावानामन्यथानकथंचनेत्यादेः । यस्मादेवको
प्युपद्रवोनास्तिभगवतस्तस्मादेवद्वेषादिनापिमनोयोक्तुंशक्यतेतत्प्रेरणया । तादृशानांतदेवचिंतयंतिच ।
अन्यथाआत्मनोदुःखकारणंद्वेषादिकंकथंसर्वनियामकोहरिरुत्पादयेत् ॥२७॥ तत्रैवहेतुः।यथावैरानुबंधेने
ति।यथावैराभिनिवेशिनःतथाभक्त्यभिनिवेशिनोनसंति।तत्कथमन्यथाभक्तानेवबहून्हरिःकुर्यादितिभावः
॥२८॥ कीटःपेशस्कृतेत्यादिचैद्यादीनांभक्तियुतत्वप्रतिपादनं ॥२९॥ [२७]स्नेहाँद्यायतननाशादिनाप्युपद्रवोस्य

नास्तीतिनिर्वैरेणेत्याद्युक्तं ॥२७॥ तैतः कनीयसाएवदेवाज्यायसाअसुराइतिश्रुतिः । तन्मयतांमनसस्तत्रा
भिनिवेशनं । मागधाद्यायथानित्यंद्वेषादाग्रहिणोहरौ । नतथाऽऽग्रहिणोभक्ताऋतेब्रह्माणमव्ययमितिहरि
वंशेषु ॥२८॥ योगैः स्नेहः । संरंभभययुक्तस्नेहेन । प्रीतिःस्नेहस्तथायोगःप्रेमबंधइतीर्यतइतिशब्दनिर्णये
॥२९॥ वैरयुक्तयाप्यनुचिंतयातमापुः । अनुचिंतेतितामाहुर्भक्तिपूर्वांतुयास्मृतिरितिच । स्नेहादन्नंददा
तीतिस्वाकर्षणभयेपिच । विद्यमानेप्यल्पकोपेसंगतिस्नेहतस्तथा । पेशस्कृद्रूपतांकीटोयथायातितथैवतु ।
चैद्यादयोसुरावेशाद्धरौद्वेषयुताअपि । निजस्वभावयाभक्त्यानीताहरिसरूपतां । तथाहिकरुणोविष्णुर
न्यावेशाद्यदिद्विषन् । हीयतेकिंममानेननित्यानंदस्वरूपिणः । देहबंधयुतानांहिद्वेषिणापकृतंभवेत् । म
मकोह्यपराध्येतनिर्दोषसुखरूपिणः । अतोमय्यपराधस्तुस्वस्मिन्नेवनमेभवेत् । अतोयच्चासुरावेशात्कृतमे
तेनदुष्कृतं । अनादिभक्तोयस्मान्मेमोचयिष्येततस्त्वहं । इतिमत्वामोचयतिचैद्यादीनपिकेशवइतिब्रह्मांडे
॥ ३० ॥ कामादिभिरपियथावद्भक्त्यासहैवमनआवेश्यतदघंयत्तुद्वेषादिकृतमघंयथाभूतयाभक्त्याहित्वा
॥३१॥ गोप्यःकामयुताभक्ताःकंसाविष्टःस्वयंभूगुः । ज्ञेयोभययुतोभक्तश्चैद्यादिस्थाजयादयः । विद्वेषसंयु
ताभंक्तावृष्णयोबंधुसंयुताः । बहुमानस्नेहसाम्याद्देवाभक्ताःप्रकीर्तिताः । स्नेहोपसर्जनादेवबहुमानान्मुनी
श्वराः । बहुमानोपिदेवानामृषिभ्योभ्यधिकोमतः ।ब्रह्मवींद्रेंद्रकामादेरितरेषांयथाक्रममितिब्रह्मतर्के ॥३२॥
कतमोपिभक्तियोगोनवेनस्य । तस्मात्केनापिप्रकारेणउपायेनैवमनोनिवेशयेत् । नानुपायेन । उपायोभ
क्तिरुद्दिष्टोद्वेषाद्याअनुपायकाइतिशब्दनिर्णये ॥३३॥ स्वतोभक्ताश्चैद्यादयोपिपरावेशाद्द्विषणइत्यत्रहेतुर्मा
तृष्वस्रेयइत्यादि ॥३४॥ द्वाःस्थावित्यनेनाधिकारस्थत्वमुक्तं । अधिकारस्थिताश्चैवविमुक्ताश्चद्विधाजनाः ।
विष्णुलोकस्थितास्तेषांवरशापादियोगिनः । अधिकारस्थितामुक्तिंनियतंप्राप्नुवंतिच । विमुक्त्यनंतरंतेषां
वरशापादयोनतु । देहेंद्रियासुयुक्ताश्चपूर्वंपश्चान्नतैर्युताः । अप्यभीमानिभिस्तेषांदेवैःस्वात्मोत्तमैर्युताइति
तंत्रसारे ॥३८॥ सर्वभूतात्मनिभूतं॥४४॥हिरण्यकशिपुर्भूतममन्यतमृतौहरिं । अतोभयानकोजातस्तत्रर
जानमेवच । मत्वाराजैवसंजातःकृष्णंचक्रादिलक्षणैः । मृतिकालेहरिंचैवमत्वाभक्त्यैवकेवलं । द्वाःस्थत्वंह
रिमाविश्यप्रापैवमनुजोपित्वितिगारुडे । विष्णुभक्तेश्चतज्ज्ञानादन्यतोमुक्तिवाचकाः । विष्णोर्गुणह्रासवा
चःश्रीब्रह्मादेस्तथाक्रमात् । विष्ण्वादिद्वेषतश्चैवसुखवाचस्तथाखिलाः । मोहनार्थाःसमुद्दिष्टायथार्थद्योतका

स्तथेतिप्रकाशसंहितायां ॥४५॥ वैरानुबंधःवैरयुक्ताभक्तिः । अनुबंधस्तुभक्तिःस्याद्बंधःस्नेहउदाहृतइतिच
॥४८॥ इतिसप्तमतात्पर्येप्रथमोध्यायः ॥१॥ ॥ विप्रर्यंयज्ञादिमूलंतुहरिरित्यासुरंमतं । हरिरेवहिसर्वस्यमू
लंसम्यङ्मतोनृपेतिब्राह्मे ॥ १० ॥ धत्तेसौ[२२]वात्मनोलिंगंजीवमनआदीनामाधारंब्रह्म ॥२२॥ लिंगवानिव ।
जीवइव । असमंसमतामेतिभ्रांतिदृष्ट्यैवकेवलं । जीवेनब्रह्मनसमंतत्त्वदृष्ट्याकथंचनेतिषाड्गुण्ये । यथोदचल
नाद्वृक्षप्रतिबिंबप्रचालनात् । तटस्थवृक्षचलनंकल्पयेदबुधोनरः । तथामनसिजैर्दोषैराभासेदूषितेनरे । आ
भासिनोब्रह्मणश्चदोषमज्ञःप्रकल्पयेत् । आत्मनश्चक्षुषोभ्रांत्यायथापश्येद्भ्रमंभुवः । तथैवस्वात्मनोदोषाद्दोषव
द्ब्रह्मपश्यतीतिब्रह्मतर्के ॥२४॥ विवेकै[२६]स्मृतिःअविवेकिनएवविवेकित्वभ्रांतिः । अंतर्हिरण्यकादीनांभक्तिरस्त्ये
वकेशवे । असुरावेशतस्त्वन्यान्हरिस्तोत्रृन्द्विषंतिचेतिपाद्मे ॥२६॥ यत्रो[३७]र्द्धंवस्तत्रगतंअदर्शनंगतं । अदर्श
नादिहायातःपुनश्चादर्शनंगतइतिभारते ॥३७॥ अ[४१]न्यतमआत्मापरमात्मा । सुविरुद्धस्वरूपत्वाज्जीवाद
न्यतमोहरिरितिवामने ॥४१॥ भ[४३]गवन्माहात्म्यकथनेनसर्वस्यतद्वशत्वात्सएवभजनीयोनशोकेनप्रयोजन ॥८५५॥
मितिफलितार्थः । देहदारुगतौप्राणवह्नीसर्वगतंनभः । देहादिभ्योयथाभिन्नानलिप्यंतेचतद्गुणैः । तथा

जीवगतोविष्णुर्जीवाद्भिन्नोनतद्गुणैरितिच ॥४३॥ इंद्रियवान्जीवः । भजत्युत्सृजतिह्यन्यःपरमात्मा । सए
वश्रोतानुवक्ताच । नान्योतोस्तिद्रष्टानान्योतोस्तिश्रोतासयोतोश्रुतइत्यादेः । मुख्यप्राणोपिस्वतोनश्रोता
किमुजीवइति । अयंननुसुयज्ञइत्याक्षेपः । यश्चसुयज्ञःसोपिस्वतःश्रोतुंवक्तुंनशक्तः । अतस्तस्यानुशोके
नकिमित्यर्थः । अन्योजीवोचितोदेहात्तद्वशोदेहउच्यते । पश्यामीत्यभिमानोस्यचक्षुराद्यभिमानवान् ।
नतद्वशाश्चक्षुराद्यानदृष्ट्यादौसईश्वरः । चक्षुराद्यामनोजीवोदृष्ट्यादिश्चापियद्वशे । सप्राणइतिविज्ञेयोज्ञा
तामंताचसप्रभुः । तस्यापिज्ञातृमंतृत्वंनस्वतःशक्यतेक्वचित् । यज्ञस्यज्ञातृमंतृत्वदातासभगवान्हरिः । स्व
तोज्ञाताचमंताचद्रष्टाश्रोताचकेशवः । ज्ञानादिदोनतस्यान्यःसर्वस्यज्ञानदोहरिः सदेहान्भजतेविष्णुःस्वे
च्छयैवोत्सृजत्यपि । यावद्देहस्थितोविष्णुस्तावज्जीवोविपर्ययः । तावत्क्लेशादयश्चास्यवृथाचेंद्रियवृत्तयः ।
यदोत्सृजतिदेहंसहरिःसर्वात्मनाविभुः । तदातदभिमानीतुजीवोमुच्येतसंसृतेः । अतिभिन्नस्वरूपौतौजी
वेशावेकदेहगौ । देहाभिमानीत्वेकोत्रनमानीमानदःपरइतिगारुडे । इंद्रियाद्यभिमानेनतद्वान्जीवउदीर्य
ते । अतन्मानाद्धरिःप्रोक्तस्त्वदेहोनिंद्रियस्तथा । जीवानभिमतेदेहेनविष्णुर्जीवतिस्थितः । अतश्चादेहउ

द्दिष्टःपरमात्मासनातनइतिप्रकाशसंहितायां । सचान्यःश्रोतुर्वक्तुश्चेतिचशब्दः ॥४४।४५॥ भूतेंद्रियमनो
रूपान् । लिंगंस्वरूपमुद्दिष्टंलिंगंज्ञापकमेवचेतिशब्दनिर्णये ॥४६॥ आत्मापरमात्मा । कर्मबंधनोजीवः ।
ततःपरमात्मनोविपरीतः ॥४७॥ मृषावृथा । स्वप्नदृष्टवित्तादिवत् । लेपाभिमानीजीवस्तुस्वरूपानुभवीन
च । मुक्तेःप्राक्तेनमान्युक्तोनमानीविष्णुरुच्यते।सर्वंममेतिपश्यन्नप्यलेपाभिमतिर्यतः।सम्यक्स्वरूपानुभवा
त्स्वतंत्रत्वाददोषतइतिब्रह्मतर्के ॥४८॥ [५८]अहंममाभिमानादित्वयथोत्थमनित्यकं । महदादियथोत्थंचनित्या
चापियथोत्थिता । अस्वतंत्रैवप्रकृतिःस्वतंत्रोनित्यएवच । यथार्थभूतश्चपरएकएवजनार्दनइतिच ॥५८॥
[६०]कंआत्माकःपरइतिदेहाद्यपेक्षया । नहिदेहादिरात्मास्यान्नचशत्रुरुदीरितः । अतोदैहिकवृद्धौवाक्षयेवाकिं
प्रयोजनं । यस्तुदेहगतोजीवःसहिनाशंनगच्छति । ततःशत्रुविवृद्धौवास्वनाशेशोचनंकुतः । देहादिव्य
तिरिक्तौतुजीवेशौप्रतिजानतां । अतआत्मविवृद्धिस्तुवासुदेवेरतिःस्थिरा । शत्रुनाशस्तथाज्ञाननाशोना
न्यःकथंचनेतिब्रह्मवैवर्ते ॥६०॥ इतिसप्तमतात्पर्येद्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ ॥ जैनतामपिकर्तव्यंकर्मात्मस ॥८५६॥
दृशंसदा । तत्रात्मसदृशाज्ञानाद्रागाद्यैर्वाविमोहिताः । जानंतोपिह्यसदृशंकर्मकुर्युर्ऋतेविभुं । चतुरास्यं

सनायोग्यंकर्मकुर्यात्कथंचनेतिनारदीये।तपसाविद्ययावापिज्ञानध्यानादिनाथवा ।व्यस्तैःसमस्तैरपिवाकुर्व
तांयत्नमुत्तमं । संहारविक्षेपशतैर्बहुकोटिभिरेववा। नशक्यंतेसमारोढुंस्वात्मायोग्यापदानितु । तथाप्याच
रतांकुर्युर्दैत्यानांसुरनायकाः । विघ्नंतुतपआदीनांवैयर्थ्यस्यापनुत्तयइतिप्रकाशसंहितायां॥११॥वैष्णवादि
भिर्ब्रह्मनिर्मितैः । ब्रह्मास्वयंभूर्द्रुहिणोवैष्णवःशतधृक्तथेतिशब्दनिर्णये ॥१२॥ [१४]भवायश्रेयसेचैवनकश्चित्तद
पेक्षते । मधुकैटभयोश्चैवहिरण्यादेस्तथैवच । नान्योब्रह्मपदंवांछत्यृजून्योग्यान्विनाक्वचित्। ततःश्रेयांसि
वांछंतिनतुतत्पदमाप्तयइतिब्रह्मांडे । भवोवृद्धिःसमुद्दिष्टाश्रेयोमोक्षउदाहृतः। वृद्धस्यनपुनर्ह्रासोभूतिरित्ये
वकथ्यतइतिशब्दनिर्णये। सकामंतुतपःक्रूरंलोकानांभयकृद्भवेत्।इतरच्छांतयेसर्वलोकानांभवतिध्रुवमिति
प्रकाशिकायाम् । ब्रह्माणमभजद्ब्रह्मपदार्थंसहिरण्यकइतिस्कांदे ॥१४॥ [२१]जितैःवशीकृतः । पराभूतंवशस्थं
चजितमित्युच्यतेबुधैरितिशब्दनिर्णये ॥२१।२२॥ [२७]प्रायस्तुस्तुतिशब्देषुमिश्रावाचोहरिंविना । केचिज्जीवगु
णास्तत्रतन्नियंतुर्हरेःपरे । एकस्थानैककार्यत्वाद्विष्णोःप्राधान्यतस्तथा । जीवस्यतदधीनत्वान्नभिन्नाधिकृ
 तंवचइतिब्रह्मतर्के ॥२७॥ त्रिवृताप्रकृत्या ॥२८॥ [३०]प्राणेनसह ॥३०॥ सप्ततंतून्सप्तक्रतून् ॥३१॥ जीवानां

प्राणधारकः॥३२॥परावरेषुयस्मात्त्वंव्याप्तोविष्णुःसनातनः।तस्मान्नव्यतिरिक्तंत्वदित्याहुर्वेदवेदिनइतिपाद्मे।
विद्याश्चकलाश्चविद्याकलाः । महाविद्याःकलाश्चैवत्वत्तनावाश्रितायतः । विद्यातनुरितिप्राहुरतस्त्वांतत्त्व
वेदिनइतिच । त्रिपृष्ठःतुरीयः । ब्रह्मणोप्यधिकंविष्णुंजानन्नपिहिरण्यकः । ब्रह्माणंतद्गुणैःस्तौतितद्गविष्णु
विवक्षयेतिच ॥३३॥ इतिसप्तमतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः ॥३॥ ॥ स्वतोभक्ताहिरण्याद्याःपरावेशाद्धरौद्वि
षइतिच ॥४॥ ॐआदित्यावसवोरुद्रास्त्रिविधाहिसुरायतः। मरुतश्चैवविश्वेचसाध्याश्चैवचतद्गताः। अतस्त्रय
इतिप्रोक्ताश्चत्वारोमानुषाःस्मृताइतिस्कांदे । उपायनंददुःसर्वेविनादेवान्हिरण्यकइतिच । अयज्ञभागेष्व
पितुसुरशब्दःप्रदृश्यते । यज्ञभागभुजस्त्वेवत्रयइत्यभिशब्दिताइतिच । यत्रक्वचयशस्थानमन्येषामितिकेश
वः । सर्वत्रापितुदेवानामित्यन्यान्पूजयेत्क्वचिदितिच ॥१३॥ ॐअन्येषांहरिसाम्यंतुकिंचित्साम्यमुदीरितं ।
सम्यक्साम्यंतुमत्स्यादेरितिशास्त्रस्यनिर्णयइतिच ॥३५॥ इतिसप्तमतात्पर्येचतुर्थोऽध्यायः॥४॥ ॥ स्वातं
त्र्येणान्यसद्भावनिषेधायश्रुतिस्त्वियं । अन्योसावन्योहमितिपश्यन्नज्ञइतिस्मह । आत्मानमंतर्यमयेदितिभे ॥८५७॥
दंस्वरूपतः । आहतद्ब्रह्मणोऽधीनाभिन्नाजीवाःसदैवतु । स्वरूपसत्ताकर्तृत्वंभोगोमोक्षस्तथैवच । मुक्तस्या
वस्थितिश्चैवसर्वंविष्णोर्वशेसदेतिब्रह्मतर्के ॥१२॥ ॐआत्मस्थत्वेनवेदनमात्मनिवेदनं । मुक्तस्यापिममांतस्थो
नियंतैवहरिःसदा । इतिज्ञानंसमुद्दिष्टंसम्यगात्मनिवेदनमितिच ॥२३॥ ॐतदात्ममानोमम ॥२८॥ इति
सप्तमतात्पर्येपंचमोऽध्यायः॥५॥ ॥ अंतर्यामीप्रत्यगात्माव्याप्तःकालोहरिःस्मृतइतिच॥२८॥ प्रकृत्यातम
सावृतत्वाद्धरेरैश्वर्यंनज्ञायते ॥२९॥ विष्णोर्गृहत्वाद्भूतेषुदयाकार्याविजानतेतिच ॥३०॥ ॐकांक्षतोमोक्षगम
पिसुखंनाकांक्षतोयथेतिच ॥४१॥ इतिसप्तमतात्पर्येषष्ठोऽध्यायः ॥६॥ ॥ षड्विकाराःशरीरस्यनविष्णो
स्तद्गतस्यतु । तदधीनंशरीरंचज्ञात्वातन्ममतांत्यजेदितिच ॥ हेतुत्वाद्विष्णवधीनत्वंशरीरस्य ॥१८॥ ॐअभि
मान्यपेक्षयाविष्णुःपंचविंशइतिस्मृतः । जडव्यपेक्षयाजीवःसम्यग्ज्ञेयोहरिःस्मृतइतिच ॥ २२ ॥ बुद्धेर्जीव
स्य । सत्वबुद्ध्यादिशब्दैस्तुजीवोपिक्वचिदीर्यते । जाग्रदाद्याःकर्मचैवसुखदुःखेचतस्यहि । जाग्रदादेःपरोद्र
ष्टासुखनित्योहरिःस्मृतः ॥२५॥ सजीवेनसहस्थानात्तत्स्वरूपःप्रदृश्यते । अज्ञदृष्ट्यानज्ञदृष्ट्यायथागंधयुतो
निलः ॥२६॥ अदृष्टेर्जीवपरयोर्भेदस्याप्नोतिसंसृतिं। अभेदनिश्चयाद्यातितमोनास्त्यत्रसंशयइतिच ॥२७॥
बुद्धिभेदैर्जीवानांतारतम्यज्ञापकैः ॥२६॥ दुःखरूपोपिसंसारोबुद्धिपूर्वमवाप्यते । यथास्वप्नेशिरश्छेदंस्व

यंकृत्वात्मनोवशः।ततोदुःखमवाप्येततथाजागरितेपितु।जानन्नप्यात्मनोदुःखमवशस्तुप्रवर्ततइतिच॥२७॥
[३०]धियंःप्रवाहस्योपरमःपरमेश्वरेरमणं ॥३०॥ [३८]तद्भावभावः । तद्यथास्वरूपंभक्तिः ॥३८॥ [३६]केचिद्भक्ताविनृत्यं
तिगायंतिचयथेप्सितं । केचित्तूष्णींभजंत्येवकेचिच्चोभयकारिणइतिच ॥३६॥ [३९]ब्रह्मनिर्वाणसुखंब्रह्मनिमि
त्तनिर्वाणसुखं ॥३९॥ अशेषदेहिनांसामान्यतोहृदिस्थत्वेन ॥ ४० ॥ [४४]अप्रयत्नेनकरणमनीहाप्रोच्यतेबुधैरि
तिच ॥४४॥ [५१]व्यंजनाज्जगतोविष्णुर्बीजंनपरिणामतइतिच ॥५१॥ [५६]अच्युततांच्युतिवर्जनं ॥५६॥ इति
सप्तमतात्पर्येसप्तमोध्यायः ॥७॥ ॥ [४४]तद्विप्रलुप्तमितिसादृश्याभेदवचनं । आलोचनमेवतपः । यस्यज्ञान
मयंतपइतिश्रुतेः ॥४४॥ [५१]नटनंतुकथाबंधोनाट्यकंभावदर्शनमितिगांधर्वे ॥ ५१ ॥ इतिसप्तमतात्पर्येअष्ट
मोऽध्यायः ॥८॥ ॥ [२]अदृष्टाश्रुतपूर्वत्वादन्यैःसाधारणैर्जनैः । नृसिंहंशंकितेवश्रीर्लोकमोहायनोययौ ॥२॥
प्रह्लादेचैववात्सल्यदर्शनायहरेरपि । ज्ञात्वामनस्तथाब्रह्माप्रह्लादंप्रैषयत्तदा । एकत्रैकस्यवात्सल्यंविशेषाद्द
र्शयेद्धरिः । अवरस्यापिमोहायक्रमेणैवापिवत्सलइतिब्रह्मांडे ॥ ३ ॥ द्विषड्गुणयुतात् । ज्ञानंचसत्यंचदमः
शमश्चह्यमात्सर्यंह्रीस्तितिक्षानसूया । दानंचयज्ञश्चतपःश्रुतंचमहाव्रताद्वादशब्राह्मणस्येतिभारते ॥ १० ॥

[२०]कर्तृकर्मक्रियादीनांसत्तावृत्तिस्तथैवच । विष्णवधीनंयतःसर्वंसर्वरूपस्तदुच्यतइतिब्रह्मतर्के ॥२०॥दशेंद्रियप्रा
णमनोरं । मूलंमनएवसंसारचक्रस्य ॥२१॥ [२६]रमादीनामिदानींनार्पितः ॥२६॥ रमादीनामधिकोदयोपि
सेवाधिकत्वादेव ॥२७॥ [२६]श्रीब्रह्मब्राह्मीवींद्रादित्रिकतत्स्त्रीपुरुष्टुताः । तदन्येचक्रमादेवसदामुक्तौसृतावपि ।
हरिभक्तौचतज्ज्ञानेसुखेचनियमेनतु । परतःस्वतःकर्मतोवानकथंचित्तदन्यथेतिब्रह्मतर्के ॥२६।२७॥ [३१]यथा
वृक्षश्चवृक्षदाहश्चदैवकालाधीनत्वाद्देवंकालश्चेत्युच्यते । एवंत्वदधीनत्वात्सर्वस्यसर्वत्वमित्युच्यसे । स्वतस्त
द्भिन्नोपि । अहंचान्यश्चपरमेश्वरएवेत्यपार्थाभ्रांतिः । तदधीनत्वादेवसइत्युच्यते । नस्वरूपत्वादित्यर्थः
॥३१॥ तुर्यस्थितः ॥३२॥ जगदात्मकमब्जमपिभगवद्वशत्वात्तद्वपुः । स्थावराणांतुसर्वेषांदेवतायाभिमानि
नी । विशेषाद्वटबीजेचसाश्वत्थेचव्यवस्थिता । अदृश्याकणिकानामसावृक्षान्व्यंजयत्यपि । अतोबीजमि
तिप्रोक्तासाजातेप्यंकुरेस्थिता । एवंहरिःकारणेषुस्थितःकार्यजनेरनु । कार्याण्यनुप्रविष्टःसन्प्रथमंतत्रदृ
श्यतइतिच ॥३३॥ [३६]मायामयंज्ञानस्वरूपं । सदुपलक्षणसन्निवेशं । आनंदादिलक्षणसमुदायरूपं ॥३६॥
[३५]गंधाख्यादेवतायद्वत्पृथिवींव्याप्यतिष्ठति । एवंव्याप्तंजगद्विष्णुंब्रह्मात्मस्थंददर्शहेतिच ॥३५॥ [४४]प्रायेणदेवमु

नयः । आश्रितेषुकृपाकार्याविशेषात्तात्विकैःसुरैः । मुनिभिश्चतथाकैश्चित्कैश्चित्कार्याखिलेष्वपि । तथा
पितात्विकसुरकृपाविषयतांगताः । एतएवविमुच्यंतेतदन्येनकथंचनेतिच ॥४४॥ कार्यकारणरूपेतद्वश
त्वापेक्षयासाक्षात्स्वरूपापेक्षयास्वरूपादन्यद्रूपंन ॥४७॥ इतिसप्तमतात्पर्येनवमोऽध्यायः ॥९॥ ॥ जन्मां
तरपितृभिस्त्रिसप्तभिः ॥१९॥ तेतुतात्विकान्देवान्नारदादींस्तथैवच । प्रह्लादादुत्तमःकोनुविष्णुभक्तोजग
त्त्रयइतिस्कांदे ॥२२॥ मधुकैटभौभक्त्यभावाद(द्ध)रौभगवतोमृतौ । तमएवक्रमादाप्तौभक्त्याचैद्योहरिंय
यौ ॥३९॥ यथाहिरण्यकस्यादादंतस्थितहरीरितः । तथानादात्तदन्यस्यब्रह्मादेर्दैत्यस्यकस्यचिदितिच ॥३१॥
पौंड्रकेनरकेचैवसाल्वेकंसेचरुग्मिणि । आविष्टास्तुहरेर्भक्तास्तद्भक्त्याहरिमापिरे । असुरास्तुस्वयंतेतुमहात
मसिपातिताइतिच । तदात्मानस्तत्राविष्टास्तद्भक्ताः ॥४०॥ वैरोपसर्जनेनानुबंधेनेत्यन्वयः ॥३९॥ भग
वान्येनगम्यतइत्यनेनभागवतधर्मेणैवभगवान्गम्यते । नद्वेषादिनेत्युपसंह्रियते । वृत्तानुकथनंचतदर्थत्वे
नैव । ज्ञानस्यविशेषायाथात्म्यादयः । भक्तिर्ज्ञानंविरक्तिश्चनवकःश्रवणादिकः । धर्मोभागवतःप्रोक्तस्तद्भ
क्तेषुतथानवेतितंत्रसारे ॥४६॥ निर्वाणंसुखंअशरीरसुखं । एतद्बाणमवष्टभ्येतिश्रुतेः ॥५०॥ इतिसप्तमता

त्पर्येदशमोऽध्यायः ॥१०॥ ॥ तदधीनंवासर्वंनवेतिसंशयंरुद्रस्याहनत । अल्पकेनैवमयेनरुद्रस्यप्रतीका
रंकृत्वा ॥१॥ कस्मिन्कर्मणिमयोविपरीतंचकार ॥२॥ सापेक्षंनतुदोषाययत्रसिद्धमपेक्षितमितिशब्दनिर्णये
॥ ३ ॥ विष्णुनादिष्टंव्यपोहितुंदेवोसुरोन्योवानसमर्थः ॥ १४ ॥ इतिसप्तमतात्पर्येएकादशः ॥ ११ ॥ ॥
अनाद्यनंतकालेषुमुक्तौसंसारएवच । मयिस्थश्चोदयत्येकोविष्णुर्मांसर्वदैवतु । इतिसप्रीतिकंज्ञानंविद्यादा
त्मसमर्पणं । बहिस्थेश्वरदासत्वंदास्यमित्युच्यतेबुधैरितितंत्रमालायां ॥ ११ ॥ हरिरस्मिंस्थितइतिस्त्रीणांभ
र्तरिभावना ॥ शिष्याणांचगुरौनित्यंशूद्राणांब्राह्मणादिषु । भृत्यानांस्वामिनितथाहरिभावउदीरितइति
च ॥३०॥ इतिसप्तमतात्पर्येद्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ ॥ बहुत्वेनैववस्तूनांयथार्थज्ञानमुच्यते । अद्वैतज्ञा
नमित्येतद्वैतज्ञानंतदन्यथा । यथाज्ञानंतथावस्तुयथावस्तुतथामतिः । नैवज्ञानार्थयोर्भेदस्ततएकत्ववेदन
मितिच ॥१०॥ गुरोराज्ञानुरोधेनदूरस्थोवनस्थोवागृहीभवेदितिच ॥१४॥ अप्रविष्टःसर्वगतःप्रविष्टस्त्वनुरू
पवान् । एवंद्विरूपोभगवान्हरिरेकोजनार्दनइतिच ॥ १५ ॥ कार्यस्यकारणलयज्ञानमात्रंविलापनमितिच
॥२४॥ परःकविर्बृहस्पतिः ॥२८॥ चित्तंहिरण्यगर्भेतुविलाप्यपरमात्मनि । क्षेत्रज्ञाख्येलापयेच्चततोनान्य

त्स्मरेद्बुधइतिच ॥२९॥ [३१]आत्मानंपरमात्मानं । अद्वयः । ततोन्यस्मृतिवर्जितः । दग्धयोनिर्यथानलइति
कृत्याभावमात्रं । नहरिंस्मरतःकृत्यंदग्धेंधनहुताशवदितिच ॥ ३१ ॥ इतिसप्तमतात्पर्येत्रयोदशोऽध्यायः
॥१३॥ ॥ [४]आत्मनिपरमात्मनि ॥४॥ [७]अप्रयोजकंपक्षंनसंश्रयेत् । नाप्रयोजनपक्षीस्यान्नवृथाशिष्यबंध
कृत् । नचोदासीनशास्त्राणिनविरुद्धानिचाभ्यसेत् ॥७॥ नव्याख्ययोपजीवेतननिषिद्धान्समाचरेत् । एवं
भूतोयतिर्यातितदेकशरणोहरिमितिसमाचारे ॥८॥ [४४]चित्तेमनोवृत्त्यभिमानिनि । अर्थविभ्रमेअर्थेषुभ्रम
माणे । चित्ताख्याग्नेरधीनंहिजगदेतद्विचिंतयेत् । मनोनामेंद्रवशगमग्निंचप्रविचिंतयेदित्यादिच ॥ ४४ ॥
[४६]अशास्त्रीयत्वान्मुखतःशास्त्रापेतमिदंविदुः । शास्त्रनिर्णयगम्यत्वाच्छास्त्रीयमभिधीयतइतिच ॥४६॥ इति
सप्तमतात्पर्येचतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ ॥ [१४]नभश्छदिःनभोव्याप्यस्थितःपरमात्मा ॥१४॥ [२२]सप्तम्यादित्रयंचै
वतथाचैत्र(व)त्रयोदशी । चतस्त्रस्त्वष्टकाःप्रोक्ताःसर्वपक्षाद्विशेषतइतिचव्यासस्मृतौ । हेमंतेशिशिरेचैवनि
त्यश्राद्धंगुणोत्तरमितिच ॥ जीवेनरूपेणसह ॥२२॥ [३१]ब्रह्मादिस्थावरांतेषुनविशेषोहरेःक्वचित् । व्यक्तिमात्र
विशेषेणतारतम्यंवदंतिचेति ॥३१॥ [४२]शिलावत्प्रतिमाःसंतोविप्राद्याश्चहरेःस्मृताइतिच ॥ ४२ ॥ इतिसप्तम

तात्पर्येपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ [५२]यज्ञाभिमानिनोदेवान्स्मरंतींद्रियमानिनां । वशगांस्तान्मनोमानिसुरेंद्र
स्यवशेस्थितान् । वेदात्मिकायाःपार्वत्यास्तांरुद्रस्यवशेस्थितां । वर्णत्रयात्मकंरुद्रंशेषेतुप्रणवात्मके । बिंदु
रूपसरस्वत्यांतंतांतस्यांपुनर्न्यसेत् । मूलस्थानादरूपायांतांवायौतंजनार्दने।प्रकृतावथवाप्राणंतामेवपुरुषो
त्तमइतिब्रह्मतर्के ॥५२॥ [५४]स्वैरादिंद्रः ॥५४॥ विश्वाद्याअनिरुद्धाद्यास्तेद्विधासंप्रकीर्तिताः । विष्णुरूपास्त
दन्येचतान्सर्वान्यातिमोक्षगः । तदन्येचदिवस्पुत्राःसर्वेचद्युसमीपगाः । तेदिवंप्रापयंत्येनंसावायुंसहरिंपृ
थक् । विश्वादिरूपंतुर्यश्चवासुदेवश्चनापरइतिच । अधिकोभूत्वासुखादिभिः ॥५५॥ भक्तिमान्मार्गवि
विन्नैवनीचांगतिमवाप्नुयादितिच ॥५६॥ ग्लापकत्वात्तमः ॥ ५७ ॥ दुर्घटत्वादर्थत्वेनपरमेश्वरेणैवकल्पितं
॥५८॥ छायारीतिःप्रकारश्चभावश्चेत्यभिधीयतइतिशब्दनिर्णये । क्षित्यादीनांपदार्थानांकतमोपिप्रकारोन
घटते । परमेश्वरकल्पितत्वात्कार्यमित्येववक्तुंयुक्तं । नहिबह्वपांसंघातमात्रंपृथिवी । नचविकारमात्रं ।
नहिकालुष्यादिविकारमात्रेणपृथिवीभवति । नचाब्भ्यःपृथक्स्थितिः । नचवस्तुद्वयवत्सहावस्थानमात्रं
॥५९॥ एवमवयवावयविनोरपि ॥६०॥ नचसादृश्यमात्रं । वस्तुभेदेहितद्युज्यते । तस्मात्स्वप्रएव । जा

ग्रत्स्वप्नौयथाविशेषतोदृश्येतेतथापृथिव्यबादिविशेषोदुर्घटोपीश्वरकल्पनयैवासौदृश्यते । कार्यकारणवस्तू
नांविशेषोननिरूपितः । तथापीशेच्छयैवासौदृश्यतेनियतोपिचेतिच ॥६१॥ अतीतमहाकल्पेअतीतब्रह्म
काले । ब्रह्मकालःपरश्चेतिमहाकल्पश्चकीर्तितइतिच ॥६९॥ इतिश्रीमद्भागवतसप्तमस्कन्धतात्पर्येश्रीमदा
नंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेषोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ सप्तमःस्कन्धःसंपूर्णः ॥ ॥
श्रीवेदव्यासायनमः ॥ यंतइतिस्रष्टृत्वं । येनेतिप्रवर्तकत्वं । यइतिसत्ताप्रदत्वं । नसंतियदुपेक्षयेत्युक्तत्वा
त् । उत्पन्नस्यापियत्सत्ताहरेस्तत्सइतीर्यते । हरेर्विश्वंभिन्नमपिपरमोसौयतोविभुरितिब्रह्मतर्के ॥३॥ इत्यष्ट
मतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः ॥३॥ ॥ अनुग्राह्यतयापक्षादेवानात्मार्थतोहरेरितिच ॥२५॥ छायात्वविद्यासं
प्रोक्ताजन्यविद्यातपःस्मृतं । जीवगृध्रस्यतौपक्षावधऊर्ध्वपथोःपृथक् । तौविष्णोस्तुनविद्येतेनित्यविद्यास्व
रूपिणइतिच ॥२७॥ गुणत्रयनाभि । विद्युद्ब्रह्म । विद्युद्ब्रह्मेत्युपासीतेतिश्रुतेः । जगच्चक्रस्याक्षभूतोबल
रूपश्चकेशवइतिच ॥२८॥ आत्माचआत्मगुणाश्चनिर्जितायेन ॥ ३० ॥ सूर्यसोमयमेंद्रादीनृतेन्येलोकपा
अपि ॥ अद्भिर्जीवंतिसोमाच्चमहेंद्रादीनृतेऽखिलाः । अपांसोमस्यचेंद्राद्याःसर्वेवैजीवनप्रदाइतिच ॥३३॥

समुद्रेउदरे ॥३५॥ अमृतस्येतिमुक्तेरित्यस्यविशेषणं ॥३६॥ इत्यष्टमतात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥५॥ ॥ अनं
तोढोमंदरस्तुयदावैवस्वतांतरं । अमृतार्थेसुपर्णोढोरैवतस्यांतरेमनोरितिब्राह्मे ॥ ३९ ॥ इत्यष्टमतात्पर्येष
ष्ठोऽध्यायः ॥६॥ ॥ रुद्रस्ययशसोर्थायस्वयंविष्णुर्विषंविभुः । नसंजहेसमर्थोपिवायुंचोचेप्रशांतयइतिच
॥४६॥ तत्रतत्रस्तुतिपदैर्हरिरेवतुतद्गतः । स्तूयतेऽतोयुक्तमेवगुणाधिक्यवचोपित्वितिच ॥३२॥ इत्यष्टमता
त्पर्येसप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥ अनाद्यनंतकालेपिविष्णुमेवाश्रितारमा । अन्येषांज्ञापनार्थायदोषानुक्त्वे
तराञ्जहावितिच ॥२३॥ तेषांसंत्याच्चालनार्थंहरिर्धन्वंतरिर्विभुः । समर्थोप्यसुराणांतुस्वहस्तादमुचत्सुधामि
तिच ॥३५॥ इत्यष्टमतात्पर्येअष्टमोऽध्यायः ॥८॥ ॥ कालनेम्यादयःसर्वेहरिणानिहताअपि । शुक्रेणो
ज्जीविताःसंतःपुनस्तेनैवपातिताइतिच ॥ इत्यष्टमतात्पर्येनवमः ॥९॥-२१॥ ॥ बलिरप्यसुरावेशात्स्तुव
न्नपिजनार्दनं । आक्षिपत्यंतराक्कापिप्रह्लादोनित्यभक्तिमानितिब्रह्मांडे ॥ इत्यष्टमतात्पर्येद्वाविंशोऽध्यायः
॥२२॥ ॥ अनंतशक्तिर्भगवान्मत्स्यरूपीजनार्दनः । क्रीडार्थंयाचयामासस्वयंसत्यव्रतंनृपमितिमात्स्ये ॥
इत्यष्टमतात्पर्येत्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥ ॥ अष्टमःस्कन्धःसंपूर्णः ॥८॥ ॥ ॥

श्रीवेदव्यासायनमः ॥१॥५॥ ब्रह्मादिभक्तिकोव्यंशादंशोनैवांबरीषके । नैवान्यस्यचकस्यापितथापिहरि
रीश्वरः । तात्कालिकोपचेयत्वात्तेषांयशसआदिराट् । ब्रह्मादयश्चतत्कीर्तिंव्यंजयामासुरुत्तमा । मोहना
यचदैत्यानांब्रह्मादेर्निंदनायच । अन्यार्थंचस्वयंविष्णुर्ब्रह्माद्याश्चनिराशिषः । मानुषेषूत्तमत्वाच्चतेषांभक्त्या
दिभिर्गुणैः । ब्रह्मादेर्विष्णवधीनत्वज्ञापनायचकेवलं । दुर्वासाश्चस्वयंरुद्रस्तथाप्यन्याय्यमुक्तवान् । तस्या
प्यनुग्रहार्थायदर्पनाशार्थमेवचेतिगारुडे ॥८५॥ इतिनवमतात्पर्येषष्ठोऽध्यायः ॥ ६॥७॥ नित्यंपूर्णसुख
ज्ञप्तिस्वरूपोसौयतोविभुः । अतोस्यरामइत्याख्यातस्यदुःखंकुतोण्वपि । तथापिलोकशिक्षार्थमदुःखो
दुःखवर्तिवत् । अंतर्हितालोकदृष्ट्यासीतामासीत्स्मरन्निव । ज्ञापनार्थंपुनर्नित्यसंबंधंस्वात्मनःश्रिया । अ
योध्यायाविनिर्गच्छन्सर्वलोकस्यचेश्वरः । प्रत्यक्षंतुश्रियासार्धंजगामानादिरव्ययः ॥९३॥ इतिनवमतात्प
र्येअष्टमोऽध्यायः ॥८॥ नक्षत्रमासगणितंत्रयोदशसहस्रकं । ब्रह्मलोकसमंचक्रेसमस्तंक्षितिमंडलं ॥ १७॥
रामोरामोरामइतिसर्वेषामभवत्तदा । सर्वोराममयोलोकोयदारामस्त्वपालयदितिस्कांदे ॥२२॥ इतिनवम ॥८६२॥
तात्पर्येनवमोऽध्यायः ॥९॥–१२॥ ॥ जामदग्न्योवरंवव्रेऽनंतशक्तिरपिस्वयं । पितुर्मान्यत्वसिध्यर्थंलोके

लोकेश्वरःप्रभुः । अपापमपिदेवेशंपितरःसंन्यवर्तयन् । अजानंतोस्यमाहात्म्यंमोहितास्तस्यमायया । मो
हयन्माययालोकंचक्रेचापचितिंवधे । पुण्यपापादिनिर्मातुःकुतःपापादिसंगतिरितिच ॥८॥ इतिनवमता
त्पर्येचतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥१६॥ ॥द्वाजमिमंभर । उचथ्यस्यक्षेत्रजोबृहस्पतेर्जातइति । द्वयोर्जातत्वाद्वा
जः । बृहस्पतेर्वाजःप्रजासंततिर्येनभृताबृहस्पतेर्भरद्वाजः ॥३७॥ भरद्वाजोमरुद्भिश्चभृतोजातोद्वयोर्यत
इतिपाद्मे ॥३९॥ इतिनवमतात्पर्येसप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥१९॥ इतिनवमतात्पर्यंसंपूर्णं ॥ ॥
श्रीवेदव्यासायनमः ॥ स्वंप्रेयथादृष्टश्रुतस्मृत्यनुसारिदेहंप्राप्नोति । अपस्मृतिर्मृतः । पूर्वदेहस्मरणाभावा
त् । अनभिमानतः ॥४१॥ यतोयतः यत्रयत्र मनोधावत्यात्मपंचानांमध्येतत्रतत्रतेनदेवेनसहजायतेगु
णानुबद्धःसन् देवगांधर्वपित्र्येषुमानुषेष्वासुरेषुच । यत्रयत्रमनोयातित्रतत्रोपजायते । स्वगुणस्यानुसारे
णसत्त्वादिविनिबंधनइतिगारुडे । देवादित्वंयोग्यतयातत्सकाशस्त्वनुस्मृतेः । श्वेतद्वीपादितत्रापियोग्य
तामप्यपेक्ष्यतु । विष्णोःस्थानंविनान्यत्रवायुशक्रादिनामपि । त्रैलोक्यदेशभेदेषुयोग्यतानत्वपेक्षितेति
 नारदीये ॥४२॥ विभाव्यतेविविधंभाव्यते । स्वमायारचितेषुविष्णुमायारचितेषु । रागानुगतःपुमान्जी

वोविविधंमुह्यति । यथैवोदशरावेषुसूर्यादिःप्रतिबिंबितः । वायुनाचलितोभातिछिन्नभिन्नादिरूपवान् ।
एवंविष्णिवच्छयाजातगुणेषुप्रतिबिंबितः । छिन्नोभिन्नोमृतोस्मीतिबहुधाप्रतिपद्यते । तदेवचदृढीभूतउद
केनिःशरावके । छेदभेदादिनाप्नोतिनिश्चलंप्रतिबिंबितं । एवंगुणैर्विमुक्तस्तुजीवोनाप्नोतिदुःखितां । शरा
ववद्गुणाःप्रोक्ताअज्ञानंतुद्रवत्ववत् । दृढीभूतोदवज्जीवस्तज्ज्ञानंप्रतिबिंबवत् । नित्यांतःकरणंचैवप्रतिबिंब
श्चतद्गतः । द्वयमेवविमुक्तस्यनकिंचिज्जडमिष्यते । सूर्यकांतादिवत्तस्यस्वरूपंद्वयमप्युत । तस्मान्नहंतुंश
क्योसौकेनचिज्जीवआत्मवान् । तस्मात्स्वजीवनार्थायनपरद्रोहमाचरेत् । हन्यतेचाज्ञभावेनपरेषांद्रोहमा
चारन्नितितंत्रभागवते । परःस्वोहरिरुद्दामाइतिनामचतुष्टयं । विष्णोर्गुह्यंतुयोवेदसर्वपापैःप्रमुच्यतइतिप्र
काशिकायां । स्वतंत्रत्वात्सुखत्वाच्चस्वनामाविष्णुरुच्यतइतिपाद्मे ॥ ४३ ॥ कुंडादि[५१]स्थाग्नेर्दारुयोगादौस्व
तःप्रवृत्त्यभावात् । यथाकुंडस्थितस्याग्नेर्दैवाद्दारूपसंनमेत् । देहयोगोवियोगश्चतथादैवान्नचान्यथेतिवाम
ने ॥५१॥ इतिदशमतात्पर्येप्रथमोऽध्यायः ॥१॥२॥ ॥ [१९]ॐाविश्यपितरंविष्णुःस्वरूपेणैवमातरं । विडं
बनार्थंलोकस्यनिर्जनिश्चाप्यथाविशत् । आनंदमात्रदेहेनजातवत्संप्रदृश्यतइतिच ॥१९॥ [२७]सँच्छब्दउत्तमं

ब्रूयादानंदंदितिवैवदेत् । येतिज्ञानंसमुद्दिष्टंपूर्णानंददृशिस्ततः । सत्यशब्दोदितंताद्दृग्रूपंनित्यंयतोहरेः ।
सत्यव्रतस्ततोविष्णुःसद्भूतत्रयमुच्यते । त्यंतदन्यत्समुद्दिष्टंततपरत्वात्तुतत्परः । वेदमुख्यार्थरूपत्वात्रिसत्यो
भगवान्हरिः । सत्यस्यचोत्तमानंदज्ञानदातृत्वतःसदा । सत्यस्यसत्योभगवान्सत्यस्थोजगतिस्थितः । जग
न्नेतृत्वतःसत्यनेताविष्णुःप्रकीर्तितः । अत्तृत्वाच्चतदादानात्सत्यात्माचोच्यतेविभुरितितंत्रभागवते ॥२७॥
जगद्वृक्षाश्रयाह्येषाप्रकृतिस्तुगुणत्रयं । मूलंमात्राःशिफास्तस्यउत्पित्सुत्वादिकास्तथा । षट्प्रकारास्तुविट
पादेवगंधर्वदानवाः । राक्षसाश्चपिशाचाश्चतिर्यङ्मानुषतस्थुषः । इंद्रियाण्यस्यपत्राणिद्वारोद्वारोनवस्मृ
ताः । प्रवृत्तंचनिवृत्तंचफलद्वयमुदीरितं । धर्मादयस्त्वत्ररसामोक्षएकफलस्यतु । प्रवृत्ताश्चनिवृत्ताश्चपक्षि
णोद्विविधामताः । कारणस्यसदासत्वात्प्रवाहेणचसन्नसौ । नकदाचिन्नभूतोसौनचैवनभविष्यति । स्व
तोवापरतोवापिसन्नतोसौजगत्तरुः । अस्यसर्गादिकृद्विष्णुःसदानंदैकरूपकइतिच ॥२८॥ [३१]सँदासर्वगुणा
ढ्यत्वात्सत्ववान्हरिरुच्यते । नतुसत्वगुणात्मत्वाद्यतस्त्रिगुणवर्जितइतिनारदीये ॥ ३१ ॥ भगवत्पादपोतो
सौनान्यपोतसमोभवेत् । संनिधायैवशिष्येषुतदेवप्राप्नुयुर्यतइतिवामने । भगवत्पादनौकायानेयंनौकोप

माभवेत् । तयातीर्त्वातुतामेवप्राप्यतिष्ठंतितत्रयदितिब्राह्मे । अतस्तामेवयाताः ॥३३॥ वि[३४]शुद्धसत्वब्रह्मा
देःशरीरेसंस्थितोहरिः । तेषामादेशमार्गेणवेदाद्यैरर्चयंतितमितिभागवततंत्रे ॥३५॥ सत्वंब्रह्मादिदेहाख्यं
ज्ञानरूपंतमोनुदं । यदिनस्यात्तदासत्वप्रकाशानुमितोविभुः । यदिनस्यात्परोविष्णुःकथंविद्वज्जनाअमुं ।
अर्चयंतीतितत्त्वस्यजिज्ञासुभिरधोक्षजः । कथंज्ञायेतकस्यापिनिर्गुणत्वात्परोविभुरितितंत्रभागवते ॥३६॥
लोकसिद्धार्थनाम्नःसराहित्यान्नामवर्जितः । अरूपोप्राकृतत्वाच्चसत्वाभावात्तथागुणः । अकर्माक्लिष्टकारि
त्वान्नित्यत्वादजएवच । अलौकिकार्थसन्नाम्नामनंतत्वाज्जनार्दनः । अनंतनामापरमःसुसुखज्ञानरूपवा
न् । तानिचास्यसुदिव्यानिसुगंधीनिसुभांतिच । शुभलक्षणपूर्णानिसुवर्णानिमहांतिच । यदतोनंतरूपो
सौपूर्णानंदादिभोजनात् । बलैश्वर्यसुवीर्यादिपूर्णासंख्यगुणत्वतः । अनंतगुणएवासौतेचाभिन्नागुणाह
रेः । परस्परमभिन्नाश्चसर्वेधर्माश्चतद्गताः । अभिन्नानिचरूपाणिसर्वाणिजगदीशितुः । प्राकृतस्यतुनामा
देरीक्षितापुरुषोत्तमः ।अनामादिवचोभिस्तुसएषोर्थोनुमीयते ।अनामत्वादिचान्यच्चज्ञानिनांमनसेंग्यते ।
तेनैवचोह्यएषोर्थस्तस्माज्ज्ञेयइतिप्रभुरितिब्रह्मतर्के । देवक्रियायाःप्रतियंति । भगवत्प्रेरणादेवजानंति ।

नामरूपादिविष्णोस्तुनशक्यंज्ञातुमंजसा । तथापितत्प्रसादेनजानंतिपरमर्षयइतिपाद्मे ॥३७॥ यस्मान्ना
मरूपादयःसंतितस्माच्छृण्वन्गृणन् । क्रियासुक्रियमाणासुप्रेरकत्वेनपूज्यत्वेनच । सर्वक्रियासुकर्तृत्वपूज्य
त्वेनजनार्दनं । योवेत्तिनैतिसंसारंतत्प्रसादान्नसंशयइतिक्रियायोगे ॥३८॥ खंनाभिश्चरणौक्षितिरितिभ
वतःपदोभुवः । पदाद्याश्रयणाद्विष्णोःपृथिव्यादिपदादिकं । तज्जत्वाद्वाथसादृश्याद्यथानुर्भूमिगंपदमिति
ब्रह्मतर्के ॥३९॥ अज्ञानादेवमन्यंतेविष्णोर्जनिमृतीनराः । स्थितिरूपस्यचान्यस्मात्स्थितिंमोक्षाश्रयस्य
हि । स्वेच्छयाहिजनिंभंगंस्थितिंचासौकरोत्यजः । सर्वस्यजगतोयस्मात्तज्जन्मादिःकुतोभवेदितिच ॥
॥४०॥ इतिदशमतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः ॥३॥ ॥ ब[१४]हिश्चविद्यमानत्वादप्रविष्टोजगद्धरिः । प्रविष्टवच्च
तत्रैवपूर्णरूपत्वतोविभुः । अप्रवेशःप्रवेशश्चप्रविष्टोपमतातथा । बहिरंतर्गतस्यस्यादित्याहुःशब्दवेदिनइ
तिच ॥१५॥ महदादिस्त्वविकृतईषद्विकृतरूपतइतिच । अनुगताइव । प्रविष्टाइव । पूर्वोक्तवद्बहिरपि
विद्यमानत्वात् । अंतश्चदेवतानामविभक्तशक्तित्वात्पूर्वोत्पन्नत्वात्तत्त्वानामंडप्रवेशमात्रं । व्यक्तिविशेषा
दुत्पत्तिरित्युपचर्यंते । अंडजोब्रह्मेत्यादि । महद्रूपादिनाब्रह्मादेवाश्चैवप्रजज्ञिरे । अंडेत्वेषामभिव्य

क्तिर्जनिरित्यभिधीयतइतिच ॥१६।१७॥ ग्राह्यगुणविषयबुद्ध्यनुमेयलक्षणः । ग्राह्यगुणेष्वस्वातंत्र्या
त्तज्ज्ञापकोन्योस्तीतिज्ञायते । ज्ञातापिसर्वभावानांज्ञायतेज्ञानलिंगतः । जिघृक्षोर्ग्रहणाभावादस्वातं
त्र्यप्रतीतितः । सर्वत्राव्यवधानेनद्रष्टृत्वात्सर्ववस्तुनः । आंतरंबाह्यमित्येवविशेषोनास्तिकश्चनेतितंत्रभाग
वते । जीवस्यग्रहणशक्तिरपितस्येत्यपिशब्दः । एवंशरीरमुत्पाद्यज्ञायसे । सर्वस्यसंपूर्णस्य । सर्वःसंपूर्ण
सामर्थ्यात्सर्वात्मासर्वभक्षणात् । अनन्याश्रयतश्चात्मवस्तुत्वमभिधीयतइतिच । आत्मन्येववासादात्मवस्तु
॥१८॥ परमात्मनोपिशरीरेसन्निधानादेवाबुधैरस्वव्यतिरेकतोज्ञायसे । यथानुकूलवादंवेदवचनंविनाप्रवर्त
मानंनतन्मनीषितं । सम्यक् । अभीइदमेकमेकोअस्मिनिष्षाळभीद्वाकिमुत्रयःकरंति । खलेनपर्षान्प्र
तिहन्मिभूरिकिंमानिंदंतिशत्रवोनिंद्राइतिजीवेशयोर्भेदंव्यक्तंवचःपरःपुमानुपाददे । प्रविष्टत्वाच्छरीरेषु
जीवएवेतिदुर्धियः । मन्यंतेपरमात्मानंनतन्मतमनुव्रजेत् । वेदवादविरोधित्वादनुयातातमोविशेत् ।
यतःपर्यंकशयनआहविष्णुःसनातनः । इदंजगत्सर्वमथेदृशानिभूरीणिवामामभियांतिसंख्ये । धान्यानिय
द्वत्खलगानिमर्त्याःसंचूर्णयिष्याम्यहमेकएवेतिब्रह्मांडे । चेतिफलतोपितमोयांतीति । ऐकात्म्यज्ञानतोयां

तितमोभेदात्परंपदं । स्वातंत्र्यपारतंत्र्यादिज्ञानंभेददृशिर्भवेदितिब्रह्मवैवर्ते ॥१९॥ अनीहोऽक्लिष्टकारित्वा
त्तथाऽविकृतएवसन् । सर्वंकरोतितद्युक्तमैश्वर्यात्पूर्णशक्तितइतिब्राह्मे । अगुणश्चेत्कथंगुणैःसृष्ट्यादिकृदि
तितदाश्रयत्वात् । अगुणोऽगुणदेहत्वात्सगुणोगुणधारणात् । ऐश्वर्यादिगुणत्वाद्वावासुदेवइतीर्यतइत्या
ग्नेये ॥२०॥ जगतांवर्धयन्सत्वंयदारक्षतिकेशवः । हयग्रीवादिरूपेणशुक्लवर्णस्तदाविभुः । वर्धयंस्तुरजोये
नजगदुत्पादयेद्धरिः । तद्रक्तंजामदग्न्यादिरूपंयेनविनाशयेत् । वर्धयंस्तुतमोलोकेतत्कृष्णंयादवादिकं ।
सर्वत्रसर्वंकुरुतेविशेषस्तत्रकीर्तितः । ज्ञानदानादिनारक्षामहतांसंप्रकीर्तिता । रागदानेनमहतांसृष्टिःसृं
ष्टिरुदीर्यते । असतांतुतमोवृद्धिंकुर्वन्पातयतेयदा । सतांविवर्धनार्थायकृष्णरूपीतदाहरिः । ज्ञानाद्युत्प
त्तिकृच्चापिरूपंरक्तंविभोःस्मृतं । तमोविनाशकमपिकृष्णंविष्णोरुदाहृतं । आचार्यादिषुरागार्थेशुद्धसत्वा
त्मकंरजः । यतोव्यपेक्षितंनाशेतमसोपिततःपरं । तमोद्वेषात्मकंशुद्धंसत्वात्मकमुदीर्यते । एवंसृतिगता
नांतुरागाद्यानगुणोद्भवाः । शुद्धज्ञानात्मकाःसर्वेमुक्तानांनात्रसंशयः । सर्वत्रसर्वकृच्चापिहयग्रीवादिरूप
कः । ज्ञानादिरक्षकोविष्णुर्जामदग्न्यादिरूपवान् । ज्ञानाद्युत्पादकोनित्यंकृष्णादिर्दोषनाशकः । एकरूपो

पिभगवान्बहुरूपइवेयते । अचिंत्यैश्वर्यरूपत्वात्पूर्णानंदैकरूपकइतिब्रह्मतर्के । स्वेच्छयातुगुणान्विष्णुर्नानारूपान्करोत्यजः । गुणानामाश्रयत्वात्तुभवेत्सगुणबृंहितइतितंत्रभागवते ॥२१॥ सतांसुखविवृद्ध्यर्थमसतांपीडनंहरेः । यावच्चासुरदुःखंस्यात्तावद्देवसुखंभवेत् । तत्रापितारतम्येनब्रह्मणोभ्यधिकंसुखं । यावत्क्षीणंतमस्तावत्प्रकाशस्यतुवर्धनं । सर्वस्माच्चकलेःपीडाब्रह्मणोऽभ्यधिकंसुखं । तस्मात्सतांरक्षणायसर्वकर्महरेःस्मृतमितिब्रह्मतर्के ॥२२॥ [२५]सर्वाशुभविनिर्मुक्तगुणमात्रोयतोहरिः । सत्तामात्रमतःप्राहुर्निर्विशेषोखिलोत्तमः । अनादरान्निरीहश्चसेहःसर्वकृतीयतइतितंत्रभागवते । यस्यतद्रूपंसत्वं । सप्तसुप्रथमेतिसूत्रात् ॥२७॥ अशेषसंज्ञःसर्वनामा ॥२६॥ चेष्टतेअनेनेतिचेष्टा ॥२७॥ इतिदशमतात्पर्येचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ पूतनाकंसनरकशिशुपालादिषुद्विधा । जीवाःसंतस्त्वसंतश्चतत्रबंध्वादिरूपिणः । विष्णोःसंतइतिज्ञेयाअसंतःशत्रुरूपिणः । शुभजीवप्रकाशेनकदाचिच्छुभबुद्धयः । विपर्ययेऽन्यथाचस्युःशुभास्तत्रहरिंययुः । असुराश्चतमोघोरंयदितत्रैवमध्यमाः । मध्यमांगतिमेवापुरेकदेहगताअपीतिगारुडे ॥१॥ अयमात्मापरमात्मा ॥१९॥ यतःपरमात्मनोनैकविधमैक्यंविपरीतज्ञानेनयतश्चसंसृतिर्ननिवर्तते । सएवनविपर्येति । (पु

त्रादिकंतुविपर्येति) तस्मात्तस्मिन्नेवस्थितिंकृत्वामानुशोच । अहंब्रह्मास्मिदेवोस्मिनास्मिकेवलमानुषः । जातोस्मिवर्धेधनवान्प्रियइत्यादिकासदा । देहादिषुचदेवेषुपरेब्रह्मणिचाभिदा । मोहाद्यन्माययानित्यंदृश्यतेऽधममध्यमे । सईशोनविपर्येतिसर्वेशत्वात्कदाचन । पुत्रादिकंविपर्येतिपित्रादिश्चयतोभवेदितिब्राह्मे । तल्लक्षणैर्विहीनःसन्ब्रह्मदेवोस्मिचेतितु । असुराःप्रतिपद्यंतेजन्मादीन्मानुषाजनाइतिच । परब्रह्मणएकस्यब्रह्मास्मीतिविचिंतनं । परब्रह्मेतिरामादिलक्षणैरवधारयेत् । देवोस्मीतिचदेवानांतच्चज्ञेयंस्वलक्षणैः । मर्त्यानांमानुषोस्मीतिप्रतिपत्तिर्विधीयते । अन्यथाप्रतिपत्त्यातुतमोयांतिविनिश्चयात् । अन्यथाप्रतिपद्यंतआसुरानियतंजनाः । घोरंतमश्चतेयांतितथाज्ञानात्परंसुराइतिच ॥२०।२१॥ [२६]देहिनामज्ञानप्रभवायातनाःस्वपरेतिभिदाहंति । देवोहंमानुषोवेतिविशेषंतत्रचापितु । तथैवपरमात्मानंविशेषंब्रह्मजीवयोः । सम्यग्भेदेनयःपश्येत्सहंत्यज्ञानसंभवाः । यातनाःपरमात्मानंतत्प्रसादाच्चगच्छतीतिब्रह्मांडे ॥ २६ ॥ भगवद्दर्शनाद्यस्यविरोधाद्दर्शनंपृथक् । पृथग्दृष्टिःसविज्ञेयोनतुसद्भेददर्शनइतिचभविष्यत्पुराणे । स्वरूपभेदोहिपरजीवयोर्जीवगोमिथः । परस्परेणवस्तूनांविशेषःशास्त्रदर्शितः । सद्भेदोयंसमुद्दिष्टस्त्वसद्भेदंचमेशृणु । स्व

रूपाणांगुणानांचविष्णोर्भेदःपरस्परम् । सर्वस्यविष्णवतंत्रत्वंशत्रुमित्रादिभेदिता । यच्चान्यच्छास्त्रविद्विष्ट
मसद्भेदःसईरितः । सद्भेददर्शनान्मोक्षस्त्वसद्भेदात्तमोव्रजेत् । सद्भेदादर्शनाच्चैवतमोमोक्षस्तथेतरादितिच
॥२७॥ इतिदशमतात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥५॥१०॥ ॥ [३०]रूप्यत्वात्तुजगद्रूपंविष्णोःसाक्षात्सुखात्मकं । नि
त्यपूर्णसमुद्दिष्टंस्वरूपंपरमात्मनइतिवामने ॥ ३० ॥ देहे । विष्णुःसर्वगुणोद्रेकात्कालइत्यभिधीयतइतिच
॥३१॥ प्रकृत्यादेस्तद्वशत्वात्प्रकृत्यादिरुदीर्यते । यथाराजाभृत्यकृतात्स्वयंकर्तेत्युदीर्यते । तथादेहंस्वतंत्र
त्वात्स्वयमित्याहुरंजसेतिपाद्मे ॥३२॥ स्वात्मनागृह्यमाणः ॥३३॥ छन्नोन्येषांनतुस्वस्यभगवान्पुरुषोत्तमः
॥३४॥ तस्यावतारादेहस्थाअदेहस्थाइतिद्विधा । अंतर्याम्यादिरूपाणिदेहस्थानिविदोविदुः । मत्स्यकूर्मा
दिरूपाणिनदेहस्थानिहृत्पतेः । अन्यातुल्यैरतिशयैर्मनसोनियमादिभिः । ज्ञायंतेतानिरूपाणिनित्यपूर्णा
निसर्वशइतिमहाकौर्मे ॥३५॥ इतिदशमतात्पर्येएकादशोऽध्यायः ॥११॥१३॥ ॥ [३४]दंडोपिभगवच्चीर्णो
ममैषोनुग्रहःकृतः । इतिभक्त्याचिंतयतांशुभकारीभवत्यलं । तत्वापिकुर्वतांद्वेषंतमःप्राप्स्यैतथाभवेदितिच ॥८६७॥
॥३४॥ [३७]अपुनर्भवमात्वात्तुहरिसामीप्यमुत्तमं । तत्रापिस्पर्शयोग्यत्वंयथावेदविदोविदुरितिपाद्मे ॥ ३७ ॥

[३९]भूतायसर्वदाविद्यमानाय ॥३९॥ अप्राकृताय ॥४०॥ कालनाभाय । कालाश्रयाय । विश्वस्यतदधीन
त्वाद्विश्वंविष्णुरुदीर्यते । मूलहेतुत्वतोहेतुःकर्ताप्रातिस्विकंकृतेरित्याग्नेये ॥४१॥ [४६]गुणप्रदीपाय । गुणज्ञाप
काय । गुणात्मस्थोदयाय । गुणात्मिकाप्रकृतिःतस्यांस्थितउदयस्वरूपोहरिः ॥४६॥ [४७]अविश्वायजीवेभ्यो
न्यस्मै । शरीरेषुप्रविष्टत्वाद्विश्वोजीवउदीर्यते । जीवस्यतदधीनत्वाद्विश्वोविष्णुरितिस्मृतः । तस्योत्पत्त्या
दिहेतुत्वाद्विश्वहेतुश्चकीर्त्यतइतिमात्स्ये ॥४८॥ हरेःस्वरूपशक्तिर्याकालशक्तिरुदीर्यते । सदासर्वगुणात्म
त्वाद्दुर्गावाप्यवराततः । सर्वसंहारकारित्वाद्वायुःसर्वस्यजीवनात् । कालाभिमानिनावेतौदुर्गावायुश्चकी
र्तितावितिप्रकाशसंहितायां ॥४९॥ अंतःप्रियंबहिश्चेतिद्विधाप्रियमुदाहृतं । अंतःप्रियाहरेःसंतःसर्वंचा
पिबहिःप्रियं । असंतश्चापिसंहारईषदंतःप्रियाइव । तदपेक्षयातथासंतोविशेषांतःप्रियास्थिताइतिषाड्गु
ण्ये । सुखांतंप्राप्नुयुर्यस्माद्देवाःशांताउदाहृताः । अशांतामानुषाःप्रोक्ताविमूढाआसुरामताइतिप्रकाशसं
हितायां । कर्मपरीप्सयाकर्मप्रवर्तनार्थं । सर्वशरीरेषुस्थातुरीहतःप्राणस्यसकाशात् । प्राणसकाशाद्धिक
र्मप्रवर्तनमिच्छतिभगवान् । वायोःसकाशाज्जगतःप्रवृत्तिंकामयत्यजः । प्राणप्राणमतःप्राहुर्विष्णुंवायोर

पिप्रभुमितिच ॥५०॥ धाँतुर्गुणविसर्जनं। हिरण्यगर्भसकाशाद्गुणभूतासृष्टिरस्यजगतः । प्राधान्येनवि
ष्णोरेव । विष्णुःप्रधानतःस्रष्टागुणस्रष्टाचतुर्मुखइतिनारदीये ॥ ५७ ॥ इतिदशमतात्पर्येचतुर्दशोऽध्यायः
॥१४॥ ॥ वि[११]ष्णुनाविष्णुभक्तैश्चब्रह्मशापोनुवर्त्यते । ब्राह्मणानामपीडायैबलिभिःक्षत्रियादिभिः । वि
ष्णोश्चविष्णुभक्तानांशापाद्येतितपोखिलं । तथापिचासुरावेशाच्छपेयुर्हरिमप्यहो । अतस्तुसौभरेःशापं
नात्यवर्तत्खगेश्वरः । अन्यथातूत्तमानांहिनाधमैःशापइष्यते । वरोपिदत्तस्त्वधिकैर्नाधमाधिक्यकारणं ।
विष्णोरपिवरस्तस्मान्नाधिक्यंसंप्रयच्छति । क्रमशःश्रीविरिंचादेःकथंचित्केनचित्कचित् । नचदद्याद्धरि
स्ताद्दृग्दद्याद्वाबाह्यमेवत्विति ब्रह्मांडे ॥ ११ ॥ इतिदशमतात्पर्येपंचदशोऽध्यायः ॥१५॥ ॥ श्रीदा[२३]माकृ
ष्णमुवाह । हरिवंशादिवचनात्। बहुमानविरोधेतुव्यत्यासःशब्दतोर्थतः। कार्योऽनिरुक्तदेवानांगुणसिद्ध्यै
नचान्यथा । विष्णुर्ब्रह्मतथावायुरनिरुक्ताःप्रकीर्तिताः । तत्पत्न्यश्चेतरगुणाव्यत्यस्यास्तेष्वसंशयइतिब्रह्म
तर्के ॥२३॥ इतिदशमतात्पर्येषोडशोऽध्यायः ॥१६॥ १७॥ ॥ श्रीदेवीवेणुमाविश्यरेमेकृष्णमुखांबुजे । ॥८६८॥
पपौचतद्गतंगीतंसुराइतरभांडगाइतितंत्रभागवते ॥८॥ इतिदशमतात्पर्येएकोनविंशोऽध्यायः ॥१९॥२१॥

[१६]फलरूपःसकर्मणइत्याद्यवांतरेश्वरविषयं । स्वभावेकर्मणिचयःसत्वादिषुगुणेषुच । स्थितोविष्णुःसर्वकर्ता
पृथक्संस्थश्चसर्वगः । गुणकर्मस्वभावादिशब्दवाच्यश्चकेशवः । तेनजातंफलंयस्मात्कर्मणःफलमीर्यते ।
नचासौकर्मफलवान्नास्यकिंचिन्नशक्यते । तदन्यावांतरेशानांतद्वशत्वंयतःसदा । कर्मणःफलरूपत्वमत
स्तेषामुदीर्यते । नान्यकर्मवशत्वंतुतेषांविष्णुंविनाक्कचित् । सचब्राह्मणगिर्यादिनामाविष्णुरजःपरः ॥ ए
तस्मात्कारणात्कृष्णःशक्रस्यविमदायतु । गिर्यादिस्थितमात्मानंपूजयामासबल्लवैरितिच ॥१६॥ इतिदश
मतात्पर्येद्वाविंशोध्यायः ॥२२॥ ॥ अत्यल्पस्त्वसुरावेशोऽदेवानांचभविष्यति । प्राणमेकंविनासौहित्वाख
णाश्मसमःस्मृतः । तस्मिन्नप्यसुरावेशेगतेप्रकृतिरेवत्वितिचतंत्रभागवते ॥१॥ इतिदशमतात्पर्येत्रयोविं
शोऽध्यायः ॥२३॥२४॥ ॥ विशुद्धसत्वंविगतशुद्धसत्वं । यस्मात्त्रिगुणसंबंधस्त्वयिनविद्यते । यत्राग्र
हणमनुबंधः । तपोमयंज्ञानात्मकं ॥४॥ पुनर्गुणसंप्रवाहस्यकारणत्वात्तद्धेतवः । असतांचसतांचैवहरिरे
वानुशासकः । सतांतुश्रेयसेसैवह्यनुशास्तिर्भविष्यति । असतांविपरीतायलंघयित्वानुशासनमित्याग्नेये
॥५॥ आवेशोवसुदेवादौदेहादानंहरेःस्मृतं । देहादानंतदन्येषांजन्मेतिकवयोविदुः । तथाप्यसुरमोहाय

ग्रंथेषुबहुधैवत्विति पाद्मे ॥९॥ इतिपंचविंशोऽध्यायः ॥२५॥२६॥ ॥ कृष्णंकामास्तदागोप्यस्त्यक्त्वादेहं
दिवंगता । सम्यक्कृष्णंपरंब्रह्मज्ञात्वाकालात्परंययुः । पूर्वंचज्ञानयुक्तास्तास्तत्रापिप्रायशस्तथा । अतस्ता
सांपरंब्रह्मगतिरासीन्नकामतः । नतुज्ञानमृतेमोक्षोनान्यःपंथेतिहिश्रुतिः । कामयुक्तातदाभक्तिर्ज्ञानंचातो
विमुक्तिगाः । अतोमोक्षेपितासांचकामोभक्त्यानुवर्तते । अतोदकत्वेनसदाद्वेषिणामधरंतमः । मुक्ति
शब्दोदितंचैद्यप्रभृतौद्वेषभागिनः । भक्तिभागीपृथङ्मुक्तिमगाद्विष्णुप्रसादतः । कामस्त्वशुभकृच्चापिभ
क्त्याविष्णोःप्रसादकृत् । द्वेषिजीवयुतंचापिभक्तंविष्णुर्विमोचयेत् । अहोतिकरुणाविष्णोःशिशुपालस्य
मोक्षणादितिस्कांदे । जगत्प्रपितामहेजारबुद्धिर्नयुक्तातथापि । ब्रह्मतयानसम्यक् । प्रेष्ठोभवांस्तनुभृतां
सुहृदंतरात्मा । रमायादत्तक्षणमितिवचनात् ॥१३॥ कामिनःकामित्वंक्रोधिनःक्रोधित्वमेवसर्वदाभवती
तितन्मयता । विमुक्तावपिकामिन्योविष्णुकामाव्रजस्त्रियः । द्वेषिणश्चहरौनित्यंद्वेषेणतमसिस्थिताइतिच ।
भक्त्याहिनित्यकामित्वंनतुमुक्तिंविनाभवेत् । अतःकांततयावापिमुक्तिर्भक्तिमतांहरौ । स्नेहभक्ताःसदादे
वाःकामित्वेनाप्सरस्त्रियः । काश्चित्काश्चिन्नकामेनभक्त्याकेवलयैवतु । मोक्षमायांतिनान्येनभक्तिंयोग्यां

विनाक्वचिदितिपाद्मे । भक्त्यावाकामभक्त्यावामोक्षोनान्येनकेनचित् । कामभक्त्याप्सरस्त्रीणामन्येषांनैव
कामतः । उपास्यःश्वशुरत्वेनदेवस्त्रीणांजनार्दनः । जारत्वेनाप्सरस्त्रीणांकासांचिदितियोग्यता । योग्यो
पासांविनानैवमोक्षःकस्यापिसेत्स्यति । अयोग्योपासनाकर्तुरनर्थश्चभविष्यति । तस्मात्तुयोग्यतांज्ञात्वा
हरेःकार्यमुपासनमितिभद्रिकायां । पतित्वेनाश्रियोपास्योब्रह्मणामेपितेतिच । पितामहतयान्येषांत्विद
शानांजनार्दनः । प्रपितामहोमेभगवानितिसर्वजनस्यतु । गुरुःश्रीब्रह्मणोर्विष्णुःसुराणांचगुरोर्गुरुः । मू
लभूतोगुरुःसर्वजनानांपुरुषोत्तमः । गुरुर्ब्रह्मास्यजगतोदैवंविष्णुःसनातनः । इत्येवोपासनंकार्यंनान्यथातु
कथंचनेतिवाराहे ॥१५॥ इतिदशमतात्पर्येसप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥३२॥ ॥ मानैर्वोबदरःसिंधुःशशिन
स्त्रिनामकं । योवेदमुच्यतेरोगैर्विष्णुनाम्नेवसंसृतेरितिस्कांदे ॥२४॥ इतिदशमतात्पर्येत्रयस्त्रिंशोऽध्यायः
॥३३॥३४॥ ॥ आदिनोराक्षसाःप्रोक्तास्तदंतत्वाज्जनार्दनः ॥ आद्यंतइतिविज्ञेयःपरेशोब्रह्मणीशनादिति
ब्राह्मे ॥२४॥ इतिदशमतात्पर्येपंचत्रिंशोऽध्यायः ॥३५॥ ॥ तत्सन्तथैवसन् ॥११॥ शुंभंतिशोभयंति ।
शुंभनंशोभनंशुंभंशुभपर्यायवाचकाइत्यभिधानं ॥१२॥ वैन्यंपार्थबलेशादावाविष्टंपुरुषोत्तमं । अपेक्ष्यत

द्गुणाःसर्वेतज्जीवानामभाविनः । अप्युच्यंतेपुराणेषुविशेषात्सन्निधिर्यतइतिमाहात्म्ये ॥३०॥ इतिदशम
तात्पर्येषट्त्रिंशोऽध्यायः ॥३६॥३७॥ तेवांगेभ्योभूताः ॥३॥ अन्यात्मतयागृहीताः । मत्तोन्येजीवात्मान
एतइतिभागवतागृहीताः । अहंपरोहिमद्भिन्नाजीवात्मानोल्पबुद्धयः । मद्वशाःसर्वएवेतिब्रह्मादीन्मन्यतेह
रिरितिस्कांदे ।यथाहरिःस्वमात्मानंवेदतद्वद्रमापिन ।ब्रह्माचकुतएवान्येविदंत्येवतथापित्विति माहात्म्ये॥४॥
स्थितोब्रह्मादिदेवेषुसाधिभूतेषुचेश्वरः । आत्मशब्दोदितनरेष्वपियस्माज्जनार्दनः । साध्यात्मःसाधिभूतश्च
साधिदैवेतिचोच्यतइत्यध्यात्मे॥५॥सर्वदेवेष्वपिहरिःसर्वदेवनियामकः। नामवान्सर्वदेवानांसर्वपूजांतथात्त्य
सावितिच॥६॥ अविद्यया । भगवदिच्छया ॥१३॥ त्वयैवप्रकल्पिताः। विष्णोरंगसमुद्भूताविष्णोरंगानिदेव
ताः । उच्यंतेसर्ववेदेषुस्वरूपाभेदिनोपित्वितिच॥१४॥भूतामेवबिभर्तीशोह्यवतारतनुंसदा । बिभर्तीत्युच्यते
थापिमोहायव्यक्त्यपेक्षयेतितत्त्वनिर्णये॥१७॥प्रद्युम्नेचानिरुद्धेचबलदेवेचकेशवः। सन्निधानंविशेषेणकरोति
जगतांपतिः । तत्रकृष्णःस्वयंविष्णुःपरमानंदलक्षणः । पाराशर्यश्चभगवान्स्वयमेवजनार्दनइतिच ।।तत्तद्गत
स्यैव हरेस्तत्तन्नामानिचांजसा । औपचारिकनामानितदन्येषामितिस्थितिरितिशब्दनिर्णये ॥२२॥ इतिदश

मतात्पर्येअष्टत्रिंशोऽध्यायः॥३८॥ ॥ ५१ ॥ पूर्वार्धःसंपूर्णः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
श्रीवेदव्यासायनमः ॥ सर्वावताराभिन्नोपिसर्वशक्तिरपिस्वयं । पूज्यपूजकनीचोच्चंमोहनायदुरात्मनां । अ
खंडैकरसोविष्णुर्दर्शयेत्तत्रतत्रहीतिषाड्गुण्ये॥२१॥इतिदशमतात्पर्येद्विपंचाशोऽध्यायः॥५२॥बहूनिस्थानजा
तानिकृष्णस्यक्षीरसागरे । कानिचिन्मुक्तगम्यानिनामुक्तैस्त्रिदशैरपि । गंतुंशक्यान्यथान्यानिगम्यान्यन्यैर
पिक्वचित् । तत्रदेवाश्चयोगींद्राभक्ताश्चान्येजनार्दनं । गत्वार्चयंतिदेवेशंबलिस्तत्रागमत्क्वचित् । तस्यतत्रा
सुरावेशात्पापबुद्धिरजायत । तद्व्यक्त्यर्थंजगन्नाथःशिश्येसुप्तवदव्ययः । तदासपापयाबुद्ध्याकिरीटमहरत्प्र
भोः। तंजित्वागरुडस्तत्तुहृत्वागोमंतमाव्रजत् । तत्रकृष्णस्यशिरसिकिरीटममुचत्प्रभोरितिमाहात्म्ये ॥८॥
ब्रह्मस्थोब्रह्मनामासौरुद्रस्थोरुद्रनामकः । तयोरपिनियंतैकःस्वयमेवजनार्दनइतिस्कांदे ।१५। इतिदशमता
त्पर्येत्रिपंचाशोऽध्यायः ॥५३॥७०॥ नीतंच्छित् । भगवताप्राप्तभेदः ।९। इतिद०ता०एकसप्ततितमोध्यायः
॥७१॥ अम्मयाद्यभिमानिनोदेवाःउरुकालेनैवपुनंति । गुरूपदेशंप्रापयित्वा ।११। भेदकृतः अन्यथाज्ञानि
नः । विपश्चितस्तुप्रत्यक्षदर्शनादन्यथाज्ञानमेवापनयंति । प्राकृतैर्दृश्यमानंतुनद्रवंतीर्थमुच्यते । देवाश्चन

शिलामात्राःकिंतुतत्रातरस्थिताः । गुरूपदेशंतुविनानतेदृश्याःकथंचन । नज्ञायतेचतद्रूपमन्यथाज्ञानिनां
चते । कोपाच्छापंप्रयच्छंतितस्माद्गुरुमुपाव्रजेत् । तस्मात्तीर्थानिदेवाश्चनित्यंविद्वत्सुसंस्थिताइतिगारुडे ।
भिन्नस्याभेदतोदृष्टिरपिभेददृशिर्मता । वस्तुयाथात्म्यतस्तस्यभिन्नत्वादितिसूरिभिः । अन्यथाज्ञानमेवातो
भेदज्ञानंविनिंदितं । नविद्यमानभेदस्यदर्शनंनिंदितंक्वचित् । शिलादेवइतिज्ञानंदेवोस्मीतितुयादृशिः ।
उत्तमस्याधमत्वेननीचस्योच्चतयादृशिः । असमस्यसमत्वेनसमस्यासमदर्शनं । द्रवंतीर्थमितिज्ञानंदेहोहमि
तियामतिः । असद्भार्यादिषुस्वीयदर्शनंचैवमादिकं । भेदज्ञानमितिप्रोक्तंयाचान्याप्यन्यथामतिः । तस्मा
त्तदपहानायसंसेव्यागुरवोवराः । तत्रस्थादेवताःसर्वाःप्रीयंतेगुरुपूजया । नैवान्यथैषांप्रीतिःस्याद्गुरूक्तिम
पहायतु । तस्मात्पूजाविशेषेणसतांकार्यानृणांसदा । भक्तिस्तुतारतम्येनविशिष्टेत्वधिकाभवेदितिस्कांदे ।
उत्तमाअपिदेवेशाअवरान्विदुषोनृणां । पूजायैसंप्रयच्छंतिपरोक्षत्वप्रियायतः । तेषुस्थित्वास्वयंपूजांगृह्णं
त्यनुपमांसदा । ज्ञानानिचप्रयच्छंतितस्मादेवंविदासदा । पूजिताःस्युःसुरवराःसब्रह्माणःसकेशवाइतिवा ॥८७१॥
मने ॥१२॥ [११]हृदयं । प्रियं हृद्ययनात् ॥१९॥ इतिदशमतात्पर्येद्विसप्ततितमोध्यायः॥७२॥७४॥ ॥ [३]भवाने

वभवतःसदृशः ॥३८॥ नृपपदंनृपशब्दवाच्यमात्रं । नतुमुख्यतोनृपालकं । अंधंतमःप्रतिविधुतं ॥३९॥ तवे
हितमनुमेईहितानिभवंति ॥४०॥ यतःकिंचिन्मात्रंनास्तिकिंतुसर्वमेवास्ति ॥४१॥ फलात्मासुखात्मा । अत
एवपुरुषैरर्थ्यस्वरूपः । तेषांभवतश्चसमुदितःसमोगुणोनास्ति । यश्चकोपि । त्रय्यांचरतयोः । वेदोक्तक
र्तृत्वेनसुमतीनांत्रयीरतत्वं । प्रतिपाद्यत्वेनभवतः । सुखदुःखिनोः । केवलंपरिपूर्णसुखोभवान् । भगव
ज्ज्ञानपर्यंतंदुःखिनस्ते । अल्पसंपूर्णशक्तित्वादल्पपूर्णसुखत्वतः । अल्पसंपूर्णदर्शित्वान्नसाम्यंजीवकृष्ण
योरितिब्रह्मांडे । त्रय्यांचेतिचशब्दःस्मृतिष्वपीति ॥४२॥ अब्जोब्रह्मा । सोब्धयएवपुरुषंसमुद्धृत्यामूर्च्छयदि
तिश्रुतिः । अब्धःसंभूतोहिरण्यगर्भइत्यष्टाविति च॥४३॥[४६]सन्मुखरितंसद्भिःप्रधानीकृतं । मर्त्याशिषोरुभयं
जनंप्रतिअर्थोयमितिविविक्तदृष्टिः ॥४६॥ कामरूपंत्वामविगणय्य॥ भ्रमःतिरन्नंयस्याःसाभ्रमतिः । तस्याः
भ्रमत्याः । विपरीतज्ञानिनांभक्षिकायाइत्यर्थः। श्रुतिभिःप्रमाणेन । अभ्रमाभ्रमतामत्रीयादेवैरपिपूज्यते ।
तस्यैनमोस्तुतेदेव्यैविष्णुवक्षस्थलाश्रयइतिनारदीये॥४७॥खरगोश्वबिडालवत्स्त्रीणांभृत्याः ॥४८॥ आनंद
श्मश्रुरानंदकेशआपादनखात्सर्वएवानंदः । सएषविष्णुरजोऽमृतोऽचलोब्रह्मयएवमेवंवेद । आनंदएवस

भवत्यानंदस्यसार्ष्टितांसलोकतासायुज्यमाप्नोतीतिमाध्यंदिनायनश्रुतिः ।४९। अनतिरिक्तहृष्टेः । भक्त्यनु
सार्यनुग्रहस्य । यएषदेवःपरोजरोऽमरस्तंवाएनमाहुर्भाक्तइति । भक्त्याहिसोनुगृह्णातिभक्त्यैवेदंवृणुतेश्रि
यंविरिंचंरुद्रमिंद्रमापिपीलिकं । नाभक्तंवृणुतेनाभक्तमनुगृह्णाति । यावान्वावसभक्तस्तावद्ध्येषवृणुतेताव
द्ध्येषोनुगृह्णाति । नाधिकंवृणुतेनाधिकमनुगृह्णाति । नावरंवृणुतेनावरमनुगृह्णाति । अथातोभक्तिमीमांसा
भवति । युवास्यात्साधुयुवाध्यायकः । आशिष्ठोद्रढिष्ठोबलिष्ठः । तस्येयंपृथिवीसर्वावित्तेनपूर्णास्यात् ।सएको
मानुषोभक्तोभवति तेयेशतंमानुषाभक्ता एतावान्मानुषोगंधर्वः । तेयेशतंमानुषागंधर्वाः एतावान्देवगं
धर्वः । तेयेशतंदेवगंधर्वाः एतावांश्चिरलोकःपैतृकः । तेयेशतंचिरलोकाःपैतृकाः। एतावांश्चिरलोकोदैविकः
। तेयेशतंचिरलोकादैविकाः । एतावत्यतात्विकदेवता । तायाःशतमतात्विक्योदेवताः । एतावतीतात्वि
कीदेवता । तायाःशतंतात्विक्योदेवताः । एतावान्पुरुहूतः । तेयेशतंपुरुहूताः एतावान्वावरुद्रः । तेये
शतंरुद्राः । एतावान्वावविरिंचः । तेयेशतंविरिंचाः एतावतीश्रीर्भक्त्याभवति । तद्यावतीवावभक्तिस्ता
वज्ज्ञानंभवति यावद्यावतज्ज्ञानंतावदानंदोमौक्तिकोथैषएवपरमानंदोयोसौहरिर्विश्वोविनोदोपनोदःसं

स्कारकोविकारकोधिकारकएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिपौत्रायणश्रुतिः । मिलितौ
वाएतौभगवतोयदनुग्रहश्चभक्तिश्चयोवानुग्रहीसभक्तोयोभक्तःसोनुग्रही । योवानुगृहीतोब्रह्मणासभक्तोयो
भक्तस्तंवाब्रह्मानुगृह्णातियावान्वैब्रह्मणोनुग्रहस्तावतीभक्तिर्यावतीभक्तिस्तावान्वैब्रह्मणोनुग्रहः । प्रकृतौवैब्र
ह्मणोनुग्रहःपरमस्तदवरोवावमहतितदवरोथरुद्रेतदवरःपुरुहूते । अथदेवर्षिपितृषुमनुष्येष्वितिधर्मश्रुतिः ।
तस्याएवरजउद्रेचनमुपात्तरजोतिमात्वं । अथत्रिगुणाह्येवप्रकृतिरगुणोवावविष्णुःसयदाह्यरजारजोस्याउ
द्धर्धयत्येषावावसृष्टिः । सयदाह्यसत्वःसत्वमुद्धर्धयत्येषावावस्थितिः । सयदाह्यतमास्तमोस्याउद्धर्धयत्येषवा
वलयोनैनमेतेगुणाअभ्युपस्पृशंति । नैषएतान्गुणानभ्युपस्पृशत्यगुणोह्येषभवति । अत्रैषश्लोकोभवति ।
निर्गुणस्यगुणादानंप्रकृतेर्गुणवर्धनं । नकदाचिद्गुणैरेषस्पृश्यतेपरमोहिसइतिचाक्रायणश्रुतिः ॥५०॥ मातुः
कन्याप्रदानवादेरतिर्यथानालीकंभवतिप्रायःतथातेवचःक्वचिदपिनालीकंभवत्येव ॥५१॥ यामसतींबुधोन
बिभृयात् । याचतांबिभ्रद्दृष्टादृष्टच्युतोभवति । तस्याअपिपुंश्चल्यास्त्वयिमनोनवंनवमभ्येति । अमुग्धैव
तुमुग्धेवत्वदुःखादुःखितेवच । श्रीर्दर्शयेद्धरिश्चैवनैवैतौमोहदुःखिनौ । मिथोपितादृग्वचनमाकारंचैवली

लया । दर्शयंतोनृणांमोहंकुर्यास्तांशास्त्रदर्शनादितिकापिलेये ॥५२॥इतिदशमतात्पर्येपंचसप्ततितमोध्यायः
॥७५॥ [१५] अजितंजरासंधंभगवतएवश्रुत्वा । तथाहिसभापर्वणिपश्चाद्दिग्विजयोक्तेः । पूर्वाःकथाःपरंब्रूयुः
पराःपूर्वंतथैवच । मोहनार्थायदुष्टानांसर्वव्यत्यासइष्यते । विस्तारेतुयदुक्तंस्यात्तद्ग्राह्यमविरोधतः । संक्षेपो
क्तविरोधेतुगुणोक्तिश्चसतांयथेतिशब्दनिर्णये । जरासंधंनिहत्यैवपांडवैस्तुदिशोजिताः । प्रसादाद्वासुदेव
स्यराजसूयःक्रतुःकृतइतिमात्स्ये ॥१५॥ इतिदशमतात्पर्येअशीतितमोऽध्यायः ॥८०॥८५॥ ॥ [३८] जानन्सा
त्वकृतांमायामजानन्निवकेशवः । अन्ववर्ततकिंचित्तुततस्तामहरद्विभुः । एवमेवतुसर्वत्रपरमात्मासनात
नः । विद्धत्वग्रुधिरस्रावीकथंचिदजयत्परं । इत्यादिदर्शयेद्विष्णुर्मोहयन्माययाजगत् । चिदानंदघनस्या
स्यकुतोवेधादिसद्गतेरितिब्रह्मांडे । यदचरस्तन्वावावृधानोबलानींद्रप्रब्रुवाणोजनेषु । मायेत्सातेयानियुद्धा
न्याहुर्नाद्यशत्रुंननुपुराविवित्सेइत्याद्याचश्रुतिः ॥१८॥ इतिदशमतात्पर्येषडशीतितमोऽध्यायः ॥८६-९३॥
[१२] सनकाद्याःसमाःसर्वेतत्रश्रेष्ठःकुमारकः । मरुतश्चसमाःसर्वेसप्ततेषुप्रधानकाइतिऋक्संहितायां ॥१२॥ श्रीर्भू ॥८७३॥
मिरितिरूपाभ्यांप्रकृतिर्विष्णुनासह । शेतेश्रुतिस्वरूपेणस्तौतिब्रह्मलयेहरिं । एकाप्यनंतरूपासावाक्यभेदा
त्सरस्वती । अनादिनिधनानित्यास्तौतिनारायणंप्रभुमितिज्योतिःसंहितायां ॥ सर्वदाजयतोविष्णोर्जय
स्तस्यप्रकाशनं । श्रवणंदृष्टिरित्यादिप्रार्थ्यंतज्ज्ञापनंस्मृतं ॥ शृणोतिपश्यतिह्येषजयतीत्यादिकंस्वतः । ज
यपश्यशृणुष्वेतितत्तज्ज्ञापनमेवत्वितिविमलसंहितायां॥श्रीर्भूर्दुर्गेतियाभिन्नाप्रकृतिःशक्तिरुच्यते । विष्णोः
स्वरूपशक्तेःसाशक्यत्वाच्छक्तिरेवतु । नित्याव्यवहितत्वात्तुविशेषाच्छक्तिनामिका । यथैवपंकजंब्रह्मारुद्र
इत्यादिकंपदं । ताभिःशयानंपुरुषंसैवतुश्रुतिरूपिणी । अस्तौत्प्रकाशयात्मानंप्रकृतिंजीवबंधनं । जहिदो
षैर्ययासर्वेगुणाजीवस्यसंवृताइतितंत्रभागवते । श्रीःपराप्रकृतिःप्रोक्ताब्रह्माणीत्ववराततः । उमाशचीमु
खास्तस्याअवराःसंप्रकीर्तिताः ॥ अथान्येप्रकृतीदुष्टेनृषुप्रातिस्विकंस्थिते । स्वगुणाच्छादिकात्वेकापरमा
च्छादिकापरा । स्वगुणाच्छादिकांहत्वापरमाच्छादिकांपरः । व्यायुत्यमोक्षपदवींददातिपुरुषोत्तमः । अजे
द्वेअपितेप्रोक्तेअनंताच्छादिनीहरेः।नविष्णुंछादयत्येषातज्ज्ञानंछादयेत्परं । जीवस्यैवनतत्रापिब्रह्मादेरस्ति
साक्वचित् । सर्वावरेतेप्रकृतीसततंदुःखितेपिच । पिशाचवत्समुद्दिष्टेपुरुषस्याधिकारिणः । प्रेरकास्तुतयो
र्देव्यइंदिराद्याःसुखात्मिकाइतिमहातत्त्वविवेके ॥१३॥ राजवज्जयशब्दाद्यानित्यबुद्धस्यबोधनं।विडंबमात्रंक्षे

वास्यनिद्राविद्यापतेर्हरेरितिकापिलेये ॥१४॥ दोषैर्दुःखाद्यैर्जीवगुणाआनंदाद्याःगृहीताआवृताययासादोष
गृहीतगुणा । त्वमसियदात्मनासमवरुद्धसमस्तभगः । यस्मात्त्वंस्वतएवानपगतपूर्णैश्वर्यादिगुणोसि । अत
स्त्वदाभासस्यजीवस्यप्रकृतिगृहीतत्वादेवनैश्वर्याद्यागुणाअवभासंते । जगदोकसांश्रीब्रह्मादीनामप्यखिल
शत्त्यवबोधक । क्वचित्सृष्टिकालेआत्मनाजीवेनप्रकृत्याचप्रवर्ततस्तेअनुचरेद्वेदोविधिनिषेधरूपेण । अन्यदा
स्तुतिमात्रोनतुजीवानांप्रयोजकः । तस्मात्सृष्टिंकृत्वावेदैर्जीवान्बोधयित्वातत्स्थामजांजहि । जयजयहन
हनप्रकृतिंद्रावयद्रावयभिंधिभिंधिदुःखंतमोरतिं । अजितपरमरमेशानवासुदेववैकुंठनारायणहृषीकेशान
याहिजीवगुणाविसंवृताअधिसंवृताः । एषह्यानंदोऽजरोऽमरोऽधिशक्तिमांस्त्वदाभासस्त्वयातथाधिसंभा
व्योयतःपरःपरमेश्वरःपरज्ञानःपरानंदःपरशक्तिःपरश्रीःपरयशाःपरप्रवृत्तिर्नित्यमेवत्वंस्वतोसित्वंरमायास्त्वं
विरिंचस्यरुद्रेंद्रसूर्यसोममुखानामदभ्रशक्तिदोसिप्रवर्तकोसिनिवर्तकोस्यंतकोस्यनंतोसिसृजतोहितेश्रुतयो
नुवर्ततेनैवासृजतः । कंवाविदधतेकंवानिषेधंतिस्तुतिमात्राएवतेस्युःप्रभोविभोसमास्त्वव्यास्त्वोत्तिष्ठप्रचरवि ॥८७४॥
चरसंधिनुसंधिनुमातेक्षणोत्यगान्मातेक्षणोत्यगादितिशांडिल्यश्रुतिः । लयस्यत्वष्टमोभागःसृष्टिकालउदा

हृतः । तत्रैववेदसंचारोह्यन्यदास्तुतिमात्रकाइतिनारदीये । सृष्टिकालएवगुणवृत्तयः । सर्वदानिर्गुणेपरमे
श्वरएववर्ततेश्रुतयइतिकथंचरंतिश्रुतयइत्यस्यपरिहारः । यत्प्रास्यर्थंयन्नियमाद्विधिनिषेधावर्ततेसत्वमित्या
दिविधिनिषेधानांस्तुतिपरत्वं । विध्यादीनांनियंतायःपूज्यःप्राप्यश्चतद्वतां । इत्यादिस्तुतिरूपेणविध्यादि
श्रुतयोपितु । हरिंवदंतिसर्वेषांतन्नामत्वादथापिचेतिश्रुतिनिर्णये । पृथक्श्रुतित्वान्नपूर्वापरसंबंधः । उप
लक्षणत्वादनंतत्वाच्छ्रुतीनांसर्वश्रुत्यर्थोपबृंहितत्वाच्चैतेषांश्लोकानांनसर्वश्रुतीनांपृथगुक्तिः । सर्वश्रुत्यर्थसंप
न्नान्श्लोकान्सत्यवतीसुतः । एकैकशाखास्तुत्यर्थान्जगौसर्वोपलक्षणान् । बबंधतान्भागवतेप्रतिश्लोकंपृथ
क्श्रुतीरितितंत्रभागवते ॥१।१५॥ अविकृततमोविषयेत्वमुदगाः । मूलप्रकृतेरपित्वमधिकोयतः । अतो
बृहत्त्वेनतेस्वरूपमुपलब्धं । इतइदमधिकमितोपीदमधिकमितिसर्वाधिकत्वेनततोधिकाभावेनावशेषित
त्वेन । द्वितीयार्थेतृतीयार्थेचतुर्थ्यर्थेचसप्तमी । पंचम्यर्थेचसंप्रोक्ताविषयेतिचतांविदुरितिमहाव्याकरणे ।
तमसोधिकोभवइत्यर्थः । अतस्त्वंसर्वोत्तमइत्येवत्वयिमनोवचनाचरितानिदधतांनायथातानिभवंति । य
थाभूमौपदंनिक्षिपामीतिप्रवर्ततोभूमेर्नान्यत्रभवति । उदकवृक्षादेर्भूम्यंतर्भावात् । आधारशक्तियुक्तत्वा

ऽरुदंचप्रकीर्तितं । सापिवाय्वंतरंगैवसह्याधारोखिलस्यचेतिमहासंहितायां । अतइतिहेत्वर्थेतथेत्यर्थेच ।
तस्माद्बृहत्त्वेनादधुरिति । अतःशब्दस्तुहेत्वर्थेतथेत्यर्थेचवर्तते । उभयार्थेचभवतियथाशब्दविदोविदुरिति
शब्दनिर्णये । उपलब्धंवेदेषु । बृहद्भिर्दृष्टमवशेषितंयत्स्वरूपमीशस्यतमोधिकस्य । सर्वाधिकत्वेनतमोहि
दुर्गाततस्तथैनंविबुधाययथागुरित्यौद्दालकायनश्रुतिः। अनिर्देश्यमप्येकदेशेननिर्दिष्टंभवतीत्युक्तंकथमयथा
भवंतीत्यनेन । यथासर्वांभूमिमसंचरन्नप्येकदेशसंचारेणभूसंचारीभवतितथेति । निरपेक्षबृहत्त्वस्यज्ञाना
ज्ज्ञातंभवेत्परं । बृहत्त्वमेवतुगुणैःसर्वैरुद्दिश्यतेयतइतिमान्यसंहितायां ॥२।१६॥ अनन्याश्रयत्वात्स्वधामा
परमः । तेनविधुतादुःखाद्याआशयगुणाःउत्पत्त्याद्याःकालगुणाश्चयेषांतेमुक्तास्तापान्जहुरितिकिंपुनः ।
कथामृताब्धिमवगाह्यापिजहुरितियदितिहेत्वर्थइतिशब्दः । त्यजंतितापंयउतेभवत्कथाइतिस्ममुक्ताःकि
मुतेस्वरूपगाः । परावरेशेशपदंभजंतःपरंपरानंदमनारतंतइतींद्रद्युम्नश्रुतिः ॥३।१७॥ चरमोत्तममध्यमा
दिषुपुरुषेषुयस्तवस्वरूपंप्रथयेत् । सपुरुषविधंत्वामन्वेति । ब्रह्मैवमुक्तिगेष्वादिःसुरास्तदवरोत्तमाः । मध्य ॥८७५॥
माऋषिगंधर्वाश्चरमामानुषोत्तमाइतिप्रभावल्यां । असक्तोदेहपुर्येषजीववद्देहगोपियत् । अथवापुंविधात्

त्वात्पुंविधःपुरुषोत्तमइतिपुरुषोत्तमतंत्रे । अनिशमुच्छ्वसंत्यसुखोद्धरितास्तवरिपवोदृतिवत्तमसिप्रविष्टाः ।
तवगुणप्रथनाःपरिहायतमःपरियांतितेपदमजस्रमनंतसुखमितिपैंगिश्रुतिः॥४।१८॥ यर्हियस्माद्ब्रह्मवर्त्मनि।
सूक्ष्मदृक्काच्छार्कराक्षनामानः । प्राणंप्रत्युरुगृणीहीतिवचनादुदरनामकंब्रह्मोपासते । यस्माच्चारुणयोहृद्य
यनाद्धृदयनामकं । तस्मादेवतत्समुपेत्यकृतांतमुखेनपतंति । इतरेपिपरिसरःप्राणःपद्धतिर्मार्गोयस्यसप
रिसरपद्धतिः । कस्मिन्वहमुत्क्रांतउत्क्रांतोभविष्यामि कस्मिन्वाप्रतिष्ठितेप्रतिष्ठास्यामीति । सप्राणमसृज
तेतिश्रुतिः । प्राणएवैनमनुप्रविशतिप्राणमितरादेवताःनप्राणादपरःपरमनुप्रविशतिप्राणएवैनमनुभुङ्क्ते
प्राणमितरादेवताःनप्राणादपरःपरमनुभुङ्क्तेप्राणएवैनमन्वानंदीभवति । प्राणमितरादेवतानप्राणादपरः
परमन्वानंदीभवतितस्मादाहुःप्राणःपद्धतिरितिहिरण्यनाभश्रुतिः । अतःपरिसरस्यपद्धतिरितिवा ।
ततोहृदः । नंदनपथाब्रह्मनाडीद्वाराशिरउदगाद्यत्परमंब्रह्मतत्समुपेत्य । पुनरिहैवहृदादिषुस्थितंयत् ।
तंप्रपदाभ्यांप्रापद्यतब्रह्मेमंपुरुषंयत्प्रपदाभ्यांप्रापद्यतब्रह्मेमंपुरुषंतस्मात्प्रपदेतस्मात्प्रपदेइत्याचक्षते । शफाः
खुराइत्यन्येषांपशूनांतदूर्ध्वमुदसर्पत्ताऊरूअभवतामुरुगृणीहीत्यब्रवीत्तदुदरमभवदुर्वेवमेकुर्वित्यब्रवीत्तदुरो

भवदुदरंब्रह्मेतिशार्कराक्षाउपासतेहृदयंब्रह्मेत्यारुणयोब्रह्माहैवताईऊर्ध्वंत्वेवोदसर्पत्तच्छिरोश्रयतयच्छिरो
श्रयततच्छिरोभवत्तच्छिरसःशिरस्त्वंताएताःशीर्षंछ्रियःश्रिताश्चक्षुःश्रोत्रंमनोवाक्प्राणःश्रयंतेस्मिन्श्रियोय
एवमेतच्छिरसःशिरस्त्वंवेदेत्याद्याश्रुतिः ॥ ५।१९ ॥ विचित्रयोनिषुविशन्जीवःतद्वदज्ञानांचकास्सि ।
अनलोयथा । स्वकृतंदार्वादितदपनयनेगच्छंस्तत्स्थापनेतिष्ठन्ननुवर्तते । एवमेवस्वकृतशरीराद्यनुवर्त
सेतद्गतःसन् । भरतमतोवायुनाज्ञातः । अन्यथाभवंतीष्वपियोनिषुअनन्यथाभूत्वैवबहुविधंतिष्ठंतंभ
वंतंत्वत्समीपस्थबुद्धयोमहांतस्त्वाभिविपत्यमनसाधिगम्यमनसित्वांनयंति । रतत्वाद्भात्मकेविष्णावथ
वापिजगद्भृतेः । भरतोवायुरुद्दिष्टोभारतीतत्सरस्वतीतिनामसंहितायां । योनिवेश्याह्वयोजीवस्त्वज्ञानांत
द्वदेवतु । प्रकाशतेपरोदेवस्तेनयांत्यधरंतमः । सर्वहेतुतयैवेशंप्राणोजानातितत्त्वतः । तेनचासौपरोदेव
स्तत्परंयातिकेशवं । इंधानानयनेत्वग्निर्यथैवानीयतेसह । एवंजीव(देह)गतोविष्णुःसहगच्छेन्निजेच्छया ।
अशाश्वतेषुदेहेषुशाश्वतंबहुधास्थितं । निचाय्यमनसासंतोजानंतिनिकटेच्छवइतितंत्रभागवते । योजीवव
द्योनिषुभात्यनंतोमूढैस्तमोगैर्भरताधिगम्यः । निचाय्यतंशाश्वतमात्मसंस्थंतदिच्छवोत्मन्यदधुर्महांतमिति

कमठश्रुतिः ॥६।२०॥ सर्वपुरुषेषुसर्वधीषुचस्थित्वाश्रीब्रह्मादिषुप्रकर्षेणक्रमेणस्वात्मनैवसत्कृतंअंडाद्यंतर्ब
हिश्चअसच्चरणेपापाचारेस्थित्वापापाचारमपिस्वात्मनःपूजात्वेनैवकारयंतंत्वांवदंति । तस्याधोगत्यर्थं ।
तस्मात्सर्वंतवस्वकृतमेववदंति निषुसीदगणपतेगणेषुत्वामाहुर्विप्रतमंकवीनां । नऋतेत्वत्क्रियतेकिंचना
रेमहामर्कंमघवंचित्रमर्चेत्याद्याश्रुतिः । श्रीब्रह्मरुद्रपूर्वेषुक्रमात्स्थित्वाजनार्दनः । स्वात्मानमर्चयत्यद्धाबहि
रंतरसत्सुच । असतामधमाचारोहरिद्दष्ट्यात्मपूजनं । तस्याधोगमनायेतिश्रुतिराहाखिलक्रियमितितंत्र
भागवते । स्वकृतमित्यनन्यापेक्षयेति ॥७।२१॥ भवमध्यविनिःश्वसिताइतियत् । अतोविमृशंतिकवयो
निगमावपनंत्वां । चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाइतियत् । अतोभवमध्यातेविनिःश्वसिताःमुक्ताः
निगमानामावपनंस्थानंत्वांविमृश्ययज्ञादिभिर्भजंतउपासते । निगमविषयेआयतवाङ्मनसः । निगमानां
ततोव्यक्तेस्ततएवफलप्रदत्वात्तद्विषयत्वाच्चनिगमावपनं । परिवर्तोमथनं । विमथ्यवेदाब्धिमतिश्रमेणज्ञा
त्वापरेशंमुनयोविमुक्ताः । मृशंतियज्ञैश्चजयंतिनित्यमुपासतेवेदफलप्रदंतमितिकुशिकश्रुतिः ॥८।२२॥
त्वत्प्राप्त्यनुसारित्वाच्छरीरंप्रियवत्पश्यंति । सर्वप्रियतमेसर्वादानादिकर्तरिचत्वयि । तथाहितेभिमुखाः ।

नकिंचिदभिवांछंतियतयःसुसदाश्रयाः । प्रेष्ठस्यपरमस्यास्यैप्रियवद्देहदृष्टयइतिविमदश्रुतिः ॥९।२३॥ अ
न्यथोपासनयात्महनोसुर्यान्नामलोकान्नित्यनिरतिशयदुःखान्निरस्तसमस्तसुखान्प्राप्नुवंति । तदेतन्नचरमं
तिअनुभवंतिच नित्यदुःखमितिचशब्देनोक्तं । असुर्यशब्देनचश्रुतौसुष्ठ्वरमणरूपत्वादसुरप्राप्यत्वाच्च । य
त्रानुशयनंकुर्वंतस्तमस्येवभ्रमंति । अभवाजन्मवर्जिताः । आत्महनइत्येषशब्दोभगवद्भक्तद्वेषिणामपि
समइतिदर्शयति । निभृतमोक्षहृदययोगयुजइत्यादि । येमुनयोहृद्ययनंभगवंतंनिभृतमोक्षहृदयेनवायुना
योगेनयुक्तानियमिताःसंतउपासतेतेषामरयोपितदेवतमोययुः परिपूर्णमोक्षार्थंज्ञानंयस्यसनिभृतमोक्षहृद
यः । असुर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः। तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचात्महनोजनाइतिश्रुतिः । नित्य
दुःखसुसंपूर्णनिरस्तानंदमव्ययं । तमोयांत्यन्यथाज्ञानाद्द्वेषाद्वाहरिसंश्रयइतिप्राणसंहितायां। निभृतोमोक्ष
वित्प्राणस्तद्योगात्तत्प्रसादतः । जानंतिपरमंदेवंनान्यथातुकथंचनेतिभागवतसंहितायां ॥१०।२४॥ हेस्म
रणादेवस्वनुरक्तततेस्वरूपंभवानेववेद । उरगेंद्रभोगदंडेविषक्तबुद्धेस्तेंघ्रिसरोजसुधां । वयमपिसमासमदृ ॥८७७॥
शः । सर्वमाहात्म्यस्यवेदैरपिवक्तुमशक्यत्वादसमदृशः। वेदागम्यमाहात्म्यस्यापिवेदैरेवगम्यत्वात्समदृशः।

अतःकोन्योवक्तुंवेद । कोह्यस्मांस्त्वांचर्तेऽपेतजन्मलयःयतउदगादुत्पत्तिमानेवऋषिर्ब्रह्मा । प्राप्तपदाअप्राप्त
पदाश्चदेवगणाः । त्वंवेत्थनापरस्तेस्वरूपंनानित्यवाङ्नागभोगप्रियस्य । कुतोब्रह्माप्राप्तलोकाश्चदेवास्तथा
प्राप्ताजनिमंतोयतोस्मादितिसंकृतिश्रुतिः।महिम्नःसर्वशोनुक्तेर्वेदाश्चासमदर्शिनः।तस्यापिवेदगम्यत्वात्तथैव
समदर्शिनइतितंत्रभागवते ॥११।२५॥ शास्त्रमपकृष्यप्रलयेशास्त्रस्यप्रवृत्त्यभावात् । असतःसूक्ष्मरूपात्स
तःस्थूलरूपस्यपरमेश्वरपर्यंतंयथाक्रमंजन्मर्मृतिंचसर्वस्मात्परमात्मनिभेदंचविपणंफलापेक्षामृतेयेस्मरंति ।
तेषांध्वनिमुपविश । आरुवतोवायोःप्रसादात्तथास्मरंति। नासदासीन्नोसदासीत्तदानींनासीद्रजोनोव्योमा
परोयत् । किमावरीवःकुहकस्यशर्मन्नंभःकिमासीद्गहनंगभीरमित्यादिश्रुतिः । सूक्ष्माणिमहदादीनिस्थूला
न्यंडादिकानिच । उभयंत्वभिरापश्चनाकिंचित्प्रलयेभवदितिप्रकाशसंहितायां । सर्ववेदादिरूपेणप्राणस्या
रुवतःसदा । प्रसादाद्येविजानंतिसूक्ष्मात्स्थूलजानिंक्रमात् । मृर्तिंचसर्वजीवादेरीशस्यव्यतिरिक्ततां । जा
नंतियेनिराकांक्षास्तेषांवाचिजनार्दनइतितंत्रभागवते ॥१२।२६॥ अबोधकृतात्रिगुणबद्धता । यस्माज्जी
वस्यापितस्मात्तदवबोधरसेत्वयिसानविद्यते । त्रिगुणात्मकंमनस्त्वापिविद्यतइत्यसतांपक्षः । मनुजानामा

दयोदेवास्त्रिगुणातीतत्वाद्भवतोभवानेवपरमानंदः । त्वदन्यत्सर्वंजीवजातमार्तमित्येवविमृशंति । सत्वा
दिजंदेहमथोमनश्चसत्वादिबद्धंचवदंत्यसंतः । परंपुमांसंनसुरास्तुतैर्हिजीवाःसुदृष्टाःपरमार्तरूपाइतिसूक
रायणश्रुतिः । त्रैगुण्यदेहेंद्रियकमासुराजानतेहरिं । त्रिगुणातीतमीशेशमतःपूर्णसुखंसुराः । जानंतिगु
णबद्धत्वाज्जीवानार्तांश्चकृत्स्नशः । अनार्तस्यप्रसादेनतेषामार्तिविनाशनमितिचैतन्यविवेके ॥१३।२७॥ य
थाकनकस्यविविधकृतंकुंडलादिकंकनकंविनापरित्यक्तुंनशक्यतेतथास्वकृतंजगदनुप्रविष्टोभगवान्मूलरूपं
विनापरित्यक्तुंनशक्यः । आत्मतयाएकरूपत्वात् । रसितंआत्मनाप्रकाशितंजगत्प्रविष्टस्तस्मात्सर्वगतो
विष्णुरितिज्ञातव्यमित्यर्थः । इत्थंयेज्ञात्वापरिचरंतितवस्वरूपंतेऋतात्मकब्रह्मप्राप्तिविरुद्धत्वान्निर्ऋत्याख्यसं
सारस्यशिरःस्फुटंपदाक्रमंति।सर्वगंयेप्रपश्यंतिब्रह्मानंदमजाक्षरं।एकमेवाद्वयंनित्यंनिर्ऋतेस्तेशिरोगताइति
सौकरायणश्रुतिः । यथैवकुंडलंत्यक्त्वानादातुंकनकांशकं । तस्यैवतदवस्थत्वात्केवलाभेदतःस्फुटं । एवं
सुरासुरनरेष्वास्थितोभगवान्हरिः । नैवभेदेनमंतव्योजीवभेदेतुसत्यपि । येतथाभिन्नमीशेशंपश्यंतिपरम ॥८७८॥
र्षयः । ऋतप्राप्तिविरुद्धत्वात्संसारंनिर्ऋतेःशिरः । अगणय्यपदाक्रम्यवैष्णवंनिलयंययुरितिगारुडे ॥१४।२८॥

वयतिगाइवयःसुरादिकांस्तन्मनसोजगदपुनश्छुचयोनपरे । सएकईशःपरिपूर्णशक्तिर्बलिंहराइतरेस्युः
सुराःसुखिनइत्यारुणिश्रुतिः । विष्णुनादेवताबद्धाविष्णवेचबलिप्रदाः । विष्णुरासांपतिर्नित्यंनविष्णोर्बं
धकःक्वचिदितिवामने ॥ १५ ॥ २९ ॥ स्थिरचरजातयोयेतेऽनिमित्तयुजःस्युः । भगवन्नियमादेवसंसार
युजःस्युः । विरहेमुक्तौ । यदिपरस्यसकाशान्मुनिरेवेत्युदीक्षयेत्सपरः । विमुक्ताःसंतोयेनपरेणतस्यविमु
क्तसतः । नान्यःपंथाअयनायविद्यतइतिश्रुतेर्मुक्तिस्तस्मादेवेत्यंगीकर्तव्यं । अतोबंधोपिततएवेत्यर्थः ।
सतांविमुक्तिदाद्विष्णोर्मुक्तिर्यद्यभ्युपेयते । बंधोपिततएवस्याद्यस्मादेकस्तयोःपतिरितिस्कांदे । आत्मानं
मुक्तिदंविष्णुर्यदिपुंसउदीक्षयेत् । सुप्रसन्नस्तदाबंधस्ततएवेतिसेत्स्यतीतिब्राह्मे । खंडाधीशाःसार्वभौमस्य
यद्वद्ब्रह्मेशाद्याःकुर्वतेतेनुशास्तिं । त्वंमुक्तिदोबंधदोतोमतोनस्त्वंज्ञानदोज्ञानदश्चासिविष्णवित्युदारशांडि
ल्यश्रुतिः ॥१६।३०॥ यस्यपरमस्यतेकश्चिदपरःस्वतंत्रोनास्ति । अनपरस्यप्राणोत्तमस्य । अत्रजीवसमुदाये ।
व्ययतःविशेषेणायतःसर्वज्ञस्य । यथाप्राणस्यनापरःस्वतंत्रस्तद्वत्प्राणःश्रीरन्योवात्वांविनास्वतंत्रोनास्ति ।
हेशून्यतुल समानवर्जित । सर्वंसंदधतस्ते । यदिततःप्राणात्तनुभृतोजीवाध्रुवास्तर्ह्यपरिमिताःसंतिहेसर्वपूर्ण ।

एकमेवाद्वितीयं । एकंपरंज्योतिरनन्यमद्वयमित्यादिनियमोजीवानांशास्यतानेत्यत्रनहि । किंतुस्वगत
भेदस्येश्वरांतरस्यास्वतंत्रस्यनिषेधे । अतोन्यदार्तं । नेहनानास्तिकिंचन । नतत्समश्चाभ्यधिकश्चदृश्य
तइत्यादितथाब्रुवतेच । तवस्वतंत्रोनापरोयद्वदत्रप्राणान्नान्यस्तुल्यशून्यस्यसंधिन् । प्राणाधीनाअमिताजी
वसंघाःप्राणोवशेतेप्रकृतिश्चभूमन्निति महाशालीनश्रुतिः । स्वतंत्रोनापरःकश्चिद्विष्णोःप्राणमृतेक्वचित् ।
यथाप्राणात्परोनास्तिस्वतंत्रोजगतिक्वचित् । तथाप्राणोरमाचैवनविष्णोःपृथगीश्वरौ । यद्युच्यंतेप्राणतंत्रा
बहवःपुरुषाइति । सत्यमेवह्यसंख्यातानियम्यनिषेधकाः । एकाद्वितीयश्रुतयःकिंत्वीशांतरवारकाः ।
तथास्वगतभेदस्यतदतंत्रनिषेधकाइतिब्रह्मांडे । स्वरूपमस्मरत्कृष्णएकंस्वस्मिन्नभेदतः । अतत्तंत्रस्यराहि
त्यादनन्यंसदृशोज्झितः । अद्वयंनित्यनिर्वृत्याभावनिर्वृतिमीश्वरमितितंत्रभागवते । अधिकस्यसमस्यापि
स्वतंत्रस्यचवर्जनात् । एकएवाद्वितीयोसौनशास्यजनवर्जनादितिकौर्मे ॥१७।३१॥ अनंतमदुष्टतयानुजा
नताचार्येणसंतताद्भवात्परिमुच्यते । अबद्धप्रकृतिपरेशौविनान्योनविद्यते । यतस्तयोरेवोद्भवोनघटते । ॥८७९॥
ततस्तयोरजयोरसुभृतउद्भवंति । देशतःकालतश्चयत्रपरमस्तत्रप्रकृतिर्यत्रप्रकृतिस्तत्रपरमइत्युभययुजोः ।

मुच्यतेतत्त्वसंबुद्धादाचार्यात्पुरुषोभवात् । एतावेवस्वतोऽबद्धौपरमःप्रकृतिस्तथेतिकलापश्रुतिः । सम्यग्ज्ञा
नवदाचार्यान्मुच्यतेपुरुषोभवात् । द्वावेवनित्यमुक्तौतुप्रकृतिःपरमस्तथेतिवामने । देशतःकालतश्चैवसम
व्याप्तावुभावजौ । ताभ्यामुभययोगाभ्यांजायंतेपुरुषाःपरइतिकौंठरव्यश्रुतिः ॥१८।३२॥ हेततओतइमे
विबुधनामार्थभूतागुणास्त्वयिनिलिल्युः । परमेमृतार्णवेमधुन्यशेषरसाइव । अतःपूर्णगुणत्वाद्भवतोनृणां
मध्येसुधियः । तवमाययात्वदिच्छयैव । त्वयिकुशलंविधातुंप्रभवः । तत्रकुशलंभेदएव । सर्वस्मादन्योवि
शिष्टगुणःपरइतिदर्शनं । स्वगतयासुष्ठन्यैरनवगतया । तथात्वत्प्रसादादनुवर्तिनाकथंमुहुर्भवभयंभ्रुकुटी
सृजति । योनःपिताजनितायोविधाताधामानिवेदभुवनानिविश्वा । योदेवानांनामधाएकएवतंसंप्रश्नंभु
वनायंत्यन्या । तआयजंतद्रविणंसमस्माऋषयःपूर्वेजरितारोनभूना । असूर्तेसूर्तेरजसिनिषत्तेयेभू
तानिसमकृण्वन्निमानिइत्यादिश्रुतिः । ब्रह्मेशेंद्रादिसन्नाम्नांयेर्थभूतागुणामताः । पूर्तीशितृत्वद्रष्टृत्वप्रमुखा
स्तेहरेःसदा । अतस्तुसर्वनामासौसर्वकर्ताचकेशवइतिपाद्मे । आनंदत्वादनामासावुत्कृष्टत्वादुनामकः ।
एतन्नामद्वयंविष्णोर्ज्ञात्वापापैःप्रमुच्यतइतिस्कांदे । अन्याविज्ञातयाविष्णोःशक्त्यैवकुशलंजनाः । कुर्वंति

कुशलेषूच्चैर्भेददर्शनमेवतु । पूर्णानंदादिसंपत्तिंविष्णोर्ज्ञात्वेतरेषुच । तदपेक्ष्यविष्णुमात्रत्वज्ञानंतद्भेद
दर्शनं । अनाद्यनंतभेदोयंस्वभावःपरजीवयोः । स्वतोवापरतोवापिनकदाचित्प्रणश्यति । एवंज्ञानवता
विष्णुर्बहुजन्मनदास्यति । अनुवृत्तिर्यद्यनल्पासहिसर्वेश्वरःप्रभुरितिप्रमाणसंहितायां । यःपिताजनिताचै
वकल्पकोनित्यपोषकः । प्रापकःसर्वदेवानांपदानांपुरुषोत्तमः । सर्वदेवाभिधावाच्योभूतभव्यभवत्प्रभुः ।
विचार्यसर्ववेदैश्चब्रह्माद्याश्चयजंतिच । त्रिगुणात्मकस्यस्रष्टारस्तथापिनयजंतितं । यतःपूर्णेशशक्त्यैवतेषां
यजनमिष्यते । अतःसर्वेश्वरोविष्णुरेकएवमहागुणइतिमहासंहितायां ॥१९।३३॥ भवच्चरणेषुसुष्ठुजात
स्थानाः उत्तमयोग्यतायुक्ताःहृषीकाण्येवमहत्तुरगाः । वायुरेवोदात्तः । रथोपरिस्वीकरणादुदात्तःसारथि
र्मतइतिव्यासनिरुक्ते। जयोविष्णोश्चवायोश्चभक्त्यातत्प्रीतिसाधनं।जगदीशयोःकुतोह्येनोःसर्वशक्त्योर्बला
ज्जयइतिपवनविजये। तेषांतानिसाधनानिसुखस्यापिशांतिमतिपूर्णसुखेत्वयिनसंति। गुर्वभावात् । विभ
वेजीवन्मुक्तेगुरावुद्यतिउपदिशतिसर्वरसेपरमात्मनिश्रयतएव । यस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवेतथागुरौ । त ॥८८०॥
स्यैतेकथिताह्यर्थाःप्रकाशंतेमहात्मनइतिश्वेताश्वतरश्रुतिः । देवाअपिसुयोगाद्ध्यायतंतःसर्वसाधनैः ।

पुत्रदारादिभिःसार्धंनाश्वसंतीहसंसृतौ । गुरोरनुग्रहमृतेसाधनंनहरेःप्रियं । गुरूपदेशात्तुपरंप्राप्नोत्येवनसं
शयः । षण्णवत्यंगुलोयस्तुतालास्योदशतालकः । दशप्रादेशकःसप्तपादोहस्तचतुष्टयः । कलमत्रयांगुल
श्चैववाग्मीसंदेहवर्जितः । वासुदेवैकशरणोगुरुरित्युच्यतेबुधैः। गुरुलक्षणसंपूर्णःसाक्षादेवचतुर्मुखः । ततः
शेषेंद्रवींद्राद्याःक्रमेणैवप्रकीर्तिताइतिगुरुविवेके । देवायोग्यतयाजाताविष्णुपादांबुजाश्रयाः । तथापि
साधनैस्तेषांतत्प्राप्तिर्गुर्वनुग्रहादितितत्वोद्योगे ॥२०।३४॥२१।३५॥ इतिलोकेपरिदृश्यमानप्रकारेणचरतांवि
जनेमोक्षविषयेकःसुखयति । सुष्ठुनिरस्तभगेअतस्त्वामेवसंतंज्ञात्वाभवतःपदांबुजंहृदानिविशंति । हराव
सथमहंकारंनकुर्वंति । ब्रह्माज्ञात्वेतिलोकप्रवृत्तिंप्रवर्ततांकोनुमोक्षंददाति । अतोब्रह्मोपासतेसाधुधीरानाहं
भावस्तेषुरुद्राधिवासइतिमहारवश्रुतिः । महाभाग्यंतुकैवल्यमज्ञानांकःप्रदास्यति । अतःसंतोविजानंतिह
रिंतेत्वनहंकृताइतिस्कांदे ॥२२।३६॥ इदमप्यपालकं ईश्वरवर्जितं । नमत्तोन्यईश्वरश्चेतनत्वादित्यादित
र्कैर्वदंतिचेत् । अथोइत्यनेनतदपिवचनंभगवत्प्रेरणयैवेत्युक्तं । तस्माद्थोअथेत्येतद्धेत्वर्थंसमुदीरितमिति
शब्दनिर्णये। असत्यमप्रतिष्ठंतेजगदाहुरनीश्वरमितिच । वेदोक्तोजीवव्यतिरिक्तेश्वरोनतर्कैरपनेतुंशक्यः।

यतस्तर्काव्यभिचारिणः । मृषैवक्वचित्तर्कः ॥ इष्टसाधनादितर्कस्तुव्यभिचारी । शरीरसंमितआत्मेत्यादिद र्शनपरिकल्पितस्तुमृषैव । ततोभयबुद्धीनांबुद्धिव्यवहितयेभवंति । नतुधीराणां । विकल्पःवेदविरुद्धकल्प ना । अंधपरंपरयैवान्वहमुषितः । यस्माद्भारत्यपिभ्रमतिबहुधावक्ति । बहूक्तिरन्यथाज्ञप्तिःपरिवृत्तिश्चक थ्यते । भ्रमइत्येवविद्वद्भिस्तथाचंक्रमणंक्वचिदितिशब्दनिर्णये । उरुवृत्तिभिरूढजवाअनंतगुणाकरत्वाद्भग वतोबहुगुणकर्माणिवकुंवेगवतीवेदवाक् । अतोवेदेपिबहुधावचनात्तदर्थनिर्णयाभावाद्विरुद्धकल्पनायुक्ता ऽसुराणां । यस्माद्गर्भस्थस्यजीवस्येश्वरत्वंनास्तिअतोनिधनानंतरंचनरकादिगमनान्नविद्यते । अनिमित्त कंभगवन्निमित्तमेव । तस्यांतराभातिमृषात्वयिजीवे । नतुवस्तुतस्त्वंजीवः । एकरसेप्रधानसारे । नचजी वोवस्तुतःसर्वोत्तमसारः । मृषैवतथामन्यंते । अतोभ्रांत्याद्रविणवानभिजन्मवानित्यादिविरुद्धकल्पनापथैरु पगीयते । यतोभवानेवद्रविणवान् । यतश्चतपोदमाद्याअभिजन्मकारणभूतागुणाश्चभवतएव । अतोमि थ्यामनोविलासंजीवेश्वरत्वंबुधाअवयंति । गुणाएवाभिजात्याख्यास्तद्वानेवाभिजात्यवान् । अतोभिजा
त्यवान्विष्णुस्तदन्येतूपचारतइतिशब्दनिर्णये । येजीवमीशंप्रवदंतितर्कैस्तच्चेश्वरोवचनंसंदधाति । नासी

दादौमरणेनोभविष्यन्मृषाततोहीशितृत्वंस्वपेष्विविपरीतश्रुतिः । येजगत्प्रवदंत्यज्ञाजीवादन्येशवर्जितं । तेषामपितुतांवाचमीशएवददात्यजः । नचतर्कैर्भवेदीशोजीवोवेदविरोधतः । व्यभिचारिणोयतस्तर्काइष्ट साधनगाअपि । क्वचित्क्वचिन्मृषातर्काःकणादादिप्रदर्शिताः । तत्त्वनिर्णयभीरूणांव्यवधानकरास्ततः । नै वतुस्थिरबुद्धीनांकुर्युस्तेबुद्धिचालनं पारंपर्येणचाज्ञानामुक्त्यालोकेषुविस्तृतं । पठ्यतेचाप्यहरहर्नतुविद्व न्मुखोद्गतं । अनंतगुणकर्मत्वादीशस्योक्तौसुवेगिता । वक्त्यभेदमिवाज्ञानांनःभेदंकुत्रचिच्छ्रुतिः । एक आत्माद्वयेत्यादिपदानामर्थनिर्णये । नवर्ततेश्रुतिर्यस्माद्गुणांतरकुतूहलात् । अथवामोहनार्थायसुरारीणा मनर्हतः । कुत्रचिन्निर्णयवचःसुराणामर्थसिद्धये । नहीशितृत्वंगर्भस्थेनाप्यसौनिरयोपगे । मृषातईश्वरा भेदःसर्वोत्कर्षश्चजीवगः । धनवत्त्वंचकर्तृत्वंबलवत्त्वंचविष्णवि । अतोजीवेश्वराभेदंमिथ्येतिकवयोविदुरि तितंत्रभागवते । जीवस्यजगतश्चैवयदीशाभेदतोवचः । अतात्विकंजगच्चेतिविष्ण्वधीनत्ववाचकं । अभे दस्तुकुतस्तस्यपरमस्यावरेणतु । मिथ्यात्वंचकुतस्तस्यजगतोनित्यवर्तनादितिवाराहे ॥२३।३७॥२४।३८॥ श्रुतिषुतवानुगीतान्गुणान्जुषन्पुमानुदगादस्मात्संसारात्तवसरूपतांचभजति । तदनुगुणस्मरणमनुगुणां

श्वजुषन्निति च शब्दः कर्मणि चेत्यस्मिन्नर्थे । यच्चायंपुमानात्तभगांत्वयापहृतभगांप्रातिस्विकींपूर्वोक्तांद्विविधां
कष्टांप्रकृतिंजहाति जिहातिहंतिचतदपित्वमेवजहासिजिहासिच । उतेतित्यागवधयोःसमुच्चयार्थे । जि
हातिरावणंसंख्येराघवःपरमास्त्रविदितिस्कांदे । स्वातंत्र्यात्प्रकृतित्यागकर्तानारायणःपरः । यद्यप्येषाजी
वसंस्थाहंताच्चभगवान्प्रभुरितिगारुडे । महसिमहीयसेपूजयसिपूज्यसेचात्मनैव । स्मरन्ब्रह्मगुणान्नित्यंमु
क्तोब्रह्मसरूपतां । दुर्भगांप्रकृतिंत्यक्त्वाहत्वाचान्यांदुरन्वयां । यातितच्चपरेशानात्सहिपूज्योथपूजकः ।
तस्यैकस्यस्वतंत्रत्वात्सचानंतगुणोविभुरितिकौशिकश्रुतिः ॥२५।३९॥ अज्ञानामनवगतांतकादनधिरूढ
ब्रह्मपदात् । सयथाकामोभवतितत्क्रतुर्भवतियत्क्रतुर्भवतितत्कर्मकुरुतेयत्कर्मकुरुतेतदभिसंपद्यतइति
तुकामयमानोयोकामोनिष्कामआप्तकामआत्मकामोनतस्यप्राणाउत्क्रामंतिब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येतीतिश्रुतिः ।
निषिद्धकामयुक्तानामसतांतुविशेषतः । दुर्ज्ञेयोभगवान्विष्णुर्हृदिस्थोस्मृतहारवत् । अकामत्वेनभजतांददा
त्यभयमंतकात् । पूर्णानंदादितेश्वंतिपूर्णानंदादिकाःस्वतः । ब्रह्मणोब्रह्मसंपत्तिमतआहश्रुतिःस्फुटं । नपरब्रह्म
तावाप्तिर्नतेविष्णवितिश्रुतेः । परमब्रह्मताचैषांब्रह्मलोकात्परागतिः । नपरब्रह्मरूपत्वमेतमेवेतिचश्रुतेः ।

अन्येषांम्रियमाणानांप्राणाभागतएवतु । देवतास्वेकतांयांतिभागतोनुव्रजंतितं । ज्ञानिनांमुच्यमानानां
नैवयांतिस्मदेवताः । तेनैवसहसंयांतिततोनुत्क्रमणश्रुतिरितिब्रह्मतर्के । देवाश्चऋषयश्चैवसुभक्त्याकामि
नोपितु । मुच्यंतेनियमादेवपश्यंतिचहरिंनन्वितिस्कांदे ॥२६।४०॥ परमेश्वरस्यावगमात्तदवगमाश्रीः ।
तयाचगम्यत्वादर्थःपरमस्तेनबद्धत्वात्सिताश्रीर्गुणात्मिकाच । सगिरः । वाक्पूर्वकाणींद्रियाणिश्रियोवि
ष्णोश्चनानुकूल्येनययुः । अनुययुश्चहंसकुलगीतपरंपरया । यथातुषावृतानांतंडुलानांरजस्पृष्टिर्नास्तिएवं
रजोरूपान्मनुष्यान्नवांतिश्रुतयः । वयसासहमहताकालेनापि । अतस्त्वयिसफलंपतंतिनपतंतिचविधि
निषेधरूपेणबंधनात्मिकाः । जानातिप्रकृतिर्विष्णुंज्ञेयोविष्णुस्तुनिर्गुणः । तावुभौनविजानंतिऋतेब्रह्मपरं
परामितिमहोपनिषदि । अन्येसर्वेश्रियाबद्धाःश्रीर्बद्धाविष्णुनैवतु । बंधश्चविष्णुतंत्रत्वंमुक्तानांचश्रियस्त
था । अमुक्तानांतुबद्धत्वंजन्ममृत्यादिदुःखिता । हेयोबंधश्चसैवस्यान्नतुस्वोच्चवशेस्थितिः । गुणात्मिका
चसादेवीनिर्गुणःपुरुषोत्तमः । सैवविष्णुंविजानातिज्ञेयोज्ञाताचकेशवः । नतावन्येविजानंतिविनाहंसपरं
परां । तथापिनैवजानंतिमानुषाअसुरास्तथा । निष्फलैवासुरेतस्माच्छ्रुतिर्बंधायकेवलं । निषेधविध्युत्क्र

मणात्तमस्यैवविनिक्षिपेत् । निष्फलासफलाचैवमानुषाणांतुमध्यतः । सफलैवतुदेवानांनियतंमुक्तिदायिनी । श्रीगरुडउवाच । केहंसाःकःपरोहंसःकेचपारावतागणाः । केचतित्तिरयस्तत्रकेशुकाःकेचवायसाः । श्रीभगवानुवाच । परोहंसोहमेवैकोहंसाब्रह्माणएवतु । पारावतादेवतास्तुमुनयस्तित्तिराःस्मृताः । मानुषास्तु शुकाःप्रोक्ताआसुराश्चैववायसाः । प्राप्यंप्राप्तंयतोनित्यंपूर्णंसर्वोत्तमंमया । अतःपरमहंसोहंमदनंतरमेवतु । यतःप्राप्तमिवाशेषंसर्वजीवोत्तमंशुभं ।अतोब्रह्मपदेयोग्याजीवाहंसाःप्रकीर्तिताः । तेषांपरंपराप्राप्तंयैर्ज्ञानंनियमेनतु ।तेमुच्यंतेनैवचान्येगुरुर्ब्रह्मायतोनृणां । देवतंत्वहमेवैकोमामवित्त्वानमुच्यते। परंप्रतियतोनीचाब्रह्मणःसर्वदेवताः। पारावतास्ततःप्रोक्तास्तैस्तीर्णासंसृतिर्यतः । तित्तिरामुनयस्तस्मात्कासुखत्वात्तुमानुषाः । शुकाइतिसमुद्दिष्टावयोमात्रसुखत्वतः । वयसोंतेतुदुःखित्वादसुरावायसाःस्मृताः । एवंपंचविधाजीवाःषष्ठोहंपरमेश्वरः । नमत्समोधिकोवापिकश्चिदस्तिद्विजोत्तमेतिगारुडे ॥ २७।४१ ॥ व्योमायनमहात्मभिः ब्रह्माश्रयेषूत्तमैः॥४३॥ कथाःकथयतीशस्यव्यासस्यांतेसनारदः । स्तुत्यर्थंतस्यदेवस्यज्ञापनायनतुक्वचित् । पूर्णज्ञानामृतस्यास्यनतुज्ञप्तिःपराद्भवेत् ॥४८॥ ऋषिरूपीयतोविष्णुःस्वयमेवजनैःश्रुतइतिब्राह्मे । ऋषिणा ऋषि

रूपेण ॥५०॥इतिश्रीमद्भागवतदशमस्कन्धतात्पर्येश्रीमदानन्दतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेचतुर्नवतितमोऽध्यायः ॥९४॥ * गात्रान्तराणिपिधातव्येभ्योन्यान्यपि । येषांपिधानेनक्लेशोभवत्यात्मनः । निजभर्तुरप्यपिदधुः । निर्लज्जाइत्यकामोभवत्यसावितिभयात् । नस्नेहभंगोदेव्यास्तुनभयंकेशवस्यतु । स्नेहभीतइवाथापिनोचेरुग्मिवधेहरिरितिब्रह्मांडे । सर्वोत्तमोपिभगवान्गुणभावंजनार्दनः । दर्शयेद्वसुदेवादेरात्मनोजीवतामपि । अज्ञाशक्त्यादिभावस्तुकुतस्तस्याखिलेशितुः । कुतश्चजीवतातस्यप्रधानपुरुषेशितुः । कुतोदोषास्सर्वगुणपूर्णस्यानंदवारिधेरितिवामने । दशमस्कंधःसंपूर्णः ॥ ॥ ॥

श्रीवेदव्यासायनमः॥आत्मनोभजनेबुद्धिमुत्पाद्यफलदाःसुराः।उत्तमानांजनानांतुनिकृष्टानांविपर्ययः।शुभाशुभफलानांतुकर्मणांविबुधाःसदा।प्रवर्तकायथायोग्यमृषयःकरुणाःसदा ।सुखमिच्छंतिभूतानांप्रायोदुःखासहानृणां । तथापितेभ्यःप्रवरादेवाएवहरेःप्रियाइत्युद्दामसंहितायां ॥६॥ आत्मनोदेहगेहादिद्वयशब्देनभण्य

* स्कंधार्थेप्रमाणंसर्वोत्तमइत्यादि । सिंहावलोकननयेनरामा(अ० ७६ श्लो० ६)इतिश्लोकस्यगात्रांतराणीत्यादि निहत (अ० ७६ श्लो० ५०)इत्यस्यनस्नेहभंगइत्यादितात्पर्यंप्रवृत्तमित्यार्याः ।

ते।अविद्यमानंजीवस्यप्रतिभातितदीयवत्।जाग्रद्वत्तुयथास्वप्नःप्रतिभातिमनोरथः।विद्यमानवद्देवैतद्देहादी
शवशेस्थितं।विभातिस्ववशत्वेनसैषासंसृतिरुच्यते।तस्मात्तद्विषयंत्यक्त्वामनोविष्णौनिवेशयेदितिहरिवंशे
षु॥३८॥ [४०] केचिदुन्मादवद्भक्ताबाह्यलिंगप्रदर्शकाः।केचिदांतरभक्ताःस्युःकेचिच्चैवोभयात्मकाः।मुखप्रसादा
द्दार्ढ्याच्चभक्तिर्ज्ञेयानचान्यतइतिवाराहे॥४०॥ सर्वंहरेर्वशत्वेनशरीरंतस्यभण्यते। अनन्याधिपतित्वाच्चतद
नन्यमुदीर्यते। नचाप्यभेदोजगताविष्णोःपूर्णगुणस्यत्वितिहरिवंशेषु॥४१॥पूर्णत्वादात्मशब्दोक्तःकश्चित्स
र्वेनरोत्तमः। सोपिनारायणोनान्यःसचसर्वेषुसंस्थितः। तद्वशाइतरेसर्वेश्रीब्रह्मेशपुरःसराः। सएवतुस्व
भक्तेषुस्थित्वानुग्रहकारकः। अज्ञेष्वज्ञानयंताचद्विषत्सुद्वेषकारकः। तत्प्रेरितास्तदन्येतुप्रियद्वेषादिका
रिणः। अतस्तत्प्रेरणादेवप्रेमाद्यामजज्ञिरे। इतिपश्यतियोबुद्ध्यासतुभागवतोत्तमः॥४५॥ सर्वाधिकंपृथ
ग्विष्णुंक्षीरसागरवासिनं। ज्ञात्वातत्रप्रेमयुक्तस्तद्भक्तेषुचमैत्र्युक्। कृपावांश्चतदज्ञेषुतद्वेषीणामुपेक्षकः।
तद्वशत्वंनजानातिसर्वस्यजगतोपितु। तमाहुर्मध्यमंभक्तं॥४६॥ अर्चायामेवसंस्थितं। विष्णुंज्ञात्वात ॥८८४॥
दन्यत्रनैवजानातियःपुमान्। तारतम्यंचतद्भक्तेर्नजानातिकथंचन।अवजानंश्चतद्भक्तानात्मनोभक्तिदर्प

तः। उपेक्षकोपिवातेषुनस्मरेदथवापितान्। मानुषेषुयथाकश्चित्किंचिदुच्चःप्रदृश्यते। एवमेवोच्चतांविष्णो
रल्पांपश्यतिचान्यतः। तेतुभक्ताधमाःप्रोक्ताःस्वर्गादिफलभोगिनः। तैर्विघ्निताअधोयांतितद्भक्तानामुपे
क्षकाः। कुर्युर्विष्णावपिद्वेषंदेवादेवावमानिनः। पूजिताविष्णुभक्तिंचनावज्ञेयास्ततःसुराः। उपेक्षकेषुदे
वानांभक्तिनाशंस्वयंहरिः। करोतितेनविभ्रष्टाःसंसरंतिपुनःपुनः। अधोवायांतिविद्वेषात्पूज्यादेवास्ततः
सदा। यस्तान्द्वेष्टिसतंद्वेष्टियस्ताननुसचानुतं। ऐकात्म्यमागतंविद्धिदेवैस्तद्भक्तिपूरितैः। उपेक्षकस्तुदेवा
नांयदैवनिरयोपगः। तदातुकिमुवक्तव्यमुपेक्षायांजनार्दने। विष्णोरुपेक्षकंसर्वेविद्विषंत्यधिकंसुराः। पत
त्यवश्यंतमसिहरिणातैश्चपातितः। भुंक्तेस्वर्गफलंनित्यंनिरयंनैवगच्छति। विष्णोस्तुमध्यमोभक्तोजायते
मानुषेषुच। अस्मरन्देवतायस्तुभजतेपुरुषोत्तमं। योग्यःसंस्मरतेदेवानयोग्योद्वेष्टिकेशवं। यस्तूत्तमोभा
गवतःसमुक्तिंपरमांव्रजेत्। विष्णुनासर्वदेवैश्चमोदतेसचनित्यदेतिच॥४७॥ विष्णोर्मायांविष्णिवच्छाधी
नां। विष्णोरिच्छानुसार्यैतज्ज्ञात्वायोग्यान्नचाधिकं। हृष्यतिद्वेष्टिवायस्तुसवैभागवतोत्तमइतिच। सतां
वृद्धिकरोधर्मस्त्वसतांह्रासकारकः। अयंतुनिश्चितोधर्मोह्यधर्मोन्योविनिश्चितः। हर्षःसत्सुतथासत्सुधर्मो

धर्मविपर्ययः । तेषांवृद्धौतथाहानौसर्वंज्ञेयमशेषतः । एतदर्थंचधर्माणामर्यादावैदिकादिका । मूलधर्मवि
रुद्धातुसानग्राह्याकथंचनेतिच ॥४८॥ देहेंद्रियप्राणधियांत्रिधैवत्वभिमानिनः । तत्रोत्तमादेवतास्ताःसर्व
दोषविवर्जिताः । गुणैःसर्वैःसुसंपन्नाविरिंचादुत्तरोत्तरं । मध्यमागुणदोषेताअसुराअवमामताः । तेसर्वे
दोषसंयुक्ताआचित्तादुत्तरोत्तरं । तेभ्योन्योमानुषोजीवस्ताभ्यांदेवासुरावपि । जीवाभिमानिनश्चैवत्रिवि
धाःसंप्रकीर्तिताः । जीवमान्युत्तमोब्रह्मामध्यमःस्वयमेवतु । अधमःकलिरुद्दिष्टस्तत्रमध्यमनीचयोः । मृति
जन्मक्षुधादुःखप्रभृत्यखिलमेवतु । नोत्तमस्यतुजीवस्यदेहादेश्चकथंचन । जन्मादिकृतदुःखंतुदेहमान्यसु
रस्यह । सुप्त्याद्यप्ययजंदुःखमसुरेंद्रियमानिनः । क्षुन्निमित्तंतुयद्दुःखंप्राणमान्यसुरस्यतत् । भयतर्षादिजं
दुःखंमनोमान्यसुरस्यच । केवलंत्वांतरंदुःखंबुद्धिमान्यसुरस्यतत् । नीचोस्मीतितुयद्दुःखमहंमान्यसुरस्य
तत् । अतीतादिस्मृतेर्दुःखंचित्तमान्यसुरस्यच । जीवमान्यसुरस्यस्यात्सर्वंतत्समुदायतः । एवमेवसुखंदे
वेषूभयंमध्यमेषुच । असुराणामधर्मस्यवृद्ध्यासुखमपीष्यते । देवानांनैवकेनापिदुःखंप्रीतिस्तुधर्मतः । अधर्मो ॥८८५॥
पिप्रीतयेस्यादसुराणामधोगतेः । देवानांपुण्यपापाभ्यांसुखमेवोत्तरोत्तरं । तेषांदुःखादिकंकिंचिदसुरावे

शतोभवेत् । प्राणस्यनासुरावेशआखणाश्मसमोहिसः । संपूर्णानुग्रहाद्विष्णोःप्राणःपूर्णगुणोमतः । असु
राणांसुखाद्याश्चदेवावेशादुदीरिताः । स्वतस्तुनिर्गुणाःसर्वेसर्वदोषात्मकामताः । विविच्यैवंजगत्सर्वंस्वात्मा
नंचपृथक्स्थितं । सर्वतश्चपृथक्संतंविष्णुंसर्वोत्तमोत्तमं । जानंतियेभागवतास्तउक्ताउत्तमोत्तमाइतिब्रह्म
तर्के । देहेंद्रिययोर्जन्माप्ययौ ॥४९॥ चित्तेविध्वं[५२]माने । स्वात्मनिकेवलात्मभावेमोक्षेच । यस्यजीवपरयो
रभेदोनास्ति । नक्वापिजीवंविष्णुत्वेसंसृतौमोक्षएवच । यःपश्यतिसुरादींश्चयथोत्कर्षंप्रपश्यति । ससर्वभू
तसमदृग्विष्णुंसर्वोत्तमंस्मरन्नितिहरिवंशेषु । नैवंत्वयानुमंतव्यंदृष्टोजीवोमयेतिह । सर्वभूतगुणैर्युक्तंदेवं
त्वंज्ञातुमर्हसीतिचमोक्षधर्मेषु । नैवंत्वयानुमंतव्यंजीवात्माहमितिक्वचित् । सर्वैर्गुणैःसुसंपन्नंदेवंमांज्ञातुमर्ह
सीतिचवाराहे ॥५२॥ इत्येकादशतात्पर्येद्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ ओंआत्मप्रसिद्धयेभूतानांभगवज्ज्ञानार्थं
॥३॥ एवंगुणान्भुंजानोभगवान् । तंसृष्टंमन्यमानोजीवइहसज्जते । शरीरेदोषहानेनगुणभोक्तारमीश्वरं ।
शरीरस्थतयाजीवंमन्यमानःपतत्यधः । तत्सृष्टाहिसदाजीवादेहादेर्जनिमत्त्वतः । नित्यानंदैकदेहोसौविष्णु
स्तत्कैकतानयोरितिच ॥५॥ ओंआभूतसंप्लवाजन्मजीवेशत्वंविजानतः । ततःपतत्यधोयस्मादुत्थानंनैवतुक्वचि

दितिच ॥७॥ कालाख्यःकलनाद्विष्णुर्व्यक्तमव्यक्तगंनयन्निति च ॥८॥ [१२]अव्यक्तंविशतीत्युक्त्वातस्यविस्तारो
वारिणाहृतगंधेत्यादि । संक्षेपविस्तराभ्यांतुकथयंतिमनीषिणः । बहुवारस्मृतेस्तस्यफलबाहुल्यकारणा
दितिशब्दनिर्णये ॥१२॥ [१५]नभआत्मनिलीयतइत्युक्तेंद्रियाणीत्याद्यपिविस्ताराय ॥१५॥ आत्मनिबुद्धौ ॥१६॥
त्रिवर्णावरणादुक्तात्रिगुणानांहरेर्मतिः । गुणात्मकत्वात्प्रकृतिस्त्रिवर्णेतिप्रकीर्त्यते । तत्रतुप्रकृतिस्तार्याता
रिकातुहरेर्मतिः । उभयंविष्णुमायोक्तंज्ञातव्यमुभयंतथेतिच । बहूनांसहनिर्देशएकयाभिधयैवतु । तयैवा
भिधयातेषांपरामृश्यैकमुच्यते । तामेतामांतरींरीतिंविदुःशब्दविदोजनाइतिच ॥१७॥ [२१]मंडलवर्तिनः
युद्धरंगस्थाः ॥२१॥ [२३]देवाःसजायामुच्यंतेमानुषाउभयात्मकाः । विजायाएवयोगेशास्तेषांयायैवयोग्यता ।
तथातथैवमुच्यंतेनान्यथातुकथंचनेतिसंदृश्ये ॥२३॥ संतस्तुत्रिविधाःप्रोक्ताउत्तमामध्यमाधमाः । उत्तमा
देवतास्तत्रऋष्याद्यामध्यमामताः । अधमामानुषोत्कृष्टास्तेचापित्रिविधामताः । तत्राधमेषुयेषांतुसंगोवि
घ्नायवैभवेत् । तेषामुत्तमसंगस्यतेषांसंगंपरित्यजेत् । आदौतुतेषामपिचसंगउत्तमसंगतेः । साधनत्वान्नतु ॥८८६॥
त्याज्योयदित्यक्तुंनशक्यते । तदातेपितथानेयायथाविघ्नोनवैभवेत् । तदुच्चसंगतेःक्वापितदादोषोनजाय

ते । प्रयोजनायतेषांतुसंगःसर्वात्मनेष्यते । सर्वथाचैवदेवेषुसंगोमुनिगणेषुच । भाव्योहितंविनानैवपुरुषा
र्थःक्वचिद्भवेत् । विशेषतःस्वोत्तमेषुविनासंगंनमुच्यते । स्वनीचेषुतुदेवेषुविनासंगंनपूर्यते । तस्मात्सत्सूत्त
मेष्वेषुसंगःकार्योविशेषतः । अनाद्यनंतकालेषुनचहाप्यःकथंचन । सतांतदुत्तमेशेशेकिमुविष्णौपरात्पर
इतिगारुडे । बह्वपेक्षोहिजिज्ञासुरतोदेहादिवृत्तये । किंचित्सत्स्वपिसंगीस्यादशक्येसतिवर्तने । कृतकृत्य
स्त्यजेत्संगंसदागुरुसुरादिषु । संगीस्यान्नहितत्संगंविनातुसुखभाग्भवेत् । तस्मादनाद्यनंतैवसक्तिर्गुरुसुरा
दिषु । अन्यत्रकृत्यापेक्षास्यादितिसंगविनिर्णयइतिभविष्यत्पर्वणि ॥२४॥ [२४]श्रद्धाभागवतेतंत्रेवेदेभारतपंच
मे । विष्णोरव्यवधानेनवक्तृत्वात्सर्वथाभवेत् । कलाविद्यास्वनिंदाचव्यवधानेनकेशवे । प्रवेशाद्यतिभिः
कार्याह्यन्यथानरकंव्रजेत् । श्रन्नामास्तिक्यबुद्धिःस्यात्साचैवद्विविधामता । अत्रोक्तमस्तीत्येकात्रममात्रा
स्तिप्रयोजनं । इत्यन्यातत्रपूर्वातुयतेःकार्याकलास्वपि । द्वितीयानतुकर्तव्यापंचरात्रविरोधिषु । सदैवनिं
दासर्वैश्चब्रह्मादिस्थावरांतकैः । सम्यक्कार्यातद्विनाचतमोयांतिविनिश्चयात् । कुर्वंत्येवसुरास्तत्रतदन्येषांत
मोभवेत् । पंचरात्रंचवेदाश्चमूलरामायणंतथा । पुराणंभागवतंचभारतंच(न)विभिद्यते । एतेष्वपियथावि

ष्णोराधिक्यप्रतिपादनं । तद्भक्तानांचक्रमशःसएवार्थोनचापरः । अन्यथादृश्यमानंतुमोहायैवविनिर्दिशे
त् । तस्मात्सर्वेषुशास्त्रेषुविष्णोराधिक्यमेवतु । क्रमेणचतदीयानांप्रतिपाद्यंनचापरमितिब्रह्मांडे । अंधंत
मःप्रविशंतियेऽविद्यामुपासते । ततोभूयइवतेतमोयउविद्यायांरताइतिचगृहिणोप्यल्पबोधस्यनकलासुप्र
योजनं । आवर्तयेद्वेदतंत्वंमुख्योक्तोहरिरत्रहीतिहरिवंशेषु ॥२७॥ [३०]कृष्णात्मनाथेषुमनुष्येष्वपिसौहृदंकिमु
देवेषुमहत्सुदेवादिषु ॥३०॥ [३६]अहेतुःस्वस्यहेतुरन्योनास्ति । बहिःप्रलयेमुक्तौच ॥३६॥ ब्रह्माद्यायंनजानंति
करणाद्यभिमानिनः । जानंत्यनुग्रहाच्चास्यप्रधानाग्नियथार्चिषः । अग्निपुत्रानमस्तस्मैयमाहश्रीश्चतत्स्फुटं ।
वेदरूपापरंदेवंवैलक्षण्यात्समस्तशः । आनंदोनेदृशानंदइत्युक्तेर्लोकतःपरं । प्रतिभातिनचाभातियथाव
दर्शनंविनेतिब्रह्मतर्के । बोधकःपरमेश्वरः [२] । ईदृशानंदोनभवतीतिनिषेधवचनार्थएवनसिध्यतिविलक्षणा
नंदाभावइत्यर्थतःसिद्धिः ॥३७॥ त्रिगुणात्मकंप्रधानंचरजःसत्वंतमस्तथा । प्राणोमहानहंकारोजीवास्त
दभिमानिनः । ज्ञानात्मकानींद्रियाणितथाकर्मात्मकानिच । शब्दाद्यर्थाःसुखंदुःखमितिप्रोक्तंद्विधाफलं । ए ॥८७॥
तत्सर्वंहरेरूपमित्याहुर्ज्ञानदुर्बलाः । सएवबहुशक्तित्वाद्भातिचैषांतथातथा । एवंकारणकार्याख्यंसमस्तंह

रिमेवतु । केचित्पश्यंतिचव्यस्तंकेचिदाहुरपंडिताः । एवंकारणकार्येभ्यःपरमानंदरूपिणं । अज्ञानाद्बहुधा
प्राहुरेकंसंतंसुदुर्जनाः । रूप्यत्वात्तद्वशत्वाच्चतद्रूपंचैतदीर्यते । नतुतस्यस्वरूपत्वान्निर्दोषानंदरूपिणः ।
कथंजडाजडैक्यंस्यात्कुतःपूर्णाल्पमोदयोः । पूर्णाल्पज्ञानयोश्चैवपूर्णशक्त्यल्पशक्तयोः । निर्दुःखदुःखान्वि
तयोःस्वतंत्रपरतंत्रयोः । अतःसर्वगुणैर्युक्तंसर्वदोषविवर्जितं । अन्याभेदेनविज्ञायतमएवप्रपद्यते । निष्कृ
ष्टंसर्वतोविष्णुंसर्वतश्चविलक्षणं । ज्ञात्वापूर्णगुणंयांतिमुक्तिंनास्त्यत्रसंशयइतितंत्रभागवते ॥ अहंहिजीव
संज्ञोवैमयिजीवःसनातनः । मैवंत्वयानुमंतव्यंदृष्टोजीवोमयेतिह । अहंश्रेयोविधास्यामियथाधीकारमी
श्वरइतिमोक्षधर्मेषु ॥३८॥ यथेंद्रियगतःप्राणस्तेषांशक्त्याविकल्प्यते । दृष्टिदःश्रुतिदश्चेतिमतिदोज्ञानदस्त
था । इत्यादिभेदतोवाच्यएकएवमहाबलः । दृष्ट्यादिशक्तिस्तस्यैवततोनान्यस्यकस्यचित् । एवंसद्रूपकंब्रह्मत
त्तच्छक्त्याविकल्प्यते । एकमेवमहाशक्तिप्राणस्यापिबलप्रदमितिहरिवंशेषु ॥३९॥ पेशोजरायुरुद्दिष्टःसुवर्णं
पेशउच्यते । मृदुपिंडश्चपेशंस्यात्क्वचिद्द्रुमपीष्यतइत्यभिधानं । अवनिस्थितेषुस्वेदजेषु । भूस्वेदेनहिप्रायो
जायंते । तदाकूटस्थेपरमात्मन्यासजीवः । यंपरमात्मानमृतेसुप्त्यनुस्मृतिरेवन । देहाद्देहांतरगतौप्रविशेत्प्राण

मेवतु । जीवःप्राणःपरात्मानमेवंसुप्तावपिस्फुटं । तदन्यादेवताःसर्वाःप्राणस्यैववशेस्थिताः । ईषच्चसुप्तवद्यां
तिनैवमानुषजीववत् । स्वर्गस्थानांनतुस्वापःप्रायोदेहेपिनाज्ञता । मृतिसुप्तिप्रबोधादेर्नियंताहरिरेकराट् ।
तस्मात्तेनैवचावस्थानावस्थावान्नचस्मृतिः । ततस्तुदेवदेवेशःप्राणःप्राणेश्वरोहरिः । नहरेरीशितात्वन्यःसहि
सर्वाधिकोमतइतिहरिवंशेषु ॥४०॥ [४३]अनंतोपिहिदुर्ज्ञेयःप्रश्नोयंज्ञानिनामपि । इतिवेदयितुंब्रह्मपुत्रानोचु
र्निमेःपुरइतितंत्रभागवते ॥४३॥ ईश्वरात्मत्वात् । ईश्वरविषयत्वात् ॥४४॥ [४६]अज्ञःसन्नाचरन्नाविकर्मणामृ
त्योर्मृत्युमुपैति । सएवेश्वरार्पितंकुर्वाणःसिद्धिंलभते ॥ अज्ञात्वाकुर्वतःकर्मस्खलनात्पापकारणं । तदेवा
र्पयतोविष्णोर्नैवपापायतद्भवेत् । मनोदोषविहीनस्यनतुदोषवतःक्वचित् । सत्सुकेशवपूर्वेषुक्रमशोभक्तिहीं
नता । असद्भक्तिस्तथास्नेहोबहुमानमथापिवा । स्वोत्तमानांप्रियत्यागादात्मप्रियचिकीर्षया । अधिकेष्वे
वनीचोच्चभक्तिव्यत्यासएववा । स्वोत्तमस्यात्मनश्चैवसमस्नेहोथवाभवेत् । कार्येषुबहुमानेवास्वात्मनःसमता
पिवा । आधिक्येकिमुवक्तव्यमात्मनःशक्तिहापनं । शक्तस्याशक्तवत्कर्ममनोदोषाइतीरिताइतिकर्मतंत्रे
॥४६॥ [४९]अव्यग्रत्वेनाचार्यंलब्ध्वा । परीक्ष्यैवगुरुःशिष्यंशिष्योपिगुरुमाव्रजेत् । अन्यथानरकायैवप्रायश्चि

त्तंगुरोस्तथेतिच ॥४९॥ [५१]द्रव्यलिंगंशिलाद्यंस्यादात्मलिंगंमनोमयं । अथवास्थंडिलंचैवविष्णोर्लिंगंप्रकीर्ति
तमितिच ॥५१॥ [५५]तन्मयंतत्प्रधानं । विष्णोर्भृत्योहमित्येवसदास्याद्भगवन्मयः । नैवाहंविष्णुरस्मीतिवि
ष्णुःसर्वेश्वरोह्यजइतिच ॥५५॥ स्वादानात्स्वात्मनोव्यास्याविष्णुःस्वात्मेतिकथ्यते । नतुजीवस्वरूपत्वात्स
हिजीवेश्वरःप्रभुरितिशब्दनिर्णये ॥५६॥ इत्येकादशतात्पर्येतृतीयोऽध्यायः ॥३॥ ॥ [३]विष्णोस्तुपुरुषाख्या
नित्रीणिरूपाण्यतोविदुः । प्रथमंमहतःस्रष्टृद्वितीयंत्वंडसंस्थितं । तृतीयंदेहिनांदेहेतानिज्ञात्वाविमुच्यतइ
तिमाहात्म्ये ॥३॥ यत्काये ॥४॥ ब्रह्मणिस्थोसृजद्विष्णुःस्थित्वारुद्रेत्वभक्षयत् । पृथक्स्थित्वाजगत्पातितद्ब्र
ह्माद्याह्वयोहरिरितिब्राह्मे । रजसातमसाचब्रह्मरुद्रदेहसृष्टेः । रागक्रोधकारणत्वाच्च ॥५॥ स्वविषयज्ञानरूपः
प्रभावरूपश्च ॥६॥ ज्ञानरूपानपिसुरान्विनाप्राणंक्वचित्परे । आविशंतिह्यतस्तेषामज्ञानादिनतुस्वतइति
देवतत्त्वे । अथैनमेवनाप्रोद्योयंमध्यमःप्राणः । एवमेतादेवताःपाप्मनाविद्धाःतंहासुराऋत्वाविदध्वंसुर्यथा
श्मानमाखणमृत्वाविध्वंसतैवंविध्वंसमानाविष्वंचोविनेशुः । सावाएषादेवतैतासांदेवतानांपाप्मानंमृत्युमप
हत्याथैनांमृत्युमत्यवहत्तंसायदामृत्युमत्यमुच्यतसोग्निरभवदित्यादिश्रुतिश्च ॥७॥ स्वंभागंबलिंददतोविप्रमूर्ध्नि

यदिभवान्पदंधत्ते । तर्हिनान्यस्यबलिः ॥१०॥ [१६]कुमारनामातुहरिर्ब्रह्मचारिवपुःस्वयं । सनत्कुमारायपरं
प्रोवाचजगदीश्वरइतिस्कांदे । विष्णोःसनत्कुमाराख्याच्छुश्रुवुर्ज्ञानमुत्तमं । सनत्कुमारप्रमुखायोगेशाःप
रमेश्वराइतिप्रकाशसंहितायां ॥१७॥ [१९]सुपर्णाऋषयोव्यासंनाथमानाययुःसदा । ध्वांतंनिवारयास्माकंमुमु
ग्धीतिचवादिनइतिव्यासतंत्रे । स्मरणात्तुनृसिंहस्यशक्रोमुक्तोबृहद्भधात् । हिरण्यकहृताश्चापितथैवाप्सर
सांगणाइतिप्रभंजने ॥१९॥ [२०]उपेंद्ररूपीभगवान्प्रतिमन्वंतरंप्रभुः । असुरान्हंतिनियतंश्राद्धदेवेचवामनइ
तिवामने ॥२०॥ इत्येकादशतात्पर्येचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ ॥ [१०]येतुंविष्णुमवज्ञायश्रियमेवह्युपासते । उपे
क्ष्यवाहरिंतेतुभूत्वायाज्याःपतंत्यधइतिप्रवृत्तिसंहितायां ॥१०॥ व्यवायामिषमद्यानिहरेःपूजार्थमेवतु । वा
मदेव्योनामयज्ञोव्यवायोहरिपूजनं । पितृयज्ञोदेवयज्ञोमांसेनहरिपूजनं । व्यवाययज्ञेमद्यंतुसोमात्मकतये
ष्यते । क्षत्रियादेर्नविप्राणांविप्रोदोषेणलिप्यते । अरागतःप्रवृत्तिःस्याद्रागोदोषस्यकारणं । घ्राणभक्षोथ
वायज्ञेदेवेसर्वस्यचेष्यते। पैष्टमद्यस्यमाध्व्यादिक्षत्रियस्यनदुष्यति । दैवरत्यैवचप्रीतिर्विष्णोःपुत्रात्तुमानुषे।
तस्माद्विहितमात्रेषुरागंमुक्त्वायथाविधि । समाहितोहरिंस्मृत्वावर्तन्याजीहरेर्भवेदितिक्रियाविधाने । य

ज्ञान्विहायनचोदना ॥११॥ यज्ञेष्वालंभनंप्रोक्तंदेवतोद्देशतःपशोः। हिंसानामतदन्यत्रतस्मात्तांनाचरेद्बुधः।
यतोयज्ञेमृताऊर्ध्वंयांतिदेवेचपैतृके । अतोलाभादालभनंस्वर्गस्यनतुमारणमितिच ॥१३॥ स्वात्मानंस्वस्मि
न्नासंच । आप्तत्वादात्मशब्दोक्तंस्वस्मिन्नपिपरेषुच । जीवादन्यंनपश्यंतिश्रुत्वैवंविद्विषंतिच । एतांस्त्वमा
सुरान्विद्धिलक्षणैःपुरुषाधमानितिहरिवंशेषु ॥१५॥ ध्रुवंतयैवमुच्येतयांमूर्तिंप्रदिशेद्गुरुः । शिष्याणांयोग्य
ताभिज्ञोविग्रहानिस्तुतद्युगे । अवतीर्णहरेर्मूर्त्यातत्पूर्वयुगजेनच । नृसिंहमूर्त्याचतथायांचान्यांप्रदिशेद्गुरुरि
तिस्वाभाव्ये ॥३५॥ सर्वात्मनाहरेर्भक्तादेवेशाएवकेवलं । देवास्तुसर्वथाभक्ताभक्ताएवेतरेस्मृताः। हरिभ
क्त्यधिकेष्वेवकिंकरश्चाप्यृणीतथा । हरिभक्तोनेतरेषांवासुदेवव्यपाश्रयात्। द्विधैवस्वोत्तमर्णानिदातव्यानी
तराणिच । दातव्येभ्योविमुच्येतनेतरेभ्यःकथंचन । कथंदेवाद्यनुपकृतोमनोमोक्षेपिवर्तयेत् । बिंबत्वात्त
दधीनंहिस्वरूपंसर्वशोयतइतिजीवनिर्णये ॥४२॥ उदकैश्चनमस्कारैःस्तुतिभिर्मनसातथा । यतिभिश्चापि
संपूज्यादेवामोक्षमियासुभिः । मध्येविष्णुमनुस्मृत्यनान्यथातुकथंचनेतिसमयाचारे । प्राधान्येनहरिर्ध्येय
स्तत्संबंधात्सुरादयः । ध्येयानान्यत्कचिद्ध्यायेद्धरावनुपयोगियदितिहरिसंहितायां ॥४३॥ पौंड्रकादिषुदे

त्येषुसुरांशाःसंतिसर्वशः । बहुमानफलंविष्णोस्तेयांत्यादायसद्गतिं । विद्वेषस्यफलंयत्तुतदादायासुरास्तमः ।
यांत्यतोनैवविद्वेषोविष्णोःकार्यःकथंचनेत्यंशविवेके ॥४९॥ इत्येकादशतात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥
र्यःप्रकाशरूपः ॥८॥ [१३]ॐस्पर्धिनीस्पर्धिनीवश्रीरास्तेवनमालया । नहिस्पर्धादयोदोषाःसंविद्रूपांस्पृशंतिता
मितिवामने ॥१२॥ [१४]तनुभृदायुषिसंबध्यमानःअश्नेतितनुभृदायुषिरज्यमानाः । ब्रह्मणासंपरित्यक्तोमृतइ
त्युच्यतेनरइतिभारते ॥१४॥ कालमात्रःकालनिर्माताज्ञाताच । सृष्टिलयाद्यर्थं । नित्यत्वेनच । अव्यक्त
स्यापिस्रष्टृत्वात्कालएवंभूतःतस्मादप्युत्तमस्त्वं । कालाज्जीवात्तथाऽव्यक्तान्महतश्चोत्तमोयतः । उत्तमःपुरु
षस्तस्माद्भगवान्विष्णुरच्युतइतिच ॥१५॥ नारायणाख्यःपरमःशेतेलक्ष्म्यान्वितोलये । सएवपुरुषाख्यंतु
द्वितीयंरूपमात्मनः । कृत्वारमायांपुरुषनामानंतुचतुर्मुखं । प्रधानाख्यांचगायत्रींससर्जपुरुषात्मकः । च
तुर्मुखःसपुरुषोमहत्तत्त्वाभिधंपुनः । प्रधाननाम्न्यांगायत्र्यांससर्जात्मानमेवतु । श्रद्धाभिधांचगायत्रींता
भ्यांशेषोन्वजायतेत्यादिसृष्टिविक्षेपे ॥१६॥ येन्येज्ञानिनःस्वतःपरिहृतान्विषयान्बिभ्यति ॥१७॥ [१९]सर्वंबिभ्र
(भ्य)तस्तव ॥१९॥ वत्सराणांशतंचैवऋतूनांपंचविंशकं । अवतीर्णस्यकृष्णस्ययदाप्रागात्तदाहरिं । स्वस्था

नगमनापेक्षीब्रह्मातुष्टावसामरः ॥२५॥ [२७]संवत्सरद्वयंचैवपश्चात्स्थित्वाजनार्दनः । अभिपेदेपरंस्थानंचतु
र्मासाधिकंपुनरितिभविष्यत्पुराणे॥२७॥[३१]सतामपिकलौप्राप्तेविकारोमनसोभवेत्। तस्माद्यदूंश्चसंजह्रेनैतेस्युः
पापिनस्त्विति । पुनर्लोकविवृद्ध्यर्थमौत्तरेयादिकान्हरिः । आविश्यरक्षामकरोज्जगतःपुरुषोत्तमः । स्वा
त्मनःसहयानेनपुरुषार्थोधिकोभवेत् । इत्यनुग्रहबुद्ध्याचसंजह्रेस्वकुलंविभुरितिच ॥३१॥ आत्मनोत्तमतांब्रू
युरुत्तमाअपिसर्वशः । कदाचिदेवस्वगुणान्स्निग्धेष्वेवहिसाधवइतिनारदीये ॥ इत्येकादशतात्पर्येषष्ठोऽ
ध्यायः ॥६॥ विद्धिमायांमनोमयीं । मन्मनःप्रधानप्रकृतिनिर्मितं । प्रकृतिःसापरामह्यंरोदसीलोकधारि
णी । ऋतासत्यामराजय्यालोकानामात्मसंज्ञितेतिमोक्षधर्मेषु ॥७॥ स्वर्गाद्याश्चगुणाःसर्वेदोषाःसर्वेतथैव
च । आत्मनःकर्तृताभ्रांत्याजायंतेनात्रसंशयः । परमात्मानमेवैकंकर्तारंवेत्तियःपुमान् । समुच्यतेस्मात्सं
सारात्परमात्मनमेतिचेतिभारते । इदंमयाक्रियतइदंमयानक्रियतइदंविपरीतंक्रियतइतिबुद्धिभेदोरजस्त
मोगुणनिमित्तोभ्रमः । सर्वंहिपरमेश्वरःकरोति । आत्मशब्दोदितोब्रह्मापरमात्माभिधोह्यहं । सर्वंब्रह्मणि
वीक्षेतमयिब्रह्माणमेवचेतिकालसंहितायां ॥८९॥ आत्मभूतःआत्मवद्भूतः । आत्मौपम्येनसर्वत्रसमंपश्य

तियोर्जुनेतिवचनात् ॥१०॥ कर्तृत्वमात्मनोयस्माज्ज्ञाननिष्ठोनमन्यते । अतःकुर्वन्नपिसदादोषबुद्ध्यानर्निं
दितं । गुणबुद्ध्यानविहितंकिंत्वीशप्रेरितोस्म्यहं । सएवचमयिस्थित्वानिंद्यानिंद्येकरोत्यजः । नमेदोषोन
चगुणःकर्तृत्वाभावतःस्फुटं । स्वतंत्रत्वान्नचेशस्ययेऽज्ञास्तेषुभवेदपि । इतिमत्वानिवर्तेतनिंद्यात्कुर्याद्गुणा
नपीतिबोद्धव्ये । अनित्यामेगुणानस्युर्दोषानैवकथंचन । इतिमत्वाशुभंकुर्यान्निवर्तेदशुभादपि। ज्ञानीत्व
कर्तृतामानादीशकर्तृत्वनिश्चयात् । किंतुपूर्णगुणायैवनतुदोषापनुत्तये । नचाल्पगुणसिद्ध्यर्थंबालवत्कृत
निश्चयइतिवैशारद्ये ॥११॥ वैलक्षण्याद्धरेर्भिन्नंतत्तंत्रत्वात्तदात्मकं । इतिविश्वंप्रपश्यंतिज्ञाननिष्ठाहरेःप्रिया
इतिसार्वज्ञे ॥१२॥ योगोदेवैर्वादिषुतेनन्यस्तइतियोगविन्यासः। ज्ञानंतुयोगशब्दोक्तंयुज्यतेनेनयत्सुखं ।क्व
चिद्योगउपायःस्यात्क्वचिच्चित्तनिरोधनमितिदत्तात्रेययोगे । अत्रज्ञानमुपायश्च ॥१४॥ ॐ[१५]भगवत्स्वरूपत्वा
त्तनुभृत्त्वं । बहिरर्थापेक्षयैवचतेषांमोहः । परमसुखसाधनादन्योर्थोबहिरर्थः । अशरीरःसदाविष्णुःपूर्णा
नंदत्वतःसदा । इच्छाचक्रीडयैवास्यनफलाययतोविभोः । अतोबाह्यार्थकामोपिनिष्कामइतिकथ्यते ।
ब्रह्मानिरभिमानित्वाच्छरीर्यप्यशरीरवान् । नित्यानंदोपयोग्यन्यकामस्योज्झिततःसदा । बहिरर्थविनि

मुक्तस्तथापितनुधारणात् । अमूढोमूढइतिवदुच्यतेचसरस्वती । रुद्राद्यास्तन्वभीमानाद्बहिरर्थयुजस्तथा ।
सर्वेषांब्रह्मपदवीयोग्यानांपूर्वमेवतु । अभावस्त्वपरोक्षस्यमोहोज्ञानस्यभण्यते । ब्रह्मणस्त्वंशरूपेषुभारत्या
ज्ञानवर्जनं । ब्रह्मगायत्रिभावेतुनांशावतरणंक्वचित् । शतजन्मसुपूर्वंतुज्ञानोदयउदीर्यते । आपरोक्ष्येणपा
रोक्ष्यात्पूर्णज्ञानंसदैवतु । शतजन्मगतायाश्चआपरोक्ष्योज्झितिर्भवेत् । क्वचित्क्वचित्सरस्वत्यामंशावतर
णेष्वितिशक्तिविवेके । अशरीरोवायुरभ्रंविद्युत्स्तनयित्नुरशरीराणिवाएतानीतिचश्रुतिः । श्रुतिभिस्तनि
तत्वात्तुस्तनयित्नुर्हरिःस्मृतः । अभ्रंभूतानिभरणाच्छ्रीर्वायुर्भरतःस्मृतः । विद्युत्तुभारतीप्रोक्ताएतएवाश
रीरिणः । व्यत्यासेनापिनामस्यादेतेषांमहतांसदेत्यभयनिरुक्ते ॥१७॥ विष्णोर्वायोरनंतस्यत्रिभिरंशैर्नरः
स्मृतः । सेंद्रैश्चतुर्भिःपार्थस्तुद्वाभ्यांतुबललक्ष्मणावित्यंशविवेके ॥१८॥ लोकेतत्त्वेचविचक्षणाः । पारोक्ष्ये
णैवतत्त्वंतुलोकंचापिविदंतिये । तेपिसत्स्नेहनिर्मुक्तास्तमोयांतिविनिश्चयात् । आपरोक्ष्यान्नचज्ञानंतेषामुत्प
द्यतेक्वचिदितिषाड्गुण्ये॥१९॥के[२०]वलात्मनःशरीरमात्रपरिग्रहस्य॥२०॥प[२१]रार्थैकांतसंभवं।आत्मनोवृद्धिश्चपरा
र्थेतु।सज्जनार्थेतुमन्येतऐहिकींवृद्धिमात्मनः।पारत्रिकीमैहिकींचप्रीतयेगुरुदेवयोः।देवतानांचसर्वेषांस्वोत्तमा

॥१०५॥ पश्येदाकाशवद्व्याप्तिमसंगत्वंचनित्यशइतितंत्रभागवते ॥४३॥ [४४]गुणान्जीवस्यचेष्टव्यान्सिद्धान्विष्णोर्गुणां
स्तथा । तत्तद्दृष्ट्याविचिन्वीतपृथगेवसुधीःसदेतिलोकतत्त्वे । मधुनामसुखंविंद्यान्माधुर्यंसुखहेतुता । सुखे ११ । ७
रतिर्वासंप्रोक्ताशब्दतत्त्वविचक्षणैरितिशब्दनिर्णये ॥४४॥ दूरतएवभजनीयः । पराभवोधर्षणंस्यादवज्ञान
मथापिवा । नतत्सत्सुसदाकुर्यात्सहशय्यासनंनचेतिषाड्गुण्ये ॥४५॥ जीवस्यछन्नतांशिक्षेत्प्रविष्टत्वंपरात्म
नः । तत्तद्गुणविडंबंचवह्नेःसर्वमथापिवा । अल्पदारौयथाल्पोग्निरेवमल्पशरीरगः । दृश्यतेपरमात्मापिस्थू
लःस्थूलशरीरगइतिवैभवे ॥४६।४७॥ [४८]अवयव्यवयवानांचगुणानांगुणिनस्तथा । शक्तिशक्तिमतोश्चैवक्रि
यायास्तद्वतस्तथा । स्वरूपांशांशिनोश्चैवनित्याभेदोजनार्दने । जीवस्वरूपेषुतथातथैवप्रकृतावपि । चि
द्रूपायामतोनंशाअगुणाअक्रियाइति । हीनाअवयवैश्चेतिकथ्यंतेतेत्वभेदतः । पृथग्गुणाद्यभावाच्चनित्य
त्वादुभयोरपि । विष्णोरचिंत्यशक्तेश्चसर्वंसंभवतिध्रुवं । क्रियादेरपिनित्यत्वंव्यक्त्यव्यक्तिविशेषणं । भावा ॥८९२॥
भावविशेषेणव्यवहारश्चतादृशः । विशेषस्यविशिष्टस्याप्यभेदस्तद्वदेवतु । सर्वंचाचिंत्यशक्तित्वाद्युज्यतेपर

मेश्वरे । तच्छक्त्यैवतुजीवेषुचिद्रूपप्रकृतावपि । भेदाभेदौतदन्यत्रह्युभयोरपिदर्शनात् । कार्यकारणयोश्चा
पिनिमित्तंकारणंविनेतिब्रह्मतर्के । आत्मनिचैवंविचित्राश्चहि । सर्वोपेताचतद्दर्शनात् । सर्वधर्मोपपत्तेश्च ।
स्वाभाविकीज्ञानबलक्रियाच । यत्रासप्तऋषीन्परएकमाहुरित्यादेश्च । विनादोषांच्छ्रुतमद्धावगम्यंतथास्मृ
तंपरमेसत्यरूपं । नैवासत्यंक्वचिदस्मिन्परेशेसर्वंयुक्तंपूर्णशक्तेःसदैवेतिचविश्वंभरश्रुतिः । तस्मादेकस्मिन्न
पिशरीरेभेदाभेदात्प्रभवाप्ययौयुज्येते । नचविरोधः । स्थूलसूक्ष्मवत् । आपेक्षिकमत्रापियुज्यते ॥४९॥
[५०]बुद्धिसंस्थस्वात्मभेदोव्यक्तस्थोजीवउच्यते । तेनैवसहसंस्थानात्परात्मास्थूलबुद्धिभिः । जीववल्लक्ष्यतेवि
ष्णुर्यथैवांबुस्थितार्कवत् । परमार्कःपारिमाण्याद्वर्तुलत्वादिनातथा । अर्कस्वरूपानभिज्ञैःशिरःपादादिव
र्जितः । अचेतनश्चकल्प्येतत्तत्तेजोमात्रदर्शिभिः । सूर्यदेहादिभिन्नंहितेजोमंडलमेवतु । दृश्यतेस्थूलमति
भिरेवमेवजनार्दनइतिप्रभासके ॥५१॥ इत्येकादशतात्पर्येसप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥ [१]महतांवनिताकामः
पतत्यंधेतमस्यलं । अन्यत्रनिरयंयातिदुःखवान्स्याद्विपर्ययइतिधर्मसंहितायां । मोहकारणभूतांतुमायेत्या
हुर्मनीषिणः । अविद्यमानंमेत्युक्तंतज्ज्ञापयतियत्स्वयं । कुत्रचिज्ज्ञानरूपंसल्लाभरूपंचभण्यते । मयंप्राचु

भागव० यंमुद्दिष्टंमायास्यात्प्रचुरेत्यपीतितंत्रनिरुक्ते । स्वतंत्रंपरमार्थाख्यंस्वतंत्रैकाहरेर्मतिः । सैवमायासमुद्दिष्टामु तात्पर्य०
॥१०६॥ ख्यतस्तत्स्वरूपिका । मतिमन्मतिभेदोपिनविष्णोःक्वचिदिष्यते । पारमार्थ्येननास्त्येवतदन्यत्तद्वशंयतः ।
अनाद्यनंतकालेषुविद्यमानमपिध्रुवं । अतोमामामयंप्राहुःसर्वंतद्वशगंयतइतिमायावैभवे । स्वाधीनंसदि ११।७
तिप्रोक्तंपराधीनमसत्स्मृतं । अविद्यमानमेतस्माज्जगदाहुर्विपश्चितः । अनाद्यनंतकालेषुविद्यमानमपिध्रु
वं । अस्वातंत्र्यात्तुनास्त्येवेत्येवंवाच्यंजगत्सदा । सदावृत्तेर्विद्यमानमितिब्रूयाद्यदिक्वचित् । तथापिनाश
वद्धीदंप्रवाहाद्ध्यस्यनित्यता । अतोनिवर्त्यमित्याहुःप्रपंचोह्यस्तियद्यपि । विष्णोरिच्छावशत्वाच्चमायामा
त्रमितिस्फुटं । परमार्थत्वेकमेवस्वातंत्र्याद्विष्णुमव्ययं । यदिकल्पयतीदंससएवविनिवर्तयेत् । विष्णुस्त
स्मात्तद्वशत्वान्नास्तीतिद्वैतमुच्यते । स्वातंत्र्येणहरौज्ञातेपराधीनत्वनिश्चयात् । इत्याहुरुपदेष्टारआचार्या
स्तत्त्ववेदिनः ॥ यथैवराजनिज्ञातेनान्योस्तीतिस्फुटंवचः । स्वातंत्र्यात्पारतंत्र्याच्चतद्भृत्यादिषुसत्स्वपि । य
थैकछत्रवांश्चैवएकवीरइतीवच । तथैवसर्वप्राधान्याददद्वितीयोहरिःस्मृतः । एवंमुक्ताविजानंतिसायुज्यं ॥८९३॥
प्रापिताविभोः । अनंतकालंपश्यंतोजगदेतच्चराचरं । तस्यैतस्यह्यविज्ञानात्केवलभ्रांतिरूपकं । जगदु

क्त्वातमोयांतिहीशितव्येशशापतइतिच । पुत्रामेयदिविद्यंतेमरिष्यंत्येवतेध्रुवं । यदिराज्यंकरोत्येषनश्य
त्येतदसंशयमितिधृतराष्ट्रवचनात्प्रपंचोयदिविद्येतेत्यादि । यदिशब्दस्त्ववस्तुत्वेचास्वातंत्र्येचसंशये । अवस्तु
शब्दश्चाशक्तेह्यल्पशक्तौचकीर्त्यतइतिशब्दनिर्णये ॥७॥ [३४]भगवद्धार्यतायोग्याःकाश्चिदप्सरसस्त्रियः । रमा
वेशात्कदाचित्स्युस्तास्वेकापिंगलाऽभवत् । तदन्यासांमहान्दोषोभगवद्धृतृतास्मृतावितिस्वाभाव्ये ॥३४॥
इत्येकादशतात्पर्येऽष्टमोऽध्यायः॥८॥[८]असज्जनैस्तुसंवासोनकर्तव्यःकथंचन । यावद्यावच्चबहुभिःसज्जनैःसतुमु
क्तिदइतिषाड्गुण्ये ॥१०॥ [१२]बाह्यंमनोविलीनंस्यान्मुक्तौचिन्मात्रकंमनः । तेनैवानुभवेत्सर्वंस्वात्माभिन्नेन
मुक्तिगइतिमुक्तितत्त्वे ॥१२॥ [१७।१८]कालप्रकृतिजीवादौलयेसत्यप्यवर्तनात् । तन्निमित्तस्यकार्यस्यविष्णुरेकइती
र्यते । सहिकालादिकंसर्वंवर्तयत्यमितद्युतिरितितत्त्वलये । प्रकृतिश्चगुणाश्चैवशक्यत्वाच्छक्तयःस्मृताः ।
विष्णोःस्वरूपभूतातुशकनाच्छक्तिरुच्यतइतिशक्तिविवेके ॥१७।१८॥ [२२]भयादपिहरिंभक्त्याचिंतयंस्तत्सरू
पतां । पेशस्कारिवदायातिद्विषन्द्वेषसरूपतां । सुखरूपस्यहिद्वेषोदुःखरूपइतीर्यते । तस्माद्दुःखंसदाया
तिद्वेषवान्पुरुषोत्तमे । नृसिंहद्वेषतोदुःखंरक्षोरूपेणरावणः । अगाच्चरामविद्वेषाच्छिशुपालस्तथैवच । त

तोभक्त्यापरंयातोद्वेषरूपस्त्वधोगतिं । तस्मात्सर्वगुणोद्रेकिविद्वेषात्सर्वदोषवान् । भवेदितिसरूपत्वंद्वेषा
देःपुरुषस्यहीतिभागवततंत्रे । तंयथायथोपासतेतदेवभवति । तंभूतिरितिदेवाउपासांचक्रिरेतेबभूवुस्त
स्माद्धाप्येतर्हिसुप्तोभूर्भूरित्येवप्रश्वसित्यभूरित्यसुरास्तेहपराबभूवुरित्यादिच ॥ सत्यप्यत्यल्पविद्वेषेभोजनंदा
स्यतीतितु । स्नेहबाहुल्यतःकीटःपेशस्कारिसमोभवेत् । द्वेषसर्वात्मनानष्टेस्नेहेचैवविवर्धति । सरूपतातदै
वस्यात्कीटस्यैवंहरेरपि । अत्यल्पोपिहरेर्द्वेषःस्नेहस्यानुदयंकरः । सोयंविशेषोनान्यस्यफलदाताचकेशवः ।
नहिपेशस्कृतःकिंचित्फलदातृत्वमिष्यते । स्वातंत्र्याद्विद्विषांचैवकेशवोनसुखप्रदइतिस्वातंत्र्यविवेके ।२२।
[२५]सत्वनिधनःसत्वंनिधीयतेस्मिन्परमेश्वरइति । सततमतिशयेनोच्चैरर्करूपस्सुखरूपइतिसततात्युदर्कोभग
वान् ॥२५॥ बीजार्थमारोपणादिकंकुर्वन्निति ॥२६॥ [३१]एकस्मात्तुगुरोर्ज्ञानंजायतेनैवकस्यचित् । एकस्मादे
वजायेतयोग्याद्ब्रह्मपदस्यतु । स्वयंचोपदिशेज्ज्ञानंवैरिंचिपदयोगिनि । अनुग्रहात्तेनचापिज्ञानंदत्वाविमु
क्तिदः । ज्ञानंप्राप्यबहुभ्योपिनतैंमुक्तिश्चतुर्मुखात् । ज्ञानमप्राप्यतेषांतुज्ञानदोविष्णुरेवहीतिगुरुविवेके
॥३१॥ इत्येकादशतात्पर्येनवमोऽध्यायः ॥९॥ [३]बुद्धिगुणैःकामक्रोधादिभिरभेदोविफलः । वस्तुस्थितेरन्य

थात्वंनानात्वमितिकीर्तितं । ज्ञानस्यैवतुनानात्वान्नस्यात्कामाद्यहंमतिः । कामादिषुस्वधीस्थेषुकेवलंजी
वसंस्थितिः । इतिबुद्धिरभेदःस्यात्सनकार्यःकथंचन । अदुष्टकामश्चिद्रूपोजीवाभिन्नस्वरूपतः । दुष्टकामोम
नोधर्मस्तस्माद्धेयःसदैवसइतिविवेके ॥३॥ निष्कामंज्ञानपूर्वंतुनिवृत्तमिहचोच्यते । निवृत्तंसेवमानस्तुब्रह्मा
भ्येतिसनातनमितिभारते ॥४॥ मामेवनित्यंध्यायेद्योमदात्मासप्रकीर्तितइतिच ॥५॥ [११]अदेहधर्मवान्वि
ष्णुर्देहधर्मवदीर्यते । जीवस्त्वदेहधर्मापिपरतोदेहधर्मवान् । स्वयंत्वनभिमानःसन्नज्ञानामेवदर्शयेत् । वि
ष्णुर्जीवस्त्वभीमानीयावद्विष्णुपदंव्रजेदितिविष्णुसंहितायां । अवस्त्वशक्तमुद्दिष्टंशक्तंवस्त्विहभण्यते । त
स्मादेकंपरंब्रह्मवस्तुशब्दोदितंसदेतिलक्षणे॥११॥[१३]पिशाचवत्स्थितामायातूच्यतेजीवगासदा । दह्यंतेतद्गुणाः
सर्वेसाचप्रातिस्विकीनरइतिवैभाव्ये।एतच्छब्देनदुःखादिरपरोक्षतयोच्यते।क्वचिद्विश्वंक्वचिद्ब्रह्मक्वचिन्निंद्यमु
दीर्यतइतितत्वनिरुक्ते । बाह्यांतःकरणाज्जन्यंज्ञानंनश्यतिमुक्तिगे । स्वरूपज्ञानतोभोगान्मुक्तोभुङ्क्तेयथेष्टत
इतिमुक्तितत्त्वे ॥१३॥ देहापेक्षमनित्यत्वंजीवानांजननंतथा । स्वतस्त्वजाश्चनित्याश्चबहवःसुखरूपिणः । उ
त्तमाजीवसंघास्तुनीचावैनित्यदुःखिनइतिजीवतत्त्वे ॥१४।१५॥ [१६]स्वाधिकानांवशत्वात्तुपरमंसुखमेवतु । त

दन्येषांवशेयस्तुकिंसुखंतस्यभण्यता । स्वाधिकानांवशत्वंचतेषुभक्तिमतःसुखं । तदन्येषांतुदुःखायतस्माद्भ
क्तोधिकोभवेदितिच ॥२७॥ विदुषामपिदेहमानिनांयदानविद्यतेसुखंतदादुःखमूढानामहंकारिणांचकि
म्वित्यर्थः । पुनःशब्देप्रस्तुतार्थेतथाशब्दउदीर्यतइतिशाब्दे ॥१८॥ येतुविद्वत्त्वेनप्रसिद्धाःप्राकृतानांतेप्यद्धा
नविदुर्देहमानिनश्चेत् । दुःखमूढाअधीराःअहंकारिणोविशेषतोप्यविद्यमानगुणाभिमानिनः ॥१९॥ [३२,३३] यांव
त्स्याद्गुणवैषम्यमित्यादियउपासीरंस्तेमुह्यंति ॥३२।३३॥ [३१] गुंणसंयुक्तःकर्मफलानिभुंक्ते ॥३१॥ [३४] अंसतिगुणव्य
तिकरेकालादिनामानंमामेवाहुरितिस्वसिद्धांतः । कालःसर्वगुणोद्रेकादात्मत्वादात्मनामकः । आगमोव
गतेरस्यलोकोज्ञानस्वरूपतः । स्ववशत्वात्स्वभावोयंधारणाद्धर्मइत्यपि । उपासतेसदामुक्ताःपरानंदैकभा
गिनः । तदेतत्तत्त्वमज्ञात्वाप्राहुर्दुर्मतयःपरे । यावत्तुगुणवैषम्यंतावन्नानात्वमात्मनः । भेदबुद्धिस्तुयावत्स्या
त्तावदीश्वरतंत्रता । यावदीश्वरतंत्रत्वंतावत्तस्माद्भयंभवेत् । उपासतेयएवंतुनित्यशोकेपतंतिते । महात
मस्यनानंदेतस्मान्नैवंविचिंतयेत् । तस्मान्नित्यंतुनानात्वंजीवानामीशतंत्रता । स्वाधिकानांवशत्वंचमुक्ता ॥८९५॥
वपिसदेष्यते । एवंज्ञात्वाविमुच्यंतेपरानंदंव्रजंतिचेतितंत्रभागवते ॥३४॥ अदेहीपरमात्मा । बध्यतेचेत्क

थंबध्यते॥३५॥ [३६] नित्यंमुक्तोनित्यबद्धइत्येकजीवमतानुसारेणचोदयति। शिष्योपिपूर्वपक्षस्थस्तदेवात्ममतंब्रुव
न्नैवदुष्यत्यसत्येनस्थिरत्वार्थंहितद्वचइतिविक्षेपे । नमेमोक्षोनबंधनं। एकस्यैवममांशस्यजीवस्यैवंमहामते।
बंधोस्याविद्ययानादिर्विद्ययाचतथेतरत् । अथबद्धस्यमुक्तस्यवैलक्षण्यंवदामितइत्यादिपरिहारात् ॥३७॥
इत्येकादशतात्पर्येदशमः ॥१०॥ मेगुंणतः । मद्वशसत्वादेः । अमायत्वान्निर्गुणोहंबंधमोक्षौनचापिमे ।
मदधीनस्यजीवस्यबंधमोक्षौसदैवत्वितिस्वाभाव्ये ॥१॥ स्वप्नोयमित्यविज्ञानात्स्वप्नेदुःखमुपाश्नुते । निज
स्वरूपानुभवराहित्यात्तद्वदेवतु । जाग्रद्दुःखमपिप्रोक्तंविष्णुतत्त्वंनपश्यतः । तस्मात्तदस्वभावत्वात्सदप्येतद
वास्तवमितिलोकसंहितायां ॥२॥ विद्याविद्येममतनूप्रतिमावत्सदोदिते । सदातद्व्यतिरिक्तस्यनित्यज्ञानसु
खात्मनः । मदिच्छावशगेनित्यमविद्यानिर्मितागुणाः । सत्वाद्यामदधीनत्वादविद्यायानमेगुणाः । अवि
द्याचैवविद्याचगुणाःसत्वादिकाअपि । देहोत्पत्तिःसुखंदुःखंसर्वमेतन्मदिच्छया । अतोहंबंधमोक्षाभ्यांरहि
तोनित्यमेवतु । मुक्तशब्दोदितोबंधराहित्यान्नविमोक्षतइतिकालसंहितायां । श्रीस्तुविद्यासमुद्दिष्टादुर्गाऽ
विद्याप्रकीर्तिता । तेत्वनादीहरेरिच्छानियतेसर्वदैवत्वितिमायावैभवे ॥३॥ भिन्नांशस्यैवजीवस्यबंधमो

क्षौनमेकचित् । अभिन्नांशास्तुमत्स्याद्यास्तेजसःकालवह्निवत् । जीवाभिन्नांशकास्तत्रतेजसःप्रतिबिंबवदि
तिवैलक्षण्ये ॥४॥ मुक्तस्यतुनमेमोक्षोबंधाभावात्कथंचन । मुक्तइत्यपिनामैतद्दीप्यतेसौदिवाकरः । इति
वद्बंधराहित्यान्नतुऋक्षादिदीप्तिवत् । कादाचित्कतयावाच्यंबंधाभावादमोक्षतः । जीवस्यबंधमोक्षस्तुमत्प्र
सादात्कदाचनेतितत्त्वोदये । मुक्तस्यविष्णोः । नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यसुखाद्वयप्रत्यगेकपूर्णइत्यतःपदान्व
यादित्यादिवचनात् । बद्धोजीवः । बद्धाजीवाइमेसर्वेपूर्वबंधसमन्वयात् । नित्यमुक्तत्वतोविष्णुर्मुक्तना
मासदोदितः । अबद्धत्वादमोक्षोपिदीप्यतेसौरविर्यथेतिब्रह्मसंहितायां ॥५॥ अनत्तृत्वंहरेर्दुःखानत्तृत्वादु
च्यतेसदा । विषयान्विनापिपूर्णत्वात्स्वरूपानंदभोगिनः । सुखमत्त्येवहिसदासर्वत्रापिस्थितंविभुः । स्वा
दोरदनवद्ध्यत्तिजीवोस्वाद्वपियत्सदा । अनारतंपारवश्यात्स्वाद्वत्तीतिततःश्रुतिरितिभोगनिर्णये । अस्वादु
स्वादुवद्ध्यात्तिजीवोनैवंजनार्दनः । अतोनात्तीतिवचनमश्नतोपिसुखंसदेतिपरभागे । साशनानशनत्वेननर
देवौयथोदितौ । अत्तिंविनाप्यदौर्बल्यात्तथानत्तिर्हरेर्भुजइतिस्वाभाव्ये । एतदेवात्रोक्तंनिरन्नोपिबलेनभू
यानिति । स्वयंत्वत्त्येवतथापिनादननिबंधनंतस्यबलंकुतः । यत्रासुपर्णाअमृतस्यभागमनिमेषंविदथाभि

स्वरंति । इनोविश्वस्यभुवनस्यगोपाःसमाधीरःपाकमत्राविवेश । यस्मिन्वृक्षेमध्वदःसुपर्णानिविशंतेसुवते
चाधिविश्वे । तस्येदाहुःपिप्पलंस्वाद्वग्रेतन्नोन्नशद्यःपितरंनवेदेत्यादिवाक्यशेषात् । वृक्षेस्थित्वामध्वदःसुप
र्णायस्मिन्नधिविश्वे । सुपर्णेनिविशंतेतदाधारत्वेनसुवतेच । तस्यैवसुपर्णस्यस्वादुपिप्पलंअन्यस्तुस्वादुवद
श्नातिनस्वादु । यावत्पितरंपरमात्मानंनवेदेत्यर्थः ॥ सुपर्णौद्वौशरीरस्थौजीवश्चपरमस्तथा । पारवश्यादना
जीवस्तत्रात्तीतिश्रुतौश्रुतः । स्ववशेनादनाद्विष्णुर्नात्तीत्यत्तापिसन्श्रुतः । सएवहिशुभस्यात्ताजीवोत्तास्यै
ववेदनादितिकर्मसंहितायां । सर्वंवाअत्तीतितददितेरदितित्वं । यस्यब्रह्मचक्षत्रंचोभेभवतओदनः । अ
त्ताचराचरग्रहणात् । अहंहिसर्वयज्ञानांभोक्ताचप्रभुरेवचेत्यादेश्च । जीवोमुक्तोपिनोजीवान्परमात्मानमे
वच । वेत्तिसर्वात्मनाविष्णुर्वेत्त्येकःपुरुषोत्तमः । तस्यप्रसादतःकिंचिद्ब्रह्माद्याअपिजानते । अन्यजीवान
पेक्ष्यैकोजानातिचचतुर्मुखः । सामस्त्येनतदन्येतुलेशज्ञानाःक्रमात्स्मृताइतिविनिर्णये । तान्यहंवेदसर्वा
णिनत्वंवेत्थपरंतपेत्यादिच । अज्ञाजीवास्तुकथ्यंतेमुक्ताअप्यल्पवेदनात् । ज्ञइत्येवोच्यतेनित्यंसर्ववेत्तृत्वतो
हरिरितिवैशेष्ये । अनाद्यविद्ययांधत्वंजीवस्ययदियोग्यता । प्रयत्नश्चानुकूलःस्यादंतवद्भवतिध्रुवं । नित्य

मेवान्यथांधत्वमयोग्यामानुषादयः । बद्धत्वंसर्वजीवानानियमान्नित्यमेवतु । बद्धत्वंविष्ण्वधीनत्वमंधत्वं
तददर्शनं । अतःक्वचिदनित्यत्वमंधतायाभविष्यति । मुक्तस्यापितुबद्धत्वमस्तियत्सहरेर्वशः । मुक्ताख्या
दुःखमोक्षात्स्याद्बद्धाख्याहर्यधीनता । नित्यबद्धाअपिततोमुक्तादुःखविमोक्षतः । नित्यमुक्तस्त्वेकएवहरि
र्नारायणःप्रभुः । स्वतंत्रत्वात्स्वतंत्रत्वंतस्यैकस्यनचापरइतिमुक्तिविवेके ॥ शतंसहस्राणिचतुर्दशेहपराग
तिर्जीवगणस्यदैत्य । आरोहणंतत्कृतमेवविद्धिस्थानंतथानिःसरणंचतेषां । कृष्णोमुक्तैरिज्यतेवीतमोहैः ।
मुक्तानांपरमागतिरितिभारते । कलाःपंचदशत्यक्त्वाश्वेतद्वीपनिवासिनां । मुक्ताख्याविष्ण्वधीनास्तेस्वाधि
कानांवशेस्थिताः । नचास्मादधिकंकिंचित्सुखमस्तिहरिंविना । नित्यमुक्तःसएवैकःस्वतंत्रःसयतःसदेति
माहात्म्ये ॥६।७॥ शरीरस्थोपिविद्वत्त्वान्नविष्णुर्बध्यतेक्वचित् । अविद्वत्त्वात्तुतत्रैवदेहेजीवस्तुबध्यते । स्व
प्नदृग्वदिमेजीवाहरिःस्वप्नोत्थितोयथा।सदातमोविहीनोपिज्ञापनार्थमुदीर्यतइतिविवेके । गुणैरपिगुणेषु । अ
प्रधानैर्जीवैरप्रधानेषुविषयेषु । आत्मनोवशगैर्जीवैरात्मनोवशगेषुच । दुःखेषुगृह्यमाणेषुमनआदिभिरिं
द्रियैः । अहंदुःखीतिनैवेशस्त्वहंकुर्यात्परःपुमान् । जीवगत्वेनतद्दुःखंविष्णुःपश्यतिसर्वदा । अतोनदुःख ॥८९७॥

भाग्विष्णुःस्वातंत्र्यात्पुरुषोत्तमः । पारतंत्र्यादहंदुःखीत्येवंजीवःप्रपश्यति । तस्मात्सदुःखभागुक्तोयावदी
शःप्रसीदतीतिस्वातंत्र्ये ॥८।९॥ गुणभाव्येनकर्मणागुणभूतः स्वतंत्रोहमस्मिन्कर्मणीतिभावनीयेन । अ
स्वतंत्रःस्वतंत्रोस्मीत्येवंजीवःप्रभावयन् । बध्यतेहीशकोपेनराजभावेनभृत्यवदितिच ॥१०॥ एवंविरक्तःश
यने । एवमस्वातंत्र्येणनित्यबद्धोपिएवमात्मनोःस्वातंत्र्यपारतंत्र्ययोर्विद्वान्जीवोप्यविद्वज्जीववन्नबध्यते ।
एवंविद्वानित्यन्वयः । नित्यबद्धोपिजीवोयआत्मनोनित्यबद्धतां । विष्णुनानित्यमुक्तत्वंतस्यवेत्तिसमुच्य
ते । तदधीनत्वबंधेतुविद्यमानेप्यदुःखभाक् । देहस्थोपिनदुःखीस्यादन्यवत्किमुमुक्तिगइतिपरायणे । ना
नात्वमितिवैमिथ्याज्ञानंकुत्रचिदुच्यते । वस्तुयाथात्म्यतोन्यत्वाज्ज्ञानस्योज्झोविवक्षितइतिवाल्लभ्ये ॥ दो
षश्चैवगुणश्चोभावीशतंत्रौनमेवशौ । इतिजानन्नदोषःस्याद्वर्जितोल्पगुणेनचेतिप्राथम्ये ॥११-१३॥ [१८]स्थि
तिशब्देननियमःक्वचिज्जीवनमुच्यते। उत्थितत्वंक्वचिच्चैवक्वचिद्गतिविरोधितेतिशब्दनिर्णये॥१८॥[२०]दुग्धदोहां
तुगांरक्षेत्क्षीरमात्रप्रयोजनः । यथातद्वद्धरेरन्यवाचोधारणमिष्यतइतिहरिवंशेषु ॥२०॥ अर्थादन्यथात्वेन
मनसःपरिवर्तनंनानात्वभ्रमः । जीवस्येशत्वविज्ञानंजीवानामेकतातथा । ईशस्यबहुताज्ञानमीशस्यानी

शतातथा । जगतोसत्यताज्ञानंनानात्वभ्रमउच्यतइतिविवेके ॥२१॥ [२८]स्वेच्छोपात्तपृथग्वपुः । वसुदेवादिश
रीरंस्वेच्छयानेनस्वीकृतमिति । नित्यानंदशरीरोपिवसुदेवादिदेहगः । प्रदर्शयेज्जनिंस्वस्यनित्यंदेहविव
र्जितः । वसुदेवादिदेहेषुप्रवेशस्तस्यभण्यते । देहोपादानमितितुनह्यन्योदेहइष्यते । अन्याभिमतदेहेषुप्रवि
ष्टःसर्वदाहरिः । नान्यानभिमतोदेहोविष्णोरस्तिकदाचन । अतोशरीरोभगवान्पुत्रताभिमतिस्तुया । व
सुदेवादिकानांतुसैवमिथ्यामतिर्भवत् । अन्याहंभावयुग्देहएवासौहरिरास्थितः । नतदन्येषुदेहेषुक्वचित्त
स्यप्रवेशनं । ममपुत्रस्त्वयमितिभ्रमणाययदाहरेः । वसुदेवादिदेहेषुतनूपात्तिस्तुसागतिः । अनुपात्तशरीर
स्यतनूपात्तिरितीष्यते । तद्देहंपितृदेहत्वेउपादत्तेयतोहरिरितिप्रकाशसंहितायां ॥२८॥ [३३]ज्ञात्वाज्ञात्वेतिवी
प्सा । ज्ञात्वापिमममाहात्म्यंतत्रोत्सुकतयापुनः । विशेषाच्चविशेषेणज्ञात्वामामश्नुतेधिकमितिविज्ञाने ।३३।
[४४]सर्वदेवोत्तमोवायुरितिज्ञानान्नचापरं । प्रियमस्तिहरेःकिंचित्तथावायोर्हरेर्विदः । भारतीवायुलक्ष्मीणामा
त्मनश्चयथाक्रमं । आधिक्यज्ञानतोविष्णुःसर्वतःसंप्रसीदतीतिमाहात्म्ये । वायुर्भीमोभीमनादोमहौजाःस ॥८९८॥
र्वेषांचप्राणिनांप्राणभूतः । अनावृत्तिर्देहिनांदेहपातेतस्माद्वायुर्देवदेवोविशिष्टइतिमोक्षधर्मेषु । तस्माद्वायु

रेवव्यष्टिर्वायुःसमष्टिरपपुनर्मृत्युंजयतियएवंवेदेतिच । पंचभूतमनोबुद्धिरुद्राणांप्रतिदेहकं । बाह्यतश्चापि
नेतृत्वाद्वायुर्व्यष्टिसमष्टिकइतिप्रभंजने ॥४४॥ [४५]स्वात्मनिस्थोहरिःपूज्यआत्मनामाशनादिकैः । तत्संबंधादा
त्मशब्दोजीवेस्यादुपचारतइत्यात्मसंहितायां ॥४५॥ इत्येकादशतात्पर्येएकादशोऽध्यायः ॥११॥ [२]संगस्तु
गुणसंप्रीतिर्गुणवत्त्वेऽतिनिश्चयात् । सचेद्धरौभवेत्तेनमुच्यतेनात्रसंशयः । अपरोक्षदृशेर्हेतुर्भवेत्सस्याद्यदि
क्षमः । अन्यथासुखभागेवमद्दृशिर्मोक्षकारणमितिदर्शने ॥२॥ ज्ञात्वापिहरिविद्वेषीतमोयातिनसंशयः ।
विशेषरूपस्याज्ञोपिगुणवत्त्वेऽतिनिश्चितः । गुणसंप्रीतिमान्नित्यंतंदृष्ट्वामुक्तिमेष्यति । अथवासुखभागेव
स्याद्यावद्दर्शनोपगइतिव्यक्ते ॥८॥ हरिसंगविहीनस्तुहरेर्दर्शनवानपि । नमुच्यतेखिलज्ञोपितमोयातिच
निश्चयात् । गुणैरन्यैर्विहीनोपितद्भक्तेष्वपिचक्रमात् । संगवान्सुखभागेवस्याद्गुणैर्मुक्तिमेतिवा । स्वभक्त
संगहीनस्यव्युत्क्रमात्संगिनोपिवा । स्वसंगविघ्नकृद्विष्णुस्तत्सज्जेतेषुतत्रचेतिसत्संगे । गोपिकाद्यादिवंग
त्वाहरिंज्ञात्वायथातथं । परंपदंययुःपूर्वसंगादेवशुभान्विताइतिच । श्रोतव्यंचश्रुतंचैववक्तव्यंकार्यमेवच ।
निवर्त्यंचहरेःपूजेत्येवंकुर्यान्नचाक्रमात् । एवंकृत्वातुसंन्यासीसर्वोत्संगाद्धरौस्मृतः । अन्यथानैवसंन्यासी

निष्क्रियोपिशिलायथेतिकर्मविवेके । नाहंकर्तातुसर्वस्यकर्तैकोविष्णुरव्ययः । इतिवित्त्वातुसंन्यासीनान्य
थातुकथंचनेतिनिवृत्ते। मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसा। निराशीर्निर्ममोभूत्वायुध्यस्वविगतज्व
रइतिच ॥९॥ [१६]वीर्यौमुख्यधियेत्युक्त्वाविशेषतोगोपिकाप्रशंसनात्संशयःशृण्वतइतिचोदयति ॥१६॥ [१८]गो
पिकाअपिमामापुःकिमुवाय्वाद्याइतिदर्शयितुंगोपिकाप्रशंसनं। सर्वैर्गुणैःसर्वोत्तमस्तुवायुरेव। सएवचाहिर
ण्यगर्भइतिदर्शयितुमाहयएषजीवोविवरप्रसूतिरित्यादि । विशेषेणवराणामहंकारादीनामपिप्रसूतिरुत्पत्ति
कर्ता । प्राणेनविष्णुनाघोषेणवेदात्मिकयाप्रकृत्या । मनोमात्रादयश्चहिरण्यगर्भस्यदेव्याःपरमात्मनश्चव्य
क्तिस्थानानीत्युक्तं । प्राणेनघोषेणचसहविवरप्रसूतिर्मनोमयंरूपमुपैतीत्यादिना ॥१७॥ तत्रापिविशेषतो
भगवतएवव्यक्तिस्थानमित्याह । यथानलइत्यादिना॥१८॥ [२०]विशेषेणश्लिष्टशक्तिः । अनपगतसामर्थ्यः।
यथैकंकलमादिबीजंभूमावुसंबह्वंकुरंभवति । एवंपरमात्मानुगृहीतोब्रह्माहंकारादिषुबहुधाव्यक्तीभवति ।
सुपर्णशेषरुद्रादिप्रसूतिश्चचतुर्मुखः । सर्वजीवोत्तमोजीवोगुणैर्ज्ञानसुखादिभिः । विष्णुभक्त्यादिभिःसर्वै
र्नियमात्सार्वकालिकं। मुक्तावपिनसंदेहःसहिदेवेनविष्णुना। प्राणःप्राणेनजगतामीशेनरमयातथा। वेदा

त्मिक्याचसहितःसूक्ष्मःसन्मनसिस्थितः । वींद्रादीनांतुसर्वेषांमात्रावर्णस्वरेषुच । स्थूलरूपीसदातिष्ठन्नेवं
श्रोत्रादिखेषुच । सर्वेषांप्रेरकोह्येकोज्ञानानंदबलैस्त्रिवृत् । नित्यशक्तिःसर्वगःसन्बहुधेवप्रतीयते। तस्मिन्नो
तमिदंसर्वंपटेलक्षणतंतुवत् । सएववायुरुद्दिष्टोवायुर्हिब्रह्मतामगात् । विशेषतोहरेर्व्यक्तिस्थानान्येतानिस
र्वशः । मनआदीन्यहंकारोब्रह्मावेदात्मिकारमा । त्रिगुणात्मिकाचसैवश्रीःसैवोक्तासंविदात्मिका । तस्या
अपिनियंतैकोविष्णुःसर्वेश्वरेश्वरः । यथादारुषुसूक्ष्मःसन्मथितोग्निःसमिध्यते । तथावेदादिषुहरिर्मथितः
संप्रदृश्यते । व्यक्तिस्थानान्यथैतानिवेदादीनिहरेर्विदुरितितंत्रभागवते । मनसिव्यक्ततांयामितस्माद्यक्ति
र्हिमेमनइतिभारते ॥२०॥ यथैववस्त्रेदीर्घंचतिर्यक्चापिसुसंस्थिता । तंतुभिःक्रियमाणेवपद्माद्याकारसंस्थि
तिः । यथाजीर्णानिवस्त्राणितंत्वाधाराणिवापुनः। कंथावयवभूतानितद्वदेतच्चतुर्मुखे। सोपितद्वद्धरौनित्यं
संस्थितःश्रीरपिस्फुटमितिप्रातिस्विके ॥२१॥ जगद्वृक्षस्यबीजेद्वेब्रह्माचैवसरस्वती । मूलभूतानिकर्माणि
मनोबुद्धिरहंकृतिः । नाळत्वेनसमुद्दिष्टाःखमाद्याःस्कंधसंज्ञिताः । एकादशेंद्रियाण्येवशाखास्तुत्रिगुणास्त्व
चः। प्रवृत्तंचनिवृत्तंचफलेअस्यप्रकीर्तिते। पुष्पमैहिकमुद्दिष्टंरसाःशब्दादयस्तयोः । प्रवृत्ताश्चनिवृत्ताश्चपक्षि

भागव० णस्तत्रसंस्थिताः । वृक्षस्यपृथिवीवच्छ्रीर्विष्णुराकाशवायुवत् । तस्याअपिसदाधारएवंज्ञात्वाविमुच्यतइति तात्पर्य०
॥११३॥ निवृत्ते ॥२२॥ [२५]प्राकृतांतःकरणजंज्ञानमस्त्रंसृतिच्छिदं । तदेवतेनसंछेद्यंचित्तंप्रकृतिसंभवं । तेनैवसहसंत्या
ज्यंनैवपूर्वंकथंचन । ज्ञानंप्रकृतिजंचापिमूलनाशेविनश्यति । ततःपरंस्वरूपेणज्ञानेनैवजनार्दनं । वेत्तिमु ११ । १२
क्तस्तथात्मानंजीवानन्यांश्चसर्वशइतिमाहात्म्ये ॥२४॥ [२२]बीजंभूतावपिह्यस्यब्रह्माचैवसरस्वती । नरिष्यतो
जगत्सृष्टौवटवृक्षादिबीजवत् । स्वकार्यतोमहांतौचगुणतोरूपतस्तथा । पृथिव्युदकवत्तस्माद्बीजत्वंनतुबी
जवत् । व्यंजकत्वान्नचाल्पत्वान्महाक्ष्मावद्रमास्मृता । अंडोमहाक्ष्मासंप्रोक्तस्ततःपृथ्व्युदकंतथा । जायते
नित्यशस्तस्माद्भुक्तंभुक्तंनहीयते । तत्राप्युदकवद्ब्रह्मामृद्वच्चापिसरस्वती । जलाधारायतोमृच्चसर्वत्रापिव्यव
स्थिता । अन्यथातुरजोभूतानीयतेवायुनाखिला । अथवासर्वनाशःस्याज्जलाधाराततःस्मृता । वटादिबी
जवत्तस्यपुण्यापुण्यमुदीरितं । बाह्योदवच्चाग्निवच्चविष्णुरेवप्रकीर्तितइतिसत्यसंहितायां । श्रियादेरप्या ॥९००॥
प्यायनत्वाद्बाह्योदवत् । ब्रह्मादेरपिलयकर्तृत्वादग्निवत् । आधारत्वात्सुखदत्वाच्चवायुवत् । अवकाशप्रद
त्वाद्व्योमवद्विष्णुः । व्रीह्यादिवत्तुमूलत्वंकर्मणांजगतःस्मृतं । उदवत्पृथिवीवच्चब्रह्मणोवाचएवच । मूलभूव

च्छ्रियश्चैवमूलभूरंडमुच्यते । बाह्योदाग्नीरखंवत्तुविष्णोर्बीजत्वमिष्यतइतिविश्वसंहितायां । देहेंद्रियमनो
वाक्षुस्थितोभक्त्यादिसाधकः । सुपर्णशेषरुद्रादेरपिब्रह्माचतुर्मुखः । अतोभक्त्यादिकाःसर्वेगुणास्तस्यैवसर्व
गाः । अतिरिक्ताश्चसंपूर्णाःसुपर्णादेःशताधिकाः । सुपर्णादिभिरज्ञातास्तदभीमानवर्जिताः । ब्रह्मणस्तु
पुनःसंतितेषांकर्ताजनार्दनः । तस्मात्सर्वाधिकोब्रह्मागुणैःसर्वैर्नसंशयः । वर्णस्थोवर्णनामासौस्वरस्थःस्वर
नामकः । मनस्थश्चमनोनामातन्नामाचक्षुरादिगः । तस्यसर्वाणिनामानिमुख्यतःकवयोविदुः । तत्स्थान
त्वादिंद्रियादेर्वर्णादेश्चोपचारतः । एवमस्योपचारेणविष्णोःसाक्षात्तुमुख्यतइतिशब्दनिर्णये । कृष्णप्रिया
भ्योगोपीभ्योभक्तितोद्विगुणाधिकाः । महिष्योष्टौविनायास्ताःकथिताःकृष्णवल्लभाः । ताभ्यःसहस्रसमि
तायशोदानंदगेहिनी । ततोप्यभ्यधिकादेवीदेवकीभक्तितस्ततः । वसुदेवस्ततोजिष्णुस्ततोरामोमहाब
लः । नततोभ्यधिकःकश्चिद्भक्त्यादौपुरुषोत्तमे । विनाब्रह्माणमीशेशंसहिसर्वाधिकःस्मृतइत्यंतर्यामिसंहि
तायां । पापद्वेषादिकादोषाअवराणांनसंशयः । भक्त्यादिगुणपूगस्तुपराणामाविरिंचतः । स्वातंत्र्यात्स
र्वदेहेषुस्थितानामपिसर्वशः । स्पृश्यंतेनैवदोषैस्तेगुणदानैकतत्पराइतिविवेके । यदुकिंचेमाःप्रजाःशोचंत्य

मैवासांतद्भवतिपुण्यमेवामुंगच्छतिनहवैदेवान्पापंगच्छतीतिच ॥२२॥ इत्येकादशतात्पर्येद्वादशः ॥१२॥
[२]धर्मात्पुनःसत्वोद्रेकः । सत्वोद्रिक्तयाबुद्ध्यापुनःसत्वोद्रेकात्पुनर्धर्मोद्रेकः ॥२॥ वेदोवृत्तिज्ञानं । मुक्ताश्चाधी
यतेवेदान्जडज्ञानबहिष्कृताः । स्वरूपभूतज्ञानेनपश्यंतःसर्वमंजसेतितात्त्विके ॥७॥ प्रश्नोबीजमस्येतिप्र
श्नबीजंपरिहारं। गुणानांचेतसश्चकर्मकारणमितिमन्वानःकर्मधीः। ब्रह्मापृष्टस्तुयोगींद्रैःसनकाद्यैर्मनोगतेः।
कारणंविषयेष्वद्धाकर्मेतिप्रत्यपद्यत । हेतुरन्योपितत्रास्तीत्येवंजानन्नपिप्रभुः । विशेषतोमनस्तत्रनाधाज्जा
नन्हरेःप्रियं । स्वात्मनापरिहारोक्तिस्तदाह्यासीद्धरेःप्रिया । अतःसतत्प्रियंजानन्नाकरोत्तद्विचारणं । तमे
वाचिंतयद्देवःप्रश्ननिर्णयकारणात् । भ्रमतीवमनःक्वापिब्रह्मणोविष्णुमायया । सर्वज्ञस्यापितत्रात्मावक्तु
मिच्छेज्जनार्दनः । तज्ज्ञात्वाचिंतितंतस्याचिंतयत्पमुमेवतु । नस्वयंचिंतयत्यर्थंसहितद्भाववित्सदा । अन्ये
त्वज्ञानसंयुक्तामोहमीयुर्यथाक्रमं। तस्यमध्यंदिनेसूर्यक्षोभवत्क्षोभमात्रकं। नैवाज्ञानंयथाःसूर्येतमोनास्तिक
दाचनेतिभावविवेके ॥१८॥ [२२]आत्मनोवस्तुनःपरमात्मवस्तुनएकत्वंयद्यंगीकृतंतदाकथंप्रश्नोघटेत ॥२२॥ न
हिपरमात्मनोन्योब्रह्मणापूज्यःस्यादभिवंदनादिना । यस्माद्ब्रह्मणोवंद्यःपरमात्मैवसचैकएवअतःकथंप्रश्नः

परिहारोवा । वस्तुतःसमानेषुहिरण्यगर्भोवरत्वात्तद्वंद्यत्वाभावापेक्षया । तस्माद्ब्रह्मणोवंदनानंतरंविचारोन
घटते। तस्मात्कोभवानितिवाचाप्रारब्धःप्रश्नोनिरर्थकः ॥२३॥ यस्मान्मनआदिभिर्गृह्यमाणमहंनभवाम्येव
स्वयमपिप्रसादात्कथंचिद्गृह्यतइत्यतआह। मत्तोन्यदिति। यन्मनआदिभिर्विचार्यमत्तोन्यत्वेनैवज्ञायते । त
दहंनभवाम्येवेतिबुध्यध्वं । विचारितस्यापिपुनःसंशयकारणंपरिकल्प्यसंशयोनकर्तव्यः । अतःकोभवानि
तिनारब्धव्यः । गुणेष्वाविशतेचेतइत्येवप्रश्नआरब्धव्यः । नयुष्माकंमयिप्रश्नोघटतेऽयंकथंचन । मामृते
नहिवंद्योस्तिविरिंचेःक्वापिकश्चन । अभिवंदितपादंमांविरिंचेनकथंपुनः । पृच्छथान्येसमायस्मादवरत्वेच
तुर्मुखात् । देवामनुष्याःपितरोगंधर्वाअसुरास्तथा । इतिपंचात्मकंसर्वंब्रह्मणस्त्ववरंयतः । यन्मदन्यद्विचा
रेणगृह्यतेतन्नचास्म्यहं । इतिजानीध्वमद्धैवमत्प्रसादाद्धिमद्दृशिः । अन्यत्स्वभावतोदृश्यंममप्रेरणयैवतु ।
तस्माद्विवक्षितार्थेतुप्रश्नारंभोनमद्गतइतितंत्रभागवते । इदंहिसर्वंभगवानिवेतरइतिच। प्रकृतेर्व्यतिरिक्तो
यःपुरुषश्चेतिकथ्यते। तंविद्यात्परमात्मानंवासुदेवेतियंविदुरितिभारते । प्रकृतेःप्राकृताच्चैवव्यतिरिक्तंगु
णाधिकं । येविदुःपरमात्मानंतेयांतिपरमंपदमितिच । नैतदिच्छंतिपुरुषमेकंकुरुकुलोद्वह । बहूनांपुरुषा

णांहियथैकायोनिरुच्यते। तथातंपुरुषंविश्वमाख्यास्यामिगुणाधिकमितिच ॥२४॥ मय्येवात्मामनोयस्यसमदात्मातस्योभयंदेहेदग्धमभवत् ॥२५॥ मत्स्वरूपेतदुभयंत्यजेत् । मयिस्थिताश्चेतोगुणाश्चेति । विष्णुस्थाविषयाःसर्वेविष्णावेवमनोमम । इतिमय्यर्प्यतत्सर्वंत्यजेत्तत्तन्नबाधतइतिसाम्ये ॥२६॥ गुणचेतसांत्यागएवबंधत्यागः ॥२८॥ भिन्नस्यत्वेकभावेनतथैकस्यचभेदतः । ज्ञानंनानार्थधीःप्रोक्तानानात्वादर्थतद्धियोरितिब्रह्मतर्के ॥३०॥ अभिदाकिंकृतैतेषांभावानांपरमेश्वरे । यतोसत्वमशक्तत्वाद्भावानांतस्यशक्तता । ततःसत्वंसाधुभावःसत्वमित्युच्यतेबुधैः । साधुभावश्चशक्तस्यततोन्यासाधुताततः । अभेदेजगतोविष्णोर्यावाचोयेचहेतवः । स्वप्नजाग्रत्कल्पकवत्सर्वेतेभ्रमदर्शिताइतिशश्वत्संहितायां ॥३१॥ दक्षिणाक्षिस्थितोविष्णुर्भुंक्तेर्थान्जाग्रदास्थितान् । कंठसंस्थस्तथास्वप्नान्जीवानंदंचसुप्तिगः । श्रुत्यन्वयात्स्मृतिभ्यश्चसएकःपरमेश्वरः । अस्वतंत्रस्यजीवस्यस्वतंत्रोजाग्रदादिदः । स्वयंस्वप्नादिहीनःसन्क्रीडतेपुरुषोत्तमइतिसतत्त्वे । स्वप्नेनशारीरमभिप्रहत्यासुप्तःसुप्तानभिचाकशीतीत्यादिच ॥३२॥ जाग्रदादिषुपरमात्मभेदंविभ्रमंवीक्षेत । जाग्रदादिकरोदेवःपरमात्मैकएवतु । इतिवीक्षेतसततंमुच्यतेसंसृतेरतइतिप्रकाशसंहितायां । यदाविभ्रमोय

मितिदृष्टस्तदैवविनष्टः । श्रुतियुक्तिभिर्विचारितेऽतिलोलः । क्षिप्रंविनश्यतीत्यर्थः । अलातस्यचक्राकारत्वभ्रमवत्परमात्मभेदभ्रमः । त्रिगुणैस्तत्कार्यैःपापादिभिश्चबद्धःसन्विज्ञानरूपंपरमात्मानंभ्रांत्याबहुधापश्यति । देहभेदेष्ववस्थासुप्रादुर्भावेषुचैकत्वं । ज्ञानानंदैकसद्रूपंभ्रांत्याभिन्नंप्रपश्यति । साचभ्रांतिर्विनश्येतयदाभ्रांतित्ववेदनं । अतिक्षिप्रंविनश्येच्चनस्थिरंदिग्भ्रमादिवत् । त्रिगुणैर्बंधिताजीवाज्ञप्तिमात्रंजनार्दनं। पश्यंतिबहुधास्वप्नेयथैकंबहुधाक्वचित् । अभिन्नोपिविभिन्नेषुव्यवहारोयथाभवेत्। तथैवव्यवहारायशक्तत्वान्नैवदूषणं । ईशस्यतुतदन्येषामपियच्छक्तिदायकइतिब्रह्मतर्के । अलातभ्रामकोयदानिवर्ततेतदैवभ्रमोनिवर्तते । तद्वद्यदाभ्रमनिवृत्तिमिच्छतितदैवगुरूपसदनान्निवर्तयितुंशक्यः । अशक्योप्यतिशक्योयंविनिवर्तयितुंभ्रमः । ईशस्थोगुरुसंपत्त्यायदिशुद्धमनाःपुमानितिसम्यग्ज्ञाने ॥३४॥ निपातमंधंतमःमोक्षमारभ्यतावत्पर्यंतंस्मृतिर्यस्माज्ज्ञानिनोवर्ततेअतोमूढेषुस्थितोभ्रमोयद्यपिसंदृश्यतेतेनतथापिभ्रमायनभवति । फलंहिनिपातंस्मरति ॥३५॥ त्रिगुणसर्गकृतोविकल्पइत्युक्तंज्ञानिनोपिदेहवत्त्वेनत्रिगुणित्वाद्विकल्पोभवतीत्यतआह । देहंचनश्वरमिति ॥३६॥ आदरोभजनंभक्तिर्बहुमानंचसेवनं । पर्यायवाचकाःसर्वेस्मृति

स्तज्जन्मकर्मचेतिशब्दनिर्णये ॥३७॥ पूर्णगुणरूपास्तुसंपूर्णगुणरूपकं । भजंतिपरमंब्रह्मदेवास्त्रिगुणवर्जि तमितिकालसंहितायां ॥४०॥ इत्येकादशतात्पर्येत्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ रुद्रमिंद्रंकुमारंचविनैवान्या ग्रजोमनुः । ब्रह्मपुत्रेष्वादिसृष्टावन्यथात्वंपुनर्जनेरितिस्कांदे । पूर्वसृष्टौपूर्वजायेतेधिकाःसर्वतोगुणैः । अ नाद्यनंतकालेषुमुक्तावपियथाक्रममितिनिबंधे ॥४॥ अनेनपारंपर्येणकेषांचिदेवदेवादीनां ॥८॥ [११]मद्भक्ति वर्जितंश्रेयोयेमन्यंतेदुराशयाः । तेषामंतेतमोघोरमनंतंप्राप्यतेध्रुवमितिमान्यसंहितायां ॥११॥ [१५]कृपानिमि त्तायाप्रीतिर्नीचभक्तेषुसाधिका । आंतरेवतुयाप्रीतिःसातूच्चेषुयथाक्रमं । यथाकश्चित्स्वमात्मानंप्रियांपुत्र मथापिवा । अतिहायकृपायुक्तोभिक्षवन्नंददात्यपि । कदाचिदेवनपुनःस्वात्मादेःसार्वकालिकं । योगक्षेमव हत्वंचनित्यंस्वात्मादिषुस्फुटं । एवमेवपरेशस्यभक्तेषुश्रियजादिष्विितिप्रियविवेके । यादवेभ्यश्चसर्वेभ्यउद्ध वोभगवत्प्रियः । उद्धवाच्चप्रियतमःप्रद्युम्नस्तुमहारथः । तस्मादपिप्रियतमोरामःकृष्णस्यसर्वदा । नैवतस्मा त्प्रियतमोविनैकंतुचतुर्मुखं । सर्वेभ्योपिप्रियतमाहरेःश्रीरेववल्लभा । नैवतस्याःप्रियतमोविनास्वात्मानमे वत्वितियादवाध्यात्मे ॥१५॥ स्वांघ्रिरेणुभिस्तंशोधयामीत्यनुव्रजामि । अनुगच्छतिविष्णुस्तुस्वभक्तंतस्य ॥९०३॥

शुद्धये । तस्यांघ्रिरेणुभिर्वातनीतैरग्रेसरैःशुचिः । अग्रतोगमनेविष्णोःपदास्पृष्टंरजोभवेत् । अतःस्वभक्तं पूयेयेत्यनुव्रजतिकेशवइतिसंख्याने ॥१६॥ [२४]चित्तद्रवस्तथास्थैर्यंप्रसादोभक्तिलक्षणं । आधिक्येनतुतत्रापि स्थैर्यमेवविशेषतः । दंभस्यचलभक्तेश्चयस्मादश्वादिकंभवेत् । दंभादिपरिहारार्थंनिगृह्णीयाच्चधीरधीः । अ तआध्यात्मिकक्लेशैराधिभूताधिदैविकैः । वाक्यैश्चवेदतंत्राद्यैरुपदेशैश्चतादृशैः । बलवच्छासनैर्वापियस्य भक्तिर्नचाल्यते । सएवपरमोभक्तोविष्णोर्हृदयवल्लभइतिभक्तिविवेके ॥२४॥ [२९]केशंवेत्वन्यथाबुद्धिःसैवस्त्री संप्रकीर्तिता । त्रिकालदुःखदत्वेनपुंसासहनिवासनात् ॥२९॥ जुष्टत्वाद्योषिदित्युक्तावननाद्वनितेतिच । प्रमादकरणत्वात्तुप्रमदेतिचगीयते । त्यजेत्तत्संगिनांसंगंबुभूषुःपुरुषःसदा । नतादृशःक्वचिद्दोषःपुरुषस्यासु खावहः । क्षुद्रपापानिपापानिचोपपातकपातके । महापातकनामानिसुमहापातकान्यपि । तथास्वतिमहांतीति पातकानिविदोविदुः । पिपीलिकवधादीनिक्षुद्रपापोदितानिच । पापमस्थिमतांहत्याफलचौर्यादिरेववा । परदारादिकंचापिह्युपपातकसंज्ञितं । पातकंशूद्रहत्यादिब्रह्महत्यादिकंमहत् । देवस्वहरणादीनिसुमहांति विदोविदुः । देवावज्ञासतांचैवततोपिसुमहत्तरा । महन्महत्तरातस्मादवज्ञाकेशवेतुया । केशवस्यसमोस्ती

तिकेशवोस्म्यहमित्यपि । ब्रह्माद्याःकेशवात्मानःश्रीर्वानिर्गुणइत्यपि । मुक्तस्यतद्भावमतिररूपत्वमतिस्त
था । त्रिगुणात्मकदेहोस्याप्यस्तीत्यपितुयामतिः । जन्ममृत्यादिबुद्धिर्वादुःखज्ञानादिसाधनं । तस्यापिप
रतंत्रत्वविज्ञानंचतदुत्तमः । अस्तीतियामतिस्तस्यवशादन्यस्यकस्यचित् । अस्तीतिभावनेत्याद्याअवज्ञासंप्र
कीर्तिताइतिधर्मविवेके । अवजानंतिमांमूढामानुषींतनुमाश्रितं । अपिचेत्सुदुराचारोभजतेमामनन्यभा
गित्यादिच । बाध्यमानोपिमद्भक्तइत्यादिच । परदारदृशिःप्रोक्ताक्षुद्रपातकसंज्ञिता । उपपातकंतद्रति
श्चवर्णबाह्येषुपातकं । महापातकसंज्ञंतुपित्रादेर्दारधर्षणं । दारदृष्टिःस्वोत्तमानांमानुषाणांस्वभावतः । सु
महापातकंप्रोक्तंतद्रतिःसुमहत्तरा । ऋषिदारेषुमनसोगतिरेवततोधिका । देवदाराभिकामानांसंगिसंगस्त
तोधिकः । किमुविष्णोस्ततोयोषित्संगस्यव्यत्ययस्थितेः । नसमंपातकंकापिनहिस्वस्त्र्यभिगामिनः । अव
ज्ञातांमाधवादेस्तस्मात्तंदूरतस्त्यजेत् । मानुषेषुतुदुःखित्वंक्षुद्रपापफलंस्मृतं । पापात्तुवर्णबाह्यत्वंतिर्यग्यो
निगतिस्तथा । सहस्रवर्षनरकंक्षुद्रपातकजंफलं । उपपातकतश्चापिनरकंयुगमात्रकं । चतुर्युगावसानंतु ॥९०४॥
पातकस्यफलंस्मृतं । महापातकजन्यंचकल्पावधिसमीरितं । सुमहापातकाच्चापियावद्ब्रह्मलयोभवेत् । तत्प

राणांपातकानांफलमंधंतमःस्मृतं । अधोधोदुःखबहुलंविष्णुदाराभिमर्शनात् । वधादपिस्वदाराणांधर्षणं
कोपकारणं । तस्माद्देव्यःसदावंद्याअग्निवन्नाभिकामतइतिधर्मतत्त्वे ॥३०॥ [३५] उपास्यप्राणतोनुज्ञांहृदिस्थात्प्रा
प्यसेवकः । अनुज्ञानंतरंमासाद्दशेप्राणोभविष्यति । प्रसादभाक्त्वंसंप्रोक्तंप्राणविष्ण्वोर्जयस्त्विति । नहि
सर्वविजेतारौविजेयौकेनचित्कचित् । अपेक्षितंफलंयेनदीयतेतज्जितंत्विति । यथाजितावसुमतीयथामो
क्षपदंजितमितिप्रभंजने ॥३५॥ व्योमेति[४४]र्व्याप्तशब्दःस्याद्विशेषादोततायतइतिशब्दनिर्णये । व्योम्निधारये
त् । सर्वांगेषुधारयेदित्यर्थः । तच्चधारणंत्यक्त्वास्वतएवमनसस्तत्रैवसमाहितत्वादन्यत्किमपिनचिंतयेत् ।
यावत्समग्रस्मरणमचलंकेशवेभवेत् । समग्रंचिंतयेत्तावद्यदातुविचलेत्ततः । प्रत्यंगंधारणंकुर्यान्मनोयावत्सम
ग्रगं । प्रत्यंगाभ्यासतोयावत्समग्रेसुस्थिरंमनः । तदापुनःसमग्रंतुधारयेद्यत्नतोबुधः । यदातुधारणोत्साहं
विनातत्राचलंमनः । तिष्ठेत्त्यक्त्वातमुद्योगंशंखचक्रांबुजांकिते । आरूढचेताःपरमेशृंगाराद्येकधामनि । नै
वान्यच्चिंतयेत्तस्मात्पूर्णानंदाच्चतुर्भुजात् । यतोन्यस्मरणेतस्मान्मनश्चलतिसुस्थिरं । धारणार्थंप्रयत्नेनतस्मा
त्तदुभयंत्यजेत् । यावत्स्वारूढचेताःस्याद्विष्णोरूपेचतुर्भुजइतिध्यानयोगे ॥४४॥ परमात्मानंमांस्वदेहेपश्य

ति । जीवंज्योतिर्मयिसंयुतंपश्यति । समाधियोगेसंपूर्णेहृदिपश्यतिकेशवं । जीवंतत्प्रतिबिंबंचतेनैवसह
संस्थितं । तदाधारंतदंतस्थंतेनैवसदृशंतदा । आनंदज्ञानशक्त्याद्यैःसदातदवरंगुणैः । जीवन्मुक्तौचमु
क्तौवासततंतद्वशेस्थितमिति । स्वयंप्रकाशरूपत्वाज्जीवोपिज्योतिरुच्यतइतिचतत्त्वप्रतिपत्तौ ॥४५॥ द्रव्य
ज्ञानक्रियाविषयेभ्रमरूपंमनोलयंयाति ॥४६॥ इत्येकादशतात्पर्येचतुर्दशोऽध्यायः ॥१४॥ मय्येवप्राधान्ये
नसंतिअन्येषूपचारतइतिमत्प्रधानाः । सर्वाधिकाअणीमाद्याविष्णोर्नान्यस्यकस्यचित् । स्वाभाविकावि
रिंचस्यतत्प्रसादात्पराधिकाइतिस्वाभाव्ये । गुणभूतानामन्यासामपिसिद्धीनांताएवहेतवः । स्वतस्तास्वेवा
ष्टस्वन्यासामंतर्भावात् । निःसीमाष्टगुणाभावात्सिद्धयोष्टादशस्मृताः । देवेभ्योन्यत्रदेवानांसिद्धयोष्टैवसंम
ताइतिप्राकाश्ये ॥३॥ शक्तिप्रेरणमेवेशितृत्वंअसंगएववशित्वं । यादृशानंदकामःस्यात्तादृशानंदसंभवः ।
भोगान्विनैवप्राकाम्यमणिमादेःपृथक्कृततइतिच ॥४।५॥ अनूर्मिमत्त्वंप्राकाम्यंतर्भूतं । दूरश्रवणदर्शनंत्रि
कालज्ञत्वं । परचित्ताद्यभिज्ञताचप्रकाश्यांतर्भूतानि । मनोजवइत्यादिषट्कंप्राप्त्यंतर्भूतं । अन्यत्सर्वमीश ॥९०५॥
त्वांतर्भूतमपिपरमेशत्वाभावेपृथगित्यष्टादश । अग्न्यर्कांबुविषादीनामित्यादिशब्दोक्ताःशस्त्रास्त्रनखदंत

ताडनशापादिभिरप्रतिहतिःपृथगेवसिद्धिःसप्तदशी । अप्रतिहताआसमंताद्गतिर्यस्याआज्ञायाःसाऽप्रतिह
तागतिः । अद्वंद्वमप्रतिहतंत्रिकालज्ञत्वं । अग्न्यर्कांबुविषाणांप्रतिस्तंभाश्चतस्रःसिद्धयः । दूरश्रवणदर्शनेद्वे
सिद्धी । गरिम्णःसैवहेतुःस्यान्महिमाहेतुधारणा । प्रायोष्टसिद्धिकथनेष्वतोनपृथगुच्यतइतिच । प्राप्तिप्रा
काश्ययोश्चापिधारणैकापिसंभवेत् । अतऐक्येनतावुक्तागरिमाणंपृथक्क्वचिदितिच । दूरश्रवणदर्शनेद्वे
सिद्धी । मूलभूतास्तुसिद्धीनांदेवानामष्टसिद्धयः । सर्वसिद्धिप्रधानास्तास्तज्जाअष्टादशस्मृताः । अष्टस्वंत
र्गतास्तास्तुतदपेक्षतयाल्पकाइतिच । कामरूपत्वस्याणिमादित्रयेप्यंतर्भावोष्टसिद्धिपक्षे । अग्न्यर्कस्तंभएकैव
सिद्धिः । अदाहत्वात् । अग्न्यादिप्रतिस्तंभस्यवशित्वेपि । अनूर्मिमत्त्वाद्यष्टादशपृथक्सिद्धिपक्षेग्न्यर्कस्तंभयोः
पृथक्त्वं । तस्मिन्पक्षेतासांसकाशात्प्रधानाष्टौमत्प्रधानाइतिव्याख्या । अनूर्मिमत्त्वसिद्धिस्तुप्राकाम्यांतर्ग
तामता । दूरश्रुतिर्दूरदृष्टिस्त्रिकालज्ञत्वमेवच । परचित्ताद्यभिज्ञानंप्राकाश्यांतर्गतानिच । अणिमादित्रयां
तश्चकामरूपत्वमिष्यते । अग्न्यर्कांबुविषादीनांप्रतिस्तंभोवशित्वतः । मनोजवःकामरूपंपरकायप्रवेशनं । स्व
च्छंदमृत्युतादेवैःसहक्रीडेष्टसाधनं । प्राप्तावंतर्गतान्याहुराज्ञाप्रतिहतिस्तथा । अग्निस्तंभोरविस्तंभउदकस्तं

भागव० भएवच । विषस्तंभस्तथाशस्त्रशापादिस्तंभएवच । ईशत्वांतर्गतान्याहुरपराजयएवच । एवमष्टादशाष्टभ्यो तात्पर्य०
॥११९॥ जायंतेसिद्धयःक्रमात् । अष्टादशभ्यश्चान्यास्तुजायंतेसिद्धयोऽमिताः । अनूर्मिमत्त्वंदुःखस्याभावमात्रमु
दाहृतं । यथेष्टानंदसंप्राप्तिःप्राकाम्यमितिकीर्त्यते । दुःखाभावोपिप्राकाम्येनेतरेसुखितेष्यते । प्राकाश्यंस ११।१५
र्ववेदादिज्ञानमेवविदोविदुः । सहस्रयोजनांतेतुदूरदर्शनमिष्यते । दूरश्रवणमप्येवंतस्मिन्नेवयुगेस्थिते ।वेदा
दिकंविनाप्रोक्तात्रिकालज्ञानिताबुधैः । शरीरस्थंविनादेहेपरचित्ताद्यभिज्ञता । अन्येंद्रियैर्दर्शनादियथासं
कल्पवेगिता । प्राप्तिरित्युच्यतेसद्भिःस्वमनःसमवेगिता । मनोजवइतिप्रोक्तःपश्वाद्याकारतातथा । काम
रूपत्वमुद्दिष्टंस्वदेहत्यागतःपरे । परकायप्रवेशःस्याद्युगादर्वाक्तनास्मृता । स्वच्छंदमृत्युतादेवैःक्रीडाचें
द्रादिभिर्विना । यथासंकल्पसिद्धिश्चाप्यन्नपानसुतादिषु । चक्षुर्दृश्येष्वणुत्वंतुअणिमासंप्रकीर्तितः । महि
माचापिसंप्रोक्तस्त्रिलोकांतरपूरणात् । चक्षुर्दृश्यैर्विवाह्यत्वंलघिमाचापिकीर्तितः । त्रिलोकसमभारस्तुग ॥१०६॥
रिमाचापिकीर्तितः । पूर्वशक्तेःकोटिगुणशक्त्युद्रेकस्तथेशता । भुविस्थैःप्राणिभिश्चोक्तंकरणंचापिकीर्त्यते ।
आज्ञाऽप्रतिहतिर्ब्राह्मादर्वागस्त्रविघातनं । विनामहातपस्वींश्चशापाप्रतिहतिःस्मृता । अपराजयोमनुष्ये

भ्योवशित्वंचाप्यलोलता । दाहादिसहनंचापिप्रतिस्तंभइतीर्यते । इतिषड्विंशतिःप्रोक्तागरिम्णासहसप्त
वा । विंशतिश्चसुरेभ्योन्यदेवेष्वष्टैवसिद्धयः । यतोनिःसीमकास्तेषांदेवानामष्टसिद्धयः । अतोष्टादशसि
द्धीनांतदंतर्भावइष्यते । देवेष्विंद्रेशवायुश्रीविष्णूनामुत्तरोत्तरं । सिद्धयःपरिपूर्णास्तुविष्णोरेकस्यनान्य
गाइत्यैश्वर्ये । श्रुतेषुतुयथायोगंक्षिप्रग्रहणमेवतु । उक्तंप्राकाश्यमन्येषांदेवानामश्रुतेष्वपि । ऋषीणांमिश्र
भावेनभासतेकिंचिदश्रुतं । विषयेभ्योधिकसुखव्यक्तिःप्राकाम्यमेवतु । इतरेषांसुराणांतुनिःसीमानंदभो
जनं । एवमेवतुनिःसीमादेवानामष्टसिद्धयः । उत्तरोत्तरमत्रापियावद्विष्णुःसुपूर्णभुगितिहरिवंशेषु । अ
ग्न्यादिशक्तिसंस्तंभस्त्वग्न्यादिस्तंभइष्यतइतिकौर्मे । एकस्मात्सिद्धयोविष्णोःस्थानभेदात्पृथग्विधाः । एक
स्थानगताद्वास्युःसुस्थिरोपासनायदीतिभारते ॥६-८॥ भूतसूक्ष्माणामात्मनिपरमाणुस्थितेणुरूपे । तन्मा
त्रावयवेसूक्ष्मेपरमाण्वभिधानके । प्रत्येकमणुरूपंतुविष्णुंध्यायन्नणुर्भवेदितिकापिलेये । आकाशवत्सूक्ष्म
तांयोव्यापित्वेनैवमन्यते । तन्मात्रव्यापिनंविष्णुंचिंतयन्सतथाभवेदितिच ॥१०॥ महतिव्याप्ते । महत्तत्त्व
स्यपृथगुक्तेः । अस्मात्स्थूलतांप्राप्नुवानीत्यपेक्षायांतस्मात्प्राप्नोति । ततोन्यस्मादित्यपेक्षायांतस्मादितिपृथ

क्पृथक् ॥११॥ परमाणुमयेभूतानांसकाशादतिशयेनाणुरूपे । कालसूक्ष्माणामात्मनि ॥१२॥ अहंतत्त्व
स्थितेमयि ॥१३॥ सूत्रेस्थितेमयि । गृहेपीठइतिवत् । अव्यक्तजन्मनः अव्यक्तस्यापिकिंचित्स्थूलत्वकर्तुः ।
तस्मादव्यक्तमुत्पन्नंत्रिगुणंद्विजसत्तमेतिमोक्षधर्मेषु । अजरादमरादमूर्तितःशाश्वततमसइतिच । अव्यक्त
स्याजन्मवतोविकारोजनिरुच्यतइतिहरिवंशेषु । मेसकाशाद्बिंदते । परमेष्ठिप्रसादादन्येषांभवतीतिपार
मेष्ठ्यं । सर्वगुणानांज्ञानमूलत्वादुपलक्षणत्वेनप्राकाश्यंपारमेष्ठ्यमित्युक्तं । सर्वेगुणास्तुप्राणस्यपरमात्मप्रसा
दतः । प्राणविष्णवोःप्रसादेनभारत्याःसंप्रकीर्तिताः । प्रसादात्तुत्रयाणांवाप्यनंतादेःसदागुणाइतिमाहात्म्ये
॥१४॥ सर्वत्राधीश्वरत्वादौविद्यमानेपितत्रतत्रोक्ताधीश्वरत्वादिगुणविशिष्टत्वेनतत्रतत्रोपासनमितिविशे
षः । तंयथायथोपासतेतदेवभवतीतिचश्रुतेः । उपासतःसत्यइतिसत्यसंकल्पताभवेत् । ईशत्वमीश्वरइति
गुणवंतंयथाहरिमितिविशेषे ॥१५॥ शुद्धःश्वेतःसुखीश्वेतःश्वेतवर्णःक्वचिद्भवेदितिशब्दनिर्णये ॥१८॥ आ
काशस्यात्मनि तत्राकाशे । उपलब्धानांआसमंतात्स्थितानांभूतानांवाचः । हंसोजीवः । त्यागात्पूर्वशरीरा
णांनवानांसंचयेनच।जीवंहंसइतिप्राहुस्तद्धेतुत्वाद्धरिंपरमितिभारते॥१९॥[२१]मैनसिमनस्तत्त्वे वायुनासंयोज्य

मनोनुदेहं मनस्तत्त्वेमद्धारणा ॥२१॥ गजादिरूपमाकांक्षन्गजादिस्थितमीश्वरं । ध्यायन्गजादिरूपःस्या
त्पश्वाद्याकारतातथा । कामरूपत्वमुद्दिष्टं॥२२॥ स्वदेहत्यागतःपरे । परकायप्रवेशःस्यात्परकायस्थितंहरिं ।
ध्यायन्विशेत्परेकायेवायावंतर्गतःपुमान् । प्राणनामाहरिःप्रोक्तस्तस्मिन्वायुःसमाश्रितः । वायावंतर्गतो
जीवोदेहाद्देहंप्रयास्यति ॥२३॥ षडाधारस्थितंविष्णुंध्यायन्नायुःक्षयंविना । यदिमृत्युमभीप्सेततथाप्राप्नो
त्यसंशयं ॥२४॥ त्रि[२८]कालप्रेरकंविष्णुंध्यातुःकालत्रयज्ञता ॥२८॥ अग्न्यादिषुहरिंध्यायन्तत्प्रतिस्तंभकोभवे
दितिहरिसंहितायां ॥२९॥ [२३]आत्मानंपरमात्मानंतत्रतत्रपरकायेभावयेत् । तदावायौस्थितः । प्राणःपरमा
त्मातत्रगच्छतितमनुजीवोपिगच्छति । वायौभूतोवायुभूतः ॥२३॥ [२४]प्राणंपरेब्रह्मणिनीत्वा । प्राणस्थंप्राण
नामानंबर्हिष्ठेब्रह्मनामके । विष्णुंविष्णावनुस्मृत्यविसृजेद्देहमंजसेतिप्रभंजने । अनेयस्यहरेर्नीतिस्तद्गतस्य
हरेःस्मृतिः । नहिनेयःक्वचित्क्वापिकेनचित्स्ववशत्वतइतिच ॥२४॥ [२७]मैंमभावनामद्भावः । भावोमनश्चभ
क्तिश्चक्वचिदभ्यासइष्यतइतिशब्दनिर्णये ॥२७॥ [३१]उपासनयाऽपरोक्षंकृतवतःपुनरुपासनंकार्यकालेकुर्वतः
कार्यसिद्धिरित्यतोयोगधारणयापुनरित्युक्तं॥३१॥ उपास्यवायुंप्रथमंवायौसुष्ठ्वपरोक्षिते । अनुज्ञातस्ततस्त

द्रंतत्रतत्रहरिंस्मरेत् । कृत्वापरोक्षंतंचापिकालेकालेस्मरेत्पुनः।अभीष्टकार्यसिद्धिःस्यात्तस्यनास्त्यत्रसंशयः।
अकामोयदिवायुंचध्यात्वादृष्ट्वाहरिंतथा । नकिंचित्कामयेत्पश्चात्सक्षिप्रंमुक्तिमेष्यति ॥३२॥ यदियोगैः
फलंभुंक्तेपुनःकाममपास्यतु । तेनैवक्रमयोगेनवायुंदृष्ट्वाहरिंतथा । एष्टव्यामुक्तिपदवीनान्यथातुकथंचन ।
पूर्वदृष्टिर्हिकामार्थेपश्चान्मोक्षार्थमिष्यते । येषांतुजन्मतःसिद्धिस्तेषांदोषोनविद्यतइतिनिवृत्ते ॥३३॥ यैर्यैः
कैश्चित्कैश्चिदेवजन्मादिभिःयोगगतिंव्रजेत् । जन्मादिभिःकैश्चिदेवप्राप्यतेयोगजंफलं । योगेनसर्वंप्राप्ये
तयोगेयत्नंततःकुर्वितिच । कश्चिदर्थेचयच्छब्दःप्रश्नार्थेचक्वचिद्भवेत् । क्वचित्परामर्शवाचीक्वचिदाक्षेपवा
चकइतितंत्रनिरुक्ते ॥३४॥ इत्येकादशतात्पर्येपंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ सृष्टिस्थित्यादिहेतुत्वाद्भूतानिह
रिरुच्यते । नतुभूतस्वरूपत्वात्सहिसर्वेश्वरेश्वरइतिवस्तुतत्त्वे ॥१॥ स्वस्वजात्युत्तमत्वंतुभवेद्यद्रूपसन्निधेः ।
विभूतिरूपंतत्प्रोक्तमिंदिरादिषुसंस्थितं । तथाबहिस्थितंरूपंविभूतीत्येवशब्दितं । सर्वसाधारणंरूपमंतर्या
मीतिचोच्यते । यथाकृष्णात्मनादुष्टहंताव्यासात्मनासमः।असमोप्येकरूपोपिसामर्थ्यात्पुरुषोत्तमइतिच । ॥९०८॥
ब्रह्मरुद्रेंद्रजीवेभ्यःपृथगेवव्यवस्थितं । विभूतिरूपंविष्णोस्तुतद्धश्रेष्ठ्यैककारणं । तदेवब्रह्मरुद्रादिनामभिर्वा

च्यमंजसा। तदेवदेवेष्विंद्रोस्मितथारुद्रेषुशंकरः। इत्यादिनोक्तंकृष्णेननेंद्राद्याजीवसंचयाइतिगीताकल्पे।
गतिर्ज्ञानं । प्रधानोज्ञानिनांब्रह्माज्ञानमानीहृदिस्थितः । सएवकालमानीतुसंहर्तॄणांप्रभुःस्मृतइतिविभूतौ।
आनंदानुभवस्तूमउत्कृष्टानुभवात्स्मृतः । तद्युक्तत्वंतथासौम्यंगुणानामधिकंहितत् । भक्त्यादिगुणपूगो
पिदुःखहेतुत्वभावनात् । निष्फलोभवतिह्यद्धाप्रीतस्यसफलोभवेत् । तस्मादानंदमानंतुगुणेषूत्कृष्टमुच्येत ।
तस्याभिमानीब्रह्मैकोभक्तिज्ञानादिकस्यच । श्रद्धाभिमानिनीदेवीतथैवतुसरस्वती । तदन्येषांगुणानांतु
तदन्येविबुधाःस्मृताः । गुणानांतुप्रभुर्ब्रह्मातस्मादेकश्चतुर्मुखः । औत्पत्तिकगुणोनामशुभप्राप्त्यैकयोग्य
ता । तस्याभिमानीप्राणस्तुसहिसर्वगुणाधिकइतिच । गुणिनांमध्येगुणिनिस्थितमौत्पत्तिकगुणरूपंसूत्र
मित्यर्थः । गुणिनांगुणयोग्यत्वंयत्सर्वगुणिषुस्थितं । वायुस्तदभिमान्येकःसर्वगुण्यधिकस्ततइतिप्रभंजने ।
रूपांतरत्वादेकस्यापिबहुस्थानेषुप्राधान्योक्तिर्नोविरुध्यते । गुणांतरोक्तेश्च रामःशस्त्रभृतां वृष्णीनांवासु
देवइत्यादिवत् ॥१०।११॥ [१२]पदानिवाच्यानि छंदसांवेदानां। स्वयूथ्यानामथाधिक्येस्वजातीनामथापिवा।
यत्कारणंविभूत्याख्यंविष्णोस्तद्रूपमुच्यतइतिप्राधान्ये । वर्णेशानिपदान्याहुःपादाश्चापितदीश्वराः । पादा

नामीश्वरार्धर्चास्तदीशाऋचएवच । ऋचामधीशावर्गाश्चतेषांसूक्तमधीश्वरं । सूक्ताधीशास्तथाध्यायास्त
दधीशास्तथाष्टकाः । तदधीशास्तथाशाखावेदाश्चापितदीश्वराः । वेदानामीश्वरावाच्यावाच्यानामीश्व
रोहरिः । नहरेरीश्वरःकश्चित्कदाचित्कापिविद्यतइतिच । पद्यंतइतिपदानिवाच्यानि । पदंपदसहस्रेणय
श्चरन्नापराध्यतइतिवत् । पदंतुवाचकंप्रोक्तंक्वचिद्वाच्यमपीष्यतइतिशब्दनिर्णये ॥ सर्ववेदाभिमानिन्यो
देव्योलक्ष्मीस्ततोधिका । वेदाभिमानिनीसाक्षात्साविष्णोर्दूरतःस्थिता । यज्ञाख्यासैवविष्णोस्तुयातू
रस्थलमाश्रिता । हरिणारतियोगस्थादक्षिणाख्यापिसैवतु । उत्तरोतरतःसापिविशिष्टादक्षिणासुखे । ए
वंवेदाभिमानिभ्योदेवीभ्यःसर्वएवतु । तदर्थरूपाःपतयस्तस्यास्तस्यास्तथोत्तमाः । शच्याइंद्रस्ततश्चोमात
स्यारुद्रस्ततस्तथा । भारतीप्राणएवास्यास्ततःश्रीस्तद्वरोहरिरितिवैशिष्ये ॥१२॥ ऋतेरुद्रादिकानिंद्रःसर्व
देवाधिकःस्मृतः । ऋतेभीमंफाल्गुनश्चपांडवेभ्योवरस्तथा । तथाशुक्रःकवीशस्तुबृहस्पत्यादिकानृते । य
मःसंयमतामीशःशंकरादीन्विनैवत्विति गीताकल्पे ॥१३॥ [१९]गार्हस्थ्यंचयतित्वंचदेवेष्वेकत्वमागतं । प्राधा ॥९०९॥
न्योक्तिर्यतित्वस्यगार्हस्थ्यस्यक्वचित्क्वचिदित्याश्रमविवेके ॥१९॥ [२२]वसिष्ठोभ्यधिकस्तेषुमानुषाणांपुरोधसा

मितित्रैकाल्ये ॥२२॥ जीवे[२४]शादिभेदवादीविकल्पः । ख्यातिवादिनांज्ञानवादिनां । जीवेशादिविशेषंयो
याथार्थ्येनप्रकल्पयेत् । कलिमारभ्यवाविष्णोराधिक्यादुत्तरोत्तरं । नियमेनैवकेनापिनहेयःसविकल्पकः ।
सर्वज्ञानिविशेषेभ्यःसज्ञानीसर्वथाधिकइतिविज्ञाने । भेददृष्ट्याभिमानेनेत्युक्तं । विद्यात्मनिभिदाबोधइति
चवक्ष्यति ॥२४॥ [२५]शंतरूपावरास्त्रीणांपुंसामभ्यधिकोमनुः । तयोरप्यधिकौनित्यमिंद्राणींद्रौशुभैर्गुणैरिति
वैशेष्ये ॥२५॥ [२९]ऐश्वर्यादिगुणैःषड्भिःसामग्र्यात्सर्वदेवताः । भगवच्छब्दवाच्याश्चसाक्षात्तुभगवान्हरिः ।
निरपेक्षंतुसामग्र्यंतस्यसर्वाधिकंयतइतिच । अतोभगवतांदेवानां । सर्वभागवताधीशउद्धवोभगवत्प्रियः ।
तस्मादभ्यधिकोजिष्णुःप्रियत्वेभक्तितोहरेः । तस्मादभ्यधिकोरामःकृष्णात्वभ्यधिकाततः । तस्याअभ्य
धिकोभीमोनतुतत्सदृशःक्वचिदितिच । यत्किंचात्मनिकल्याणंसंभावयसिपांडव । सहस्रगुणमप्येतत्त्वयि
संभावयाम्यहं । धर्मोज्ञानंतथामोक्षोयशःकीर्तिस्तथैवच । त्वय्यायत्तमिदंसर्वंलोकस्यापिनसंशयइतिभा
रते ॥२९॥ [३२]विष्णोःश्रियोब्रह्मणश्चवायोःसंकर्षणस्यच । सुपर्णस्यचसंप्रोक्ताःप्रत्येकंनवमूर्तयः । पूज्याःसा
त्वततंत्रेषुतत्राद्यामूर्तयोहरेः । प्रधानास्ताहिसर्वासांमूर्तीनांहरिमूर्तयः । अभेदादेवमूर्तीनामेकमूर्तिश्चसा

स्मृतेतिसहस्रावरणे । श्रियादिनवमूर्तीनांमध्येस्वकीयनवमूर्तिरहमित्यर्थः । स्वरूपतश्चगुणतोनविशेषः कथंचन । विष्णोस्तुनवमूर्तीनांपूजाचनवधेष्यतइतिच । अतोऽस्वनवमूर्तीनामन्येभ्योन्यनवमूर्तीनामपि प्राधान्यकारणंसन्निधानमात्मनस्तास्वप्यस्तीतिपुरेतिविशेषणं । प्रथमतःपूज्यास्ताइत्यर्थः । नारायणःपरंब्रह्मवासुदेवादिकास्तथा । नरसिंहवराहौचपरंज्योतिर्हरेर्नव । इंदिराचरमालक्ष्मीर्हिरण्यागगनातथा । रक्तारक्ततराभूतिर्विभूतिश्चश्रियोनव । ब्रह्माचतुर्मुखोधाताविधाताविधिरेवच । कर्ताविरिंचोभूतेशःशतानंदश्चतानव । धनंजयमृतेचैववायोस्तुनवमूर्तयः । शेषोनंतोनरश्चैवलक्ष्मणोबलएवच । संकर्षणोनीलवासाजगद्रक्षोजलेशयः । सुपर्णोगरुडश्चैववैनतेयोमहाशनः । नववर्णःपंचवर्णःपन्नगाशोमृताकरः । तथैवसर्ववेदात्मासुपर्णोनवधास्मृतइतिच ॥३२॥ यस्ययस्यस्वभावोयस्तत्तन्नामाहरिःपरः । नियामकःस्वभावस्यतत्तच्छब्दादिनामवान् । वैशेष्याख्याविभूतिश्चविभूतिश्चस्वभावजा । द्विधाविभूतिर्विज्ञेयाविष्णोस्तुपरमात्मनइतिच । सत्वादिनामविष्णोस्तुसत्वादिस्थस्यकेवलं । जीवस्थस्यचतन्नामजीवादेरुपचारतइतिच ॥३७॥ कालेनसर्वगुणात्मकेनमयाअसंख्यत्वात्तथानक्रियते। नाविज्ञानात् । अनंतमितिवेत्तीशस्त्व ॥११०॥

नंतंत्वंतवत्तथा । अनंतस्यहिसंख्यानेनतुसर्वज्ञताभवेत् । अनंतमपिवेत्तीशःप्रत्येकंचविशेषतः । सर्वज्ञत्वान्नसंख्यानमसंख्यस्यकुतोहिसेतिच ॥ ३९ ॥ यथावाचाभिधीयतेनामादिकंजीवादीनांतेसर्वेशब्दामनोविकाराः ॥४१॥ स्वतोमय्येवसर्वशब्दास्तस्मान्मय्येववाचंयच्छ । आत्मानंपरमात्मानंमय्येवलक्ष्यत्वेनयच्छ ॥४२॥ योमयिनसंयच्छति । तस्यज्ञानंस्रवति ॥४३॥ वाङ्मनःप्राणबुद्ध्यादीन्नियच्छेत्केशवेपरे । सर्वशब्दाभिधेयत्वंतस्यज्ञात्वाविशेषतः । मुख्यवृत्त्याभिधेयत्वमन्येषांमनसोभ्रमात् । तस्मात्तथाचिंतयतःस्रवेज्ज्ञानंयथातथं । तस्मान्मनोवचःप्राणान्माधवैकपरायणान् । कुर्यात्तद्धितपोग्राह्यंमहाधर्मोत्तमश्चसइतिधर्मविवेके । यच्छेद्वाङ्मनसीप्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञानआत्मनि । ज्ञानमात्मनिमहतिनियच्छेच्छांतआत्मनीतिच ॥४४॥ इत्येकादशतात्पर्येषोडशोऽध्यायः ॥१६॥ ॥ विनाप्रसादंविष्णोर्नधर्मंब्रह्माभिवक्ष्यति । तत्प्रसादेनवक्तुंतुब्रह्माशक्ष्यतिनापरइतिप्राधान्ये । कलाःप्राणाद्याः । सप्राणमसृजतप्राणाच्छ्रद्धांखंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवीमिंद्रियंमनोन्नमन्नाद्वीर्यंतपोमंत्राःकर्मलोकालोकेषुनामचताइमाःषोडशकलाःपुरुषायणाइतिश्रुतेः ॥५॥ प्रतिमांवद्धरेरूपंतिर्यङ्नरसुरादयः । साक्षाद्रूपाणिमत्स्यादीन्यभिन्नान्येवसर्वदेतिच ॥५०॥

इत्येकादशतात्पर्येसप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ ॥ ॐसंपूज्यन्यसिष्णूंस्तुदेवावैपातयंत्यधः । सुसंपूज्यन्यसि
ष्णूंस्तुदेवाएवानुजानते । अथवातद्यशोवृध्द्यैविघ्नंतीवपुनःपुनः । तात्पर्याद्विघ्नितोदेवैर्नोत्थातुंशक्नुयात्क
चिदितिदेवहार्दे ॥१४॥ [२७] त्रिगुणांप्रकृतिर्मायातज्जत्वाद्विश्वमीदृशं । अनाद्यनंतकालेषुमायेत्याहुर्विपश्चि
तः । अचेतनत्वान्नैवैतत्प्रयोजकतयास्मरेत् । चेतनत्वंस्वतंत्रत्वंसचैकोविष्णुरेवतु । आयस्तुफलमुद्दिष्टं
प्रोक्तंमायेतिनिष्फलं । फलाल्पत्वात्तुमायैषासंप्रोक्तात्रिगुणादिका । महाफलप्रदत्वात्तुविष्णुरायइतीरित
इतिनिवृत्ते ॥२७॥ [३] वेदेनंसहवादोयोवेदवादइतीरितः । तर्केणवेदस्यान्यार्थकल्पनंतंविदोविदुः । तन्नकुर्या
त्कदाचिच्चतत्कुर्वन्वेदहाभवेदितिच । योगसांख्यकणादाक्षपादावैहेतुवादिनः । पश्वीशशाक्तबुद्धाद्याःपा
षंडाइतिकीर्तिताइतिच ॥३०॥ [३३] भूतानामेकएवात्ताथैकोभूतेषुसंततः । एकोभूतानिचादत्तेतस्मादेकात्म
कानित्वितिभद्रमाने । घटादिषुमहाकाशोनिर्विशेषश्चसंततः । घटावयवरूपस्तुतथैवान्योघटानुगः । घट
नाशेप्यनाशःसन्मध्यमाकाशइष्यते । एकदेशाभिमानित्वादित्याकाशास्त्रयःस्मृताः । महाकाशोविभ्नरा
जोविघ्नास्तत्रतुमध्यमाः । क्षुद्रविघ्नास्तदितरएवमात्मात्रिधास्मृतः । महाखवत्परस्त्वात्माजीवामध्यखवत्स्मृ

ताः । घटानुगखवत्प्रोक्ताअसुरानित्यदुःखिनः । महाकाशवशाःसर्वआकाशाइतरेस्मृताः । परमात्मवशे
तद्वज्जीवाःसर्वेपिसंस्थिताः । एवंविष्ण्वात्मकमिदंजगत्पश्येद्यतिःसदेतिविनिर्णये ॥३३॥ [३७] स्वभावतोधर्मपरो
नविधेश्चकितश्चरेत् । अल्पंफलंचचकितेस्वभावेफलमुत्तममितिच ॥३७॥ (विधि) विरुद्धत्वेनकल्पनंवि
कल्पः । निषिद्धंमनसाकल्प्यभीतोविहितमाचरेत् । अज्ञोज्ञस्यतुसंकल्पःस्वभावाद्विहितानुगः । शरीरध
र्मिणःक्वापिनिषिद्धेपिमनोव्रजेत् । तथापितस्यनानर्थोमोक्षेचैवान्यथाव्रजेदितिधर्मतत्त्वे ॥३८॥ [३९] शुश्रूषेत्स
हितस्तावद्यावज्ज्ञानोदयोगुरुं । ततःपरंचशुश्रूषेद्यथातस्यप्रियंभवेदितिच ॥४०॥ इत्येकादशतात्पर्येअष्टा
दशोऽध्यायः ॥१८॥ ॥ त्रिगुणांप्रकृतिर्मायापश्येत्तन्मात्रकंजगत् । निर्मिमीतेजगत्सर्वमतोमायेतिसा
स्मृतेतिप्रभवे । इदंज्ञानंहरेःपूजाहरेरेवोदितंसदा । हर्यधीनंचसर्वत्रेत्येवंन्यासोहरौस्मृतइतिच ॥१॥ अं
न्यस्थंनिर्मितंजीवेजन्मादिहरिणायतः । तस्मान्मायेतितत्प्राहुर्मायानिर्माणमुच्यते । नहिजीवस्यजन्मादि
स्वतोनित्यस्यसंभवेत् । सृष्टेःप्राक्प्रलयेचैवयतोजन्मादिनास्यहि । तस्मान्मध्येपिनास्यास्तिदेहादिस्थंतुवि
ष्णुना । कर्मभिर्निर्मितंजीवेप्रलयेयन्नजीवगं । यन्नविद्येतहिलयेयन्नविद्येतमुक्तिगे । जीवस्यनस्वभावोसौ

भागव० प्रायेणेतिविनिश्चितइतिप्रकाशिकाया । मायेत्युक्तंनिर्मितंतुयतोजन्मादिनिर्मितं । देहादिगंपरेशेनमायां तात्पर्य०
॥१२५॥ जन्मादितेनत्वितिप्रकृते । मांप्रतिवद । तस्यदेहादेर्जन्मादयोस्यचिदानंदरूपस्यतवस्युःकिं । अस्वतंत्र
त्वादवस्तुनोजगतआद्यंतयोर्यज्जीवस्यास्तितदेतस्यस्वाभाविकंसंसारेपि । अन्यदभिमाननिमित्तंप्रलयेवि ११।१९
द्यमानस्यकथंजन्मादिस्यादितिभावः॥तदानाशाद्देहादेस्तुयुज्यते । मुक्तिगमेवजीवस्यस्वाभाविकं।किमुल
येप्यविद्यमानंस्वतःस्यादित्यर्थः । आद्यंतयोरनुगमादाद्यंतरहितस्यतु । आद्यंतेभाविनोमध्येकथमन्याद्द
शंवपुरितिब्रह्मतर्के । अनित्यत्वात्तुदेहस्यतस्यजन्मादिकंभवेत् । मुक्तिप्रलयसंबंधेकथंजीवेतदिष्यतइति
च । अनित्यस्यगुणामध्येभवेयुःस्वतएवतु । नतुस्वतस्तुनित्यस्यकादाचित्कगुणैर्युतिरितिच ॥७॥ [१५]एतदे
वचविज्ञानंतथापिनतथैवच ॥१५॥ [१४]ज्ञात्वातत्त्वानितेष्वीशंसर्वतत्त्वेश्वरंप्रभुं । जानञ्ज्ञानीभवेत्स्वस्ययोग्यं
ज्ञानंविशेषतः । पूर्वोक्तएवयोजानन्सविज्ञानीभवत्युतेतिप्रभासे ॥१४॥ [१६]नैस्तत्त्वानांमध्येयेनयद्यत्रस्थित्वा ॥९१२॥
चस्युस्तदेवसत् । सत्त्वंस्वातंत्र्यमुद्दिष्टंतच्चकृष्णेनचापरे । अस्वातंत्र्यान्नचान्येषामसत्त्वंविद्धिभारतेतिभार
ते ॥१६॥ विकल्पाद्विरुद्धकल्पनात् ॥१७॥ [२७]एकःप्रधानउद्दिष्टोविष्णोःप्राधान्यदर्शनं । एकात्म्यदर्शनंप्रो

क्तंसर्वज्ञानोत्तमंचतदितित्रैकाल्ये ॥२७॥ विषयेदोषे[४५]बुद्धिःसन्निंद्रियाणांवशेस्थितः । कृपणःसतुसंप्रोक्तोगु
णबुद्धिर्विपर्ययइतिविवेके । पुरुषार्थमतिर्यस्यविषयेष्वेवदेहिनः । विपरीतःसविज्ञेयःस्वात्मनोविपरीततइति
निवृत्ते।वित्तासंतोषमात्राद्दरिद्रः। सर्वविषयसंगीविपरीतः ॥४५॥ इत्येकादशतात्पर्येएकोनविंशोऽध्यायः १९
[६]स्वतःसर्वगुणात्मातुविष्णुरेकःसनातनः । अन्यत्सर्वंतत्प्रियत्वाद्गुणोदोषस्तथाप्रियं । एवंज्ञानवतांदृष्टिरज्ञः
सन्नावगच्छति । कालदेशविशेषेषुप्रीतिभेदमवेक्ष्यतु । अविज्ञानवतस्तस्यमर्यादावेदतःकृता । गुणदोषभि
दानास्तिभगवत्प्रियमंतरा । गुणदोषदृशेर्दोषोह्यन्यत्रभगवत्प्रियात् । गुणायद्दोषतामीयुर्दोषाश्चगुणतांक्व
चित् । अतोदोषोनदोषःस्यान्नगुणोपिगुणोभवेत् । भगवत्प्रीतिविज्ञानाद्गुणदोषभिदांयदि । पश्येत्तत्तुगुणा
यैवविपर्यासंनकारयेत् । गुणदोषभिदाक्कापिस्वातंत्र्येणनहिकचिदितिब्रह्मनये । स्वतस्तुगुणदोषत्वदृशेर्भे
देनवस्तुनां । दोषोथगुणएवस्याद्भगवत्प्रीतितोगुणः । दोषस्तुतद्वैपरीत्यादितिदृष्ट्याभवेद्गुणः । कालदेशवि
शेषेणप्रीत्यज्ञानाज्जगत्स्थितेः । मर्यादागुणदोषाणांकृतावेदेषुसर्वदेतिपरायणे । एतदेवोच्यते । स्वेस्वेधिका
रेयानिष्ठासगुणःपरिकीर्तितः। विपर्ययस्तुदोषःस्यादुभयोरेषनिर्णयइतिच॥६॥ सनकाद्याज्ञानयोगाभक्तियो

गास्तुदेवताः । मानुषाःकर्मयोगास्तुत्रिधैतेयोगिनःस्मृताः । सर्वेषांसर्वयोगैश्चप्राप्यामुक्तिर्नसंशयः । तथापि
तुविशेषेणससतेषांविधीयते ॥७॥ भगवद्गुणानुसारेणवेदार्थोनीयतेहियैः । भक्तियोगास्तुतेप्रोक्तास्तादृशा
हिसुराःसदा । अंगानुसारिवेदार्थंज्ञात्वातदनुसारतः । भगवद्गुणायैर्नीयंतेतेप्रोक्ताज्ञानयोगिनः । कर्माणि
शास्त्रतोज्ञात्वातत्प्राधान्यानुसारतः । विज्ञातायैर्गुणाविष्णोर्ज्ञेयास्तेकर्मयोगिनः । भक्तिर्ज्ञानंचकिंचित्तुप
श्चात्तेष्वपिजायते । तथापितेकर्मयोगाःकर्मपूर्वत्वकारणात् । भगवद्गुणानुरागित्वमधिकंभक्तियोगिनां ।
तस्मात्तेभ्यधिकाह्येषुदेवाएवविशेषतः । ईषद्वैराग्यमल्पंतुपूर्वंदेवेषुजायते । पश्चाद्विरागोभ्यधिकोदेवानां
नात्रसंशयः । ज्ञानाधिक्यंतुदेवानांभक्त्याधिक्यंतथैवच । विरागोभ्यधिकस्तेषांसदैवसनकादिनां । ज्ञाना
धिक्यान्मनुष्येभ्योभण्यंतेज्ञानयोगिनः । नतुज्ञानाधिकास्तेवैदेवेभ्यस्तुकथंचन । देवानामपिकर्मित्वंविद्यते
यद्यपिस्फुटं । तथापिप्रत्यवायित्वान्मनुष्याःकर्मयोगिनः । त्रियोगाभ्यधिकोब्रह्मासर्वेभ्यःपरमोविभुः । म
हायोगेश्वरेशेशस्तस्माद्ब्रह्माचतुर्मुखइतित्रियोगे॥८॥[17]मार्गणवच्छरीरांतेपतति ॥१७॥ [27]स्वतोशुद्धानांकर्मणा
मनेनगुणदोषविधानेननियमःकृतः । स्वतोशुद्धत्वेपिकर्मणांविध्यनुसारेणानुष्ठानेगुणत्वमेवेत्यर्थः ॥२७॥

---

[31]हृदयग्रंथिःअंतःकरणाख्योबंधः ॥३१॥ मद्भक्तियुक्तस्यभक्त्यनुसारिज्ञानावैराग्येविनाऽन्यस्माज्ज्ञानाद्वैरा
ग्याच्चनश्रेयोभवेत्।रागिणोपिविमुच्यंतेदेवानास्त्यत्रसंशयः । रागापनोदनार्थंचज्ञानंसाध्यंयतीश्वरैरितिच ।
स्मर्तव्याविषयेदोषायतिभिर्नतुदैवतैः । हरिरेवसदापूज्यइत्यर्थंदैवतैरपीतिच । वैराग्यार्थमपिविषयदोषादि
ज्ञानंसनकादीनांभाव्यंदेवानांतदपिभगवद्भजनस्यैवसारतापरिज्ञानार्थमेवेत्यर्थः ॥३२॥ [35]रागिणोपितेभक्ति
योगिनोभक्तिफलत्वेनकिमपिनापेक्षंते ॥३५॥ यदिदद्याद्भक्तियोगफलंमोक्षमपीश्वरः । भक्तियोगफलत्वेनन
तद्गृह्णीयुरेवते । कामिनोपिस्वयंकामान्भुंजतेनफलात्मना । तस्माद्विरागेप्यधिकादेवाएवहितादृशाइतिच
॥३६॥ [38]उत्तमोभक्तियोगस्तुज्ञानयोगस्तुमध्यमः । अधमःकर्मयोगश्चब्रह्मैकोमुख्यभक्तिभाक् । ज्ञानमप्यधि
कंतेषांनियतंभक्तियोगिनां । उदेतिभगवद्भक्त्यातद्वन्नज्ञानयोगिनः । भक्त्यंशकंयतोज्ञानंज्ञानस्नेहात्मिका
चसा । तथापिज्ञानयोगित्वंमानुषज्ञानतोधिकं । भक्तियोगेततोयत्नःकार्योविद्वद्भिरंजसेतिच ॥३८॥ इत्ये
कादशतात्पर्येविंशोऽध्यायः ॥२०॥ ॥ [3]विवेकेनपुण्याधिक्यंभवतीतिविचिकित्सार्थंगुणदोषौविधीयेते ।
पंचभूतात्मकत्वेनसमतासर्ववस्तुषु । हरिसन्निधिवैशेष्याद्विशेषश्चमहान्सदेतिवैशेष्ये ॥३॥ [6]धातुःपरमेश्वरः ।

यद्यद्धरेःसन्निहितंतत्तच्छुद्धतरंमतं ।स्वतःशुचितमोविष्णुःसान्निध्यंचस्वभावतइतिच । एतेषांजीवानां॥६॥
नदीसमुद्रगिरयआश्रमाश्चवनानिच । नगराणिचदिव्यानिशालग्रामादयस्तथा । तेषांसमीपगाश्चैवदेशा
योजनमात्रतः । कर्मण्यास्तुसमाख्यातास्तदन्येकीकटाःस्मृताः । तदन्येपितुयेदेशाःकृष्णसारोषिताःस्वतः।
कर्मण्याएवतेज्ञेयायदिनाध्युषिताःखलैः । खलैरध्युषिताश्चापियदिसद्भिरधिष्ठिताः । कर्मण्याइतिविज्ञेयावि
ष्णुलिंगानियत्रचेतिस्कांदे ॥८॥ आंतरःसन्निधिर्विष्णोर्बाह्यसन्निधिरेवच । द्विविधःसन्निधिःप्रोक्तःकृत्रिमो
बाह्यउच्यते । स्वाभाविकस्त्वांतरःस्यात्प्रतिमाजीवगोयथेतिच ॥१५॥ तद्विदामेवनतिर्यगादीनां । वर्षाच्च
तुर्दशादूर्ध्वंयेनविद्युःशुभाशुभं । तेषामज्ञानजोदोषःसुमहान्कर्मजादपि । तिरश्चामिंद्रियासक्तेर्नदोषोऽज्ञा
नजोभवेत् । गुणोपिनैवकश्चित्स्याद्यतोज्ञानबहिष्कृताइतिच । अतोमूर्खाणामदोषइतिन ॥१६॥ समान
कर्माचरणे । आत्मयोग्यकर्माचरणे । पूर्वमपतितोयेनपततिप्रायश्चित्तत्वेनतत्सानकर्माचरणेपिनदोषः ।
तप्तसुरापानवद्ब्रह्महत्यागिनः । तथाशयानःशूद्रोपिनपततिलशुनभक्षणादिभिःब्राह्मणादिपातकैः । औत्प ॥९१४॥
त्तिकोयतस्तस्यतादृशगुणसंगः । अतःस्वायोग्यएवकर्मणिपतति । त्रैवर्णिकाःसंचरंतोवेदकर्मप्रवर्तनात् ।

शयानःशूद्रउद्दिष्टोवेदकर्माप्रवर्तनात् । नतस्याभक्ष्यजोदोषःशुश्रूषायांप्रवर्ततः । यथासुवर्णस्यमलंशुल्बंता
म्रस्यनैवतत् । एवंविप्रादिदोषैस्तुनशूद्रोदोषितामियात् । मलंतुतस्यापिमलंयथैवंशूद्रजन्मनः । स्वधर्मप्र
तिरूपस्यचरणंदोषदंमतमितिचसमाचारे । शूद्रस्यापिहरेर्दीक्षांप्रविष्टस्यतुविप्रवत् । अभक्ष्यादिकृतोदोषः
सहिशूद्रोहिमुख्यतइतिविष्णुतंत्रे॥१७॥ सर्वतोप्यभिमानविमोकेनपरमात्मसमर्पणमेवदोषहानिदमित्याह।
यतोयतइत्यादिना । मयिसर्वाणिकर्माणिसंन्यस्याध्यात्मचेतसेत्यादेश्च ॥१८॥ दोषिणोर्गुणवत्त्वेनश्रूयंतेविष
याःसदा । असतांसंगतेस्तेषुदोषाःश्रोतुंसुदुर्लभाः । अतोनित्यगुणध्यानात्तद्गुणेप्रीतिमान्भवेत् । अतस्त
त्रभवेत्कामःकामिनंकलिराविशेत् । अधर्मज्ञानरूपेणकलिनाविष्टदेहिनः । सत्सुक्रोधोदुर्विषहस्ततस्तमसि
पात्यते । अंधेतमसिमग्नस्यचेतनेंद्रियसंतता । सुखानुभवशक्तिर्यासाविनश्यतिसर्वदा । तदाशमूनभावेनशू
न्यइत्युच्यतेनरः । सर्वात्मनातुसंभ्रंशस्तस्यदुःखविवर्धनः । अमूर्च्छितस्यैवभवेन्मृत्यनंतरमेवच । दुःखाख्य
विषयावेशान्नात्मानंपरमेवच । यथावद्वेत्तिपतितस्तमस्यंधेकदाचन । वृक्षवद्दृश्यतेनित्यंनिष्प्रयोजनजीवनः।
नित्यदुःखपरीतायुर्दृतिवत्प्रश्वसित्यपीतितंत्रभागवते । स्वार्थस्यसुखस्यभ्रंशोविपरीतमतिशयेनजनयतीति·

स्वार्थविभ्रंशः । तस्मात्स्वर्गादिविषयेष्वपिनेच्छेत ॥२२॥ फलस्यश्रुतिरेवेयंनकामकुसुमश्रुतिः । स्वर्गादि
कामनायुक्तस्त्वैहिकेष्वपिसज्जते । तत्रापिदेवकामेभ्योविशेषंचाभिवांछति । ततस्तमसिपातःस्यादतोवेदःक
थंहितान् । काम्यत्वेनाभिचक्षीतसर्वंजानन्स्वयंसदेति । नःश्रेयोरोचनं अस्मत्सकाशाच्छ्रेयोमोक्षाख्यंतदे
वरोचयतिफलश्रुतिः । कुसुमस्यानित्यतादिदोषज्ञानान्मोक्षस्यादोषत्वज्ञानाच्च । ईषदुत्तमस्यश्रोतुर्विवक्षया
॥२३॥ बुं[२४]धोवे[२५]दैःकथंयुंज्यात् । अंतरालागतोपिस्वर्गएवंविधःकिमुसाक्षात्फलरूपोमोक्षइतिरोचकः । अने
कब्रह्मकालप्राप्यत्वान्मोक्षस्यतावंतंकालंतपएवकर्तुंनशक्यतइतिमंदाधिकारिणांस्वर्गादिष्वप्यभिरुचिर्भव
तितान्प्रत्यंतेमोक्षएवभवति । अंतरालेप्येवंविधस्वर्गादिकंसुखंभवति । तस्माद्विहितंकर्मकर्तव्यमितिरोच
यति । उत्तमानांतुयस्मादेनादृशमप्यनित्यत्वादिदोषवत्स्वर्गादिकंतस्मान्मोक्षफलएववेदइतिदर्शयति । न
हिसर्वप्रमाणोत्तमोवेदोऽल्पफलेपर्यवसितः । मंदाधिकारिणांनित्यंतपसैवप्रतीक्षितुं । मोक्षोनशक्यतेऽधैर्या
त्ततःस्वर्गादिकंवदेत् । स्वर्गादिष्वल्पफलतांज्ञापयित्वाविमोक्षदं । एवंवक्तुंतूत्तमानांनित्योवेदःप्रवर्तते । इक्षु
दंडंददानीतियथाभैषज्यरोचनं । एवंमंदेषूत्तमेषुमोक्षमाहात्म्यमुच्यते । नह्यल्पफलभाग्वेदोवासुदेवैकसंश्रय

इतिविचारे॥२४-२५॥ [२५]अयोग्यभार्यापुत्रादिकामिताऽनर्थसाधिनी । योग्यकामाद्धरेःप्रीतिरतोब्रह्मादयोम
लाः । भार्यापुत्रादिसंयुक्तावासुदेवमुपासतइतिच ॥२७॥ एवंवे[२६]दस्यव्यवसितं । फलश्रुतिंकुसुमितां । फलं
मोक्षः । तद्विषायांश्रुतिंस्वर्गादिकुसुमविषयांवदंति ॥२६॥ नि[२७]त्यानंदोहरेर्भक्तिज्ञानाद्याःस्वर्गशब्दिताः । पु
त्रभार्याश्चवित्ताद्यंसर्वंमोक्षगतंफलं । उद्दिश्यस्वर्गकामस्ययजनंश्रुतिचोदितं । तदविज्ञायपुष्पाख्यमनित्यंस्व
र्गमिच्छवः । यजंतिमंदमतयोवेदवादपरायणाइतिच । स्त्रीभिर्वायानैर्वेत्यादिच ॥२७॥ मो[२९]क्षाख्यंफलमेवात्र
स्वर्गादिवचनंतुयत् । पुष्पस्वर्गादिवत्तस्यवचनंमंदरोचनमितिच । असुराणामयंस्वर्गशब्दःपुष्पात्मकंवदेत् ।
देवानांहरिसंप्राप्तिंवेदोविष्णुपरोयतइतिच ॥२९॥ स्वं[२७]लोकंस्वाश्रयं ॥२७॥ को[२८]र्मावाश्रयःमांतेयेउक्थेनप्रा
णेनशास्याः । विष्णवभक्तान्सदावायुःशासयेत्तमसिक्षिपन् । विष्णुभक्तान्विमोक्षायप्रापयित्वासुखंनयेदि
तिच । पथएकःपीयायतस्करोयथाँएषवेदनिधीनामितिच । मेमताविज्ञानात्परोक्षविषयात्मकाः । परोक्षमं
धंतमः । तद्विषयस्वरूपाः । तद्गमनार्थस्वरूपाः । अंधंतमःपरोक्षंचपंचकष्टंतथोच्यतइतिसुव्यक्ते । तेषामासु
राणांयदाहिंसायांकामः । तदायज्ञएवनचोदना । यद्यदात्मनोहिंसितुमिष्टंतत्तद्विहितमितिप्रापयंतिकुतर्कैः ।

आसुरोऽविहितांहिंसांविहितत्वेनवर्णयेत्। आसुरायाज्ञिकाःसर्वेनारायणपराङ्मुखाइतिच ॥२८॥ विष्णुंवि
[३२]हाययेदेवान्पितॄन्भूतेशमेववा । साम्येनवापूजयंतितेज्ञेयाआसुरागणाइतिच । तामसेष्वेवरजःसत्वतमो
निष्ठाः। तामसेषुतुयेसत्वानिरयप्रचुरास्तुते। ईषत्स्वर्गादिसंयुक्तास्तमोनिष्ठाश्चतेस्मृताः। केवलंनिरयेनिष्ठाये
तेतामसराजसाः। अंधेतमसियेनिष्ठास्तेवैतामसतामसाः। एवंत्रिभेदयुक्तास्तुयाज्ञिकाविष्णुवर्जिताइतिहरि
वंशेषु॥३२॥[३५]ब्रह्मत्वंपूर्णताप्रोक्तातद्यस्यस्वतएवतु।सब्रह्मात्मासमुद्दिष्टोवासुदेवःसनातनइतिच॥३५॥प्राणेंद्रि
यमनोभिर्मीयते। मेयत्वान्मयउद्दिष्टोवेदःप्राणादिभिःसदेतिवाराहे। अंतोविनाशउद्दिष्टःपारःपरिमितिस्त
था। अनंतपारोवेदोयंताभ्यांसरहितोयतइतिव्यासस्मृतौ ॥३६॥ [३७]भूम्नाब्रह्मणाअतिमहापरिपूर्णेन ॥३७॥
[३८-४०]आस्पर्शरूपिणाआस्पर्शोविष्णुस्तंरूपयतिप्रकाशयतीत्यास्पर्शरूपिप्राणस्यमनः। आसमंतात्स्पर्शाभोगा
अस्यैवेत्यास्पर्शः। भुंक्तेयदखिलान्स्पर्शानास्पर्शोविष्णुरुच्यते। तस्यप्रकाशकंनित्यंनमस्येप्राणमेकलं। प्रा
णस्यैवमनोनित्यंवासुदेवंप्रकाशयेदितिवायुप्रोक्ते। मीयंतेऽनेनछंदांसिप्राणश्छंदोमयस्ततइतिच। त्रिमात्र ॥९१६॥
मादितःकृत्वायावच्चानंतमात्रकाः। प्रणवास्तेविभेदेनह्यनंताःपरिकीर्तिताः। एकमात्रोत्तराःसर्वेवासुदेवा

भिधायकाः। तेषांव्याख्यानरूपाहिसर्वेवेदाःप्रकीर्तिताः। ॐकारव्यंजितास्तस्मात्सदोच्चार्याहरेःप्रियैरिति
प्रणवमाहात्म्ये। गुह्यदर्शनभाषेचभाषाचैवसमाधिका। तिस्रस्तुमूलभाषास्युरेकैकाचत्रिधापुनः। गुह्यद
र्शनसंज्ञाचगुह्यगुह्यातथापरा। एवमादिक्रमेणैवत्वेकाशीतिविभेदिताः। भाषास्तत्रचगुह्याचप्रसिद्धार्थेष्व
नन्विता। गुह्यार्थतत्परैवांधोमणिमित्यादिकाचसा। दर्शनान्यवलंब्यैवपशुपत्यादिनांतुया। बहुश्रुतिवि
रुद्धंतुवदेत्सादर्शनात्मिका। अंतेनिषेधसंयुक्ताभस्मस्नानादिकाचसा। यथाप्रदृश्यमानार्थासमाधिःसाप्र
कीर्तिता। विष्णुःपरमइत्याद्यासाचविद्वद्भिरीरितेतिभाषाविवेके। भस्मस्नानविधानंतुश्रुत्युक्तंदर्शनानुगं।
भस्मस्नानंततोग्राह्यंविधानंतुनृसिंहगमितिस्कांदे। गायत्र्याउष्णिकचतुर्वर्णाधिकेत्यादिचतुरुत्तरैः। जग
त्यंतानामेवचतुरुत्तरत्वनियमः ॥४०॥ छंदस्तुनवपादंयज्जगदित्युच्यतेबुधैरितिछंदोविधाने ॥४१॥ विवि
[४२-४३]धरूपत्वेनकल्पनंविकल्पःचत्वारिवागित्यादि। तत्रवागित्वनुवादः। विधिभागेहरेःपूजैवाभिधानेचतद्गु
णाः। विकल्पेतद्बहुत्वंचाप्यपोहेतुतदप्रियं। उच्यतेसर्ववेदेषुतच्चवेदसएवहीत्यागमतात्पर्ये। सुराहरेर्गुणाः
प्रोक्तास्तेमेस्युरितिचिंतनं। सुरापानमितिप्रोक्तंतन्नकुर्यात्कथंचन। ब्राह्मणोविष्णुरुद्दिष्टःसनास्तीत्यभिचिं

तनं । ब्रह्महत्यासमुद्दिष्टातांनकुर्यात्कथंचन । इत्याद्यपोहवाक्यार्थश्चित्योविष्णुर्बुधैर्जनैरित्यादिच । मद
न्यःकश्चनकोपिनवेद ॥४३॥ अभिदश्चसएवअश्चअभिदा। तं अभिदांमामास्थायमायामात्रंमदिच्छानिर्मि
तंशरीरादिकमनूद्योपासनादिकंविधायमोक्षरूपेणतच्छरीरादिकंप्रतिषिध्यप्रशाम्यति । सर्वावताररूपेषु
निर्भेदत्वाददोषतः। अभिदाविष्णुरुद्दिष्टस्तमेवोक्तातदिच्छया। निर्मितंदैहिकंबंधंतस्योपासनएवतु। प्रति
षिध्यविमोक्षेतुस्वभावोपास्तिरूपतः । प्रतिशाम्यतिवेदोयंवासुदेवैकसंश्रयइतिच । अभिदामास्थायकोपि
शब्दोमेतिवा ॥४४॥ इत्येकादशतात्पर्येएकविंशोऽध्यायः ॥२१॥ ॥ [६]मर्यांमदीयांमत्सामर्थ्यं । विष्णोः
सामर्थ्यमालंब्यतत्त्वसंख्यांमुनीश्वराः । चक्रुर्हितदविज्ञायविवदंत्यल्पबुद्धयः । तत्रापिकारणंविष्णोःशक्ति
र्यस्याविकारतः । अव्यक्तादेर्विकल्पोयंमनसःसंप्रजायते । विरुद्धकल्पनंतच्चवासुदेवैकनिष्ठया । निर
हंकारयानश्येद्विवादैकाश्रयंहितदितितंत्रभागवते । यासांसकाशादव्यक्तादिव्यतिकराद्विकल्पोविरुद्ध
कल्पः । सहिविवादाश्रयः। तत्त्वसंख्याविवक्षाभेदेनबहुधाभवति ॥४-६॥ [१०]सर्वथाजीवादन्यःपरमेश्व ॥९१७॥
रोंगीकर्तव्यः । जीवस्यस्वतएवज्ञानायोगात् ॥१०॥ सचपुरुषरूपेणतत्स्थितोज्ञानमुत्पादयति । ई

श्वररूपेणबहिःस्थितःफलंददाति । नचतयोःस्वरूपयोःकिंचिद्वैलक्षण्यं । तयोश्चान्यत्वकल्पनातत्स्वरूपा
दपगमनप्रयोजनानर्थकारिणीत्यर्थः । ज्ञानस्वरूपस्यजीवस्यकथंज्ञानोत्पादनमित्यतोवक्ति। ज्ञानंचप्रकृते
र्गुणइति । जन्यज्ञानंप्रकृतेर्गुणः। स्वरूपभूतज्ञानंतुसदाजीवस्यविष्णुना। नियतंप्राकृतंज्ञानंभक्त्यातेनैवदी
यतइतिच॥११॥जन्यज्ञानस्यप्राकृतत्वंसाधयति।प्रकृतेर्गुणसाम्येत्वित्यादिना ॥१२॥ अंतःस्थःपुरुषोनामज्ञा
नदःसर्वदेहिनां । बहिःस्थईश्वरोनामज्ञानादिफलदोहरिरितिमात्स्ये । पुरुषाख्योहृद्गतस्तुविष्णुर्जीवविबो
धकः । फलदात्रातुबाह्येनयईशेनभिदांवदेत् । तथैवान्यस्वरूपेषुविष्णोर्योभेददर्शकः । येचजीवेश्वराभेदं
पश्यंतोनर्थभागिनइतिब्राह्मे । कालोभगवान् ॥१३॥ [१४]नवैकादशपंचत्रीनित्युक्तानिपुरुषःप्रकृतिरित्यादी
नि ॥१४॥ [१६]उत्सर्गस्यद्विविधत्वात्पंचकद्वयं ॥१६॥ त्रीनितित्रिगुणानितिवक्तुंगुणप्रवृत्तिमाह । सर्गादावि
त्यादिना ॥१७॥ कार्यकारणभावादन्योन्यानुप्रवेशोयुक्तइतिवक्तुंसृष्ट्युक्तिः । सृज्यस्रष्टृस्वरूपत्वादन्योन्या
नुप्रवेशिनः । तिष्ठंतितात्विकादेवाविशेषप्राप्तिकारणादितिनैसर्गे ॥१८॥ [१४]अन्वेकमप्येष्वित्युक्तत्वात्पुरुषो
हिरण्यगर्भः । यदापुरुषशब्देनविरिंचस्यैववाच्यता । परस्यपृथगुक्त्यैवव्यक्तस्तत्रतुशंकरः । तदाहंकारश

ब्देनस्कंदस्यैववचोभवेदितिविवेके॥१४॥[१९]सत्वादीन्‌गत्यादींश्चविनापरमात्मनासहषड्विंशतिः । महदहंकारौ ब्रह्मरुद्रावंगीकृत्यस्कंदंविनापरमात्मनासहपंचविंशतिः । विषयेंद्रियप्रकृतिदेवताःपरमात्मना । पंचविंशतितत्त्वानिसंख्यातानिविदोविदुरितिच । ज्ञानशब्दोदितोब्रह्मातदाधारोहरिःस्मृतइतिच । ततोज्ञानंविनापरमात्मानमंगीकृत्यैवदेहेंद्रियाण्यसुश्चनवतत्त्वानि । सर्वदेहाभिमानीतुदेहिनांतुदिवाकरः । इंद्रियात्मेंद्रएवैकःप्राणोनामप्रजापतिरितिच ॥१९॥ [२१]अवयविनोजन्मतैःखलु ॥२१॥ भूतानिमात्राश्चपरस्तत्त्वैकादशकंस्मृतमितिच । भूतमात्रेत्यारंभात्तत्सिद्धेरेकादशानांपृथगनुक्तिः ॥२२॥ आत्मनासहैवमनउच्यते । आत्मनःसन्निधिस्थत्वान्मनसस्तुतदुक्तितः । उक्तोभवेत्परात्मापितत्त्वषोडशकंयदेतिच । आत्मशब्देनब्रह्मापरमात्माचोभावुच्येते । भूतेंद्रियाणिचमनोब्रह्माविष्णुस्तथैवच । एवंत्रयोदशैवाहुस्तत्त्वानिमुनयोवरा इतिच । आत्मेतिपरात्माचविरिंचश्चापिकथ्यते । वायुर्मनश्चदेहश्चस्वयमित्यपिकुत्रचिदितिप्रत्यये ॥२३॥ [२५]यद्यपिपरमात्माप्रकृतिश्चविलक्षणौतथापितयोर्वैलक्षण्यंनलक्ष्यते । अंतरंचभिदाचेतिवैलक्षण्यंप्रकीर्तितमितिच । तद्वैलक्षण्यंकुतोनदृश्यतइतिप्रश्नाभिप्रायः ॥२५॥ अन्योन्याधारत्वमेवदृश्यतेनतुपरमेश्वरस्या

न्याधारत्वेनप्रकृत्याधारत्वंमंदमतीनामित्यर्थः ॥२६॥ आधारःप्रकृतेर्विष्णुर्नाधारस्तुहरेःक्वचित् । तथाप्यव्यक्तगोयद्दृश्यतेमंदचेतसामितिपाद्मे ॥२७॥ प्रकृतिःपुरुषश्चेत्येव अन्योन्यविलक्षणावेव । एषविकल्पः । वैलक्षण्यादर्शनंविरुद्धकल्पनमेव । यस्माद्गुणव्यतिकरात्मकःसर्गोविकारनिमित्तःसचगुणव्यतिकरस्त्रिविधः । सत्वरजस्तमसामेकैकप्राधान्येनतत्रतमःप्रधानानामेवविरुद्धकल्पनंतस्मात्तमएवात्रकारणमित्यर्थः ॥२८॥ तत्रापिप्रकृतिरेवकारणमीश्वरेच्छाच । विकाराज्जातत्वाद्वैकारिकइत्युच्यतेऽहंकारस्त्रिविधोपि । वैकारिको महांश्चैवतथाऽहंकारएवच । तथैवसात्विकश्चांशोवैकारिकइतित्रिधेतिशब्दनिर्णये ॥२९॥ अध्यात्ममिंद्रियाणि । तैरेवविपरीतंज्ञानंजायते । अहंकारेविद्यमानेभ्रमोभवतिनान्यदा । सम्यग्ज्ञानंहरेःशक्त्यातन्मुक्तस्यविशेषतः । देवतानुग्रहोनित्योमुक्तस्यापिह्यपेक्ष्यते । नित्यंतत्प्रतिबिंबत्वाज्जीवानामेवकृत्स्नशः । बाह्यज्ञानंचमुक्तस्यनजडाहंकृतेःक्वचित् । किंतुस्वरूपशक्त्यैवदेवेभ्यश्चाभिजायतइतिब्रह्मतर्के । पश्यन्नपिजगत्सर्वंचिद्बलेनैवपश्यति । कुतोमुक्तस्यतुजडंचिद्रूपस्यव्यपेक्ष्यतइतिच । एषामुपरमेमुक्तौ । चक्षुरितिपुनर्वचनमवधारणार्थं ॥३०॥ [३२]योसौभ्रमहेतुर्विकारःसगुणक्षोभकृतः । आत्मातुपरिज्ञानस्वरूपोनगुणक्षोभ

कृतः ॥३२॥ भिदाविपर्ययेणविद्यमानंनास्तिअविद्यमानमस्तीतिविवादः । असदस्तिचसन्नास्तीत्येवंभेदा
द्विवादनं । सदैवहरिपादाब्जविमुखानांप्रवर्ततइतिच ॥३३॥ वि[३८]र्षयाभिनिवेशेनउत्तरदेहाभिनिवेशेनपूर्व
देहास्मरणंयत्तन्मृत्युः ॥३८॥ [४१]ईदृशंवर्तमानंआयएष्यत्सःअतीतइतित्रैविध्यंभातिविज्ञायवस्तुनिविज्ञातेस
ति दीर्घलोपः । अत्रातइतिवत् । क्षैप्रेदीर्घलोपइतिसूत्रात् । अयमेवात्मानात्मनोर्विशेषहेतुः । यथाप्रायो
सज्जनोसज्जनमेवजनयतीतिपितृज्ञानात्पुत्रदौरात्म्यंज्ञायते । एवमनित्यत्वादनात्मत्वंदेहादेरित्यर्थः ॥४१॥
[४४]सोयमेवेतिमृषा । सचायमितितुज्ञानंनमृषायंसएवतु ॥४४॥ इतिज्ञानंमृषैवस्याद्भेदाभेदौयतस्तनोः । अ
भेदएवजीवस्यनित्यंप्रत्येकशःपृथक् । दीपदेहनदीवारिफलादीनांपृथक्स्वतः । भेदाभेदौपरिज्ञेयौकार्यकार
णयोरपि । गुणस्यगुणिनश्चैवजातिव्यक्त्योस्तथैवच । तथावयव्यवयवयोःक्रियायास्तद्वतस्तथा । एवंजडे
षुनियमश्चिद्रूपेष्वभिदैवत्विति च । येधर्मानियमेनैवधर्मिणोनवियोगिनः । जडस्थाअप्यभिन्नास्तेभिन्नाभि
न्नावियोगिनइतिच ॥४५॥ [४८]अभिज्ञाद्वयलक्षणौअभिमानमात्रौ । [४९]तरोर्बीजविकारदृष्टांतेनविद्वान्देहाभि
मानंत्यक्त्वासंयमंयाति । परमात्मनश्चभेदंजानातिप्रकृत्यादेः । बीजाद्यवस्थासंयुक्ताद्वृक्षाद्द्रष्टायथापृथक् ।

एवंविकारिणोविष्णुर्जीवश्चपृथगेवत्विति च ॥४८॥ [५२]दुःखशोकादयःसर्वेज्ञेयाबुद्धिगुणाइति । सुखज्ञानेतु
जीवस्यभक्तिःस्नेहस्तथैवच । विपर्ययेणासुराणांजीवबुद्धिगुणामताइतिच । आत्मनोपिगुणाबुद्धिकृताःबु
द्धिगुणाइति । उच्यंतेसुखदुःखाद्याःपरमात्मकृतायथेतित्रैकाल्ये ॥५२॥ [५४]मृषावृथा । अल्पप्रयोजनंयत्तन्मृ
षेत्येवतदुच्यतइतिशब्दनिर्णये । आत्मनःस्वतएवदुःखाद्याःसुखादिवदितिमिथ्याबुद्धिरितिवा ॥५४॥ इत्ये
कादशतात्पर्येद्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥ ॥ [४८]सात्विकमनोविवक्षयादेवशब्दः ॥४८॥ तामसमनोविवक्षया
शत्रुशब्दः । एकस्थानाधिपत्येतुभिन्नानामपियुज्यते । अभेदेनपरामर्शःसादृश्येनापिवस्तुनोरितिप्रयोगे
॥४९॥ [४८]तेद्वेब्रह्मणीकस्यमनोयातिवशंक्वचित् । श्रियंसरस्वतींवापियातिवातत्प्रसादतइतिपाद्मे ॥४८॥
[४९]उदासीनानांरिपुंसम्यग्ज्ञानवतांनरिपुस्स्वतइत्यर्थः ॥४९॥ अभिमानमात्रेणैवजीवस्यदेहेनसंबंधइतिमनो
मात्रं । मनसानिर्माणमिति । अहमन्यइत्यपिदेहमात्रेमन्यंते । देहमात्वंस्वमात्मानंयःपरंचाभिपश्यति ।
अंधेतमसिमग्नस्यनोत्तारस्तस्यकुत्रचिदितिच ॥५०॥ [५१]जैनशब्दःस्वतोजीवेक्वचिद्देहेचवर्ततइतिप्रयोगे ॥५१॥
अयोग्यक्रोधादेर्मनएवकारणं । अविकाराश्चतेदेवाविकाराइतिशब्दिताः । अभिमानाद्विकारस्यस्वतःश

क्ताअपिध्रुवमितिच ॥५२॥ नह्यात्मनःस्वभावादन्यद्भवति । यदिदृश्यतेतथापिमृषास्यात् । सुखरूपंदुः
खंनभवति । अतोमनएवतथादर्शयति । जीवस्यसुखरूपस्यनदुःखंक्कचिदिष्यते । अतोमनोभिमानेनदुः
खीभवतिनान्यथेतिभारते ॥५३॥ गृह्यमाणत्वाद्ग्रहोदेहः ॥५४॥ अजडत्वेआत्मनः ॥५५॥ तदात्मनःका
लाधीनस्य । स्वातंत्र्यमात्मशब्दोक्तंस्वरूपमपिकुत्रचिदितिविवेके । यथाग्नेर्हिमस्यचनैवदुःखंतापनिमित्तं
जडत्वात् । एवंजडत्वाद्देहस्यापिकालादिसंबंधेविद्यमानेपिनदुःखंयुक्तं । सदाकालादिसंबंधाद्दुःखंदेहस्य
युज्यते । तथापिनैवदुःखीसजडत्वान्नियमेनतु । आत्मनःसुखरूपत्वान्नदुःखंयुज्यतेक्कचित् । तस्मान्मनो
भ्रमेणैवदुःखीजीवोनचान्यथा । सर्वेषांमनसोनेतामनोरूपस्त्रिलोचनः । तद्वशाःसर्वदेवाश्चतेनैवसुखदुः
खिनः । नियंतातस्यचप्राणस्ततोपिबलवत्तरः । तन्नियंताहरिःसाक्षात्परमानंदलक्षणइतितात्पर्ये ॥५६॥
आत्मनःमनसः ॥५७॥ भौमयोर्विकारयोःपीड्यपीडकयोरुभयमनसोःसतोर्दुःखंभवति । ग्रहस्यग्रहणरू
पस्यमनसःसतएव । जडेमनसिसत्येव । तदात्मनोमनसःसतः । संसृतिरूपिणआत्मनोजीवस्ययथातथा
नहिपरमस्य । अमनस्त्वादतोमनोऽन्वयव्यतिरेकइतिभावः ॥ इत्येकादशतात्पर्येत्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥

यथैवार्थस्तथाज्ञानंज्ञानार्थैक्यमुदाहृतं । तथाकृतयुगेप्रायस्तदन्येषुतुकस्यचिदितिब्रह्मतर्के ॥२॥ फलंरूपय
तीतिफलरूपः । ज्ञानार्थैक्येनसत्यंपश्चात्तद्द्विधासमभवत् । तच्छब्दार्थात्मकमुभयंबृहत्तरं ॥३॥ ज्ञानाभिमा
नीपुरुषःसब्रह्मासमुदाहृतः । अर्थाभिमानीप्रकृतिर्गायत्रीसाप्रकीर्तिता । तयोर्नियामकोविष्णुःश्रीश्चानु
ग्राहिकास्मृता । वायुस्तुब्रह्मणःपुत्रःप्रकृतौसमजायत । त्रिगुणात्मासमुद्दिष्टःप्रायःसत्वात्मकस्तथा । गाय
त्रीचैवसावित्रीतथैवचसरस्वती । एवंत्रिरूपाप्रकृतिरेकासत्वादिभेदतः । तासुवीर्यंसमुत्सृष्टंब्रह्मणैकत्वमा
गतं । ससूत्रात्मासमुद्दिष्टोवायुर्लोकप्रणायकः । तस्यापिसूत्रंभगवान्धारणाद्विष्णुरव्ययः । सूत्रपुत्रस्त्वहं
कारःसरुद्रःसमुदाहृतः । सूत्रात्मनामहांश्चापिसहजातश्चतुर्मुखः । तस्यापिपुत्रोऽहंकारःसचानंतउदाहृतः ।
अनंतादपिरुद्रोऽभूद्ब्रह्मणश्चेतिसत्रिधा । वैकारिकोब्रह्मजस्तुतैजसोवायुजःस्मृतः । तामसोऽनंतजश्चैवस
एकोगुणभेदतइतिप्राथम्ये ॥४॥ चिदचिद्यद्वशेसर्वंसरुद्रश्चिदचिन्मयइतिच ॥७॥ चिदानंदशरीरस्तुप्रवि
ष्टोंडेहरिःस्वयं । तन्नाभेर्भूतदेहोऽभूत्पद्मादपिचतुर्मुखः । चतुर्मुखस्तुसर्वांडव्याप्तदेहोमहातपाः । हरिस्तुस ॥९२०॥
र्वव्याप्तोपिभूतदेहोनतुक्कचित् । नैवास्यप्राकृतोदेहःप्रादुर्भावेष्वपिक्कचिदितिनिवृत्ते ॥१०॥ महरादीनाम्

पिभक्तियोगोऽपेक्षितएव । आधिक्येनापेक्षितत्वाद्भक्तियोगस्यमद्गतिरित्युक्तं । नैवविष्णावभक्तस्यमहर्लोकादिकागतिः । भक्त्युद्रेकाक्रमादूर्ध्वंयावद्विष्णुप्रवेशनं । एवंज्ञानंविनासापिमहर्लोकादिकागतिः । ज्ञानोद्रेकाक्रमादूर्ध्वंयावद्विष्णुप्रवेशनं । नित्यशोभगवद्रूपस्यापरोक्ष्येणदर्शनं । मुहूर्तमात्रंज्ञानंस्यान्महाज्ञानंततोधिकं । ज्ञानेनब्रह्मलोकःस्यान्महाज्ञानाद्धरेर्गतिः । सदैवाखंडितंज्ञानंतपइत्युच्यतेबुधैः । अपरोक्षदृशायुक्तंनित्यंषण्मात्रकालया । अपरोक्षदृशानित्यमेकमात्रायुजायुतं । योगनाम्नासमुद्दिष्टंध्यानंनित्यमखंडितं । तच्चतुर्भागयानित्यमपरोक्षदृशायुतं । पादयोगाख्यमुद्दिष्टंध्यानंनित्यमखंडितं । पादयोगान्महर्लोकोजनोलोकस्तुयोगतः । तपसस्तुतपोलोकःप्राप्यतेनान्यतःक्वचिदितिध्यानयोगे ॥१४॥ [१५]कालात्मना ज्ञानाद्यात्मना ॥१५॥ [१७]प्रकृतेस्तुविकाराणांकोव्यंशोभेदइष्यते । तथैवाकाशतोभेदःसोपिनाभेदवर्जितः । भेदाभेदमतःप्राहुरभेदंवातयोर्बुधाइतिविवेके ॥१७॥ पारमार्थिकसत्यत्वंस्वातंत्र्यमभिधीयते । तद्विष्णोरेव नान्यस्यतदन्येषांसदास्तितेतिच। यद्ब्रह्मोपादायपूर्वःप्रकृत्यादिरादिरंतश्चयद्ब्रह्मणियस्मात्तस्माद्ब्रह्मपरमार्थसत्यं ॥१८॥ परःपुरुषोहिरण्यगर्भःकालोपिरूपांतरेणसएव । कालाभिमानीब्रह्मातुकालइत्यभिशब्दितः । सर्व

जीवाभिमानीसपरःपुरुषउच्यते । प्रकृतिर्नामतत्पत्नीप्रकृतेरभिमानिनी । साप्रसूतेजगत्सर्वंसूत्रमारभ्यसर्वशइतिच । आधारोव्यंजकश्चैवप्रसवीताचकेशवः । कालप्रकृतिपुंसांचतन्मूलप्रकृतेरपि । आधारोव्यंजकश्चैवसर्वस्यापिनियामकइतिच ॥१९॥ यावत्स्थितिरस्तितावदुत्पत्तिरस्त्येव । यावदीक्षणंयावत्प्रलयःस्यादितिभगवतःस्मरणं ॥२०॥ विशेषेणगुणोद्रेकाद्विशेषःपृथिवीस्मृतेतिप्रवृत्ते। पंचत्वानंतरमविशेषाय॥२१॥ देव्यामोषधिमानिन्यांलीयतेऽन्नाभिमानिनीत्यादिच ॥२२॥ [२५]विकारंजत्वात्तुमहान्वैकारिकउदाहृतः । ईशनादीश्वरश्चैवब्रह्माबृंहणतःस्मृतइतिच ॥२५॥ [२६]गायत्रीचैवसावित्रीतथैवचसरस्वती । एवंत्रिरूपाप्रकृतिर्ब्रह्मपत्नीप्रकीर्तिता । महत्तत्त्वात्मकोब्रह्मातज्जत्वात्तत्रलीयते । गुणाधिकःपतिरपितस्याःसत्वादिभेदतः । त्रिविधामूलरूपायांप्रकृत्यांसाप्रलीयते । प्रकृतिर्मूलरूपासाब्रह्मपत्नीजगन्मया । पुरुषाभिधेविरिंचेतुसस्वस्मिन्कालसंज्ञके । कालाभिधोविरिंचस्तुमहालक्ष्म्यांविलीयते । जीवमायेतियामाहुःसाचसत्वादिभेदतः । त्रिविधैकत्वमापाद्यविष्णावेवविलीयते । हरेरत्यंतसामीप्यंलयोलक्ष्म्याःप्रकीर्तितः । पुरुषेणापिसामीप्यंप्रकृतेर्लयउच्यते । ब्रह्माचप्रकृतिश्चैवमुक्तिगौविलयेयतः । अतस्तौभिन्नदेहौतुज्ञानमात्रौसमीपगावित्यादिच

॥२९॥ इत्येकादशतात्पर्येचतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥ ॥ [३]राजसेपियदादुःखंतामसेकिमुतेतितत्। राजसेदुः
खवचनंतामसेतिविवक्षयेतिप्रद्योते ॥२३॥ [२४]नैर्गुण्यसाधनंयत्तन्निर्गुणंपरिकीर्तितमितिच । यथाशास्त्रोक्त
विज्ञानंकेवलंज्ञानमुच्यते । स्वदृष्टशास्त्रानुकूल्याददृष्टानांचभक्तितः। गुणानांतुहरौभावंविनिश्चित्यैतदाश्र
यात् । यथाशास्त्रानुसंधानंज्ञानंतुहरिसंश्रयमितिच ॥२४॥ [२७]श्रुतशास्त्रानुसारेणयाश्रद्धापरमात्मनि । सासा
त्विकीतदन्यस्याप्यनुसारेणनिर्गुणा । अश्रुत्वापिप्रमाणंयोवासुदेवैकसंश्रयः । सनिर्गुणोभागवतःसमुद्दि
ष्टोमनीषिभिरितिच ॥२७॥ [२९]परोक्षज्ञानमात्मोत्थमापरोक्ष्येणदर्शनं । विष्ण्वाश्रयंसुखंनित्यंगमयेत्तत्प्रसाद
तः । नतुविष्णोःस्वरूपंतुसुखंकेनचिदाप्यते । तस्यैवविषयत्वात्तुतत्सुखंचेतिभण्यते। परोक्षज्ञानगोयस्मा
द्विषयःस्वमनोगतः । अतआत्मोत्थमित्येवसुखमाहुर्विपश्चितइतिच ॥२९॥ [३१]दृष्टंश्रुतंबुद्ध्यादृष्टंचानुपरंब्रह्म
ध्यायेत् ॥३१॥ [३४]सत्वाद्गुणाज्जातमपिव्यवधानंविनैवतु । मुक्तिदंनिर्गुणंप्रोक्तंव्यवधानेनसात्विकमितिब्राह्मे
॥३१॥ इत्येकादशतात्पर्येपंचविंशोऽध्यायः ॥२५ ॥ ॥ [२]वस्तुस्वतंत्रमुद्दिष्टमस्वतंत्रमवस्तुचेतिमाहात्म्ये ॥९२२॥
॥२॥ [३५]भगवतोपिसतांमध्येप्रधानत्वात्संतोऽहमेवचेत्युक्तं । विष्णोश्चसत्प्रधानत्वान्नसतांविद्यतेपरं । इत्या

हुर्वेदविदुषःसहिसर्वेश्वरेश्वरइतिच॥३५॥ इत्येकादशतात्पर्येषड्विंशोऽध्यायः॥२६॥ ॥ [२२]जीवःकलायस्याः
साजीवकलाभगवन्मूर्तिः । हृदिस्थायाहरेर्मूर्तिर्जीवोयत्प्रतिबिंबकः । यद्वशेवर्ततेजीवःसातुजीवःकला
स्मृता। शब्दैःसर्वात्मनानुक्तेर्नादांतस्थाचसामतेतिविवेके ॥२२॥ व्याप्तोभूतश्चनित्यंयदात्मभूतोहरिस्ततः ।
जीवस्यतत्प्रधानत्वंतन्मयत्वमुदाहृतमितितंत्रभागवते । व्याप्तोपिभगवान्विष्णुर्देहेसर्वगतत्वतः॥ भक्तस्य
फलदोयस्माद्व्याप्तिकृत्तस्यतेनसइतिच ॥२३॥ [३]स्वंस्यविष्णुसूक्तेन धामसूक्तंसमुद्रादूर्मिरिति । नितरांरंजये
द्यस्मात्पावमानंतुमंडलं । विष्णुनीराजनंतस्माद्विद्वद्भिःसमुदाहृतमितिच ॥३०॥ [४३]मम कर्माणिकीर्तयित्वा
ऽभितोनयन्सर्वेषांप्रकाशयन्मत्कथाःश्रावयन्नित्यभिनयशब्दार्थः ॥४३॥ [५३]नैरपेक्ष्येणभक्तियोगेनैवसाम्यमि
तिभावः । निर्दुःखत्वंहरेःसाम्यंनतादृशसुखात्मता । सर्वोत्तमःसदानंदःकथंकस्यकदाप्यतइतिप्रवृत्ते ।
आधिपत्यंत्रिलोकस्ययोग्यानामिंद्रता । अयोग्यानांत्रिलोकेपिपूज्यत्वंसमुदाहृतं । तद्भवेत्परयाभ
क्त्याविष्णोरालयकारिणः । ततोप्युद्रिक्तयाभक्त्याविष्णुंपूजयतःसदा । अवाप्यतेब्रह्मलोकस्तदुद्रिक्तश्च
मुच्यतइतिच ॥५१-५२॥ इत्येकादशतात्पर्येसप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥ ॥ [१]नप्रशंसेतनिंद्यांस्तुप्रशंस्यान्नैव

निंदयेत् । उभयंयंःकरोत्येतदसत्यात्सपतत्यधः । यःप्रशंस्यान्नप्रशंसेन्निंद्योयेननिंद्यते । सोपितद्वदधो
यातियतोरिवदुदासकइतिसत्कारे । प्रकृत्यापुरुषेणचसहैकेनपरमात्मनाव्याप्तमेकात्मकं । तथापश्यतएव
यथार्थज्ञानंभवति ॥१॥ तैजसाहंकृतेर्जातइंद्रियग्रामकेपरात् । निद्रयावशमापन्नेजीवःस्यान्नष्टचेतनः । अ
तोविष्णोर्वशेसर्वंतेनव्याप्तमितिस्मरेदितिच । निद्राचैवसुनिद्राचद्विधानिद्राप्रकीर्तिता । तत्रनिद्राभवेन्नि
त्यासुनिद्रामृतिकालगेतिपाद्मे । मनोमात्रस्वरूपत्वात्स्वप्नोमायेतिकथ्यतइतिच । तथानानार्थदंमनएव ।
मनसाहिविषयाःप्रतीयंते ॥३॥ एकंतुशुभमुद्दिष्टमशुभंद्वैतमुच्यते । पुंसोशुभस्यकिंभद्रंकिमभद्रंविशेषतः ।
सर्वदाऽशुभरूपत्वाद्विशेषोत्यल्पएवहीतिभारते । द्वैतस्याशुभस्यपुरुषस्यकियदल्पमेवहिभद्रमभद्रंवास्वयो
ग्यादाधिक्येननभवतियत्नवतोपीत्यर्थः । अतस्तद्विषयेध्यातमुक्तंचशुभमनृतमेव । उच्यतेध्यायतेवापिकु
नरंप्रतियच्छुभं । असत्यमेवभवतिस्वभावोसत्यमेवयदितिप्रद्योते ॥४॥ स्वभावतोशुभस्याशुभदेहादिकंना
शुभकारणंतर्हीत्यतआह । छायाप्रत्युदकाभासाइति । व्यपेक्ष्यजीवंदेहादिनिःशक्तत्वादवस्त्वपि । पुनःशु ॥९२३॥
भाशुभनृणांयच्छेदेवशुभाशुभं । छायानीहारकाभासानिःशक्ताअपिकार्यदाः । एवंशुभादिदेहादेर्भवेत्का
र्यंशुभादिकमितिसुमते । नीहारःप्रत्युदंचैवधूम्रमित्यभिशब्द्यतइतिशब्दनिर्णये ॥५॥ इदंविश्वंसृजतित्रा
तिहरतिचस्वयंस्वात्मनैवसृज्यतेत्रायतेह्रियतेच । दीपाद्दीपांतरंयद्वत्सृष्टिरीशस्यकीर्त्यते । एतावत्कालमा
शिष्येमानुषेष्वितिचिंतनं । विष्णोस्त्राणंसमुद्दिष्टंस्वस्यैवस्वेच्छयैवतु । दीपेदीपांतरस्येवह्येकीभावश्चसंहृतिरि
तिच । पूर्णमदःपूर्णमिदंपूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्यपूर्णमादायपूर्णमेवावशिष्यतइतिच॥६॥आत्मनःपरमे
श्वरस्यतस्मादन्योभावोनास्ति । सृष्टिस्थितिश्चसंहारोभावनंसमुदाहृतं । तद्यःकरोतिपुरुषःसभावइतिकी
र्त्यतइतिविवेके । अन्येनसृष्टिःस्थितिःसंहारइतित्रिविधामतिर्विद्वद्भिर्नैवनिरूपिता निर्मूला प्रमाणवर्जिता।
अन्यस्मात्सृष्टिसंहारौस्थितिश्चपरमात्मनः । निरूपितानविद्वद्भिःप्रमाणाभावतोहरेरितिब्रह्मतर्के ॥७॥ अ
न्यतःसृष्टिःस्थितिःसंहारइतित्रयंसत्वादिगुणाधीनं । गुणसंबंधयोग्यानामुत्पत्त्याद्याःस्युरन्यतः । सर्वदानि
र्गुणस्यास्यसर्गाद्याःस्युःकुतोन्यतइतिच ॥८॥ [१०]असमर्थमसत्प्रोक्तंसत्समर्थंप्रकीर्तितमितिच ॥१०॥ [१३]फलवा
न्मोक्षहेतुत्वान्नित्यानंदादपार्थकः । जीवात्मनस्तुसंसारःस्वप्नवच्चंचलत्वतइतितत्त्वविवेके ॥१३॥ संसृत्यभा
वस्यैवफलरूपत्वान्निरर्थएवसंसारइत्यवधारयति । अर्थेपीति । उच्यतेनिष्फलत्वेनयदत्यल्पफलंभवेदितिच

॥१४॥ अतोफलत्वावधारणार्थंचपुनर्वचनं ॥१५॥ अहंकारस्यसकाशाद्दृश्यंते। नात्मनःस्वतः। अहंकारा
त्तुसंसारोभवेज्जीवस्यनस्वतः। कुतश्चिदानंदतनोःस्वरूपेच्छायुतस्यसइतितंत्रभागवते ॥१६॥ देहेंद्रियप्रा
णमनसांमभिमानयुक्तः। सूत्रंमहानित्याद्यधिकारनामभिर्युक्तः। प्रधानजीवोहिरण्यगर्भोप्याधावतिसंसा
रेकिमुतान्यइत्याशयः। संसारयुग्योब्रह्मापिसर्वजीवेश्वरेश्वरः। विष्णवधीनःसदाज्ञानीकिमुतान्येल्पचित्ति
नइतिसत्तत्त्वे ॥१७॥ अमूलंविष्णुमूलं। बहुरूपेणतेनैवरूप्यते। मनआदीनांविषयः ॥१८॥ केवलंस्वतं
त्रं। आद्यंतयोर्यत्स्वतंत्रंतदेवमध्येपिस्वतंत्रं परंब्रह्म ज्ञानविवेकादिस्वरूपं परिपूर्णगुणत्वात्कालः। अन्य
तोविविक्तत्वाद्विवेकः। सर्वंनिगमयतिप्रापयतीतिनिगमः। सर्वैरालोच्यत्वात्तपः। प्रतिप्रत्यक्षेषुस्थितत्वा
त्प्रत्यक्षं। आचार्यसंप्रदायसिद्धत्वादैतिह्यं। अनुमेयत्वादनुमानं ॥१९॥ हिरण्यखचितत्वेनहिरण्यंप्रधानं
हिरण्मयं। शंखमंचकरथादिषुमध्येपिकेवलंप्राधान्येनव्यवहार्यमाणंतदेव। रथोपस्थेपरिष्कारात्पूर्वंदारुम
याद्रथात्। सुवर्णंव्यवहारायमुख्यंरथपरिष्कृतं। मध्येचांतेरथोपस्थान्निष्कृष्यपृथगास्थितं। यद्वदेवंहरिः
साक्षाज्जगद्देहात्पृथक्स्थितः। पूर्वंजगतिसंस्थश्चजगदंतेपृथक्स्थितः। सएवमुख्योजगतःस्वातंत्र्यात्परमे

श्वरइतिब्रह्मतर्के। सुरपितृमनुजादिकल्पनाभिरित्याद्यंतर्याम्यपेक्षया। यथासुवर्णमकृतंक्रियतेकुंडलादि
कं। पुनरेकीभवत्यद्धातद्वद्विष्णुरजोपिसन्। सुराद्यंतस्थितोभूत्वापुनरेकीभवेद्विभुरितिच। तत्तन्नियाम
कस्यैवनामसर्वंसुरादिकं। तत्संबंधादुदीर्येतव्यवहृत्यैसुरादिष्वितिशब्दनिर्णये। एकलंकेवलंचेतिस्वतंत्र
मभिधीयते। स्वतंत्रस्तुहरिःसाक्षात्परिष्कृतहिरण्यवदितिप्रवृत्ते। प्रत्येकंनतुदार्वादिस्वतंत्रंविक्रियागतं।
महाफलंस्यात्स्वर्णंतुस्वतंत्रंविक्रियोपगं। तद्वत्स्वतंत्रोभगवान्प्रवृत्तावन्यथेतिच ॥२०॥ मोक्षदंसंसारदंतमः
प्रदंचेतित्रिपदस्थंविज्ञानं। तदिच्छायाःसत्वएतत्सर्वमस्ति। अन्यथानास्तीत्यन्वयव्यतिरेकौ। तदेवकेव
लंसत्यमितिसर्वत्रसंबध्यते। स्वातंत्र्यमेवसत्यत्वंविष्णोरन्यस्यसत्यता। प्रवाहतःसदाऽस्तित्वंपुंप्रकृत्योःस
दाऽस्तितेतिवस्तुतत्त्वे ॥२१॥ मध्येचतत्केवलंनेतिसंबध्यते। तत्स्वातंत्र्येणनैवास्तियदुत्पत्तिविनाशवत्।
स्वातंत्र्येणास्तितातस्ययत्सत्ताज्ञानदंसदेतिवैभवे ॥२२॥ जगतोनास्तितासैवयापराधीनतासदा। अभाव
स्तुकुतस्तस्ययद्विभातीहसर्वदेतिप्राकाश्ये। अविद्यमानतानामजगतःपरतंत्रता। यथाऽशक्तस्तुपुत्रादिर
सन्नित्युच्यतेजनैरितिविवेके। अतोब्रह्मणएवविभाति। द्वितीयंब्रह्मप्रकृतिः। आत्माजीवः प्रकृतींद्रिय

विषयजीवादिविचित्रंजगद्ब्रह्मतएवविभातीत्यर्थः ॥२३॥ वायुरेवस्वयंप्राणस्तत्रस्थेचोदतेजसी । उदेनतेज
सी । उदेनतेजसाचैवप्राणस्यहिकृतंवपुरितिप्रकाशिकायां । प्राणस्यवायुरूपस्यभूतत्रयकृतंवपुः । ततो
हिपार्थिवंनात्रखंचाल्पमुदाहृतमितिसंधारणे । सत्वंमूलबुद्धिः । अहंशृणोम्यहंस्पृशाम्यहंपश्यामीतिस
र्वार्थेषुसमत्वादहंकारोऽर्थसाम्यं । नदेहोनेंद्रियंप्राणमनोबुद्ध्यहमादयः । विष्णुश्चिदानंदतनुःसहिजीवाधि
पःसदेतिसत्तत्त्वे ॥२५॥ भगवतोगुणदोषाभावेपिजीवस्यसंगोवर्जनीयएवमुक्तिपर्यंतं । समाहितेपिजीवेना
विक्षिप्तेवानतुकचित् । विशेषोविद्यतेविष्णोस्तथापितुसमाहिते । प्रीतोभवतिवैनित्यंसर्वधर्मकृतोपिचेति
पाद्मे ॥२६॥ आत्मस्थमतिःपरमात्मस्थमतिः ॥३२॥ परमात्मनोऽन्यत्पारतंत्र्यादेः ॥ नानामानविरुद्धंहि
स्वातंत्र्यंजगतःसदा । स्वतंत्रोभगवान्विष्णुरेकएवनसंशयइतिच । वस्तुतयास्वतंत्रत्वेन विरुद्धंतथानम
न्यते । अस्त्येवस्वाप्रमखिलंवासनारूपमात्मनि । जाग्रदेतदितिज्ञानंयत्तदेवभ्रमात्मकं । तद्वज्जगदिदंसर्वं
विद्यमानंनसंशयः । स्वतंत्रमेतदितितुयज्ज्ञानंतद्भ्रमात्मकमितिच । उत्थितोनैवजाग्रत्त्वंक्वचित्स्वप्नस्यपश्य
ति । स्वातंत्र्यमेवंजगतोज्ञातवान्नैवपश्यतीतिविवेके ॥३३॥ भगवद्गुणविषयंतत्कर्मविषयंचेतिगुणकर्मचि ॥९२५॥

त्रं । आत्मनिपरमात्मविषयं एनत्रजानामीत्यस्यविवृतं । अन्यैर्ज्ञातेपिवाज्ञातेनविशेषोहरेःक्वचित् । तेषा
मेवविशेषःस्यादज्ञानापगमेनत्विति च ॥३४॥ ज्ञानानंदाद्यभिन्नत्वादेकःसर्वोत्तमत्वतः । अद्वितीयोमहावि
ष्णुःपूर्णत्वात्पुरुषःस्मृतइतिच ॥३६॥ एतावानात्मसंमोहोयद्विरुद्धस्यकल्पनं । यत्परात्माश्रयाज्जीवान्निश्च
येननपश्यतीतितंत्रभागवते । अत्मत्वमितिक्रियाविशेषणं ॥ ३७ ॥ अयंव्यर्थवादोनभवतिकिंत्वर्थवादः ।
जगत्परमेश्वरंचद्वयंविंदंतिज्ञानिनः । पंचभूतात्मकंविश्वंभ्रांतिसिद्धमपंडिताः । वदंतिपंडितास्त्वद्धाजगदाहुर
बाधितं । प्रवाहरूपेणसदाविष्णोरिच्छावशेस्थितमितिच ॥३८॥ इत्येकादशतात्पर्येअष्टाविंशोऽध्यायः॥२८॥
आत्मांतरात्मापरमात्मेतिमूर्तित्रयंहरेः । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तीनांसृष्ट्यादेश्चप्रवर्तसमितित्रैकाल्ये ॥७॥ पृथक्स्व
यमेव सत्रेणबहुभिःसहवाममयात्रामहोत्सवंकुर्यात् ॥११॥ सर्वभूतेष्वस्तिविष्णुरितिभावःसतांमतः ॥ अ
र्चनेसर्वभूतानामादित्येतद्गतात्मनेतिच ॥१३॥ ब्रह्मणात्तमिदंसर्वंयत्किंचित्सचराचरं । इतिपश्येततोविद्वा
न्सहिब्रह्मात्मविन्मतइतिब्राह्मे ॥१८॥ नैयादिर्दुर्नयःप्रोक्तोयन्नयंसोतिसर्वदेतिशब्दतत्त्वे ॥२१॥ एकदाज्ञा
तरूपेणयन्नतिष्ठतिसर्वदा । चंचलत्वात्सत्यमपिह्यनृतंजगदुच्यतइतिच । सर्वदैकप्रकारत्वात्सत्यंब्रह्मसदो

च्यतइतिच ॥२३॥ इत्येकादशतात्पर्येएकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥२९॥ ॥ तेनुमत्यजत् । अतिशयेनाहरत् ।
अजहरणइतिधातोः । भूलोकात्स्वर्गलोकंप्रत्यहरदित्यर्थः ॥२॥ कःसुखरूपः । अनुमानःकवीनांमानानु
सारी ॥३॥ त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥ आग्नेय्याधारणयास्वतनुमदग्ध्वास्वकंधामाविशत् । आग्नेय्याऽन्येधार
णयादग्ध्वादेहंपरंपदं । यांतिदेवाःसमस्ताश्चतेनानन्यांतनुंहरिः । नृसिंहरूपीसर्वेषांभित्त्वाताभिरलंकृतः ।
नृत्यतेप्रलयेदेवःस्वयंकृष्णादिरूपवान् । अदग्ध्वैवतनुंयातिनित्यानंदस्वरूपतइतितंत्रभागवते ॥६॥ तेनु
भृद्धजननवदप्ययवज्ञईहातनुभृज्जननाप्ययेहा । प्रजापतिश्चरतिगर्भेअंतः अजायमानोबहुधाविजायतइ
तिच । अजातोजातवद्विष्णुरमृतोमृतवत्तथा । मायया दर्शयेन्नित्यमज्ञानांमोहनायचेतिब्राह्मे ॥११॥ शे
षितंवपुर्बलभद्रादीनां । जगतोमोहनार्थायभगवान्पुरुषोत्तमः । दर्शयेन्मानुषींचेष्टांतथामृतकवद्विभुः ।
प्रकाशयेद्देहोपिमोहायचदुरात्मनां । माययामृतकंदेहंतदासृष्ट्वाप्रदर्शयेत् । कुतोहिमृतकंतस्यमृत्यभावा ॥९२६॥
त्परात्मनइति ॥१३॥ जीवविष्ण्वोरभेदश्चदेहयोगवियोजने । विष्णोर्दुःखंव्रणित्वादिपराभावस्तथैवच ।
अस्वातंत्र्यंचवेदादावुक्तवद्वासतेविभोः । क्वचिद्विमोहायदैत्यानांचदुरात्मनामित्यादिब्रह्मांडे ॥ अमावंत

देवैर्भैष्मीसत्यभामावनेतथा । नतुदेहवियोगोऽस्तितयोःशुद्धचिदात्मनोरितिच ॥२०॥ इतिश्रीभागवते
कादशस्कंधतात्पर्येश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेएकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥ ॥ इतिश्रीमद्भा
गवततात्पर्येएकादशस्कंधःसंपूर्णः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
श्रीवेदव्यासायनमः ॥ नैवंयत्रवाचइत्यादिकालाख्यस्यब्रह्मणःस्वरूपं ॥२०॥ जीवविष्ण्वोरभेदश्चदेहयोग
वियोजने । विष्णोर्दुःखंव्रणित्वादिपराभावस्तथैवच । अस्वातंत्र्यंचवेदादावुक्तवद्वासतेविभोः । क्वचि
त्क्वचिद्विमोहायदैत्यानांचदुरात्मनामितिब्रह्मांडे ॥२३॥ प्रत्येकंविष्णुरूपाणांभ्रांतिमात्राभिदामता । जग
तश्चैवविष्णोश्चसत्योभेदःसदैवतु । यथाऽऽकाशघनौनित्यंभिन्नावेवपरस्परं । एवमीशोजगच्चैवभिन्नावेवप
रस्परमितिच ॥२५॥ अवयव्यवयवाभेदात्कोप्यंशोभेदईरितः । सोपिभेदोनचाभेदात्पृथगेवप्रवर्तते । अ
वयव्यवयवानांचकार्यकारणवस्तुनां । एकएवनियंतासौहरिर्नारायणःपरइतिच ॥ २७ ॥ महाकाशोबहि
स्थश्चघटाद्यंतस्थएवच । द्वेधासमुदितोऽन्यौचद्वावाकाशौप्रकीर्तितौ । घटरूपस्तदन्यश्चमहाकाशात्परो
लघुः । महाकाशवदेवात्रपरमात्मासनातनः । घटांतस्थमहाकाशप्रतिमोंतर्गतोहरिः । घटस्थांतर्गताका

शोमहाकाशात्परोमतः । तद्वद्देवादयःसर्वेजीवामुक्त्युपयोगिनः । तमोगाश्चैवयेसर्वेघटरूपखवन्नराइति
तत्त्वसंहितायां ॥३०॥ इतिद्वादशस्कंधतात्पर्येचतुर्थोऽध्यायः ॥४॥ ॥ स्वसंतानोद्भवंकीर्त्यायोजयन्
जनमेजयं । शक्तोप्यशक्तवद्यष्टुरिंद्रआसीदुपेक्षकः । एवमेवऋषीणांचकीर्तिंयोजयताऽमुना । कृतोपेक्षा
महेंद्रेणकिमुविष्णुःपरात्परः । तस्माद्विष्णोरशक्यंनभूतभव्यभवत्स्वपि । नचानिष्टंगुणैरेषपूर्णोनारायणः
सदेतिवामने ॥२३॥ इतिद्वादशस्कंधतात्पर्येपंचमोऽध्यायः ॥५॥ ॥ नित्यादोषस्वरूपायगुणपूर्णायस
र्वदा । नारायणायहरयेनमःप्रेष्ठतमायमे ॥१॥ इतिश्रीमदानंदतीर्थभगवत्पादाचार्यविरचितेश्रीमद्भागव
ततात्पर्यनिर्णयेद्वादशस्कंधःसंपूर्णः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयःसंपूर्णः ॥

इदं पुस्तकं कुंभघोणस्थेन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण मुंबय्यां निर्णयसागरमुद्रायन्त्रे
बाळकृष्ण रामचंद्र घाणेकरद्वारा मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३२ सन १९१०.

॥ श्रीमद्भागवततात्पर्यनिर्णयः संपूर्णः ॥